

GAZDASÁG, TÖRTÉNELEM
ÉS POLITIKA
A SELYEMÚT MENTÉN

Szerkesztette: Kósa Gábor

Budapest: ELTE BTK Kínai Tanszék

2024

A KÖTET MEGJELENÉSÉT A MAGYAR NEMZETI BANK TÁMOGATTA



A borítón: Marco Polo karavánja az 1375-ös *Katalán Atlaszban* (fol. 5.)

Borítóterv: Steigler Anett

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

© A Szerzők

ISBN 978-963-489-752-1

Szerkesztette: Kósa Gábor

TARTALOMJEGYZÉK

A Szerkesztő előszava.....	5
HORVÁTH LEVENTE: A világgazdaság fejlődése a Selyemút mentén.....	7
HOPPÁL KRISZTINA: Az ókori Selyemút és a globális gazdaság eszméje, avagy a Római Birodalom és Kína kapcsolata a tények tükrében	35
FELFÖLDI SZABOLCS: Selyemkereskedelem a régi Selyemúton – Makro- és mikrotörténelmi léptékek –.....	65
ZIMONYI ISTVÁN: A kereskedelmi utak átrendeződésének hatása Kelet-Európa etnikai és politikai alakulatainak formálódására – A Selyemút északi ágának kiépülése	101
POLGÁR SZABOLCS: A Keletrómai (Bizánci) Birodalom, a steppe és a Selyemút: kereskedelmi kapcsolatok a 6–9. században	139
SÁRKÖZY MIKLÓS: Pénzgazdálkodás, kereskedelem, urbanizáció a középkori iszlám világ keleti felében – Ħurāsān virágkora az iráni Selyemúton a 7–12. században	173
KÓSA GÁBOR: Szogd kereskedők a középkori Kínában.....	217
PARTI GÁBOR: A Fűszer-szigetek a tengeri Selyemúton: A szegfűszeg és a szerecsendió korai kereskedelme.....	269
PÉTI MÁRTON, MOZGA GÁBOR ÉS VARA BÁLINT: Tényező-e az Új Selyemút? – Az Új Selyemút gazdasági kezdeményezés néhány óvilági kis állam fejlesztési és biztonsági politikájának tükrében	329
VASA LÁSZLÓ: Kína szerepe Közép-Ázsia gazdasági integrációs folyamataiban.....	385
Angol absztraktok	421
Index	427

ELŐSZÓ

A Magyar Nemzeti Bank támogatásával készült kötetben tíz olyan tanulmányt teszünk közzé, amelyek mindegyike a Selyemút és a gazdaság kapcsolatát vizsgálja a történelem, illetve a politika tükrében. Míg a Selyemút történetéről, régészetéről, kultúrájáról, nyelveiről és az ezen keresztül terjedő vallásokról számos tanulmány született már, addig a gazdasági szempontok viszonylag háttérbe szorultak.

Horváth Levente nagyívű írása áttekintést kíván nyújtani a Selyemút történetéről a kezdetektől napjainkig. Hoppál Krisztina írása a Selyemút két szélső pontja (a Római Birodalom és Kína) közötti kapcsolatokat elemzi, míg Felföldi Szabolcs tanulmánya az útvonalrendszer 19. századi elnevezésének nevet adó selyem szerepét taglalja mikro- és makrotörténeti megközelítésben. Zimonyi István és Polgár Szabolcs a Selyemút nyugati vidékeinek gazdasági aspektusaira fókuszál, Sárközy Miklós a kelet-iráni régiójának (Hürāsānnak) a gazdaságát veszi górcső alá, Kósa Gábor pedig a szogd kereskedők kínai jelenlétét elemzi. Míg a fenti írások elsősorban a szárazföldi Selyemútra összpontosítanak, addig Parti Gábor a tengeri Selyemúton zajló kereskedelmet tekinti át írásában, illetve két fűszerre koncentrálna konkrétan a fűszerkereskedelmet vizsgálja. A modern korra áttérve, Péti Márton, Mozga Gábor és Vara Bálint írása két régiónak (a nyugat-balkáni, illetve az ÖET országoknak) az Új Selyemúthoz (OBOR, BRI) fűződő gazdasági viszonyait elemzi, míg Vasa László a közép-ázsiai gazdasági integráció és az Új Selyemút összefüggéseit taglalja.

Az átírások esetében a következő elveket érvényesítettük:

1. A görög szavak az ún. tudományos átírásban szerepelnek.
2. Az arab, illetve a különböző iráni nyelvekből származó szavakat általában szintén a tudományos átírásban közöljük, de egyes esetekben (pl. Omajjád, Abbászida, Szamarkand) az elterjedt, népszerű formát használjuk.
3. Az elsősorban Kínára koncentráló tanulmányokban (Hoppál K., Parti G., Kósa G.) a kínai szavaknál a hivatalos *pinyin* átírást az ezzel szervesen összefüggő hangsúlyok jelölésével egészítettük ki.

Reményeink szerint a kötetben szereplő tíz tanulmány a Selyemútnak eddig elhanyagolt aspektusaiba nyújt betekintést, és a tanulmányok sokfélesége biztosítja azt, hogy mindenki megtalálja a maga számára izgalmas témát.

A VILÁGGAZDASÁG FEJLŐDÉSE A SELYEMÚT MENTÉN

DR. HORVÁTH LEVENTE¹

Neumann János Egyetem Eurázsia Központ

1. Bevezetés

A 21. században a Kínai Népköztársaság által meghirdetett Övezet és Út kezdeményezés, azaz az Új Selyemút lett az egyik motorja a világgazdaság fejlődésének. Amellett, hogy a Selyemút Kína több ezer éves civilizációjának nagyságát és folytonosságát jelképezi, a történelmi Selyemút az i. e. 2. századtól az i. sz. 14. századig a világtörténelem alakulásában, elsősorban a gazdasági, kulturális, politikai és vallási interakciók ösztönzésében is központi szerepet játszott a keleti és nyugati világ között. A Selyemutak a világ legfontosabb történelmi kereskedelmi útvonalai közé tartoztak, évszázadokon át összekötve a gazdasági érdekeltségeket olyan prosperáló területeken belül és között, mint Kína és a Közel-Kelet. Az ezeken a transzeurázsiai útvonalakon forgalmazott áruk közé tartozott a selyem, a korall, a gyöngy, az üveg, a jåde, a drágakövek, az illatszerek és a füstölők. A középkori és kora újkori időszakban a kínai–közel-keleti kereskedelem egyszerre tükrözte és mozgatta a gazdasági jólétet, és alkottak egy régiókon átívelő gazdaságot.² Ennek megfelelően az első kezdeményezéseként azonosíthatók az ókori világban egyfajta globalizációs mechanizmus kialakulására, és jelenleg is a Selyemút együttműködés vált az eurázsiai szuperkontinens gazdasági konnektivitásának éllovasává. Ebből kifolyólag fontos, hogy megvizsgáljuk a Selyemút múltját és jelenét, hogy hogyan és miért alakult ki a történelem során, hogyan befolyásolta a világgazdaság alakulását. A Selyemút történeti háttérét és a világgazdaságra tett hatásait megvizsgálva a tanulmány végén a jövőre nézve is megfogalmazhatóvá válnak előrejelzések a Selyemút kapcsán.

¹ Dr. Horváth Levente, a Neumann János Egyetem Eurázsia Központ igazgatója, volt sanghaji főkonzul. Email: horvath.levente@nje.hu.

² Buzan & Little 1994.

2. A Selyemút történelmi háttere és jelentősége

2.1 A Selyemút kialakulása

Egyes kutatások szerint már i. e. 5000-ben megfigyelhető volt egy Ősi Selyemút, amelyen az ősi eurázsiai műveltség terjedt, az útvonalnak köszönhetően a különböző civilizációk között szoros kapcsolat jött létre, ezáltal a különböző földrészek, így Európa és Ázsia a folyamatos fejlődés útján haladhatott. Eurázsia földrajzi adottságait áttekintve, jól látható, hogy tulajdonképpen Európa és Ázsia északi részén voltak sík területek, amelyek megkönnyítették a népvándorlást, a földrészekén való áthaladást, ezáltal a kultúrák és műveltségek többirányú terjedését. Történelmi szempontból pedig azt figyelhetjük meg, hogy már az ókori birodalmak életében és fennmaradásában is fontos volt a Kelet–Nyugat irányú terjeszkedés, gondolhatunk az Asszír Birodalomra, a Méd Birodalomra, az Óperzsa Birodalomra vagy Nagy Sándorra, aki Makedónia királyaként meghódította Egyiptomot és Perzsiát is. Ezek a birodalmak adták a Selyemút középső szakaszát. Ugyanígy Európában a Római Birodalom terjeszkedett kelet–nyugat irányban, létrehozva a későbbi Selyemút nyugati részét, míg az ókori Görögország az Európa keleti és Ázsia nyugati részét kötötte össze hódításaival egészen a Perzsa Birodalomig – lásd görög-perzsa háborúk i. e. 5. században. Ezen birodalmi törekvések tulajdonképpen létrehozták a középső Selyemutat Európa és Ázsia között. Ezeken az útvonalakon terjedt – kezdetben igen lassan, akár több 100 év is eltelt mire egyik helyről a másikra megérkezett egy-egy találmány – a kultúra, vallás, technológia, kézműves termékek, amelyek folyamatosan segítették egy-egy birodalom, civilizáció gazdasági fejlettségét, ezáltal a világgazdaság fejlődését is. Példaként említhető:

- a buddhizmus, amely hat évszázaddal később terjedt át Észak-Indiából Kínába;

- Kína már a 2. században elkezdte használni a papírt, de ez csak a 7. században jelent meg Japánban, Közép-Ázsiában a 8. században, Észak-Afrikában a 10. században, Spanyolországban a 12. században, de onnét is Észak-Európába egy évszázaddal később, a 13. században jutott el;

- a 8. században Kínában feltalálták a nyomtatást, amely csak a 15. században érkezett meg Európába.³

A Selyemút keleti fele Kína határain alakult ki, azonban a nyugati és közel-keleti birodalmaktól eltérő módon, ugyanis Kína mint birodalom az 5000 éves történelme során a természetes határokig terjeszkedett és nem törekedett további más területek meghódítására. Keleten és a dél-keleten

³ Huntington 2019: 64.

tenger határolta, délről a nyugati határokig hegységek, északon pedig sivatag segítette a határok védelmét, de északról így is nomád népek, köztük a hunok törtek be Kína területére, hogy nőket, élelmiszert és kincseket raboljanak. Az első kínai császár ezen nomád népek elleni védelemből kifolyólag kezdte meg a kínai Nagy Fal építését, amelyet évszázadokon át hosszabbítottak a későbbi dinasztiák császárai.

De ugyanígy a nomád népek, köztük legfőképp a hunok elleni küzdelem kapcsán alakult ki az ókori Selyemút is: a Selyemút kínai részén tulajdonképpen már az ókori Selyemút létrejötté (i. e. 2. század) előtt 2000 évvel megindult a kereskedelem, azonban a mai ismert ókori Selyemút kialakulását Zhang Qian kínai hadvezér nyugati kalandjaihoz kötik, ugyanis Han Wudi 漢武帝 (ur. i. e. 141–87) kínai császár i. e. 138-ban felkérte a kor egyik legjobb diplomatáját és utazóját, Zhang Qiant 張騫 (i. e. ? – i. e. 114), hogy Kína akkori fővárosából, Chang'anból 長安 (ma Xi'an 西安) indulva alakítson ki szövetségi rendszert a hunokkal szemben, és szabadítsa fel a kereskedelmi útvonalat. Zhang Qian i. e. 139-ben indult nyugatra, 13 évet töltött távol hazájától, bejárta a környező országokat, törzseket, minderről Kína egyik leghíresebb történetírója, Sima Qian 司馬遷 (i. e. 145 – i. e. 86) *A történetíró feljegyzései* (Shiji 史記) című művének 123. fejezete számol be. A szövetségkötési kísérlet ekkor még nem járt sikerrel, 10 évre a hunok fogságába került, mígnem hazaszökött. A kínai császár i. e. 119-ben újabb csapatot szervezett Zhang Qian számára, amellyel ismét útnak indult, hogy összefogjanak más népekkel, és közösen űzzék el a hunokat a területről, ezzel megnyitva a kereskedelmi útvonalat nyugat felé. Ezúttal Zhang Qian küldetése sikerrel járt, felszabadultak a kereskedelmi útvonalak, újra megkezdődött a kereskedelem a nyugati szomszédokkal, ezzel kialakult a Kína és Közép-Ázsia közötti kereskedelmi útvonal is és létrejött a teljes ókori Selyemút, amely összekötötte Ázsiát és Európát. A későbbiekben a Selyemút egészen Rómaig elért, amivel egy 6440 km-es útvonalat hoztak létre.

2.2 A Selyemút elnevezése

Az évezredek alatt folyamatos volt a kereskedelem az ókori Selyemúton, azonban valójában nem a selyem volt a fő kereskedelmi áru az útvonalon. Habár a „Selyemút” elnevezést nem Ferdinand von Richthofen (1833–1905) alkotta meg,⁴ de ennek a német geográfusnak 1877-ben megjelent műve (*China: Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien*) az, amelynek köszönhetően közismert lett a terminus.

⁴ Lásd Mertens 2019.



1. ábra Ferdinand von Richthofen térképe a Selyemútról 1877-ből⁵

A későbbiekben a Richthofen által már többszörösen használt *Seidenstraße(n)* kifejezés alapján fordították le minden nyelvre a történelmi útvonal elnevezését, angolul a *Silk Road*, magyarul a *Selyemút*, de kínaiul is a *sichou zhi lu* (丝绸之路), azaz a *selyem útja* került használatba. Nyugati felfogásban Selyemútnak nevezték el, hiszen keletről ezen az útvonalon főképp a kínai selyem érkezett – a kínai tea és porcelán mellett –, azonban a kínai nézőpontból jádeútnak (玉石之路)⁶ vagy buddhista útnak (佛教之路)⁷ hívhatták, mindenesetre jelenleg egyre több tanulmány jelenik meg ilyen címekkel, hiszen a kutatások szerint ezek voltak a fő importtételek nyugatról (lásd 2. ábra). Ezt igazolják a régészeti kutatások, amelyek során egy „Jádekapu” nevezetű átjáró (Yumen guan 玉門關) állt az ókori Selyemút kínai részén (Gansu tartományban), miközben „Selyem-kapu” vagy más, selyemmel kapcsolatos nevű épületről, helyszínről nincs fellelhető írás.⁸ Egyes kínai kutatások és cikkek a régészeti felfedezések eredményei kapcsán azt is megfogalmazzák, hogy valójában a jádeút 2-3000 évvel előbb volt, mint a Selyemút, ezt a nézetet például Ye Shuxian képviseli.⁹

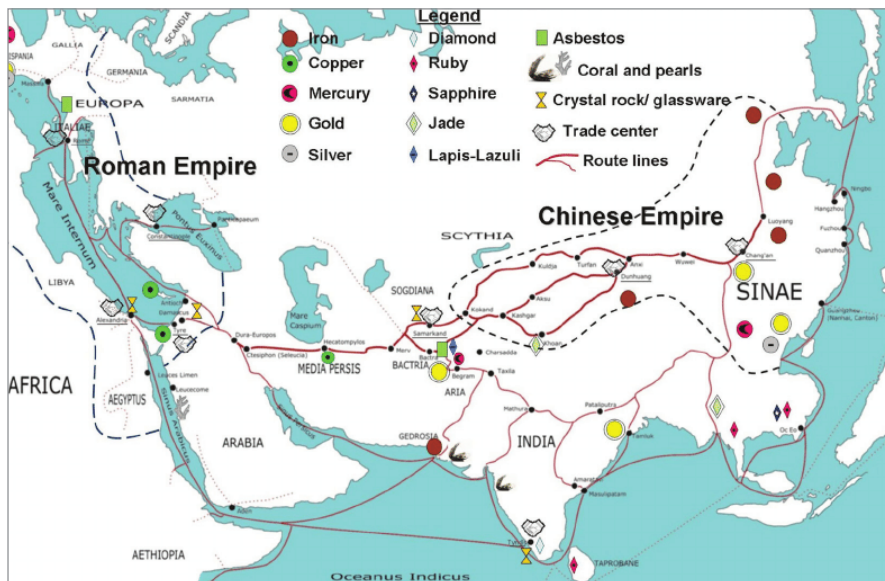
⁵ Forrás: <http://www.silkroutes.net/orient/mapssilkroutrade.htm>; utolsó megtekintés: 2024. október 13.

⁶ Kínai forrásokban az elnevezést Akira Chikayama japán geológus nevéhez kötik, aki 1966-ban használta először a kifejezést. Kínai nyelvű szövegekben Zang Zhen 藏振 1994-es tanulmányában jelent meg a Jádeút elnevezés.

⁷ Wang 2013.

⁸ Horváth 2022.

⁹ Ye & Gu 2015.

2. ábra: Az ókori Selyemutakon terjedő áruk¹⁰

2.3 A Selyemút fejlődése

Az ókori Selyemúton kínai selymet, később teát, porcelánt és egyéb értékes „luxus” tárgyakat vittek Nyugatra az északnyugat-kínai Gansu és Xinjiang (ma Xinjiang-Ujgur Nemzetiségi Autonóm Terület) tartományokon keresztül a közép-ázsiai országokba, népekhez, ahonnan további kereskedéssel mentek tovább Közép-Ázsia nyugati szomszédaihoz. Kína külföldről (Khotánból) többek között jádeköveket importált, amely a császár szimbóluma lett és az egyik legértékesebb drágakő Kínában – erről tanúskodnak az ókori írások is, többek között Guan Zhong 管仲 nevéhez fűződő *Guanzi* 管子 című műben is sok leírás található a nyugatról jövő jádekőről és annak fontosságáról¹¹ –, továbbá ezen az útvonalon keresztül jutott be Kínába a buddhizmus is. Tehát nemcsak kereskedelmi áruk, de különböző kultúrák is terjedtek a Selyemúton. A Selyemút az évszázadok során Ázsia és Európa között az egyik legfontosabb kereskedelmi útvonallá vált. A Tang-dinasztia (618–907) idejében a császári hivatalnokok által naplószerűen vezetett, 738-ban összeállított *Tang Liu dian* 唐六典 című krónika szerint a Kínai Birodalom a Selyemúton keresztül több mint háromszáz országgal és földrajzi térséggel volt kapcsolatban. A Yuan-dinasztia (1271–1368) idején a Selyemút fő célja nagyban

¹⁰ Forrás: Sevillano-Lopez & Gonzalez 2011: 46.

¹¹ Ye 2013.

megváltozott, a kereskedelem háttérbe szorult, főképp vallási és kulturális útvonallá változott, amely már előrevetítette a szárazföldi Selyemút hanyatlását. 1453-tól kezdve az Oszmán Birodalom fokozatosan átvette az ellenőrzést a szárazföldi útvonal felett, ami arra készítette az európai államokat, hogy más alternatívákat keressenek, miközben maguk is befolyás kiépítésére törekedtek a kereskedelmi partnereik felett. A kései középkor alatt az útvonal menti népek folyamatos hadakozásokba kezdtek, továbbá a nyugati nagy földrajzi felfedezések következtében a tengeri kereskedelem gyors fejlődésnek indult, ezek újabb lökést adtak a szárazföldi Selyemút hanyatlásának.¹²

2.4 A tengeri Selyemút

A tengeri Selyemút kialakítása – a szárazföldi Selyemúthoz hasonlóan – szintén Han Wudi (i. e. 156 – i. e. 87) nevéhez köthető. A Han-dinasztia történetét feljegyző könyv, *A Han-dinasztia krónikája* (*Hanshu* 漢書) *Földrajzi értekezés* (*Dili zhi* 地理志) című fejezetében leírja, hogy a császár követeket és kereskedőket küldött délre, hogy onnét tengeri úton eljussanak Vietnám déli részére, Thaiföldre és egészen Indiába. A Wei-Jin időszakban (Wei-Jin shiqi 魏晉時期, 220–420) Kína már tizenöt országgal és régióval folytatott tengeri kereskedelmet. Míg a Sui-dinasztia (Sui chao 隋朝, 581–618) előtti időkben a tengeri Selyemút csak kiegészítője volt a szárazföldi Selyemútnak, a Tang-dinasztia (Tang chao 唐朝, 618–907) idején, a 700-as években a Selyemút felügyeletéért folyamatos volt a küzdelem a tibetiek, kínaiak, ujgurok és türk népek között, miközben az arab hódítások is elérték a régiót, ennek volt következménye a 751-es talaszi csata, amelyet Kína elveszített az arabokkal szemben, így a Selyemút feletti felügyeletet is. Négy évre rá pedig Kínán belül is zavargások kezdődtek, 755-ben megkezdődött An Lushan véres lázadása, amely nyolc éven keresztül zajlott Kína északi és északnyugati határán, ebből kifolyólag Kína nyugati területeket is elveszített.¹³ A talaszi csata és az An Lushan lázadás következtében a Tang-dinasztia és a szárazföldi Selyemút is hanyatlásnak indult, a kereskedelem a háborús övezetből a tengeri Selyemútra helyeződött át. Ennek köszönhetően megkezdődött a hajóépítési technológia fejlesztése Kínában.¹⁴ A Song-dinasztia (Song chao 宋朝, 960–1279) sem tudta visszaszerezni a Hexi korridort, így a szárazföldi Selyemút feletti irányítást, ezért a tengeri Selyemút kiépítésén volt továbbra is a hangsúly, és a Song-dinasztia idejére már a világ legmodernebb

¹² Torr 2021.

¹³ Tai 2020.

¹⁴ Song 2024.

tengerhajózási technológiájával rendelkezett, amelynek segítségével felfedezésekbe, hódításokba és gyarmatosításokba kezdhett volna a birodalom, azonban Kínának a területi igényei nem terjedtek tovább a tengerpartoknál.

A kínai hajók eljutottak az Arab-tengerig és Afrika keleti partjáig is, ezzel a tengeri Selyemút teljesen átvette a szárazföldi Selyemút szerepét, és a továbbiakban a kereskedelem és a diplomáciai kapcsolatok építése a tengeri útvonalakon keresztül történt. A mongolok által vezetett Yuan-dinasztia (Yuan chao 元朝, 1271–1368) idejében próbálkoztak Japán elfoglalásával, de két kudarcba fulladt kísérletet követően lemondtak róla. A későbbiekben sem volt kínai vezető, aki próbálkozott volna a szigetország meghódításával. A 15. században, a Ming-dinasztia kezdetén (Ming chao 明朝, 1368–1644) Kína legnagyobb tengeri expedíciója indult útnak.¹⁵

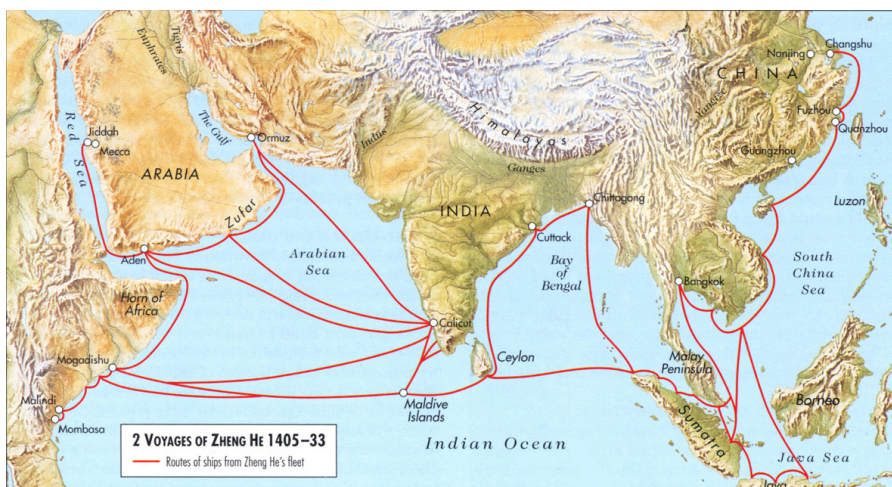
A szegényparaszti származású Zhu Yuanzhang 朱元璋 (1328–1398) vezetésével a kínaiak felkelése 1368-ban elűldözte a mongol Yuan-dinasztia császárját, majd ezt követően Zhu Yuanzhang megalapította a Ming-dinasztiát, és Hongwu 洪武 néven császárnak (ur. 1368–1398) nevezte ki magát. Hongwu császár célja volt, hogy a Mennyei Birodalmat ujjaszervezze, megerősítse a központi hatalmat, békét teremtsen a háború sújtotta országban, és újra kiépítse Kína virágzó gazdaságát, emellett helyreállítsa a szomszédos népek feletti fennhatóságát. Ötvenmillió fát ültetett Nanking térségében, hogy az erdő egy óceánjáró flotta felépítéséhez elegendő faanyagot szolgáltasson. Hongwu császár nem élte meg a hadiflotta elkészültét, azonban fia, Yongle 永樂 császár (ur. 1402–1424) tovább vitte apja kezdeményezését, és létrehozta nemcsak Kína, de a világ tengerészettörténetének legnagyobb flottáját. 1405-ben Zheng He 鄭和 admirális (1371–1433) irányításával készen állt a nagy utazásra a 317 hajóból álló flotta, amelyben több mint 60 kilencárbócos, 120 méter hosszú, 50 méter széles, körülbelül 3000 tonna összsúlyú óriásdzsunka is szerepelt egyenként 5000 (!) négyzetméteres fedélzettel, amelyeken selymet és porcelánt szállítottak. Ezeket a kincshajókat kisebb, gyorsabb, mozgékonyabb csapatszállítók és hadihajók védték és segítették utazásaik során. A 27 ezer fős legénység matrózokból, katonákból, ácsokból, kovácsokból, szakácsokból, szabókból, vitorla- és kötélkészítőkből, gyógyfüvek szakértőiből, asztrológusokból és meteorológusokból, térképeszekből állt. Két tábornok, több száz tiszt, hat birodalmi eunuch és 60 hivatalnok és kamarás segítette a legénység szervezését, irányítását. Az expedíció muszlim eunuch krónikása, Ma Huan 馬歡 *A végtelen óceán dicső látványa* (*Yingya shenglan* 瀛涯勝覽) címet adta beszámolójának.¹⁶ Összehasonlításképpen, Kolumbusz Kristóf 1492. augusztus 2-án három hajóval és 120 fős legénységgel

¹⁵ Kissinger 2017: 26–27.

¹⁶ Yamashita 2006: 30–35.

indult el nyugatnak. A leghíresebb és legnagyobb hajója, a Santa Maria egy hárombócos, 25 méter hosszú, 8 méter széles, 100 tonnás hajó volt.¹⁷

Zheng He hétszer indult útnak hatalmas flottájával 1405 és 1433 között, az expedíciók során egészen Afrikáig jutott (lásd 3. ábra). 1435-ben, a tengeri Selyemút kibővítését kezdeményező és támogató Yongle császár unokájának halálát követően a császári udvarban az elszigeteltséget pártolók kerültek túlsúlyba, ezzel véget is ért Kína tengeri hatalma. A hajókat és azok terveit megsemmisítették. Az expedíciókat értelmetlen pénzkidobásnak titulálták, a külföldről jött árukat haszontalannak minősítették, és betiltották a külkereskedelmet.¹⁸



3. ábra Zheng He admirális tengeri utazásai 1405–1433 között¹⁹

A történészek között még mindig zajlik a vita, hogy mi lehetett a kínai misszióknak a valódi célja. Az utazások során érintett több mint harminc országba bőkezű ajándékokkal érkeztek, továbbá meghívták a helyi uralkodókat Kínába a császárhoz. A Kína-központú világot hirdették, az országoknak el kellett ismerniük a császár fennhatóságát, azonban Kína nem jelentkezett semmilyen területi igényrel, hajói nem gyarmatosítási céllal járták a világot.²⁰ A tengeri expedícióknak több céljuk is lehetett, egyrészt Kína presztízsének növelése, másrészt megismertetni a világgal a megújult Mennyei

¹⁷ Phillips & Phillips 1992: 144–145.

¹⁸ Yamashita 2006: 46.

¹⁹ Forrás: O'Brien 1999: 139.

²⁰ Kissinger 2017: 27.

Birodalmat, végezetül ki akarták terjeszteni a gazdasági fellendülést élvező Ming Birodalom kereskedelmi kapcsolatait.²¹

Azonban 1435-től a bezárkózás volt jellemző Kínára, amely kihatott a már hanyatló szárazföldi Selyemútra és a fejlett tengeri Selyemútra is. Kínai kereskedők még használták a tengeri útvonalakat, de a későbbiekben már nem felügyelte az útvonalakat a kínai császár hadiflottája, amelyet megsemmisítettek. Csak a déli Guangzhou 广州 (Kanton) város kapta meg a jogot a kereskedelemre, ez volt az egyetlen nyitott kikötő, míg az ország többi határára bezártság volt a jellemző. Ennek köszönhetően Guangzhou kereskedelme fellendült, 1575-ben már kialakult a Guangzhou–Mexikó kereskedelmi útvonal is.

Az 1435-ös kínai bezárkózást követően fél évszáddal az európai flották elindultak a nagyvilágba először felfedezési, később gyarmatosítási célokkal. A 16. századra már Kelet-Ázsia területén is megjelentek, a 19. század közepén pedig a nyugati nagyhatalmak erőszakkal követelték Kína megnyitását. Az ópiumháborúk következtében Kína is a nyugati gyarmatosítások áldozatává vált.²²

2.5 Az ókori Selyemút újrafelfedezése

Az ókori Selyemutat a 19. században fedezték fel újra a nyugati geográfusok, felfedezők és kalandorok a nagy geopolitikai harcok között. Az ókori Selyemút felkutatásában a magyar kutatóknak is nagy szerepük volt.

A Nyugat egyre erősebb jelenléte Ázsiában a britek és az Orosz Birodalom között 1813-ban elindult a *nagy játszma* (*The Great Game*) elnevezéssel illetett diplomáciai hadakozásnak is köszönhető volt. A két nagyhatalom között Közép-Ázsia ellenőrzéséért folyt a küzdelem, amely kezdetben Afganisztánban és a régióban zajlott, de a 19. század vége felé már Kínára, Mongóliára és Tibetre is kiterjedt.

Emellett az 1842-es ópiumháborút követően a nyugati hódító hatalmak nagy versenybe kezdtek, hogy minél többet tudjanak a bezárkózott Kínából kisajtolni, és ehhez minden eszközt hajlandóak voltak bevetni. Az I. ópiumháború (1839–1842) és a II. ópiumháború (1856–1860) is egyenlőtlen szerződésekkel zárult, amelyek keretében Kínának hatalmas jóvátételi összegeket kellett kifizetni a nyugati országok számára, emellett a kikötőit meg kellett nyitnia a külföldi kereskedők előtt, továbbá egyes területeket külföldi országok fennhatóságába kellett átadniuk. Az Osztrák–Magyar Monarchia

²¹ Yamashita 2006: 30.

²² Simner 2019.

is szerencsét próbált: a boxerlázadást (1900) követően a pekingi jegyzőkönyv értelmében saját koncessziós területhez jutott Tianjin 天津 városban. A misszió költsége azonban nagyobb volt, mint az ebből származó bevétel.²³ Azonban az első világháború során a Monarchia nem csak Európában, de a távol-keleti hadszíntéren sem járt sikerrel, ugyanis a Monarchia „Kaiserin Elizabeth” nevezetű cirkálója a német fennhatóság alatt álló Qingdao 青島 város védelme során vereséget szenvedett, később az I. világháborút lezáró békeszerződés szerint ezt a tianjini területet vissza is kellett adniuk.²⁴

Ezekben az időkben, a már említett Ferdinand Richthofen báró, német geográfus, 1868-ban indult Ázsiába, és kezdte meg korszakot nyitó kínai utazásait. 13 évvel később tért haza, és írta meg a *China* című nagy munkáját.²⁵ Ezt követően a Selyemutat kutató felfedezők – habár a Selyemút Európát Ázsiával összekötő hosszú útvonal – mind Kína és Közép-Ázsia területeire indítottak expedíciókat, továbbá a *Selyemút felfedezése* kifejezés alatt is a keleti szakaszra utaltak, ezért e tanulmányban is az ezen szakaszon járt kutatókat mutatom be.

1875–1876 között már magyarok is indultak ázsiai expedícióra. Zichy József volt földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszter és volt közmunka- és közlekedésügyi miniszter, illetve öccse, Ágost bejárták a Selyemút egyik fontos útvonalát, a Góbi-sivatag környékét.²⁶

Lóczy Lajos, az akkori világ egyik legkiválóbb geográfusa jó barátságban volt Richthofen báróval, akinek tanulmányaiból és leveleiből Lóczy már megismerhette Belső-Kínát, így már felkészülten indulhatott gróf Széchenyi Bélával a kelet-ázsiai utazásra 1877-ben. Az expedíció 1879 áprilisában érkezett el Dunhuangba, ahol az Ezer Buddha barlangtemplomokat is megtekintették, amelyet Lóczy *A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása* című művében (1886) mutatott be, de több előadást is tartott a csodálatos látványosságról.²⁷

Lóczy leírása szerint az 1880-as évektől kezdve egyre többen utaztak Tibetbe és Kína északnyugati részeire, azonban szerinte az oda utazók többsége, „Przewalszkij, Pjevcev, Bogdanovics és Hedin Sven kivételével dilettáns geográfusok voltak”, és inkább pusztítást, mint precíz felfedezői munkát végeztek a fennmaradt, értékes tárgyakon.²⁸

²³ Józsa 1963: 141–144.

²⁴ Klemensits 2014.

²⁵ Lóczy 1905.

²⁶ Zichy 2013.

²⁷ Lóczy 1886.

²⁸ Lóczy 1901: 243.

1890-ben Hamilton Bower (1858–1940), a brit indiai hadsereg kapitánya járta be az ujjur területeket, és Kučában szanszkrit nyelvű kéziratokat vásárolt. A későbbiekben kiderült, hogy az 5–6. századból való kincshez jutott, a dokumentumot *Bower Manuscript*ként ismerte meg a világ. A kézirat arra utalt, hogy egy elfeledett buddhista civilizáció létezett valaha a régióban, ennek köszönhetően újabb kutatások indultak el Kína északnyugati területeire.²⁹

1893 és 1897 között indította első expedícióját Északnyugat-Kínába a híres svéd sinológus és földrajztudós, Sven Hedin (1865–1952), amelynek eredményeiről 1898-ban adott ki könyvet. A későbbiekben, 1899–1902 és 1905–1908 között még két expedíciót indított Hedin Kína nyugati részeire, ahol a Széchenyi-expedíció eredményeire alapozva folytatott kutatásokat.³⁰

Stein Aurél (1862–1943) magyar Kelet-kutató is Lóczytól hallott számos beszámolót az Ezer Buddha barlangtemplomokról, elmondása szerint Lóczy „ébresztette fel benne a mohó érdeklődést”.³¹ Emellett Sven Hedin tanulmányaira is támaszkodva Stein második útja során, 1907-ben el is jutott Dunhuangba, és nagyszerű felfedezéseket tett az ókori Selyemút kapcsán. Kutatásai során újra megismertette az elfeledett Selyemutat a világgal, ennek hírére számos külföldi kalandor, kincsvadász érkezett Kínába, Dunhuangba, hogy az értékes írásokat, képeket kutassa. Míg Nyugaton híres kutatóként tekintenek Stein Aurélra, Kínában a kínai örökség rablójaként is emlegetik.

Ezt követően számos külföldi kutató, régész, sinológus tett utazást a régióba, kiemelkedőnek mondhatók Paul Pelliot (1878–1945) francia sinológus, Tachibana Zuichō 橘瑞超 (1890–1968) japán buddhizmuskutató régész és Szergej Fjodorovics Oldenburg (1863–1934) orosz orientalista, akik komoly kutató – kínai szemszögből ugyancsak rabló – munkát végeztek.

A későbbiekben megkezdődött a Selyemút hivatalos feltárása is, Kína akkori kormánya a további, megmaradt dokumentumokat Pekingbe szállította, és elkezdődtek az állami, hivatalos kutatási munkálatok.

1998-ban az UNESCO-ban már felvetődött, hogy a Selyemút mint egy országokon átívelő kulturális útvonal a világörökség része legyen, de egészen 2006-ig csak „érlelődött” a projekt, majd 2006-ban kezdték előkészíteni öt ország közös ügyeként. 2013-ban végül három ország, Kína, Kazahsztán és Kirgizisztán együtt adta be a pályázatot a Selyemút világörökséggé minősítésére vonatkozóan. 2014. június 22-én – egy évvel az Új Selyemút hivatalos meghirdetése előtt, de már a 2013-as kazahsztáni bejelentés után – a Dohában megrendezett 38. Világörökség

²⁹ Hopkirk 1980: 45–46.

³⁰ Hopkirk 1980: 59–60.

³¹ Stein 1932: 137.

Bizottság ülésén az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezetének 21 tagú illetékes bizottsága döntése értelmében a Selyemút 33 állomása – ebből 22 kínai állomás – került fel a világörökség listájára.³²

3. A világgazdaság fejlődése

A világgazdaság az emberi történelem során figyelemre méltó átalakuláson ment keresztül, az ókori birodalmak kereskedelmi hálózataiból a modern nemzetállamok összetett és összekapcsolt rendszerévé fejlődve.

3.1 A világgazdaság alakulása az évezredek során

A globális gazdasági integráció eredete az ókori világba vezethető vissza, ahol a hatalmas birodalmak felemelkedése lehetővé tette az áruk, eszmék és technológiák cseréjét nagy távolságokon keresztül, ezzel virágzásnak indultak a transzkontinentális kereskedelmi útvonalak. A Selyemút kialakulása például összekötötte Kína, India és a Mediterráneum piacait, élénk kereskedelmet teremtve fűszerekkel, textíliákkal és egyéb árucikkekkel. Hasonlóképpen, az Indiai-óceán és a Földközi-tenger tengeri kereskedelmi hálózatai lehetővé tették az erőforrások cseréjét és a kulturális hatások terjedését.³³

Amint ezek a birodalmak felemelkedtek és hanyatlottak, a kereskedelem és a befektetések mintái is velük együtt változtak. Az ókori kezdetleges kereskedelmi útvonalaktól a mai globálisan integrált piacokig vezető út során a változások hol fokozatos fellendülést, hol pedig gyors forradalmat jelentettek. Bár a regionális gazdaságok prosperáltak, a globális integráció korlátozott maradt. A gazdasági hatalom a birodalmak kezében összpontosult, miközben a mezőgazdaság volt a domináns gazdasági tevékenység.

A Selyemút tevékenységének ingadozásai például közvetlen kapcsolatban álltak olyan nagy birodalmak felemelkedésével és hanyatlásával, mint a Római, a Párthus és a Mongol Birodalom, az Abbászida Kalifátus, valamint a Han- és Tang-dinasztiák.³⁴

A földrajzi felfedezések kora fordulópontot jelentett a világgazdaság történetében. Az európai kalandorok új tengeri útvonalakat nyitottak meg, összekötve a kontinenseket és lehetővé téve a kereskedelem példátlan inten-

³² Cao & Shao 2016.

³³ Coggan 2020.

³⁴ Malkov 2014.

zítását.³⁵ Az európai gyarmati terjeszkedés tovább formálta a globális gazdasági környezetet, egy globális kereskedelmi rendszert alakítva ki, amely az erőforrásokat újra osztotta a világban, és az európai technológiát világszerte elterjesztette. Amerika felfedezése elhozta a „kolumbiai cserét”, amely során hatalmas mennyiségű árucikk, növény, állat és betegség is utazott az Ó- és az Újvilág között. Ez az időszak a merkantilizmus felemelkedésének is tanúja volt, egy olyan gazdasági rendszernek, amely a gyarmati terjeszkedést és a kereskedelem révén történő vagyonfelhalmozást hangsúlyozta.

Az ipari forradalom, amely Európából indult ki, és később a világ más részeire is áterjedt, mélyreható hatást gyakorolt a világgazdaságra. A nyugat-európai országok és az észak-amerikai európai gyarmatok közötti kereskedelmi kapcsolatok erősödése egybeesett az iparosodás kezdeti szakaszaival, ami tartós gazdasági növekedéshez, valamint a specializáció és jövedelmek közötti globális különbségek megjelenéséhez vezetett.

Ahogy a világgazdaság fejlődött, a kereskedelem és a befektetések dinamikája is megváltozott. Az 1850 és 1914 közötti időszakban a globalizáció, de-globalizáció és újraglobalizáció ciklusait figyelhetjük meg, ugyanis az országok azzal a kihívással szembesültek, hogy egyensúlyt teremtsenek a specializáció, a gazdasági növekedés és a vagyonelosztás között.³⁶

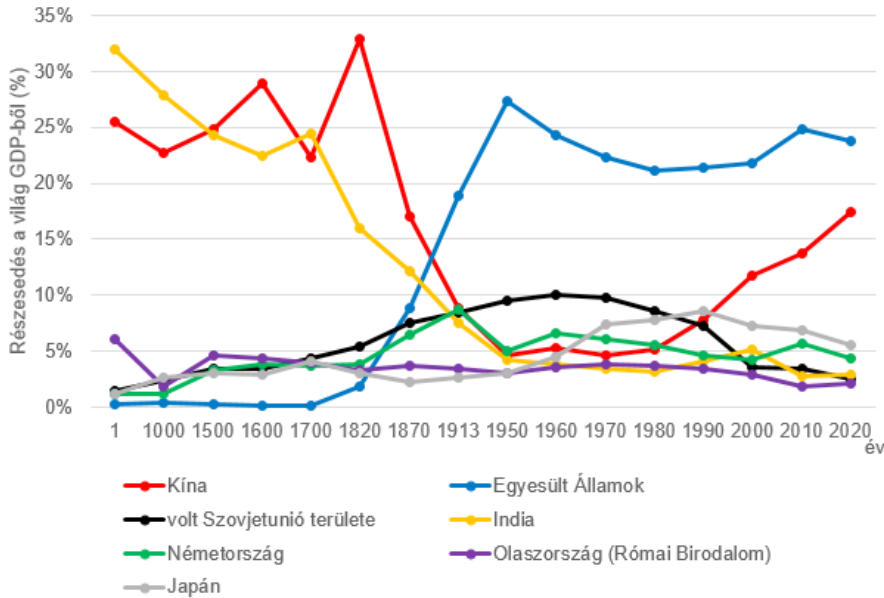
A modern világ gazdasági integrációja összetett és sokrétű folyamat volt, amelyet a birodalmak felemelkedése és bukása, a gyarmati hatalmak terjeszkedése, valamint az ipari forradalmak átalakító hatásai formáltak. Ahogy a világ tovább fejlődik, a világgazdaság történelmi kontextusának és alapvető dinamikáinak megértése kulcsfontosságú lesz a jövőbeli kihívások kezelésében és a lehetőségek kiaknázásában.

3.2 A világgazdaság eloszlása

A globális GDP eloszlásának történeti változásai alapján is jól megfigyelhető az előző alfejezetben felvázolt világgazdasági alakulás, ugyanis az ázsiai országok, mint az ókori Selyemút fő hasznélvezői és mozgatói a világgazdaság termelésének nagy részét képviselték mindaddig, amíg a 15–16. században a nyugat-európai nagyhatalmak meg nem kezdték a gyarmatosítást az Európán kívüli világban, melyhez a későbbiekben hozzájárult az is, hogy a nyugati ipari forradalmak a nyugati nagyhatalmak megerősödését támogatták (lásd 4. ábra).

³⁵ Acemoglu *et al.* 2005.

³⁶ Li & Shen 2019.



4. ábra A világgazdaság alakulása időszámításunk kezdetétől napjainkig³⁷

A világgazdaság változásának áttekintése mellett fontos megfigyelni a világgazdasági termelés súlypontjának változását is (lásd 5. ábra), amely ugyan-csak az előző alfejezetben bemutatott változásokat szemlélteti. A világgazdaság súlypontja a keresztény időszámítás kezdetén Ázsiában volt található, ugyanis Kína és India adta akkoriban a teljes Föld gazdaságának 50–60%-át. A nyugati gyarmatosítások és az ipari forradalmak kibontakozásával azonban a súlypont teljesen Nyugatra tolódott, mígnem a gyarmatosítás alól felszabaduló országok gazdaságilag és politikailag is meg nem erősödtek, majd a 20. század végére, a 21. század elejére már egyes ázsiai országok, többek között Kína, gazdasági szempontból az élre nem tört, és ezzel a világgazdaság súlypontja visszaindult Kelet felé.

³⁷ Forrás: saját szerkesztés Angus Maddison *Historical Statistics of the World Economy* és a World Bank adatbázisa alapján.

A világ gazdasági súlypontjának változása *



5. ábra: A világgazdaság súlypontjának változása³⁸

4. A Selyemút és a világgazdaság alakulása

Az elmúlt kétezer évben a Selyemút különböző, keresztül-kasul futó szakaszt foglalt magában, amelyek minden irányba kiterjedtek, és egy sor utazási útvonalat alkottak. Az ókori Selyemút az emberi történelem egyik legnagyobb vállalkozása volt. Először is, létrehozott egy szállítási útvonalakból álló hálózatot, amely összekapcsolta a Keletet és a Nyugatot. Másodszor, elősegítette a keleti és nyugati kereskedelmet és cseréket, ösztönözve az áruk áramlását. Harmadszor, lehetővé tette a civilizációk és kultúrák találkozását mind a keleti, mind a nyugati világban. Végül, egységet teremtett a Kelet és a Nyugat között, közösen hozzájárulva az emberi társadalom és civilizáció fejlődéséhez és jólétéhez. A Selyemút lényeges eleme és eszköze volt az emberi történelem és világgazdaság előrehaladásának.

A Selyemút és a világgazdaság alakulását négy időszakra oszthatjuk fel:

- Az ókori szárazföldi Selyemút kialakulása
- A tengeri Selyemút kiépülése
- A gyarmatosítás kora
- Az Új Selyemút

³⁸ Forrás: The Economist 2018.

4.1 Az ókori szárazföldi Selyemút és a világgazdaság

Az ősi Selyemút kialakulása a gazdasági és társadalmi fejlődés velejárója volt. Csak akkor merülnek fel bizonyos igények, ha a gazdaság kellőképpen fejlett és a termelékenység megfelelően nő. Ide tartoznak a humán erőforrás vándorlása, a kereskedelem és a kulturális interakciók iránti igények. A Nyugati Han-dinasztia a kínai történelem egyik csúcspontja volt, és az átfogó nemzetgazdaság terén a legjelentősebb előrelépéseket érte el. Ebben az időszakban a mezőgazdaság jelentős modernizáción ment keresztül. Évszázadokkal később a Tang-dinasztia (618–907) Kína gazdasági és társadalmi fejlődésének újabb csúcspontja volt. A kézművesipartól a mezőgazdaságon át a pénzügyi ágazatig számos változás történt. Az ilyen történelmi evolúció és gazdasági növekedés megteremtette a kölcsönös eszmecserék előfeltételét és alapját, nemcsak az úton lévő területek közötti interakció anyagi feltételeit garantálva, hanem a Selyemút gazdasági racionalitásának alappilléreit is.

A szárazföldi Selyemút megkönnyítette az áruk, ötletek és technológiák cseréjét, ami pedig ösztönözte a helyi gazdasági növekedést és felemelkedést, továbbá a kulturális cserét is elősegítette, aminek közvetett gazdasági előnyei is voltak. Kereskedők, zarándokok, szerzetesek, katonák, nomádok és mások járták ezeket az útvonalakat, és magukkal hozták kultúrájukat, nyelvüket, szokásaikat és vallásukat. Ez a kulturális csere a tudás és az eszmék terjedéséhez vezetett, ami viszont ösztönözte az innovációt és a technológiai fejlődést. A szárazföldi Selyemúton terjedt el például a kínai papírgyártás technológiája, az indiai matematikai koncepciók és a különböző mezőgazdasági technikák. Ezek a fejlesztések fokozták a termelékenységet és a lokális gazdasági teljesítményt a különböző ágazatokban.³⁹

A Selyemút szárazföldi útvonalhálózata alapvetően egy hatalmas, Euráziát átszelő kelet–nyugati tengely mentén haladt, nem volt határozottan kijelölt útvonal, elhelyezkedése attól függött, hogy éppen merre mozogtak ellenséges törzsek, hol pusztított éhínség vagy szárazság. Az ókori időkből nem maradtak fent konkrét adatok a gazdasági tevékenységekről, de az mindenképpen sokat mondó, hogy a Selyemút mentén alakultak ki az olyan nagy városok, mint például Szamarkand, Baku, Aleppo stb., amely kereskedelmi nagyvárosok a Selyemút mentén levő birodalmak megerősödését is támogatták. A Selyemút kereskedelme ugyanis számos város és település meggazdagodásához és növekedéséhez vezetett. Ezek a helyek fontos kereskedelmi csomópontokká váltak, amelyek kereskedőket, kézműveseket és más gazdasági szereplőket vonzottak. Ezeknek a városoknak és települések-

³⁹ Huntington 2019.

nek a növekedése ösztönözte a helyi gazdaságokat, mivel az áruk és szolgáltatások iránti kereslet növekedéséhez vezetett, és munkahelyeket teremtett különböző ágazatokban, például a kereskedelemben, a kézművességben és a vendéglátásban.

A kereslet és a kínálat mellett következőképpen a nemzetközi kereskedelem volumene is bővült. Kína gyapjúszöveteket, szőnyeget, ékszereket, lazuritokat és telivér lovakat kapott Közép-Ázsiából, és selyemszöveteket, vasat, nikkelt, szőrméket, teákat, papírt és puskaport exportált cserébe.⁴⁰ India fűszereket és illatanyagokat exportált. Iránon keresztül Róma kínai selymet importált, ami ott aranyat ért.⁴¹ Idősebb Plinius így ír a selyemről *Naturalis Historia* című művében: „Évről évre irdatlan összegekért vásárolunk ázsiai fényűzési cikkeket asszonyaink és a magunk számára, évente százmillió sestertius kerül ki a római gazdaságból a határainkon túli piacokra” – ez az összeg a római pénzverdek éves kibocsátásának csaknem felét, és az éves költségvetés több mint 10 százalékát tette ki.⁴² A főút Dunhuang, Hami, Turfán, Kashgar, Uzen, Osh, Khiva, Andizhan, Kokand, Szamarkand, Bukhara és Merv keresztül vezetett. Mervben (a mai türkménisztáni Mari környékén) a Selyemút szétvált. Az egyik ág Horászán keresztül a Volgába, Kelet-Európába vezetett. Ez lehetővé tette az áruk szállítását Kínába, Indiába, Közép-Ázsiába, Oroszországba, Kijevbe, Novgorodba, majd Moszkvába. Egy másik ág Balh [Balkh] és a modern Afganisztán földjein keresztül vezetett Indiába. A harmadik Bagdadba ment, majd tovább a Földközi-tengerhez. Ott az árut hajókra rakták és Egyiptomba, Bizáncba és a Római Birodalomba szállították.⁴³

Fontos azonban megjegyezni, hogy a Selyemút kereskedelme negatív hatással is volt a helyi gazdaságokra. A kereskedelem által létrehozott jövedelem eloszlása gyakran társadalmi egyenlőtlenséghez vezetett, mivel a gazdag kereskedők és az uralkodó elit hatalmas vagyonokat halmozhatott föl, miközben a lakosság többsége szegény maradt. Ezenfelül a Selyemút olyan betegségek terjedésének útját is jelentette, mint a bubópestis, amely pusztító hatással volt a lakosságra és a gazdaságokra.

A változékony politikai helyzetek is hozzájárultak a Selyemút gazdasági előnyeinek és hátrányainak időszakos és térbeli ingadozásaihoz. A Római Birodalomból csak Bizánc maradt meg, a Párthus Birodalom helyébe a Szászánida Birodalom lépett, a Kusán és Han Birodalom számos, egymással

⁴⁰ Mao 2018: 49–51.

⁴¹ Frankopan 2020: 18–21.

⁴² Frankopan 2020: 19.

⁴³ Hansen 2015.

konfliktusban álló államra bomlott fel.⁴⁴ A Selyemút működésében a törés egészen a 6. századig tartott, amikor új, erős regionális hatalmak kezdtek megjelenni Euráziában.

A Selyemút a 7. és a 9. század között uralkodó kínai Tang-dinasztia idején élte újabb fénykorát, azonban a 9. század után az ázsiai és európai kontinens politikai és gazdasági rendjének változásával, valamint a tengeri hajózás egyre nagyobb elterjedésével népszerűsége és használata fokozatosan csökkent.⁴⁵

Összességében, a Selyemút kereskedelme jelentős hatással volt a helyi gazdaságokra. Elősegítette a kereskedelmet, a kulturális cserét és a technológiai fejlődést, ami pedig fellendítette a gazdasági növekedést és az élet-színvonalat. Ugyanakkor társadalmi egyenlőtlenségekhez és a betegségek terjedéséhez is vezetett.

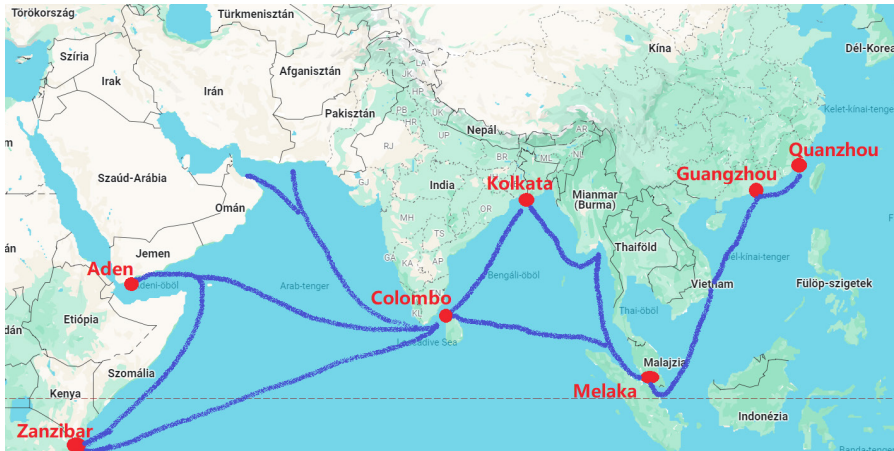
4.2 A tengeri Selyemút és a világgazdaság

A tengeri Selyemút évszázadokon keresztül lehetővé tette az eltérő kultúrák és civilizációk békés interakcióját, melynek során nem csupán a távolsági kereskedelem fejlődéséhez járult hozzá, hanem egy új nemzetközi gazdasági, politikai rendszer létrehozását is biztosította, melyben Kína vezető szerepéhez nem férhetett kétség. A Yuan-dinasztia idejére a szárazföldi Selyemutak funkcióinak helyébe a tengeri Selyemutak léptek, ugyanis tengeren sokkal nagyobb mennyiségben, rövidebb idő alatt tudták a termékeket célba juttatni, továbbá a szárazföldi útvonalakon egy-egy birodalom szállítmányozási fennakadásokat okozhatott. A tengeri Selyemutak hatására még több ország tudott becsatlakozni a világgazdaság vérkeringésébe, és a kikötővárosok egyre gazdagabbakká és nagyobbakká váltak. A korábbi szárazföldi Selyemút mentén felépült nagyvárosok lassan hanyatlásnak indultak és elnéptelenedtek, eközben a tengerparti városok növekedésnek indultak. Ez a változás rányomta bélyegét a következő évszázadok fejlődésére, azaz minden kontinensen a tengerparti városok és országrészek lettek gazdaságilag a legfejlettebbek és leggazdagabbak.

A tengeri Selyemúton keresztül a világkereskedelem vérkeringésébe Délkelet-Ázsia, az Arab-félsziget és Afrika is bekapcsolódhatott, és ezeken a területeken az alábbi városok váltak a legnagyobb és leggazdagabb kikötővárosokká (6. ábra):

⁴⁴ Frankopan 2020: 24–26.

⁴⁵ Wu 2018.

6. ábra A tengeri Selyemút főbb kikötői⁴⁶

- **Quanzhou** 泉州 volt az egyik legfontosabb kínai kikötő a tengeri Selyemút mentén, különösen a Song- és a Yuan-dinasztiák idején. A város kereskedelmi kapcsolatokkal rendelkezett Ázsia, a Közel-Kelet és Európa számos régiójával. Quanzhou híres volt porcelánjairól, a selyemről és fűszerekről, amelyeket más árucikkekkel cseréltek el, például arannyal és ezüsttel.⁴⁷
- **Guangzhou** 广州, melyet a nyugati világ Kantonként ismert, szintén kulcsfontosságú kereskedelmi központ volt és mind a mai napig az. A város jelentős szerepet játszott a kereskedelemben Délkelet-Ázsiával, Indiával és a Közel-Kelettel. Guangzhou kikötője fontos pont volt a kínai teák, selymek, fűszerek és egyéb árucikkek exportjában.⁴⁸
- A Malaka-szoros mentén fekvő **Melaka** városa stratégiai helyzete miatt vált kiemelkedő kereskedelmi központtá, majd a 15. századtól kezdve jelentős kereskedelmi csomópont vált belőle, ahol az indiai, kínai, arab és európai kereskedők üzleteltek. Mivel stratégiai helyen volt, ezért a nyugati gyarmatosító országok is versengtek érte, a várost 1511-ben foglalták el a portugálok, majd 1641-ben került holland fennhatóság alá. A város fűszerekkel, selyemmel, porcelánnal és egyéb árucikkekkel kereskedett, amelyek a távol-keleti, délkelet-ázsiai és nyugati piacokra kerültek.⁴⁹

⁴⁶ Forrás: saját szerkesztés.

⁴⁷ „Did you know?: Quanzhou – The Heart of the Maritime Silk Roads” *UNESCO*. Online elérhetőség: <https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-quanzhou-heart-maritime-silk-roads>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 22.

⁴⁸ „The Maritime Silk Road” *China Highlights*. Online elérhetőség: <https://www.chinahighlights.com/travelguide/maritime-silk-road.htm>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 22.

⁴⁹ Vann 2014.

- **Kalkutta** az egyik legfontosabb indiai kikötő volt a tengeri Selyemút mentén, különösen később a brit gyarmati időszak alatt. A város jelentős szerepet játszott az indiai textil- és fűszerkereskedelemben, ugyanis a brit kereskedelmi útvonalakhoz kapcsolódott, amelyek Európába, Afrikába és a Távol-Keletre vezettek.⁵⁰
- **Colombo** fontos kereskedelmi központ volt, amely összekötötte a dél-ázsiai és a kelet-afrikai kereskedelmi útvonalakat. A város kereskedelmi kapcsolatai kiterjedtek Kínára, Indiára és a Közel-Keletre, és híres volt fűszereiről, drágaköveiről és más értékes árucikkeiről.⁵¹
- A kelet-afrikai **Zanzibár** szigete szintén jelentős szerepet játszott a tengeri Selyemút kereskedelmében. A város a kelet-afrikai partok és a Közel-Kelet, valamint India közötti kereskedelmi csere központja volt. Zanzibár különösen híres volt fűszereiről, különösen a szegfűszeg exportjáról.⁵²
- **Áden** egy fontos kereskedelmi kikötő volt a Vörös-tenger déli részén, amely összekapcsolta az Indiai-óceánt a Földközi-tengerrel. A város stratégiai helyzete miatt fontos szerepet játszott a kereskedelemben, különösen fűszerekkel, illatszerekkel és más értékes árucikkkel.⁵³

Ezek a kikötővárosok nemcsak gazdasági központok voltak, hanem a kultúrák, vallások és technológiák találkozási pontjai is, amelyek gazdag örökséget hagytak a régiókra és a világtörténelemre.

Kína 15. századi bezárkózásával lecsökkent a tengeri Selyemúton való kereskedelem, de hamarosan a nyugati nagyhatalmak ezeken az útvonalakon keresztül vették át a kereskedelmet és indították meg a gyarmatosítást.

4.3 Gyarmatosítás és a világgazdaság

Míg Kína és az ázsiai országok a történelem során a mai értelemben nem gyarmatosítottak más országokat, addig a nyugati országok nagy erővel indultak meg a 16. században a tengeri Selyemút útvonalain Ázsiába. A 15. században kezdődő Nagy Felfedezések azért indultak meg, mert az Oszmán Birodalom elzárta az addigi eurázsiai kereskedelmi útvonalakat, és így az európai országok nem jutottak hozzá a Selyemúton érkező árucikkekhez.

⁵⁰ Tan 2007.

⁵¹ „Did You Know?: Sri Lankan Harbour Cities and the Maritime Silk Roads” *UNESCO*. Online elérhetőség: <https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-sri-lankan-harbour-cities-and-maritime-silk-roads>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 22.

⁵² Li 2006.

⁵³ Li 2006.

Tehét a szárazföldi Selyemutat más úton kellett pótolniuk, így a már meglévő tengeri Selyemút mentén a nyugati hajók is megindultak a Távol-Keletre. Emellett új útvonalak indítását is tervezték nyugat felé, körbe hajózva a Földet, ennek következménye Amerika mint új földrész felfedezése. Ezt követően a tengeri útvonalak még nagyobb szerepet kaptak, és tulajdonképpen a tengeri nagyhatalmak lettek a világkereskedelem legfontosabb szereplői és szabályozói, akik amellet, hogy átvették a tengeri Selyemút feletti felügyeletet, a gyarmatosítások során a Selyemút korábbi aktív szereplőit és azok kikötőit elfoglalták:

1. **Portugália:** Portugália volt az egyik első európai ország, amely felfedező útra indult. Az 1400-as évek végén és az 1500-as évek elején portugál tengerészek, mint Bartolomeu Dias és Vasco da Gama, új tengeri útvonalakat fedeztek fel Afrikát megkerülve Indiába, és kereskedelmi hálózatokat építettek ki Afrikában, Indiában és Délkelet-Ázsiában a már meglévő tengeri Selyemúton.
2. **Spanyolország:** A spanyolok szintén az elsők között indultak expedíciókra. Kolumbusz Kristóf 1492-es útja Amerika felfedezéséhez vezetett. Az azt követő évszázadokban Spanyolország hatalmas birodalmat hozott létre az Újvilágban, különösen Közép- és Dél-Amerikában, ami jelentős gazdasági és politikai hatalmat biztosított számukra.
3. **Hollandia (Holland Birodalom):** A 17. században Hollandia jelentős tengeri és kereskedelmi hatalommá vált. A Holland Kelet-indiai Társaság révén Hollandiának sikerült meghódítania és ellenőrzése alá vonnia a tengeri Selyemút számos kereskedelmi útvonalát és emellett gyarmatosítania Délkelet-Ázsiában, például a mai Indonéziában.
4. **Anglia (Egyesült Királyság):** Anglia is aktívan részt vett a felfedezésekben, és fokozatosan növelte befolyását Észak-Amerikában, a Karib-térségben, valamint Indiában és Afrikában. A Brit Kelet-indiai Társaság révén Anglia jelentős kereskedelmi és politikai hatalomra tett szert Indiában, és a 18. század végére az Egyesült Királyság a világ egyik legnagyobb gyarmatbirodalmává vált a tengeri Selyemút mentén és azon túl is.
5. **Franciaország:** Franciaország is fontos szereplővé vált a gyarmatosításban, különösen Észak-Amerikában (például Kanada), a Karib-térségben és Afrikában. Franciaország gazdasági és katonai ereje révén fontos szereplő lett a nemzetközi politikában és kereskedelemben.
6. **Oroszország:** Bár Oroszország nem vett részt a tengeri felfedezésekben ugyanúgy, mint a nyugat-európai országok, az orosz birodalom terjeszkedése Szibéria, Közép-Ázsia és Alaszka irányába szintén jelentős hatalmi növekedést eredményezett a 16. és 19. század között.

Ezek az országok az expedíciók és gyarmatosítások révén hatalmas gazdasági és politikai befolyást szereztek, és döntő szerepet játszottak a világgazdaság és a geopolitikai viszonyok alakulásában a következő évszázadokban. Ezen országok megjelenésével Kína és India is gazdasági hanyatlásnak indult, ahogy azt 3.2 alfejezetben és a 4. ábrán láthattuk. A nyugati birodalmak által dominált tengeri kereskedelem a már korábban kialakult tengeri Selyemút útvonalán zajlottak, azonban Kína hanyatlásával és a világgazdaság átalakulásával a tengeri Selyemút elnevezés elhagyásra került.

4.4 Az új Selyemút

Az 500 éves atlanti korszak, azaz a Nagy Felfedezéseket követő tengeri hatalmak dominálta világrend időszakában a tengeri összeköttetés vált a legfontosabbá és azon országok erősödtek meg gazdaságilag, amelyeknek tengerpartjai, ezáltal kikötővárosai voltak. A 21. századra a világkereskedelem 80%-a a tengereken és óceánokon zajlik.⁵⁴

Azonban a tengerek nagy része az Amerikai Egyesült Államok vagy szövetségesének felügyelete alatt áll, ebből kifolyólag Kína például nem igen tud a szerinte szükséges mértékű biztonsággal részt venni abban. Ahhoz, hogy saját, biztonságos kereskedelmi útvonalat tudjon kialakítani, csak a szárazföld felé, az eurázsiai szuperkontinens felé tudta venni az irányt.⁵⁵ Ebből kifolyólag a 2012-ben megválasztott, majd 2013-tól hivatalba lépő Xi Jinping 习近平 államfő egy új külpolitikai irányvonalat képviselve elindította az „Egy övezet, egy út” (*yidai, yilu*, 一帶一路, angolul Belt and Road Initiative, BRI) kezdeményezést. A BRI mára az egyik legnagyobb, országokon és földrészeken átívelő infrastrukturális, gazdasági, pénzügyi és kulturális multilaterális programmá vált, amelyben több mint 150 ország vesz részt. Emellett a kezdeményezés keretében számos új pénzügyi intézmény, alap jött létre, amelyek megváltoztathatják az eddigi gazdasági világrendet is. A kínai kezdeményezés már több mint 10 éves és folyamatosan újabb eredményeiről olvashatunk híradásokat, azaz a BRI várhatóan fennmarad és tovább fejlődik. Alapvetően a kínai narratíva szerint úgy is fogalmazhatunk, hogy a BRI egy olyan globális stratégia, amelynek a legfőbb célja a Kínával szomszédos országok stabilizálása és prosperitásának biztosítása, egy olyan gazdasági rendszer működtetésével, amely az összes érintett fél számára

⁵⁴ „Review of Maritime Transport” *UNCTAD*. Online elérhetőség: <https://unctad.org/topic/transport-and-trade-logistics/review-of-maritime-transport>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 22.

⁵⁵ Dai 2017.

garantálja a tartós békét és biztonságos környezetet.⁵⁶ Ellenben a nyugati világ aggodalmát fejezi ki a BRI kapcsán, miszerint a kínai kezdeményezés egy neo-gyarmatosítási folyamat, amelyben a különböző infrastrukturális befektetésekkel geopolitikai szempontból stratégiai kikötőket és útvonalakat vásárol fel Kína, továbbá a gazdasági és politikai befolyását növeli a különböző régiókban, amellet, hogy valójában a kínai ipari és a pénzügyi túlkapacitásokat akarja lekötöni.⁵⁷

Az „Egy övezet, egy út” kezdeményezés elindítását követően a nyugati kutatók különböző térképekkel és azon feltüntetett egy-egy szárazföldi és tengeri útvonallal próbálták megmagyarázni, hogy a kínai kezdeményezésben rejlő lehetőségek az általuk jelölt útvonalon haladnak. Voltak, akik az útvonal fejtegetése mellett olyan konklúziókat is levontak – helytelenül –, hogy egyes országok kimaradnak a kínai együttműködésből, hiszen az utak nem érintik őket. Magyarozatként szolgált, hogy a kínaiak által angolul *One Belt, One Road* elnevezésben is egy útvonalról – *one road* – van szó.⁵⁸ Azonban a kínai kezdeményezés nem erről szól, hanem egy teljes gazdasági együttműködésekben alapuló hálózatról, ezért a *One Belt, One Road* angol elnevezést *Belt and Road* címre rövidítették remélve, hogy így már érthetőbb lesz a világ, de legfőképp a Nyugat számára, hogy itt egy teljes hálózatrendszerrel van szó, nem pedig egy konkrét útvonalról. (Mindeközben a kínai elnevezés változatlan maradt.) Minden ország csatlakozhat a kezdeményezéshez, az infrastrukturális hálózathoz, mindenki részese lehet a multilaterális együttműködésnek, ha akar.

Az „Egy övezet, egy útnak” hat fő iránya van, amelyeket különböző *Selyemutak* hálózatként be az ókori Selyemutak mintái alapján. Azonban mára sokkal összetettebb és sűrűbb a Selyemút hálózat, hiszen ma már a szárazföldi és vízi közlekedés modernebb, emellett az ókori Selyemút óta kiegészült a légiközlekedéssel is. De a cél maradt ugyanaz, kereskedelmi úthálózatok kiépítése és a nemzetközi kapcsolatok diverzifikálása, azaz valójában Eurázsia összeköttetése vagy épp behálózása szárazföldön, vízen és levegőben, egy országot sem kihagyva:

- A „Gazdasági Övezet” keretében három irányról beszélhetünk:
 - o Kínából indulva Közép-Ázsián és Oroszországon keresztül Európáig;
 - o Kínából indulva Közép-Ázsián és Nyugat-Ázsián keresztül a Perzsa-öböl és a Földközi-tengerig;
 - o Kínából Délkelet-Ázsián és Dél-Ázsián keresztül az Indiai-óceánig.

⁵⁶ Zhao 2020.

⁵⁷ „Mit akarhat Kína valójában a híres Övezet és út kezdeményezésével?” *g7.hu*, 2021. január 13. Online elérhetőség: <https://g7.hu/vilag/20210113/mit-akarhat-kina-valojaban-a-hires-ovezet-es-ut-kezdemenyezesevel>; utolsó megtekintés: 2024. október 13.

⁵⁸ Liu *et al.* 2017: i.

- A „tengeri Selyemút” keretében is három fő irány van:
 - o a kínai tengerparti kikötőkből (Shenzhen, Sanghaj, Ningbo stb.) a Dél-kínai-tengeren keresztül az Indiai-óceánon át Európáig;
 - o a kínai tengerparti kikötőkből a Dél-kínai-tengeren keresztül a Csendes-óceánig, Észak- és Dél-Amerikáig;⁵⁹
 - o ez később egy harmadik útvonallal, az „Északi Selyemúttal” bővült ki, amely Euráziát északon kerüli meg a Jeges-tengeren keresztül.



7. ábra: Az „Egy övezet, egy út” fő irányai⁶⁰

Az Új Selyemút immáron nem csak gazdasági szempontból, de geopolitikai szempontból is fontos szerepet tölt be, ugyanis az Övezet és Út lett az unipoláris világrend egyik megrendítője, mivel a kínai kezdeményezés együttműködési modellje egy új alternatívát tud nyújtani a meglévő világrend helyébe. A nyugati nagyhatalmak már kezdetben sem nagyon támogatták az Övezet és Út kezdeményezésben való részvételt és aggódva figyelték annak alakulását. Olaszország 2023 decemberében ki is lépett az együtt-

⁵⁹ CICIR 2018: 22.

⁶⁰ Forrás: Horváth 2022.

működésből – habár fél évre rá már az olasz miniszterelnök Pekingbe látogatott, hogy a kínai vezetőkkel gazdasági együttműködésekről tárgyaljon.⁶¹ A nyugati nagyhatalmak nemzetközi kapcsolatai átpolitizáltak, féltik az általuk uralt unipoláris világrendet, féltik a saját pozíciójukat, ebből kifolyólag negatív színben tüntetik fel a kínai kezdeményezést, holott maga az eurázsiai konnektivitást elősegítő infrastrukturális hálózat kiépítése nem áll messze a nyugat-európai országoktól, ugyanis 1960-ban már létrehozták a Transzázsiái vasútvonal (Trans-Asian Railway) nevezetű, Európát és Ázsiát 14 ezer kilométeren összekötő, egységes teherfuvarozási vasúthálózatot. Majd az EU 1995-ben elindította a TRACECA (Transport Corridor Europe, Caucasus, Asia) projektet, amely az EU és Kína összekötését szolgálja Oroszország kikerülésével. A TRACECA multilaterális programhoz az EU-államokon kívül 12 ország csatlakozott, az együttműködésnek öt munkacsoportja van, amelyek a tengeri közlekedéssel, repülőjáratokkal, közúttal és vasúttal, szállítási biztonsággal és szállítási infrastruktúrával foglalkoznak.⁶²

5. Összefoglaló – Selyemút hatása a világgazdaságra

Az ősi Selyemút, a Keletet és Nyugatot összekötő szárazföldi kereskedelmi útvonalak hálózata, döntő szerepet játszott a világgazdaság alakulásában. Ez a Kínából származó kereskedelmi hálózat, amely Közép-Ázsiában, a Közel-Keleten és Európában terjeszkedett, elősegítette az áruk, eszmék és kulturális gyakorlatok cseréjét, végső soron formálva a globális gazdasági környezetet. A Selyemút középpontjában a nagy értékű, könnyű áruk kereskedelme állt, mint például a selyem, a porcelán és a fűszerek. Ezeket az árukat szárazföldi úton szállították, a kereskedők maguk viselték a terhet. Az aromás anyagok, például az agarfa kereskedelme szintén a Selyemút hálózat szerves részét képezte, nemcsak kereskedelmi értékük, hanem vallási és kulturális jelentőségük miatt is. Emellett az ókori Selyemútnak volt köszönhető a különböző vallások terjedése Ázsiában, amely nagyban befolyásolta a különböző civilizációk és kultúrák fejlődését.

A nagy birodalmak, például a Római, a Párthus és a Mongol Birodalom, valamint a Han- és a Tang-dinasztiák felemelkedése és bukása jelentős

⁶¹ „Xi Jinping huijian Yidali zongli Meiluoni 习近平会见意大利总理梅洛尼 [Xi Jinping fogadta Meloni olasz miniszterelnököt]” *Waijiaobu* 外交部, 2024. július 29. Online elérhetőség: 习近平会见意大利总理梅洛尼 — 中华人民共和国外交部 (fmprc.gov.cn); utolsó megtekintés: 2024. szeptember 22.

⁶² Horváth 2022: 155.

hatással volt a Selyemutak mentén folyó tevékenységekre, ugyanakkor a Selyemutak is befolyásolták a birodalmak életét. A Mongol Birodalomnak különösen nagy szerepe volt a Selyemút hálózatának bővítésében, mivel a szárazföldi útvonalak nem bizonyultak hatékonyak a növekvő árumennyiség szempontjából. Ennek megoldására a mongolok kiterjesztették a Selyemutat a tengeri kereskedelemre, létrehozva az első „tengeri Selyemutat”, amely Kína, Délkelet-Ázsia, Afrika és Európa tengerparti régióit kötötte össze.⁶³

A tengeri kereskedelem növekedése a tengeri Selyemút mentén fokozatosan beárnyékolta a szárazföldi útvonalak kereskedelmi életképességét, mivel a tengeri forgalom akkoriban gyorsabbnak és költséghatékonyabbnak bizonyult. Ennek eredményeként a szárazföldi kapcsolatok visszatértek a helyi hálózatokká, elveszítve globális jelentőségüket. A Selyemutak végső hanyatlása az európai tengeri hajózás felemelkedésének tudható be, ami az eurázsiai szárazföldi útvonalak rovására növelte az óceáni kereskedelmet.⁶⁴

Habár Kína a 15. században bezárkózott és megszüntette a tengeri kereskedelmet, a nyugati nagyhatalmak ekkor kezdték meg a Nagy Felfedezések, majd a gyarmatosítások korát, amely tulajdonképpen részben a korábban kialakult tengeri Selyemutak mentén fejlődtek tovább.

Az elmúlt években Kína kezdeményezte a szárazföldi és tengeri Selyemút újjáélesztését az „Egy övezet, egy út” kezdeményezés részeként. Ennek az ambiciózus tervnek az a célja, hogy helyreállítsa az ősi szárazföldi és tengeri kereskedelmi hálózatot, amely összeköti Kínát Délkelet-Ázsiával, Afrikával, a Közel-Kelettel és Európával a kikötők, vasutak és egyéb infrastruktúra hálózatán keresztül, ezzel egy összefonódott eurázsiai szuperkontinenst hozna létre.

A Selyemút ősi és modern formájában egyaránt döntő szerepet játszott a világgazdaság alakulásában. Az áruk, eszmék és kulturális gyakorlatok cseréje ezeken a kereskedelmi utak mentén elősegítette a gazdasági növekedést, a technológiai fejlődést és a kulturális cserét, évszázadokon át alakítva a globális gazdasági környezetet. A Selyemutaknak köszönhetően egyes birodalmak aranykorukat éltek, mások elbuktak, a különböző nemzetek jöttek-mentek, csak egy volt állandó, a Selyemút az eurázsiai kontinens összekapcsolódásában.

Ebből kifolyólag valószínűsíthető, hogy a Selyemút a továbbiakban is nagy szerepet játszik majd a világgazdaság alakulásában.

⁶³ Zhao 2016; Weatherford 2018.

⁶⁴ Malkov 2014.

Bibliográfia

- ACEMOGLU, Daron, Simon JOHNSON & James ROBINSON 2005. „The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change, and Economic Growth.” *The American Economic Review* 95/3: 546–579.
- BUZAN, Barry & Richard LITTLE 1994. „The Idea of ‘International System’.” *International Political Science Review* 15/3: 231–255.
- CAO Mingjing 曹铭靖 & SHAO Zhenyu 邵振宇 2016. „Cong Sichou zhi lu dao shijie yichan tanxi 从丝绸之路到世界遗产探析 [A Selyemúttól a világörökségig].” *Yichan yu baohu yanjiu* 遗产与保护研究 1/2: 117–122.
- COGGAN, Phillip 2020. *More: A History of the World Economy from the Iron Age to the Information Age*. New York City: Public Affairs.
- DAI Xu 戴旭 2017. *C xing baowei C形保卫* [C-alakú bekerítés]. Beijing: Changjiang Wenyi Chubanshe.
- FRANKOPAN, Peter 2020. *Selyemutak*. Budapest: Park Könyvkiadó.
- HANSEN, Valerie 2015. *The Silk Road – A new history*. Oxford: Oxford University Press.
- HORVÁTH Levente 2022. *A kínai geopolitikai gondolkodás – „Egy övezet, egy út” kínai szemszögből*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó Kft.
- HOPKIRK, Peter 1980. *Foreign Devils on the Silk Road: the Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- HUNTINGTON, Samuel P. 2019. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- JÓZSA Sándor 1963. *Kína és az Osztrák–Magyar Monarchia*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KLEMENSITS Péter 2014. „Az első világháború kitörése a Távol-Keleten és az 1914-es hadműveletek.” *Hadtörténelmi Közlemények* 127/3: 693–714.
- KISSINGER, Henry 2017. *Kínáról*. Budapest: Antall József Tudásközpont.
- LI Qingxin 李庆新 2006. *Haishang sichou zhilu 海上丝绸之路* [A tengeri Selyemút]. Beijing: Wuzhou Chuanbo Chubanshe.
- LI Xuetao & SHEN Guowei 2019. „On the Research of Global History and Cultural Interaction in East Asia.” *Journal of Cultural Interaction in East Asia* 10/1: 3–11.
- LIU Wei 刘伟 (szerk.) 2019. „Yidai yilu” da baike “一带一路”大百科 [„Egy övezet, egy út” lexikon]. Wuhan: Chongwen Shuju.
- LIU Weidong 刘卫东, TIAN Jinchen 田锦尘 & OU Xiaoli 欧晓理 2017. „Yidai yilu” zhanlue yanjiu „一带一路” 战略研究 [Az „Egy övezet, egy út” stratégiai kutatása]. Beijing: Shangwu yinshuguan.
- LÓCZY Lajos 1886. *A khinai birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása*. Budapest: K. M. Természettudományi Társulat.
- LÓCZY Lajos 1901. *A Mennyei Birodalom Története*. Budapest: Cs. és Kir. Udvari Könyvkereskedés.
- LÓCZY Lajos 1905. „Richthofen Ferdinánd báró (1833–1905).” *Földrajzi Közlemények* 33/10: 413–418.
- MALKOV, Artemy 2014. „The Silk Roads: a Mathematical Model.” *Clodynamics: The Journal of Quantitative History and Cultural Evolution* 5/1: 4–22.
- MAO Huiwei 茅惠伟 2018. *Silu zhi chou 丝路之绸* [A Selyemút selyme]. Jinan: Shandong Huabao Chubanshe.

- MERTENS, Matthias 2019. „Did Richthofen Really coin ‘the Silk Road?’” *The Silk Road* 17: 1–9.
- O'BRIEN, Patrick K. 1999. *Philip's Atlas of World History*. London: George Philip.
- PHILLIPS, William D. & Carla Rahn PHILLIPS 1992. *The Worlds of Christopher Columbus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SEVILLANO-LOPEZ, David & F. Javier GONZALEZ 2011. „Mining and minerals trade on the silk road to the ancient literary sources: 2 BC to 10 AD centuries.” In: J. E. ORTIZ *et al.* (eds.) *History of Research in Mineral Resources*. Madrid: Instituto Geológico y Minero de España, 43–60.
- SIMNER, Mark 2019. *The Lion and the Dragon: Britain's Opium Wars with China 1839–1860*. Gloucestershire: Fonthill.
- SONG, Candice 2024. „The History of the Silk Road in China.” *China Highlights* [Online elérhetőség: <https://www.chinahighlights.com/silkroad/history.htm>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 9.]
- STEIN Aurél 1932. *Ósi ösvényeken Ázsiában*. Budapest: Franklin Társulat.
- TAI, Michael 2020. *Kína és szomszédai*. Budapest: Pallas Athéné Könyvkiadó.
- TAN, Tai-Yong 2007. „Port Cities and Hinterlands: A Comparative Study of Singapore and Calcutta.” *Political Geography* 26/7: 851–865.
- The Economist 2018. „The Chinese Century Is Well Under Way.” 2018. október 27. Online elérhetőség: <https://www.economist.com/graphicdetail/2018/10/27/the-chinese-century-is-wellunder-way>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 22.
- TORR, Geordie 2021. *The Silk Roads: A History of the Great Trading Routes Between East and West*. London: Arcturus.
- YAMASHITA, Michael 2006. *Cseng He*. Pécs: Pécsi Direkt Kft. Alexandra Kiadója.
- YE Shuxian 叶舒宪 2013. „Yushi zhilu yu huaxia wenming de ziyuan yilai 玉石之路与华夏文明的资源依赖 [A Jádéut és a kínai civilizáció forrás-függése].” *Shanghai Jiaotong Daxue xuebao (zhexue shehui kexue ban)* 上海交通大学学报 (哲学社会科学版) 21/6: 18–25.
- YE Shuxian 叶舒宪 & Gu Fang 古方 2015. *Yu cheng Zhongguo: Yushi zhilu yu yubing wenhua tanyuan* 玉成中国: 玉石之路与玉兵文化探源 [Jáde általi Kína: Jádéut és a jáde-fegyverek kultúrájának az eredetvizsgálata]. Beijing: Zhonghua Shuju.
- VANN, Michael G. 2014. „When the world came to Southeast Asia – Malacca and the global economy.” *Education about Asia* 19/2: 21–25.
- WANG Di 王隽 2013. *Silu Fojing* 丝路佛境 [A Selyemút buddhizmus]. Beijing: Beijing Daxue Chubanshe.
- WEATHERFORD, Jack 2018. „The Silk Route from Land to Sea.” *Humanities* 7/2: 32.
- WU Bin 武斌 2018. *Sichou zhilu quanshi* 丝绸之路全史 [A Selyemút teljes történelme]. Shenyang: Liaoning Jiaoyu Chubanshe.
- ZHAO Jianglin 2020. „By Different Path to Common Outcomes: The Belt and Road Initiatives.” In: ZHAO Jianglin (ed.) *21st Century Maritime Silk Road Initiative*. Singapore: World Scientific, 261–276.
- ZHAO Jun 2016. „China's Initiative to Revive the Maritime Silk Road for Trade and Development.” *Asia-Pacific Journal of Ocean Law and Policy* 1/2: 249–250.
- ZICHY Mihály 2013. *Gróf Zichy József utazásai I. Ázsiai útnapló 1875–76*. Budapest: Széphalom Könyvműhely.

AZ ÓKORI SELYEMÚT ÉS A GLOBÁLIS GAZDASÁG ESZMÉJE, AVAGY A RÓMAI BIRODALOM ÉS KÍNA KAPCSOLATA A TÉNYEK TÜKRÉBEN

HOPPÁL KRISZTINA¹

ELTE Római Világ és a Távolság Kutatócsoport

Bevezetés

A Selyemutat gyakran a globalizáció egyfajta szimbólumaként értelmezik, egy olyan kereskedelmi hálózatnak, amely évezredek óta köti össze a Keletet a Nyugattal. Első fénykorát pedig éppen az ókorra helyezik, és a korszak két jelentős civilizációját, a Kínai és a Római Birodalmat tekintik keleti, valamint nyugati végpontjainak.

A fenti elképzelés erőteljesen általánosító és sematikus volta miatt azonban fenntartásokkal kezelendő, hiszen az ókori Selyemutat egy lineáris, Kínát és Rómát közvetlen módon összekapcsoló, kifejezetten áruforgalom-központú útvonalnak tekinti. Ahogy arra azonban már számos kutató rámutatott, a premodern korokban a Selyemút elsősorban egy összetett kommunikációs és kereskedelmi rendszerként értelmezendő, mely a tárgyakon túl különböző eszmék, ideológiák, kulturális hatások, technológiák közvetítője is volt. Sőt, a kora középkort megelőző időszakokban sok tekintetben inkább Eurázsia távoli régiói közötti különböző szintű és jellegű interakciókat tágabb értelemben szimbolizáló egyfajta *terminus technicus*nak tekintendő, mint tényleges végpontokkal rendelkező, egymástól nagy távolságra található fogyasztói érdekek tudatos kielégítését célzó útvonalnak – ahogy azt modern fogalmaink mentén képzelnénk.

A Selyemút fogalmához hasonlóan az ókori Kína és Róma közötti *nexust* is csupán jóval komplexebb módon lehet szemlélni.

¹ Email: hoppal.krisztina@konfuciusz.elte.hu. A kutatás az ELTE Egyetemi Kiválósági Alap támogatásával jött létre.

Ennek fényében mégis mik azok az elemek, amelyek félreértelmezése egyes publikációkban az ókori globális kereskedelem eszméjéhez vezettek? Valójában hogyan írható le Kína és Római 'kapcsolata'?

Az alábbi kérdésekre két nagyobb téma részletes kifejtésével keresem a választ. A dolgozat első felében a 'sino-római kapcsolatokra' vonatkozó írott forrásokra térek ki. E kínai és görög-római munkákat a szakirodalom egy része ugyanis nemcsak a kínai-római kereskedelem, de az ókori Selyemút történetének rekonstruálására is használja, miközben azok értelmezésének korlátaira kevés hangsúlyt fektet.

A dolgozat második felét pedig a vonatkozó régészeti leletek bemutatása képezi, azok azonosítási nehézségeinek, típusainak és értelmezési lehetőségeinek felvázolásával. E tárgyakat a római-kínai kereskedelmet vizionáló szakirodalom gyakran figyelmen kívül hagyja, vagy egy-egy példát annak összefüggéseiből kiemelve preconcepciók alátámasztásának szolgálatába állítja. Részletes elemzésük azonban fontos adalékokkal szolgál a Selyemút ókori történetének tényszerű vizsgálatához.

1. Írott források

1.1. Kínai szövegek típusai, jellemzői, értelmezési lehetőségei

Kína és Róma kereskedelmi szempontú kapcsolatának hangsúlyozása részben a meglehetősen részletesnek tekinthető kínai források leírásain alapul.² E források közös jellemzője, hogy a Római Birodalmat a Dàqín 大秦, azaz 'Nagy Qin' névvel illetik.³

Fontos megjegyezni azonban, hogy a 6. század előtti kínai forrásokban előforduló Dàqín fogalma egyaránt vonatkozhatott a Római Birodalomra, valamint tágabb értelemben a hellenisztikus kulturális jegyeket mutató civilizációkra, míg a későbbi, 6–8. századokban íródott szövegekben a jóval elterjedtebb Fúlín 拂菻 kifejezés mellett (esetenként helyett) vonatkozhat a Bizánci Birodalomra is.⁴

² Például: Thorley 1971; Ferguson 1978; Zhū & Zhāng 2003. Mindazonáltal számos, tévhitet cáfoló munka is napvilágot látott, például: Raschke 1978; Hoppál 2019; Cobb 2021.

³ A kifejezés jelentéséről például: Yü 2008: 379, illetve Pulleyblank 1999: 71; Yu 2013: 94.

⁴ A Dàqínról szóló főbb szövegtípusok: hivatalos történeti krónikák, egyéb történetírói munkák (t.i. a *Hòu Hànji* 後漢記), földrajzi leírások, egzotikák, enciklopédiák, természetfeletti történetek és legendák, jóskönyvek, költemények, buddhista, illetve taoista szövegek. Lásd: Hoppál 2019: 64.

Másrészt a kutatás azon része, amely a kínai–római kapcsolatokat, mint a (direkt) távolsági kereskedelem mentén leírható viszonyt vázolja föl, elsősorban a kínai historiográfiák, ezeken belül is az ún. hivatalos történetírói munkák (*zhèngshǐ* 正史) Dàqín-szemelvényeit idézi.⁵ Ugyanakkor a kínai történetírás egyedi jellemzőit is figyelembe vevő sajátos és körültekintő vizsgálati módszerek ritkán kerülnek alkalmazásra a Dàqín-fejezetek értelmezésekor.

A történetírói munkákat ugyanis elsősorban hivatalnok írták hivatalnokok számára,⁶ így azok értelmezése és értékelése is csupán megfelelő szűrőn keresztül lehetséges. A fentiek eredményeként e forráscsoport elsődlegesen az államügyek, valamint különböző politikai folyamatok vizsgálatára koncentrált, erőteljesen kapcsolódva a bürokratikus és konfuciánus elvárásokhoz. Fontos célkitűzésük az aktuális kormány legitimitásának alátámasztása és hangsúlyozása, a *zhèngtǒng* 正統, amely az adott összeállításba bekerülő dokumentumok sorát is meghatározta. Mindemellett a történetírói munkákra jellemző a konfuciánus morális eszmének való megfelelés és a történeti események morális szempontból való értékelése, azaz a *bāobiǎn* 褒貶, az „elismerés és elítélés” rendszerének használata.⁷

A rendelkezésre álló történeti tények manipulálása a *bǐxiāo* 筆削 – az összeállítás és szerkesztés során a hasznos információ megtartásának, illetve a haszontalan kiszűrésének – elve mentén ugyancsak a kínai történetírás egyik jellemzője. Mindezt erőteljesen befolyásolja az adott intellektuális és ideológiai háttér, amely gyakran valós és fiktív elemek, valamint az értékszempontú megközelítés szisztematikus keverékének alkalmazását eredményezi.⁸ Ugyanakkor e munkák nélkülözték a történeti események tudományos igényű lejegyzését és értékelését, és az azokat összeállító hivatalnokok inkább használói, mint elemzői voltak a birtokukban lévő ismereteknek.⁹ Mindezekből kifolyólag a kínai historiográfia rendkívül nehezen választható el az irodalmi gyakorlattól. Ennek ellenére fontos különbségnek tekinthető, hogy előbbinek természetesen rendelkeznie kell tényszerű forrásokkal és

⁵ Ezek közül is leggyakrabban idézett a kései Hàn-dinasztia történetét leíró *Hòu Hànshū* 後漢書 vonatkozó szemelvényei (86. 南蠻西南夷 [76. *lièzhuan*] és 88. 西域 [78. *lièzhuan*], valamint a Wèi-dinasztia rövid történetét bemutató *Wèilüè* Dàqín-leírása (三國志: 魏書三十烏丸鮮卑東夷傳第三十), amely hagyományos értelemben nem sorolható a hivatalos történetírói munkák közé. Angol forrásfordítások: Hirth 1885: 36–43, 60–67; Leslie & Gardiner 1996: 41–55, 65–78; Yu 2013: 56–79, 80–113; Hill 2004; Hill 2009.

⁶ Balázs 1976: 189.

⁷ Balázs 1976: 186; Wilkinson 2000: 490–491.

⁸ Li 2000/2001: 188.

⁹ Lǚ & Tóng 1963: 101.

leírásokkal, amelyek visszautalnak az objektív valóságra, egyedi módon azonban a hivatalnokok szubjektív valóságának képzelt elemeivel kiegészítve.¹⁰

A historiográfiai szemelvények elemzésekor tehát elengedhetetlen szem előtt tartani, hogy a fenti jellemzők alapvetően meghatározták Dàqín ábrázolásának módját (is).

A kínai források leggyakrabban hivatkozott, s egyben Dàqínt legrészletesebben leíró csoportja, a hivatalos történetírói munkák alapvető tulajdonságaikban megegyeznek egyéb historiográfiai forrásokkal, azonban egyes sajátosságok mentén mégis egyértelműen elkülöníthető kategóriát képeznek.

Közös vonásuk, hogy létrehozásukat, illetve kiegészítéseiket a hivatalosan felállított, fizetett történetírói hivatal végezte el az adott munka témájául szolgáló dinasztiaát követő uralkodóház császáranak parancsára. Ennek következtében az összeállításra parancsot adó dinasztia morális elvárásainak megfelelően a hivatalnokok sajátos, sztereotip jellegű szűrőn keresztül jegyezték le információikat.¹¹ Mindemellett e forráscsoport jellemzője a szerzőre utaló, egyéni vonások teljes hiánya, illetve a szakaszokra darabolt történelem, amelynek alapvető oka, hogy az egyes dinasztiák egymástól függetlenül alkották meg az előző dinasztiára vonatkozó munkákat. A barbárokra, idegen népekre vonatkozó utalások elsősorban a *lièzhuàn* 列傳, azaz életrajzi elbeszélések/csoportosított történetek és a *zhì* 志, azaz értekezések fejezetekben olvashatók.¹² A feljegyzések általában nem egykorúak a történetekkel, így a szövegekbe történeti tévedések is bekerülhettek. Emellett a szerzők adott témában való jártasságától függően jellemző a császári archívumokban található, akár többszázéves munkák adatainak feltétel nélküli felhasználása, és a kínai mértékegységek szabados használata, a már említett szubjektív valóság elemeivel kiegészítve.

A fent bemutatott jellegzetességek az egyes forráshelyek értelmezésére alapvető befolyást gyakorolnak, így azok csak kellő elővigyázatossággal kezelhetők. Összességében tehát elmondható, hogy a Dàqínt bemutató kínai források sokkal inkább az idegen az adott kultúra (ez esetben Kína 1–5. századi császárságai) által történő felfogásának és befogadásának vizsgálatára alkalmasak, semmint a kínai–római kapcsolatok közvetlen, kereskedelmi szempontú leírására.

Továbbá, noha a fent említett Dàqín-leírások bizonyos fokig részletesnek tekinthetők, az azokat felhasználó tudományos publikációk alapvető

¹⁰ A történeti munkák kettős, történeti és irodalmi aspektusáról bővebben: Li 2000/2001: 189–190.

¹¹ Balázs 1976: 183–198.

¹² Ehhez például lásd Wilkinson 2000: 501–507. A „kínai idézés művészetéről” lásd Balázs 1976: 184–185.

hiányossága, hogy relevancia, típus és időrend tekintetében történő csoportosításukra, s ezáltal körültekintő értelmezésükre kevés hangsúlyt fektetnek. Ennek fontos eleme, hogy a gyakran hivatkozott hivatalos történeti krónikákon túl a 6. század előtt keletkezett egyes földrajzi leírások, taoista értekezések, enciklopédiák, buddhista szútrák és egyéb iratok szintén rendelkeznek Dàqínre vonatkozó szemelvényekkel. Ezek elemzése, Dàqínról alkotott percepcióinak vizsgálata rendkívül alulreprezentált a kutatásban. E munkák, részben műfaji sajátosságaikból adódóan, nem szükségszerűen korlátozódnak a kínai történetírói hagyomány által valósnak és helyesnek titulált elemekre. A kútfők eredetije gyakran elveszett, s a leírások csupán későbbi kiadványok hivatkozásaiban maradtak fenn, olykor mindössze rövid, töredékes részletek, nem pedig összefüggő idézetek formájában.¹³

Ahogy arról már szó volt, a távoli Nyugatról kialakult kép tekintetében kétségtől az önálló Dàqín-fejezettel rendelkező hivatalos történetírói munkák azok, amelyek látszólag a legátfogóbb tájékoztatást adják az általuk Dàqínnek nevezett hatalmi koncentrátumról. Az elhelyezkedés, illetve a földrajzi jellemzők bemutatását követően kitérnek a népességszámról, az ország berendezkedésére, az adminisztrációra, a lakók jellegzetes tulajdonságainak leírására. Majd a gazdaság, természeti kincsek, kereskedelem felvázolása, végül elsősorban a Kínával történő kapcsolatfelvétel szempontjából releváns külkapcsolatok szerepelnek.¹⁴ Ugyanakkor általánosságban elmondható, hogy a leírások zöme klisékből és toposzokból áll. Mindezek ellenére a hivatalos történeti források Dàqínról szóló feljegyzései¹⁵ viszonylag széles körben kutattak.¹⁶ Ezzel szemben a jellemzően jóval rövidebb Dàqín-leírásokkal rendelkező, s emiatt ritkábban elemzett földrajzi és taoista értekezések, enciklopédiák, szútrák és egyéb iratok ugyan több szempontból párhuzamba állíthatók a hivatalos történetírói munkákkal, azoknál jóval tömörebbek, és gyakrabban tartalmaznak túlzásokat, valamint fantasztikus elemeket.

Ugyanakkor mindkét forrástípusra jellemző, hogy Dàqín:

1. távoli, szinte megközelíthetetlen, elérhetetlen ország – az ismert világ legnyugatibb pontján;

¹³ E munkák releváns szemelvényeinek újrafordítása és elemzése: Hoppál *et al.* 2025 (forthcoming).

¹⁴ Részletesen: Hoppál 2011.

¹⁵ A legfontosabb elsődleges források Dàqínről: *A Kései Hàn-dinasztia története* (*Hòu Hànshū* 後漢書), *A Jin-dinasztia története* (*Jinshū* 晉書), *A Wèi-dinasztia története* (*Wèishū* 魏書) és *A (Liú-)Sòng-dinasztia története* (*Sòngshū* 宋書).

¹⁶ Néhány fontosabb mű felsorolása (a teljesség igénye nélkül): Gōng 2002; Kordoses 2008; Sevillano-López 2015; Kolb & Speidel 2015 és 2017; Liu 2017; Lieu 2016; Żuchowska & Sarek 2017; Li 2018; Cobb 2021; Guō 2022; stb.

2. misztikus, varázslatok és természetfeletti jelenségek hazája;
3. utópisztikus hely, ahol az emberek becsületesek és bölcssek, nincs bűnözés, és az uralkodó igazságos;
4. különleges és egzotikus termékek hazája, a nehezen megszerezhető ritkaságok származási helyének szimbóluma.

Mindez kiegészül egyes, 6. század előtt keletkezett, hivatalos történetírói munkákon kívüli forrásokkal, melyekben Dàqín egy sajátos (hellenisztikus) kulturális jegyekkel/műveltséggel (?) rendelkező, nem egyértelműen körülhatárolható terület, amely – például a buddhista szútrákban – elsősorban a baktriai térséget jelöli.

A különböző forrástípusok szemelvényeit összegezve tehát megállapítható, hogy Dàqínnel kapcsolatban egy összetett, és általánosságban pozitívnak tekinthető birodalomképet vázolnak fel. Ezek az azonosságok részben arra világítanak rá, hogy ezekben a különböző műfajú és korú munkákban egyaránt ismétlődő elemek lehettek a Dàqínnel kapcsolatban legelterjedtebb, toposzá szilárdult részletek. Másrészt arra is utalhatnak, hogy a hivatalos történetíró krónikák egyfajta mérceként is funkcionáltak, melyhez az egyéb műfajú források hasonlítani akartak, rendkívül hasonló narratívát eredményezve.¹⁷ Ehhez illeszkedik, hogy a taoista elemekhez hasonlóan a konfucianus szemlélet mindegyik forrástípusban erőteljesen megmutatkozik. Ezek közös vonása a békés, tökéletesen kormányzott társadalom propagálása, mely részben magyarázatot szolgál Dàqín utópisztikus leírására is. Talán mindezzel összefüggésbe hozható, hogy egyes szemelvények a történeti munkákban foglaltak közül csupán a mitikus elemeket emelik ki, általánosságban pedig a dinasztikus munkákban felvázoltnál túlzóbb, rendkívül utópisztikus képet festenek az országról.

A sinocentrikus világkép szintén egyértelműen megmutatkozik: a Dàqínbelieket például *hú* 胡 barbárokként mutatják be a források, még ha civilizáltságukat ki is emelik.¹⁸ A Kínába küldött, a császár előtt hódoló Dàqín-beli követségek szintén a sinocentrizmus jellegzetes példái.

A Dàqín-leírások további fontos eleme a számos egzotikus, különleges termék felsorolása. A hivatalos történetírói munkák részletes terméklistáinál ugyan a nem dinasztikus művek termékfelsorolásai rövidebbek, az egyes termékekre vonatkozó lejegyzéseik azonban jóval részletesebbek. Ezek gyakran a későbbi, Perzsiához köthető szövegekben szó szerint megtalálható adatokat közölnek. Mindez leginkább azzal magyarázható, hogy Dàqín a tár-

¹⁷ Li 2018: 363.

¹⁸ Li 2018: 364.

gyalt időszakban az egzotikumok és különlegességek származási helyének szimbólumává vált. Ezt a szerepet a 6–8. századtól Perzsia vette át.¹⁹

A fentiek alapján a 6. század előtti kínai forrásokban bemutatott Dàqín egy rendkívül összetett, többretegű jelentéstartalommal rendelkező fogalom, amely sokkal inkább a kínaiak által ismert világ legnyugatabbi pontján elhelyezkedő entitásként értelmezendő, semmint kizárólagosan a Római Birodalomként, annak tényleges földrajzi, politikai és gazdasági jellemzőivel.

1.2. Görög-római szövegek

A kutatás a Római Birodalom távol-keleti kapcsolatait, különösen annak Kínával való kereskedelmét, leggyakrabban a Σῆρες/*Seres*/*Serica*, azaz az ún. selymemberek csoportjára, valamint azok lakóhelyére vonatkozó antik forráshelyek elemzésével igyekszik felvázolni.²⁰ A szövegek értelmezését azonban jelentősen megnehezíti, hogy az antik forrásokban leggyakrabban szereplő, rendkívül nehezen értelmezhető *Seres*-szemelvények valójában a Kelet legtávolabbi részére vonatkoztatható információk gyűjteményét alkotják, amelyek azonban csupán indirekt összefüggésbe hozhatók Kínával. Másrészt fontos adalék, hogy míg a kínai források Dàqínt az adott kor tudásszintjéhez mérten meglepő részletességgel írják le, addig a *Seres* csupán a selyem tekintetében kezelt, homályos etnonima maradt.

Noha a kifejezés legkorábbi említése az i. e. 4. században, Ktésiasznál fordul elő, azonban e szemelvények eredetije elveszett, a hivatkozásként fennmaradt kivonatokat pedig gyakran illetik kritikával, illetve tekintik későbbi betoldásnak.²¹ Így a *Seres* első, autentikusnak tekinthető megjelenése csupán Strabónnál, valamint az *augustus*i aranykor költőinél található meg.²² A kifejezés egyes feltételezések szerint eredetileg talán az indiai Kerala királyságával mutatható kapcsolatot,²³ az 1. század folyamán pedig a *Seres* etnonima már a selymemberek *Hemoduson* [Himalája] túl élő csoportját jelentette.²⁴

Ugyan a szó etimológiájával kapcsolatban nem született konszenzus,²⁵ abban azonban megközelítőleg egyetért a kutatás, hogy a selymemberekre

¹⁹ Wolters 1967: 41, 133.

²⁰ Például: Latham 1846; Hirth 1885; Yule 1866; Coedès 1910. Néhány újabb munka például: Faller 2000; Yáng 2008; Tarn 2010; Ji 2011; Wang 2012; Malinowski 2012; Hoppál 2018.

²¹ Például: Yule 1866: XXXIX; Janvier 1984: 264.

²² Lieberman 1957: 174; Malinowski 2012: 13.

²³ Kennedy 1904; Schoff 1915.

²⁴ Malinowski 2012: 21–23.

²⁵ A kifejezés etimológiájáról lásd például: Kajdański & Kajdańska 2007: 19; részletes kutatástörténeti áttekintés: Yule 1866: XLIV; Malinowski 2012: 15–16.

utaló kifejezés a latinba a görög nyelvből került átvételre, s hamarosan elvesztve eredeti kapcsolatát a néppel és azok lakhelyével, a selyem megjelölésére szolgált.²⁶

A kutatók egy része egyetért abban, hogy a legegyszerűsítően a *Periplus Maris Erythraei*-ben található *Thinae* tekinthető az első, Kínával direkt módon kapcsolatba hozható földrajzi névnek, ugyanakkor sem a szó etimológiáját, sem azonosítását tekintve nincs konszenzus.²⁷ Hasonlóan vitatott a Ptolemaiosz²⁸ által leírásra kerülő *Sinai* is, amely az inkább a szárazföldről köthető *Sericá*-val ellentétben – akárcsak *Thinae* – a tengerrel hozható összefüggésbe.²⁹ Csakhogy a *Seres*-szel ellentétben egyik kifejezés sem kerül be a köztudatba, és nem képezi a doxográfia részét. A három kifejezés közös vonása, hogy Kínával ellentétben sem *Serica*, sem *Thinae*, sem *Sinai* pontosabb meghatározására nem volt császári igény, sem központilag felállított hivatal. Nem meglepő tehát, hogy az antik forrásokban mind *Sericát*, mind *Thinae*-t/*Sinai*-t toposzok egész során keresztül jegyezték le.

Ilyen toposz például a *distancia*, mely szerint elsősorban *Serica*, de részben *Thinae*/*Sinai* is távoli, szinte megközelíthetetlen, elérhetetlen ország az *oikumené* legkeletibb pontján. Egyben misztikus (különösen az 1. század első felében) és utópisztikus, ahol az emberek becsületesek és bölcssek, nincs bűnözés, prostitúció stb. (különösen a keresztényi retorikában). Emellett a különleges és egzotikus termékek hazája, a nehezen megszerezhető ritkaságok származási helyének egyik, de nem kizárólagos szimbóluma. A császári expanziós politika, az *Imperium sine fine* [végtelen hatalom] és az *aemulatio Alexandri* [Nagy Sándorral történő versengés]³⁰ egyaránt tetten érhető a szövegekben. Ennek a tekintetben a *Seres* mint az extremitás jelképe eszköz: az *oikumené* szélén elhelyezkedő, Rómának mégis hódolni vágyó nép, akiket a Nagy Sándor-i örökség túlszárnyalásának lehetőségeiként ábrázoltak. Ennek megfelelően sematikus felsorolások szereplői, fokozásként, nyomatékosításként alkalmazott szimbólumok, akik részletesebb érdeklődésre csak a kuriózum, illetve a selyem tekintetében tartanak számot.

Összefoglalva tehát, az antik forrásokban *Serica* és *Thinae*/*Sinai*:

1. távoli, szinte megközelíthetetlen, elérhetetlen ország – az *oikumené* legkeletibb pontján;
2. misztikus (különösen az 1. század első felében);
3. utópisztikus, az emberek becsületesek és bölcssek, nincs bűnözés, prostitúció stb. (különösen a keresztényi retorikában);

²⁶ Malinowski 2012: 13.

²⁷ Erről Hoppál 2018.

²⁸ Ptolemaiosz: *Geog.*, I, 11,1-7; I, 12, 1-10; I, 13, 1-8; 14, 1-8; I, 14, 4-5; VI, 16, 1-8.

²⁹ de la Vaissière 2009: 527–535.

³⁰ A koncepció császárkori változásairól: Budai Balogh 2013.

4. különleges és egzotikus termékek hazája – a nehezen megszerezhető ritkaságok származási helyének egyik, de nem kizárólagos szimbóluma.

Ahogy az a fentiekből is kitűnik, Dàqínhoz hasonlóan a *Seres*re vonatkozó információkat is az utópia mentén jegyezték le, s a selyememberek leírásiban számos, a Dàqín-szemelvényekkel összevethető részletet mutatnak be. Ilyen elem a misztifikáció mint a két terület elhelyezkedésének, lakosságának transzcendens jegyei, amelyet megközelíthetlenségük táplál. A természetfeletti jelenségek és varázslat mellett mindkét esetben megjelenik a hosszú, akár száz évet felölelő élettartam hangsúlyozása. A morális elemek, különösen a bűnnélküliség, illetve az erkölcsös uralkodó képe ugyancsak mindkét esetben megragadható. A kereskedelmi tevékenység kiemelése, valamint a két terület mint az egzotikum egyfajta szimbólumának ábrázolása szintén a Dàqín/*Seres* leírások közös vonása.

A fent felsorolt hasonlóságok ugyanakkor elsősorban az ún. utópisztikus toposzok közé tartoznak, ezáltal nem a *Seres*- vagy Dàqín-leírások kizárólagos jellemzői. Így például – ahogy erre Németh György rámutatott – a hosszú élettartam számos más esetben, mint például Iambulos *Napállam*ában is szerepel. Mindehhez hozzájárul, hogy az utópia a történetírók számára gyakran „ábrázolási eszköz” is: „az elvágyódás és elégedetlenség toposza”.³¹ Mindemellett a két távoli nép túlzó, pozitív bemutatása a *maior e longinquo reverentia* („a távolból nagyobb a tisztelet”)³² általános felfogásával is magyarázható, mely értelmében a távolság és elérhetetlenség egyaránt felértékelte Dàqínt és a *Seres*t.³³

Ahogy a fentiekből is kitűnik, sem a kínai, sem a görög-római források nem rendelkeztek a másiktól közvetlenül szerzett információkkal. Az egymásról alkotott percepciók leginkább a gyakran a propaganda szolgálatba állított utópia mentén írhatók le, melyekben azonban részben szerepel(het) nek valóságmorzsák. Ezek azonban közvetve, közvetítők egész során keresztül, másodlagos módon juthattak el a szerzőkhöz, hogy azok aztán a saját kulturális kontextusukba adaptálják ezeket.

Mindez párhuzamba állítható a Kína és a Római Birodalom területén feltárt római/kínai vonatkozású régészeti leletekkel is, melyek elemzése szintén indirekt, közvetítők egész sorát igénybe vevő, sporadikus, továbbá periodikusan változó mértékű és jellegű kapcsolati rendszert vázol fel a két birodalom között.³⁴

³¹ Németh 1996: 95, 98, 100, 101.

³² Tacitus: *Annales* 1.47.

³³ Bertuccioli 1987.

³⁴ Hoppál 2020a; Hoppál *et al.* 2024a.

2. Régészeti leletek

2.1. Római tárgyak Kínában és ami mögöttük van

A kínai–római kereskedelmi kapcsolatokat vizionáló publikációk jellemzően leginkább kiragadott példák szintjén sorolnak fel Kínában előkerült római eredetű vagy annak vélt leleteket.³⁵ A Kínai Népköztársaság területén előkerült, tévesen a rómaiakkal való kereskedelem bizonyítékának tulajdonított tárgyak fontos csoportját a modern időkben régiségként Kínába jutott római tárgyak alkotják. Ezek jellegzetes példája a Kínában talált római pénzek esete. Ilyen az a gyakran idézett 'római kincslelet', amely a Shānxīban elhelyezkedő Lingshí 灵石 lelőhelyről származik. A Tiberiustól (ur. i. sz. 14–37) Aurelianusig (ur. i. sz. 270–275) terjedő időszakban vert tizenhat bronz mellett egy francia III. Henrik pénz is található.³⁶ Azonban a leletegyüttes valójában egy lelkes misszionárius gyűjteménye,³⁷ így nem tekinthető releváns információforrásnak a római–kínai kapcsolatokat illetően.

A másik gyakran idézett leletegyüttes a Xinjiang Ujgur Nemzetiségi Autonóm Területen található Karghalikhoz köthető. Stein A. egy II. Constantinus (ur. i. sz. 333–340) és egy II. Constantius (ur. i. sz. 337–361) pénzt közölt – utóbbit tévesen Constans (337–350) érmeként határozta meg. Az érmek azonban egy indiai éremgyűjtő jóvoltából jutottak a birtokába, aki pedig Bukharában [Buḥārā] vásárolta őket (1. kép).³⁸



1. kép Stein A. által vásárolt római bronzpénz © The Trustees of the British Museum³⁹

³⁵ Még az olyan szintetizáló, elemző corpusok is, mint Raschke 1978-ban megjelent munkája (Raschke 1978: 625, 729, 741–743; vagy például Ball 2002: 137).

³⁶ Delbrueck 1955/1956: 277.

³⁷ Raschke 1978: 625; Xia 1959: 71–73.

³⁸ Stein 1921: 1340, 1349, CXL/no.12-13. RIC 87, Period II és RIC 18. Lásd még: Wang 2004: 34, 153.

³⁹ Online elérhetőség: https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_S-II-5; utolsó megtekintés: 2024.10.13.

A fenti római pénzek esete jól illusztrálja a Kínában előkerült római tárgyak azonosításának nehézségeit.

Mindezek okán egy új, stilisztikai-technológiai elemzésen alapuló módszertan kifejlesztése vált indokolttá,⁴⁰ melynek célja, hogy az Ázsiában előkerült római eredetű tárgyak alapján különböző interakciós szinteket lehessen vizsgálni, illetve kimutatni, mely régiók tekintetében beszélhetünk a kereskedelmen túlmutató szoros, hosszan tartó kulturális transferről. A módszeren újdonsága, hogy nemcsak római importokat, de az ez idáig figyelmen kívül hagyott római stílusú tárgyakat is vizsgálja. Ezek jellemzően nem a Római Birodalom területén készültek, hanem elsősorban Dél- és Közép-Ázsiában, de elemeikben markáns római művészeti vagy technológiai hatásokat tükröznek. Ennek megfelelően három nagyobb csoport hozható létre, amelyek mindegyike számos alcsoportra osztható. Ezek leegyszerűsítve a római eredetű tárgyak; római nyersanyagok; valamint a római vizuális és/vagy technológiai megoldásokat tükröző tárgyak, röviden inspirált tárgyak. Kína tekintetében csupán római importokat és inspirált tárgyakat különíthetünk el, római nyersanyagból helyben készült tárgyakat ez idáig nem sikerült kimutatni.

A Kínában előkerült római importok legmarkánsabb csoportját a római eredetű üvegedények alkotják.⁴¹ Ezek közül a legismertebb a Jiāngsū tartomány 江苏省 Hánjiāng járásában 邗江县 található Gānquán 甘泉 Shuāngshān 双山 lelőhelyének 2. sírjából előkerült, töredékesen fennmaradt, márványozott bordástál (2. kép).⁴² A lelet a Kínában előkerült legkorábbi, anyagvizsgálatokkal igazoltan római tárgyak egyikének tekinthető.⁴³ További különlegessége, hogy a sír tulajdonosának kilétét és halálának dátumát is pontosan ismerjük: az eltemetettet a kutatás Liú Jīngként 劉荆,⁴⁴ a Keleti Hán-dinasztia (i. sz. 25–220) császárának, Guāng Wǔdīnek 光武帝 (i. sz. 25–57) egyik fiaként azonosítja. A források alapján nem sokkal apja 57-ben bekövetkezett halála után Liú Jīng sikertelenül lázadt idősebb bátyja, az új uralkodó ellen, amelynek következtében 67-ben öngyilkosságra kényszerítették.⁴⁵

⁴⁰ Hoppál *et al.* 2022.

⁴¹ Az anyagvizsgálatokkal bizonyosan római eredetűnek tekinthető üvegleletek száma azonban így sem haladja meg a két tucatot. Ehhez: Hoppál 2016a.

⁴² Az ásatási jelentés: Nánjīng Bówùyüàn 1981.

⁴³ Erről legutóbb: Hoppál 2023.

⁴⁴ Guāng Līng hivatali pecsétje 1981-ben került elő a sír rablógödöréből (Nánjīng Bówùyüàn 1981: 9).

⁴⁵ *Hòu Hànsū* 後漢書 42. (*Guāngwǔ shí wáng lièzhuàn* 光武十王列傳).



2. kép Római bordástál a kínai Shuāngshān lelőhelyről © Nanjing Museum

Ritkábban idézik a Jiāngsū tartománybeli Nánjīng város 南京市 régiójában feltárt, a Keleti Jin-dinasztia 東晉 (i. sz. 317–420) időszakára keltezhető temetkezésekből előkerült római üvegedényeket. Ennek egyik oka, hogy anyagvizsgálati eredmények hiányában ezek olykor nehezen elkülöníthetők a formailag és díszítését tekintve is rendkívül hasonló szászánida eredetű üvegedényektől. Utóbbiak ugyanis szintén megtalálhatók a korszak sírmellékletei között.⁴⁶ A feltételezhetően római eredetű üvegedények közül is kiemelkedik a xiāngshān 象山 7. sír két, formailag megegyező, de színárnyalat tekintetében kissé eltérő üveg pohara. Az egyik, ép példány a férfi váz koporsója előtt helyezkedett el, míg a másik, restaurált darab az egyik női sír közeléből került elő. Mindkét tárgy egy-egy öblösödő pohárforma, melynek pereme alatt bekarcolt vonalminta, valamint függőleges oválisok alkotta kompozíció, hasán hét ellipszis alakú, aljánál elvékonyodó facettálás látható. Ez esetben is ismert a sír tulajdonosának kiléte, az eltemetetteket a 322-ben elhunyt Wáng Yì 王廙, a korszak jelentős katonai hivatalnoka és gondolkodója, valamint felesége személyében azonosítják.⁴⁷

A fenti példák a többi, elsősorban a keleti, tengerparti sávban feltárt üvegedényekkel együtt tulajdonosuk társadalmi státuszának felvázolására is tökéletesen alkalmasak, ezáltal pedig a rómaiakról kialakult kép árnyalását is lehetővé teszik. Noha a Xīnjiāngtól keletre előkerült római, szászánida, esetleg ázsiai eredetű, vékony oldalfalú, (többnyire) áttetsző üvegedények anyagvizsgálati eredmények nélkül, pusztán stilisztikai és formai alapon történő elkülönítése rendkívül problematikus, kontextusuk meglehetősen hasonló: a rendelkezésre álló adatok alapján tulajdonosaik az 1–5. századi kínai társadalomban egyaránt kiemelkedően magas pozíciót töltöttek be, s a gazdasági hatalmon túl jelentős *auctoritas* és *potestas* birtokosai is voltak.⁴⁸

⁴⁶ Erről például: Hoppál 2016a.

⁴⁷ Nánjīngshì Bówùguān 1972: 33–34.

⁴⁸ Mindennek okairól részletesen: Hoppál 2016a; Hoppál 2020a; Hoppál 2022.



3. kép Római aranyozott ezüsttál a kínai Běitān lelőhelyről (Marshak 2004: 184, cat. 90)

Ezzel szemben a Xinjiang Ujgur Nemzetiségi Autonóm Területen, e mind kulturálisan, mind etnikailag rendkívüli diverzitást mutató régióban nem csupán üvegedények, de római anyagösszetételű üveggyöngyök is előkerültek.⁴⁹ E tárgyak esetében információ hiányában nem vonhatók le azok társadalmi kontextusára vonatkoztatható következtetések, ugyanakkor a rendelkezésre álló adatok alapján is egyértelmű, hogy a Kína keleti sávjában előkerült tárgyakétól eltérően az jóval heterogénebb lehetett.

Az üvegeken kívüli egyéb, római eredetű importtárgyak esete jóval problematikusabb. A korábban rómaiként meghatározott fémedények közül csupán egy, a běitāni 北滩 (Jingyuǎn 靖远, Gānsù tartomány 甘肃省) ezüsttál (3. kép) tekinthető római eredetűnek. A feltehetőleg az i. sz. 2–3. században készült tárgyat azonban nem a római korban, hanem jóval később, a 6–7. században temethették el.⁵⁰ Ugyanakkor a tárgy rávilágít az áruk vándorlásának egy lehetséges módozatára is: luxustárgyak (akár több) közvetítőn keresztül történő mozgatóására, amely hosszabb, akár több száz évet felölelő időtartamot is igénybe vehetett.

⁴⁹ Például Níyǎ 尼雅 (Mínfēng megye 民丰县) és Shānpūlā 山普拉 (Luòpǔ megye 洛浦县). Ezekről részletesen: Hoppál 2020a: 68.

⁵⁰ Juliano & Lerner 2001: 321–322, cat. 115; Sims-Williams 1995; Marshak 2004: 184–185, cat. 90; Hoppál 2020a: 67.

Az inspirált tárgyak közül a római jellegzetességeket mutató textileket érdemes kiemelni. Ezek kivétel nélkül a kulturális és etnikai tekintetben is rendkívül heterogén xīnjiāngi régióból kerültek elő, s részletes technológiai-stilisztikai elemzésük nélkül készítési helyük nem határozható meg minden kétséget kizáróan.⁵¹ Közös jellemzőjük, hogy a szintén Xīnjiāngban előkerült, tágabb értelemben vett hellenisztikus jegyeket mutató szövetekhez képest e tárgyak elemeikben közvetlenül köthetők a római művészethez, s ezáltal a római korhoz. Egy részük feltehetőleg Közép-Ázsiából származhatott, míg más darabok helyben, esetleg Dél-Ázsiában készülhettek.⁵²



4. kép Mercuriust ábrázoló textil a kínai Loulan lelőhelyről⁵³

⁵¹ Például: Jones 2009; Żuchowska 2015.

⁵² Érdemes ezeket a tárgyakat elkülöníteni a mind Xīnjiāngban, mind Kína keletebbi területein előkerült, klasszikus művészeti elemeket tükröző tárgyaktól. Ezek ugyanis jellemzően a hellenizált Közép-Ázsia által adaptált és onnan származó, tágabb hellenisztikus művészeti szókincshez kapcsolódó jegyeket mutatnak, és nem köthetők közvetlenül a római művészethez. Keltezés tekintetében is korábbiak, elsősorban a Krisztus születését megelőző évszázadokra datálhatók. Néhány ilyen tárggyal kapcsolatos információt Liu (2020) foglalt össze.

⁵³ Online elérhetőség: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hermes_and_caduceus,_Loulan_tapestry,_3rd_century_CE.jpg; utolsó megtekintés: 2024. október 10.

Az egyik legismertebb, mégis vitatott eredetű példa a Stein A. által Lóulán 樓蘭 (Ruòqiang megye 若羌县) lelőhelyen feltárt fiatal alakot ábrázoló textilmaradvány (4. kép).⁵⁴ A sötétkék szöveten egy göndör, barna fürtökkel, tágra nyílt barna szemekkel, pirospozsgás, pufók arccal ábrázolt emberi fej, illetve egy *caduceus*ként azonosított tárgy látható. Az attribútum alapján Mercuriusként interpretált alak jobb oldalán egy rózsaszín-sárgás színek alkotta, töredékes minta látható. Az egyértelműen klasszikus téma mellett kidolgozásában, különösen a színátmenetek tekintetében a szövet egyértelműen összevethető az Egyiptomban előkerült római sírportrékkal és a kopt textilekkel, készítési helye azonban nem meghatározható minden kétséget kizáróan.⁵⁵

2.2. Ázsiai kitekintés: Dél- és Délkelet-Ázsia

A Kínában előkerült római és inspirált tárgyak értelmezéséhez érdemes Délkelet-Ázsia hasonló tárgyait is megvizsgálni, annál is inkább, mert egyes időszakokban a római tárgyak egy része Indiából éppen délkelet-ázsiai közvetítésével juthatott el Kínába.⁵⁶

A két régió római és inspirált tárgyainak összehasonlításával kitűnik, hogy mennyiség, típus, minőség és datálás tekintetében is markáns különbségek foghatók meg. Míg Kína keleti területein kizárólag római import üvegedények kerültek elő, melyeknek a száma nem éri el a két tucatot, addig Délkelet-Ázsia szárazföldi régiójából változatos római importok és inspirált tárgyak származnak, így nem csupán üvegedények és üveggyöngyök, de római eredetű gemmák, pénzek és amphorátöredékek, valamint inspirált gemmák és római pénzadaptációk is ismertek, számuk pedig több, mint százra tehető. Ezek általános jegyeikben közeli hasonlóságot mutatnak az Indiában előkerült római leletekhez.⁵⁷

További különbség a Kínában (Xīnjiāngtól keletre) és a Délkelet-Ázsiában előkerült római leletek között azok keltezése. A Délkelet-Ázsiából származó római importok döntő többsége az i. e. 1. század vége – i. sz. 1. század eleje közé keltezhető, arra az időszakra, amikor a Római Birodalom Indiával való kereskedelmének virágkorát teszik.⁵⁸ E keltezés korrelál

⁵⁴ Stein 1928: 241, Plate XXX.

⁵⁵ Stewart 2022: 236. További elméletek például: Stein 1928: 241; Sengupta 2018: 156–157.

⁵⁶ Hoppál *et al.* 2024a.

⁵⁷ Hoppál *et al.* 2024b.

⁵⁸ A Római Birodalom indiai-óceáni kereskedelmének periodizációjáról például: Cobb 2018: 287.

az indiai–délkelet-ázsiai kapcsolatok első fázisának végével is, mely során a tárgyak változatossága és mennyisége már rendszeressé vált kommunikációról tanúskodik.⁵⁹ Ezzel szemben a Kínában feltárt római üvegek zöme 4–5. századi sírokból származik; e mintáznak sem datálás, sem típus tekintetében nincsen délkelet-ázsiai megfelelője.

Ugyanakkor a dél- és délkelet-ázsiai római és inspirált tárgyak között is megfigyelhetők markáns különbségek. Egyrészt utóbbiak mennyiségi tekintetben jelentős mértékben elmaradnak az Indiában előkerült leletektől, hiszen Dél-Ázsiában több tízezerre tehető a római import és inspirált tárgyak száma.⁶⁰ Másrészt a leletek jellege között is határozott különbségek vannak. Ennek egyik legszembetűnőbb példája a római éremkincsek hiánya Délkelet-Ázsiában, miközben ezek száma Indiában és Sri Lankán a kora császárkor időszakában mintegy 12 000-re, a késő császárkorban 200 000-re tehető.⁶¹ E markáns eltérések elsősorban azzal magyarázhatók, hogy Délkelet-Ázsia Indiával ellentétben nem volt a római kereskedelem elsődleges célpontja, s a római tárgyak alapvetően dél-ázsiai közvetítéssel (és szűrőn keresztül) érkeztek Délkelet-Ázsia közösségeihez.

Mindennek fényében a délkelet-ázsiai, római vonatkozású tárgyak Kínához képesti mennyiségi és minőségi eltérései még inkább érzékeltetik, hogy Indiával ellentétben a Távol-Keletre nem közvetlen kereskedelmi kapcsolat, hanem sokkal inkább közvetítők sorából álló, bonyolult interakciós hálózatokon keresztül juthattak el a Római Birodalom leletei. Ezek közvetítésében a kora császárkorban szerepet játszhattak Délkelet-Ázsia közösségei, míg a 4–5. századra egyéb mediátorok válhattak dominánssá.

2.3. Kínához köthető régészeti leletek a Római Birodalom területén

A kínai–római kereskedelemmel foglalkozó munkák jóval kevésbé kutatott témaköre a Római Birodalom területén előkerült kínai tárgyak esete. E tárgyakból ugyanis a Kínában talált római leletekhez képest típusait és mennyiségét tekintve is jóval kevesebb fordul elő, így a témát esetlegesen érintő szakirodalom csaknem kizárólag a selyemleletekre koncentrál.

Való igaz, hogy a kínai eredetű selyemmaradványok alkotják a Kínához köthető importok nagy részét. A szakirodalomban azonban ritkán hangsúlyozzák, hogy a Római Birodalomban többféle selyemtípus is előfordult. Így annak ellenére, hogy a Római Birodalom területén a különböző selyem-

⁵⁹ Bellina & Glover 2004: 72–80.

⁶⁰ De Saxcé 2005.

⁶¹ Hoppál *et al.* 2024b.

leletek előfordulása – különösen a szövetmaradványok konzerválását segítő környezetben – nem megy ritkaságszámba, ezek nem minden esetben tekinthetők Kínából származó importnak. Mind előállítás, mind szín és minőség tekintetében alapvető különbségek mutathatók ki a *tussah*, azaz a különféle vadselymek, illetve a gyakran valódi vagy kínai selyemnek is nevezett selyemtípus között.⁶² Mindkét anyag selyemhernyófajták gubójából készül, azonban a kínai selymet az előzőtől eltérően a *Bombyx mori* bábjainak megfojtásával, majd a szálak egészben történő lemotollálásával állították elő, és a római korban kizárólag Kínában, esetleg Xīnjiāng térségében készítették.⁶³ Ezzel szemben a *tussah* különböző, „Asia” és India területein is elterjedt hernyófajtáktól származik, amelyet a gubó fészülésével és szálfonásával hoznak létre. Ennek megfelelően a fenti selyemtípusok külső tulajdonságaikban is eltérnek. Míg a *Bombyx mori* selyme fehér/sárga, kitűnően színezhető, rendkívüli finomságú, addig a vadselymek inkább barnásak, durvább minőségűek.⁶⁴ Emellett – ahogy azt a palmyrai leletanyagban található polikróm, valódi selyemszövetek fénymikroszkóppal történő vizsgálata is mutatja – a kínai selymek lánc- és vetülékfonalait nem vagy csak részlegesen hámaltanították.⁶⁵

Megjegyzendő továbbá, hogy Plinius maior⁶⁶ részletesen beszámol a Cos-szigeti selyem előállításáról, amely szintén egyfajta vadselyem lehetett, a 6. századig az egyetlen, amely nem importból származott.⁶⁷ Prokopios híres történetét (*De Bellis* IV. [VIII.] 17,1–7) ugyanis, miszerint a bizánci selyemgyártás kezdetei a 6. századra adatolhatók, mikor is Iustinianos császár udvarába eljutottak a keresztény szerzetesek által csempészett első selyemhernyók, egyelőre nem sikerült a régészeti leletanyag segítségével meggyőzően cáfolni.⁶⁸

A selyem egyes típusaival kapcsolatban fontos szem előtt tartani azonban, hogy a különböző régészeti korú szövetmaradványok alapanyagának azono-

⁶² A különböző vadselyemtípusok régészeti korú szöveteken történő meghatározására többféle természettudományos módszert is használnak, melyek ígéretes eredményeket mutatnak az egyes vadselymek hernyófajták szintjéig való elkülönítése terén. A palmyrai anyaggal kapcsolatban például: Lee *et al.* 2022.

⁶³ Zhào Fēng (1999: 95) felhívja a figyelmet, hogy a régészeti leletek tanulsága szerint csupán az i. sz. 3. századtól mutatható ki a xīnjiāngi régióban a *Bombyx mori* selymének szövése. A késő antikvitástól ugyanakkor a szogd selymek szerepe fokozatosan felértékelődik, így jelentős, minőség tekintetében is kiemelkedő szerepükkel is számolni kell.

⁶⁴ Pariset 1862: 1–8; Böhme-Schönberger 1997: 44–46.

⁶⁵ Schmidt-Colinet, Stauffer & al-As’ad 2000: 12–13.

⁶⁶ Plinius: *Naturalis Historia* XI.75.

⁶⁷ Erről összefoglalóan például: Raschke 1978: 722; Wild 2003: 108. Ugyanakkor az adat későbbi adalék is lehet: Hildebrandt 2017b.

⁶⁸ Hildebrandt 2017a: xi.

sításához (és ezáltal a *Bombyx mori* selyem más selyemtípusoktól való megkülönböztetéséhez) az ókori textilkutatásra szakosodott szakemberek által végzett részletes vizsgálatra van szükség, amelynek fontos részét képezik a különböző archeometriai módszerek.⁶⁹ Csakhogy – ahogyan arra például T. Krupa is rámutatott – érdemi textilkutatás csak bizonyos feltérési módszerek következetes betartása mellett lehetséges. Így a feltárt anyagok pontos dokumentálása mellett kiemelt jelentőséggel bír a megfelelő konzerválás is.⁷⁰ Sajnos ezeknek az irányelveknek a betartása nem minden esetben megoldható, így a Római Birodalom egykori területén előkerült selyemmaradványok közül sok nem alkalmas a selyem típusának pontosabb meghatározására. A különböző publikációkban általánosan csak selyemként aposztrofált anyag pedig egyáltalán nem biztos, hogy kínai eredetű selyemmaradványra utal.

A régészeti anyagban ugyanakkor a kevés, analitikai módszerekkel azonosított kínai eredetű selyemmaradvány mellett szintén rendkívül alacsony azon kínai importok száma, amelyekről anyagelemzés nélkül is megállapítható eredetük. Ilyenek például a kínai stílusú, kínai írásjeggyel ellátott maradványok, amelyek Palmyrából kerültek elő.⁷¹ Különlegességük és ritkaságuk folytán bemutatásukra érdemes részletesebben is kitérni.

Az egyik ilyen a 223, vagy K10 számú lelet, amely Kitot Nyugati Nekropoliszban elhelyezkedő, i. sz. 40-re keltezhető sírjában⁷² tártak fel. A két töredék álló maradvány láncfelületű vászonkötés, láncfonalai sodratlanok, bézs, türkiz és vörös színűek (5. kép). Vetülékfonalai ugyancsak sodratlanok, bézs színűek. A három láncfonal szimmetrikus rendezése alkotja a szövet mintázatát, amelyet a vörös háttéren elhelyezett sárga és kék, gyémántszerű keretet képző sávok hálózata alkotja. A gyémántok metszéspontja egy-egy jáde *bì*-ben 璧 találkozik. A keretet stilizált ember-, illetve démonszerű alakok, valamint sárga alapon kék kontúrral megjelenített felhőkompozíció tölti ki. A kínai írásjegyek fonala eltér a mintát alkotóktól. A *nián* 年, azaz „év” kék, míg a hosszú életre utaló *shòu* 壽 sárga selyemszállal, a fiú jelentésű *zǐ* 子 sárga és kék fonállal került megjelenítésre. Az utóbbi azonban tükrözve is beszövéssre került, kék selyemszállal. Hasonlóképp az unoka, a *sūn* 孫, amely sárga és kék fonállal, illetve tükrözve kék fonállal látható. Négyzetcentimé-

⁶⁹ Például: Mitschke & Paetz gen Schieck 2012: 122–123; Lee 2018.

⁷⁰ Így például a *Chersonesos* esetében is (Krupa 2013: 219).

⁷¹ Schmidt-Colinet kutatásai szerint a palmyrai anyagban a valódi selyem nagyobb arányban fordul elő, mint a vadselyem, összesen csaknem száz lelet esetében határozták meg a *Bombyx mori* gubóját nyersanyagként, lásd Schmidt-Colinet, Stauffer & al-As’ad 2000: 12–13, továbbá Żuchowska 2013: 144–147.

⁷² A temetkezésről: Henning 2013: 162.



5. kép Kínai írásjegyekkel ellátott selyemszövet Palmyra lelőhelyről (Schmidt-Colinet *et al.* 2000: Farbtaf. VIII 223a)

terenkénti szövetsűrűsége 72-78/18-22, a vizsgálatok alapján a különböző színű selyemfonalak egyaránt valódi selyemből készültek.⁷³

A másik, írásjegyekkel ellátott textil A 521 (vagy S44) számú szövet. A különböző méretű maradványok alkotta selyemszövet az 1. századra keltezhető 46. sírból került elő. A legnagyobb maradvány (DAM S 44.1) hossza 10,2 cm, szélessége 5,2 cm, míg a legkisebb (DAM S 44.5), mérhető példány hossza 6,8 cm, szélessége 3,7 cm. A szövet láncfelületű vászonkötésű, láncfonalai kék, zöldes-barna és sárga színűek, sodratlanok. Vetülékfonalai bézs és zöldes-barnás színűek, sodratlanok. Négyzetcentiméterenkénti szövetsűrűsége 126-162/22-24. A szövet vetülékfonalainak elemzése alapján a kék szín indigó (*Indigofera tinctoria*) vagy festőcsülleng (*Isatis tinctoria*) használatának köszönhető. A szövet díszítése rendkívül töredékes, csupán sárga alapon kék/barnás kontúrral ellátott állatalakok és növényi ornamentika részletei vehetők ki. A felirat is hiányos, mindössze a fényes, fenséges értelemben használt *míng* 明 és a fennkölt, magasztos, nagyságos értelmű *tài* 太 írásjegyek olvashatók.⁷⁴ Mindkét kínai írásjegyekkel díszített szövet az úgynevezett *jīn* 锦 textilek azon típusába tartozik, amelyek jellegzetessége a polikróm láncfonalak által kialakított minta. A típus már a Hadakozó Fejedelemségek korában (i. e. 453–221) megjelenik, de igazán a Hàn-dinasztia (i. e. 206/202 – i. sz. 220) alatt terjedt el. A Keleti Hàn-korra keltezhető etimológiai szótár, a *Shímíng* 釋名 rendkívül értékes szövettípusnak nevezi, amely az időszak legdrágább selyemtextiljének tekinthető. A mintakincs, valamint a szín használatát elsősorban a taoista ideológia szimbólumrendszere határozta meg, amelyet a szöveteken megjelenő feliratok egy része is igazol.⁷⁵

A fent említett szövetmaradványokon kívül bizonyosan kínai eredetű importok csak elvétve fordulnak elő a Római Birodalom területén. Az izoláltan előforduló kínai eredetű tárgyak egy ritka példája a bulgáriai Čatalka lelőhelyen feltárt, sárkányt ábrázoló nefrit kardfüggesztő (6. kép).⁷⁶ A tárgy egy *cataphractarius* i. sz. 1. századra vagy a 2. század elejére keltezhető sírjába helyezett, szarmata típusú vaskardon került elő, és mind nyersanyagát, mind stílusát tekintve egyértelműen a Hàn-dinasztiához köthető.⁷⁷ Ugyanakkor a lelet különlegessége ellenére sem tekinthető a kínai–római kereskedelmi kapcsolatok bizonyítékának, sokkal inkább a két régió tárgyainak közvetítők

⁷³ Részletesen: Schmidt-Colinet, Stauffer & al-As'ad 2000: 142; von Falkenhausen 2000: 66–70, 74.

⁷⁴ Részletesen: Schmidt-Colinet, Stauffer & al-As'ad 2000: 189–190; von Falkenhausen 2000: 65–66, 74.

⁷⁵ Zhào 1999: 41, 52, 66–67, 70–71. Példákon keresztül illusztrálva: Kuhn 1995: 106.

⁷⁶ További lehetséges régészeti és antropológiai példák: Hoppál 2020b: 218, 222–224.

⁷⁷ Gonthier *et al.* 2014; Kostov & Strack 2021.



6. kép Sárkányt ábrázoló nefrit kardfüggesztő a bulgáriai Čatalka lelőhelyről
(Kostov & Strack, 2021: 67, figs. 1–2.)

sora által történő mozgását illusztrálja, mely tengeri és szárazföldi interakciós hálózatokon keresztül egyaránt végbemehetett.

Ugyan Kínában ez idáig nem került elő római eredetű nyersanyag vagy abból helyben készült tárgy, ennek fordítottját, tehát a Római Birodalom területén talált kínai eredetű nyersanyagokat már többet ismerünk. A kínai eredetű nyersanyagoknak a források alapján is jól adatolt példái a kínai eredetű selyemszálak felhasználásával a Római Birodalom területén készült római stílusú szövetek. Az *Imperium* területén fennmaradt selyemszálbeszövéses textilek esetében azonban elengedhetetlen a selyem fajtájának analitikai módszerekkel történő pontos meghatározása, hiszen a vizsgálatra alkalmas maradványok egy részét bizonyosan valamely vadselyemtípusként lehet azonosítani.⁷⁸ Szintén pontosabb meghatározást igényelnek a Római Birodalom területén előkerült jáde nyersanyagok, így például a Quesir al-Qadim (L139, Tr. 2B 2304) vagy a Mons Claudianus (Egyiptom) lelőhelyeken előkerült darabok, amelyek nyersanyagforrása Mianmar, Kína, Kasmír vagy Szibéria lehetett.⁷⁹

A kínai művészeti hatásokat tükröző, azonban római nyersanyagból helyben készült tárgyak kutatása kevésbé adatolt. A néhány ismert példa azonban elsősorban szövetekre korlátozódik,⁸⁰ mint például a szintén a palmyrai Kitot sírjából előkerült, egyes jellegzetességeit tekintve a Han textilek felé mutató indigókék gyapjúsövet (inv.no.: PAM K 7.1-3).⁸¹

⁷⁸ Például amíg a Naintré-ban előkerült, 2–4. századra keltezhető gyermeksír mintái feltehetőleg Bombyx mori selymek, addig az elemzett palmyrai minták részben indiai eredetű vadselymek lehettek (részletesen: Lee 2018: 294–302, 303–319; Lee *et al.* 2022). Selyemszálakat tartalmazó, római korú szövetmaradványok Pannoniában is előfordulnak, a selyem fajtájának pontos meghatározása azonban nem történt meg (lásd például Hoppál 2016b; Hoppál 2020b: 221).

⁷⁹ Peacock 2011: 122.

⁸⁰ További lehetséges példák: Hoppál 2020b: 218–219.

⁸¹ Stauffer 1996: 427; Schmidt-Colinet, Stauffer & al-As'ad 2000: Kat.54, 113–114, Abb.51, 74, TAF 68c-69a.

Ahogy a fenti példákából is látszik, a Római Birodalom területén előkerült, Kínához köthető régészeti leletekre a kutatás hiánya mellett elsősorban a sporadikusság jellemző. Közvetítők tekintetében az alaposan kutatott indo–mediterrán kereskedelemnek köszönhetően jól adatolt tengeri hálózatok mellett érdemes kiemelni a szárazföldi kapcsolatokat is, amelyek kora császárkori jelentőségét a már említett, Bulgáriában előkerült nefrit kardfügesztőn túl a szarmata területeken előforduló kínai importok és inspirált tárgyak relatív nagy száma is jól illusztrálja.⁸² Ugyanakkor fontos hozzátenni, hogy egyes időszakokban preferencia tekintetében eltérések mutakozhatnak a szárazföldi és a tengeri hálózatok tekintetében. Ezek jobb megértésében éppen a közvetítőrégiók területeiről előkerült római és kínai vonatkozású tárgyak segíthetnek.

Összefoglalás

A római–kínai kapcsolatokról megállapítható tényeket összefoglalva tehát lényeges szem előtt tartani, hogy a tárgyak a kulturális és etnikai szempontból rendkívül heterogén közvetítők egész sorát igénybe vevő mozgítás révén jutottak el Keletre/Nyugatra, melynek következtében a termékek (és információk) gyakran elvesztették közvetlen kapcsolatukat eredeti származási helyükkel, ezáltal pedig sokkal inkább egy **indirekt folyamat passzív elemeivé**, semmint a távolsági kereskedelem tényleges produktumaivá váltak. Ebből kifolyólag Kína és Róma között nem értelmezhető hagyományos értelemben vett kereskedelmi kapcsolat.⁸³ A pénzletek hiánya szintén a közvetítőkön keresztül történő árumozgatásra utal, amely rávilágít a közvetlen kereskedelmi kapcsolatot nélkülöző és ezáltal gyakran túlmisztifikált origójú tárgyak felértékelődésének egy újabb elemére. Mindez érzékletesen illusztrálható például a római *Orient*től Kínáig több száz évet ’vándorló’ beitani ezüsttál esetével.

Ahogy fentebb már említésre került, a közvetítőrégiókban talált idegen eredetű tárgyak szisztematikus kutatása és elemzése nagymértékben hozzájárulhat az egyes időszakokban preferált útvonalak felvázolásához.

Így a Dél- és Délkelet-Ázsiában előkerült római importok és inspirált tárgyak egyéb régiókkal történő összehasonlítása alapján az rajzolódik ki, hogy míg a i. sz. 1–3. században a római tárgyak elsősorban tengeren, India

⁸² Például: Hanus 2015.

⁸³ P. Temin (2013: 11) találó mondatát idézve: „It is interesting to know about the Silk Road, but Rome and Han China were not in the same market.”

és a délkelet-ázsiai Kra-földhíd érintésével jutottak a Távol-Keletre, addig a 3. századot követően a Dél-Ázsiát érintő tengeri útvonalak délre tolódtak, a Kra Isthmus közvetítő szerepe pedig gyakorlatilag megszűnt, a Távol-Keletre feltehetőleg inkább a szárazföldi útvonalak érintésével jutottak el a római áruk. Ugyanakkor római-távol-keleti kapcsolatok vonatkozásában az 1–3. század időszakában a tengerpreferencia ellenére is jelentős szerepet játszott a szárazföldi Selyemút, melyben a szarmatákat mint e tekintetben gyakran figyelmen kívül hagyott közvetítőket érdemes kielemlni. Fontos azonban megjegyezni, hogy Közép-Ázsia vonatkozásában, részben az egyes területek kutathatatlansága miatt is, hasonlóan részletes, a római és inspirált tárgyakat összegyűjtő adatbázis ez idáig még nem született, így a csupán leletközlések-ből és részösszefoglalásokból ismert tárgyak jelenleg nem alkalmasak a fentiekhez hasonló összehasonlításokra. Mindezek okán a szárazföldi útvonalak az ókor egyes időszakáiban betöltött jelentősége is kevésbé rajzolódik ki.

Az ókori Kína és Róma viszonylatában tehát ha a Selyemút két végpontja között végbemenő globális kereskedelemről nem is, távoli régiók közvetítőhálózatok sorozatán keresztül történő kapcsolódásáról („early global connectivity”)⁸⁴ mégis beszélhetünk. E tekintetben pedig a Selyemút kifejezés leginkább mint a tengeri és szárazföldi interakciós hálózatokat szimbolizáló fogalom értelmezendő.

Bibliográfia

- BALÁZS Étienne 1976. „A történetírás mint a bürokratikus gyakorlat kalauza. Monográfiák, enciklopédiák, törvénygyűjtemények.” In: BALÁZS Étienne: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Budapest: Európa Kiadó, 183–208.
- BALL, Warwick 2000. *Rome in the East. The Transformation of an Empire*. London and New York: Routledge.
- BELLINA, Bérénice & Ian GLOVER 2004. „The archaeology of early contacts with India and the Mediterranean World from the fourth century BC to the fourth century AD.” In: Ian C. GLOVER & Peter BELLWOOD (eds.) *Southeast Asia, from the Prehistory to History*. London: Routledge and Curzon Press, 68–89.
- BERTUCCIOLI, Giuliano 1987. „Come i Romani vedevano i Cinesi e come i Cinesi vedevano i Romani nell’antichità.” In: Lionello LANCIOTTI (ed.) *Venezia e l’Oriente*. Firenze: Leo S. Olschki Editore, 59–72.
- BOIVIN, Nicole & Michael D. FRACHETTI (eds.) 2018. *Globalization in prehistory: Contact, Exchange, and the ‘People Without History’*. Cambridge: Cambridge University Press.

⁸⁴ A téma kiterjedt szakirodalommal rendelkezik, lásd például Hodos 2016; Boivin & Frachetti 2018; Hoo 2021.

- BÖHME-SCHÖNBERGER, Astrid 1997. *Kleidung und Schmuck in Rom und den Provinzen*. Stuttgart: Wbg Theiss.
- BUDAI BALOGH Tibor 2013. „Imperium sine fine. Az expanziós politika császárkori perspektívái.” *Ókor* XII/1: 67–77.
- COBB, Matthew A. 2018. *Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century CE*. Leiden: Brill.
- COBB, Matthew A. 2021. „Conceptualising the Far West: Early Chinese Notions of Da Qin and the Indian Ocean Trade.” In: Himanshu Prabha RAY (ed.) *The Archaeology of Knowledge Traditions of the Indian Ocean World*. London: Routledge, 56–78.
- COEDÈS, George 1910. *Textes d’auteurs grecs et latins relatifs à l’Extrême-Orient, depuis le IV^e siècle av. J.C. Jusqu’au XIV^e siècle*. Paris: E. Leroux.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2009. „The Triple System of Orography in Ptolemy’s Xinjiang.” In: Werner SUNDERMANN, Almut HINTZE & François DE BLOIS (eds.) *Exegisti monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. [Iranica 17.] Wiesbaden: Harrassowitz, 527–535.
- DE SAXCÉ, Ariane 2005. *Commerce, transferts, réseaux. Des échanges maritimes en mer Erythrée entre le III^e siècle av. n.è. et le VII^e siècle de n.è.* (PhD disszertáció, Université de Paris-Sorbonne).
- DELBRUECK, Richard 1955/1956. „Südasiatische Seefahrt im Altertum.” *Bonner Jahrbücher* 155/156 II: 231–308.
- FALLER, Stefan 2000. *Taprobane im Wandel der Zeit. Das Sri-Lanka-Bild in griechischen und lateinischen Quellen zwischen Alexanderzug und Spätantike*. [Geographica Historica 14.] Stuttgart: Steiner.
- FERGUSON, John 1978. „China and Rome.” *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt* II.9.2: 581–603.
- GŌNG Yīngyàn 龚纓晏 2002. „20shìjì Lìxué, Tiáozhī hé Dàqín yánjiū shùpíng 20世纪黎轩, 条支和大秦研究述评 [Tanulmányok Lixuanról, Tiaozhiről és Daqinról a 20. században – Áttekintés].” *Zhōngguó Shǐ Yánjiū Dòngtài* 中国史研究动态 8: 19–28.
- GONTHIER, Érik, Ruslan KOSTOV & Elisabeth STARCH 2014. „A Han-dated ‚hydra’-type nephrite scabbard slide found in Chatalka (Bulgaria): the earliest and most distant example of Chinese nephrite distribution in Europe.” *Arkéolog* 65/4: 5–12.
- GUŌ Yúnyàn 郭云艳 2022. *Luómǎ–Bàizhàntíng dìguó shànbìàn yǔ Sīchóu zhīlù* 罗马—拜占庭帝国嬗变与丝绸之路 [A Római és Bizánci Birodalom átalakulása és a Selyemút]. Beijing: Central Compilation & Translation Press.
- HANUS, Kasper 2015. „Sarmaci a północna odnoga szlaku jedwabnego [A szarmaták és a Selyemút északi ága].” *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Społeczne* 10: 25–46.
- HENNING, Agnes 2013. „The tower tombs of Palmyra: chronology, architecture and decoration.” *Studia Palmyreńskie* 12: 159–176.
- HILDEBRANDT, Berit 2017a. „Introduction: Silk on the Silk Roads. Exchange between East and West in Antiquity.” In: Berit HILDEBRANDT & Carole GILLIS (eds.) *Silk: Trade and Exchange along the Silk Roads between Rome and China in Antiquity*. Oxford: Oxbow Books, xi–xxii.
- HILDEBRANDT, Berit 2017b. „Silk Production and Trade in the Roman Empire” In: Berit HILDEBRANDT & Carole GILLIS (eds.) *Silk: Trade and Exchange along the Silk Roads between Rome and China in Antiquity*. Oxford: Oxbow Books, 34–50.

- HILL, John E. 2004. *The Peoples of the West from the Weilue* 魏略 by Yu Huan 魚豢. *A Third Century Chinese Account Composed between 239 and 265 CE Quoted in zhuan 30 of the Sanguozhi. Published in 429 CE.* [Online elérhetőség: <http://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 28.]
- HILL, John E. 2009. *Through the Jade Gate to Rome. A Study of the Silk Routes during the Later Han Dynasty 1st to 2nd Centuries CE. An Annotated Translation of the Chronicle on the 'Western Regions' in the Hou Hanshu.* Lexington: BookSurge Publishing.
- HIRTH, Friedrich 1885. *China and the Roman Orient. Researches into their Ancient and Mediaeval Relations as Represented in Old Chinese Records.* Hong Kong: Kelly & Walsh.
- HODOS, Tamar (ed.) 2016. *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization.* London: Routledge.
- HOPPÁL Krisztina 2011. „The Roman Empire according to Ancient Chinese Sources.” *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 51: 263–306.
- HOPPÁL Krisztina 2016a. „Contextualising Roman-related Glass Artefacts in China. An Integrated Approach to Sino-Roman Relations.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67: 99–114.
- HOPPÁL Krisztina 2016b. „‘Vestis serica et odium luxoriae’. Kínai selyemleletek Pannóniában.” *TISICUM* 25: 207–220.
- HOPPÁL, Krisztina 2018. „‘Ignoti facie, sed non et vellere Seres’: Az oikumené legkeletibb pontjáról kialakult kép az antik források alapján.” *TISICUM* 26: 419–440.
- HOPPÁL, Krisztina 2019. „Chinese Historical Records and Sino-Roman Relations: A Critical Approach to Understand Problems on the Chinese Reception of the Roman Empire.” *Res Antiquitatis* 1: 63–81.
- HOPPÁL, Krisztina 2020a. „Rome, China and West-East Intercultural Communications in Antiquity: An Archaeological perspective.” *Studies on Cultures along the Silk Road* 2: 56–83.
- HOPPÁL, Krisztina 2020b. „Materials of Eastern Origin Discovered in the Former Territory of the Roman Empire, with India and China in Focus: Examples of Direct and Indirect Interactions from an Archaeological Perspective.” *NEARCO: Revista Eletrônica de Antiguidade* 12/2: 213–235.
- HOPPÁL, Krisztina 2023. „A recepció régészete. Római eredetű üvegedények az 1–5. században a Selyemút keleti ágain.” In: HOPPÁL Krisztina és KOVÁCS Szilvia (szerk.) *Percepció és Recepció a Selyemút mentén.* [Studia de Via Serica 3.] Budapest: ELTE Konfuciusz Intézet, 89–133.
- HOPPÁL, Krisztina, Bérénice BELLINA & Laure DUSSUBIEUX 2022. „Archaeological insights into 1st millennium BC Egypt and the Mediterranean world connections with the Indian subcontinent, Southeast Asia and China.” In: Eleni FRAGAKI, Marie-Dominique NENNA & Miguel John VERSLUYS (eds.) *Alexandria the cosmopolis: a global perspective.* [Études Alexandrines 56.] Alexandria: Centre d'Études Alexandrines, 117–170.
- HOPPÁL, Krisztina, Bérénice BELLINA & Laure DUSSUBIEUX 2024a. „Southeast Asia and the Mediterranean World at the Turn of the First Millennium ce: Networks, Commodities and Cultural Reception.” *Cambridge Archaeological Journal* 34/2: 291–314.

- HOPPÁL, Krisztina, Bérénice BELLINA, Ariane DE SAXCÉ & Laure DUSSUBIEUX 2024b. „Maritime networks in the light of a comparative study of Roman and Roman-inspired materials in South and Southeast Asia and China.” *European Roundtable on Southeast Asian Archaeology: Current Research and Perspectives*. Paris: Institut National d’Histoire de l’Art, Salle Jullian, 08-09, July, 2024. (publikátatlan konferenciaelőadás)
- HOPPÁL, Krisztina, Melinda PAP & Gábor Péter BOROS 2025 (forthcoming). „Sheep Growing out of the Ground and Other Wonders – The Roman Empire in Pre-6th Century Non-dynastic Chinese Sources.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 78/1
- HOO, Milinda 2021. „Globalization beyond the Silk Road: Writing Global History of Ancient Economies.” In: Sitta VON REDEN (ed.) *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies Volume 2: Local, Regional, and Imperial Economies*. Oldenbourg: De Gruyter, 7–28.
- JANVIER, Yves 1984. „Rome et l’orient lointain: le problème des Sères. Réexamen d’une question de géographie antique.” *Ktèma* 9: 261–303.
- Jì Qiáng 冀强 2011. Sàilǐsī: Yīge chēngwèi de wénhuà shǐ 赛里斯：一个称谓的文化史 [Seres: A Cultural History of a Name]. (PhD disszertáció, Nanjing University).
- JONES, Robert 2009. „Centaurs on the Silk Road: Recent Discoveries of Hellenistic Textiles in Western China.” *The Silk Road* 6/2: 23–32.
- JULIANO, Annette L. & Judith A. LERNER 2001. „Cosmopolitanism and the Tang.” In: Annette L. JULIANO, Judith A. LERNER & Michael ALRAM (eds.) *Monks and merchants: Silk Road treasures from northwest China Gansu and Ningxia Provinces, fourth-seventh century*. New York: Asia Society, 292–330.
- KAJDAŃSKI, Edward & Alexandra KAJDAŃSKA 2007. *Jedwab. Szlakami dżonek i karawan [Selyem. A dzsunkák és karavánok útján]*. Warsaw: Książka i Wiedza.
- KENNEDY, James 1904. „Seres or Cheras.” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 36/2: 359–362.
- KOLB, Anne & Michael A. SPEIDEL 2015. „Perceptions from Beyond: Some Observations on Non-Roman Assessments of the Roman Empire from the Great Eastern Trade Routes.” *Journal of Ancient Civilizations* 30: 117–149.
- KOLB, Anne & Michael A. SPEIDEL 2017. „Imperial Rome and China: Communication and Information Transmission.” In: María Dolores ELIZALDE & WANG Jianlang (eds.) *China’s Development from a Global Perspective*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 28–56.
- KORDOSES, Stephanos 2008. „Η υποπεριφέρεια Ta-ch’in (Daqin/大秦) της Βακτρίας [Daqin, Bactria alrégiója].” In: Christopulos STAVRAKOS (ed.) *Πρακτικά του Α’ Διεθνούς Συνεδρίου Σινο–Ελληνικών Σπουδών «Σχέσεις Ελληνικού και Κινεζικού κόσμου» 2-4 Οκτωβρίου 2004* [“Kapsolatok a görög és a kínai világ között”, Az I. Nemzetközi Sino-görög tanulmányok Konferencia kötete 2004. október 2–4]. Ioannina: University of Ioannina, 27–37.
- KOSTOV, Ruslan & Elisabeth STRACK 2021. „Comparative study of an ancient Chinese nephrite-jade scabbard slide from Chatalka in Bulgaria.” In: *9th International Conference, Mineralogy and Museums, 24–26 August 2021, Sofia, Bulgaria, Extended Abstracts*, 67–68.

- KRUPA, Tatiana 2013. „Textiles of Chersonesos Taurian in the Roman period.” In: C. Alfaro GINER *et al.* (eds.) *Luxury and dress: political power and appearance in the Roman empire and its provinces*. Valencia: Universidad de València, 217–220.
- KUHN, Dieter 2012. „Reading the Magnificence of Ancient and Medieval Chinese Silks.” In: Dieter KUHN, ZHAO Feng & James C. Y. WATT (eds.) *Chinese Silks*. New Haven, CT & London: Yale University Press; Beijing: Foreign Languages Press, 1–63.
- LATHAM, Robert G. 1846. „On the Existence of a Nation bearing the Name of *Seres* or of a Country called *Serica* or *Terra Serica*.” *The Classical Museum. A Journal of Philology, and of Ancient History and Literature* 3: 43–48.
- LEE Boyoung 2018. *Untangled: Species Identification of Silks by Protein Mass Spectrometry*. (PhD disszertáció, University of Oxford).
- LEE Boyoung *et al.* 2022. „Species identification of silks by protein mass spectrometry reveals evidence of wild silk use in antiquity.” *Scientific Reports* 12: 4579.
- LESLIE, Donald D. & Kenneth H. J. GARDINER 1996. *The Roman Empire in Chinese Sources*. Roma: Bardi.
- LI Qiang 2018. „The Image of Romans in the Eyes of Ancient Chinese: Based on the Chinese Sources from the Third C. CE to the Seventh c. CE.” In: Marko JANKOVIĆ & Vladimir MIHAJLOVIĆ (eds.) *Reflections of Roman imperialisms*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 346–369.
- LI Youzheng 2000/2001. „Modern Theory and Traditional Chinese Historiography.” *Nachrichten der Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens E.V.* 167–170: 181–204.
- LIEBERMAN, Samuel 1957. „Who Were Pliny’s Blue-Eyed Chinese?” *Classical Philology* 52/3: 174–177.
- LIEU, Samuel N.C. 2016. „Da Qin 大秦 and Fulin 拂林 – the Chinese Names for Rome.” In: Samuel N.C. LIEU & Gunner MIKKELSEN (eds.) *Between Rome and China: History, Religions and Material Culture of the Silk Road*. [Silk Road Studies 18.] Turnhout: Brepols, 123–145.
- LIU Xinru 2017. „Looking towards the West – how the Chinese viewed the Romans.” In: Berit HILDEBRANDT & Carole GILLIS (eds.) *Silk: Trade and Exchange along the Silk Roads between Rome and China in Antiquity*. Oxford: Oxbow Book, 1–6.
- LIU Yan 2020. „The Han Empire and the Hellenistic World: Prestige Gold and the Exotic Horse.” *Mediterranean Archaeology and Archaeometry* 20/3: 175–198.
- Lǚ Sīmǎn 呂思勉 & Tóng Shūyè 童書業 1963. *Gǔshǐ biàn dì qī cè* 古史辨第七冊 [Az ősi Kína Története, 7. kötet]. Hong Kong: Taiping.
- MALINOWSKI, Gościwit 2012. „Origin of the name *Seres*.” In: Gościwit MALINOWSKI, Aleksander PAROŃ & Bartłomiej SZMONIEWSKI (eds.) *Serica – Da Qin. Studies in Archaeology, Philology and History of Sino-Western Relations (Selected Problems)*. Wrocław: Wydawnictwo GAJT, 13–26.
- MARSHAK, Boris 2004. „Catalogue. No. 90 – Plate with figure of Dionysus.” In: James C. WATT (ed.) *China. Dawn of a Golden Age, 200-700 AD*. New York: The Metropolitan Museum of Art, 184–185.
- MITSCHE, Sylvia & Annette PAETZ GEN SCHIECK 2012. „Dressing the dead in the city of Rome: burial customs according to textiles.” In: Maureen CARROLL & John P. WILD (eds.) *Dressing the Dead in Classical Antiquity*. Gloucestershire: Amberley Publishing, 115–133.

- Nánjīng Bówùyùàn 南京博物院 [Nanjing Museum] 1981. „Jiāngsū Hánjiāng Gānquán èrhào Hànmù 江苏邗江甘泉二号汉墓 [A Han-kori 2. sír Ganquanból, Hanjiang, Jiangsu tartomány].” *Wénwù* 文物 11: 1–10.
- Nánjīngshì Bówùguǎn 南京市博物馆 [Nanjing Municipal Museum] 1972. „Nánjīng Xiàngshān 5hào, 6hào, 7hào mù qīnglǐ jiǎnbào 南京象山5号, 6号, 7号墓清理简报 [Ásatási jelentés a Nanjing xiangshani 5., 6. és 7. számú sírokról].” *Wénwù* 文物 11: 23–42.
- NÉMETH György 1996. *A zsarnokok utópiája: Antik tanulmányok*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó.
- PARISSET, Ernest 1862. *Histoire de la Soie. Ie Partie*. Paris: Auguste Durand Librairie.
- PEACOCK, David 2011. „Stone.” In: David PEACOCK *et al.* (eds.) *Myos Hormos - Quseir al-Qadim Roman and Islamic Ports on the Red Sea. Volume 2: Finds from the excavations 1999-2003*. Oxford: BAR Publishing, 121–134.
- PULLEYBLANK, Edwin 1999. „Review: *The Roman Empire as Known to Han China Reviewed Work: The Roman Empire in Chinese Sources* by D. D. Leslie, K. H. J. Gardiner.” *Journal of the American Oriental Society* 119/1: 71–79.
- RASCHKE, Manfred G. 1978. „New studies in Roman commerce with the East.” *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* II.9.2: 604–1361.
- SCHMIDT-COLINET, Andreas, Annamarie STAUFFER & Khaled AL-AS’AD *et al.* 2000. *Die Textilien aus Palmyra. Neue und alte Funde*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern.
- SCHOFF, Wilfred H. 1915. „The Eastern Iron Trade of the Roman Empire.” *Journal of the American Oriental Society* 35: 224–239.
- SENGUPTA, Arputharani 2018. *The Silk Road fabrics: the Stein Collection in the National Museum of India*. New Delhi: DK Printworld.
- SEVILLANO-LÓPEZ, David 2015. „Mitos y realidad en las descripciones del Imperio Romano en las fuentes chinas [Mitosz és valóság a kínai források Római Birodalomra vonatkozó leírásaiban].” In: Noelia Vicent RAMÍREZ & Jaime de Miguel LÓPEZ (eds.) *Roma y el mundo mediterráneo: actas del I Congreso de Jóvenes Investigadores en Ciencias de la Antigüedad de la UAH, celebrado los días 5, 6 y 7 de marzo de 2014 en Alcalá de Henares*. Alcalá: Universidad de Alcalá, Servicio de Publicaciones, 15–41.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas 1995. „A Bactrian Inscription on a Silver Vessel from China.” *Bulletin of the Asia Institute* 9: 225.
- STAUFFER, Annamarie 1996. „Textiles from Palmyra: local production and the import and imitation of Chinese silk weavings.” In: *Palmyra and the Silk Road: Special Issue Documenting the Activities of the International Colloquium (Damascus, 1996)*. *Les Annales archéologiques Arabes Syriennes: Revue d’Archéologie et d’Histoire* 42: 425–430.
- STEIN, Aurel 1921. *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*. Vol. I–V. Oxford: Oxford University Press.
- STEIN, Aurel 1928. *Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Irān*. Vol. I–IV. Oxford: Oxford University Press.
- STEWART, Peter 2022. „The transmission of Greek and Roman imagery on Silk Roads textiles.” ZHAO Feng & Marie-Louise NOSCH (eds.) *Textile and clothing along the Silk Roads*. Paris: UNESCO; Hangzhou: China National Silk Museum, 229–242.
- TARN, William Woodthorpe 2010. *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge: Cambridge University Press.
- TEMIN, Peter 2013. *The Roman Market Economy*. Princeton: Princeton University Press.

- THORLEY, John 1971. „The Silk Trade between China and the Roman Empire at its Height, circa A.D. 90–130.” *Greece & Rome* 18/1: 71–80.
- VON FALKENHAUSEN, Lothar 2000. „Die Seiden mit Chinesischen Inschriften.” In: Andreas SCHMIDT-COLINET, Annamaria STAUFFER & Khaled AL-AS’AD *et al.*: *Die Textilien aus Palmyra. Neue und alte Funde*. [Damaszener Forschungen, vol. 8.] Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 58–82.
- WANG, Helen 2004. *Money on the Silk Road: the evidence from Eastern Central Asia to c. AD 800*. London: British Museum.
- WANG Xiaoyan 2012. „The Cultural Exchange between Sino-Western: Silk Trade in Han Dynasty.” *Asian Culture and History* 4/1: 13–17.
- WILD, John P. 2003. „The Eastern Mediterranean, 323 BC - AD 350.” In: David JENKINS (ed.) *The Cambridge History of Western Textiles. Vol. I*. Cambridge: Cambridge University Press, 102–117.
- WILKINSON, Endymion 2000. *Chinese History. A Manual*. Cambridge, Mass. and London: Harvard University Asia Center.
- WOLTERS, Oliver William 1967. *Early Indonesian Commerce: a Study of the Origins of Śrīvijaya*. New York: Cornell University Press.
- Xià Nài 夏鼐 1959. „Xiānyáng Dízhāngwān Suí mù chūtǔ de Dōngluómǎ jīnbì 咸陽底張灣隋墓出土的東羅馬金幣 [Bizánci arany pénz egy Sui-dinasztia korabeli sírból, Xian közeléből, Dizhangwanból].” *Kǎogǔ Xuébào* 考古学报 3: 67–74.
- YÁNG Gònglè 杨共乐 2008. „Sàilīsī Seres qiǎnshǐ Luómǎ shuō zhīyí 赛里斯Seres遣使罗马说质疑 [A Seres által Rómába küldött követség].” *Běijīng Shìfàn Dàxué Xuébào* 北京师范大学学报 1: 140–141.
- YU Taishan 2013. „China and the Ancient Mediterranean World. A Survey of Ancient Chinese Sources.” *Sino-Platonic Papers* 242: 1–268.
- YULE, Henry 1866. *Cathay and the way thither*. Oxford: Oxford University Press.
- YÜ, Ying-Shih 2008. „Han foreign relations.” In: Denis TWITCHETT *et al.* (eds.) *The Cambridge History of China. vol. 1. The Ch’in and Han Empires, 221 B. C. – A. D. 220*. Cambridge: Cambridge University Press, 377–462.
- ZHÀO Fēng 赵丰 1999. *Zhī xiù zhēnpǐn 織綉珍品. Treasures in silk*. Hong Kong: ISAT/Costume Squad.
- ZHŪ Jiéqín 朱杰勤 & ZHĀNG Xīnglǎng 张星烺 2003. *Zhōngxī jiāotōng shǐkē huìbiān, dì yì cè 中西交通史科汇编 第一册* [Sino-nyugati kommunikációk gyűjteménye, 1. kötet]. Běijīng: Zhōnghuá shūjú.
- ŻUCHOWSKA, Marta 2013. „From China to Palmyra. The value of silk.” *Światowit* 11.52/A: 133–154.
- ŻUCHOWSKA, Marta 2015. „Grape Picking Silk from Palmyra: a Han Dynasty Chinese Textile with a Hellenistic Decoration Motif.” *Światowit* 12.53/A: 143–162.
- ŻUCHOWSKA, Marta & Katarzyna SAREK 2017. *Da Qin i Fulin: obraz Zachodu w źródłach chińskich z I tysiąclecia n.e* [Da Qin és Fulin: a Nyugatról alkotott kép az 1. évezredre keltezhető kínai források alapján]. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog.

SELYEMKERESKEDELEM A RÉGI SELYEMÚTON – MAKRO- ÉS MIKROTÖRTÉNELMI LÉPTÉKEK –

FELFÖLDI SZABOLCS¹

SZTE BTK Régészeti Tanszék

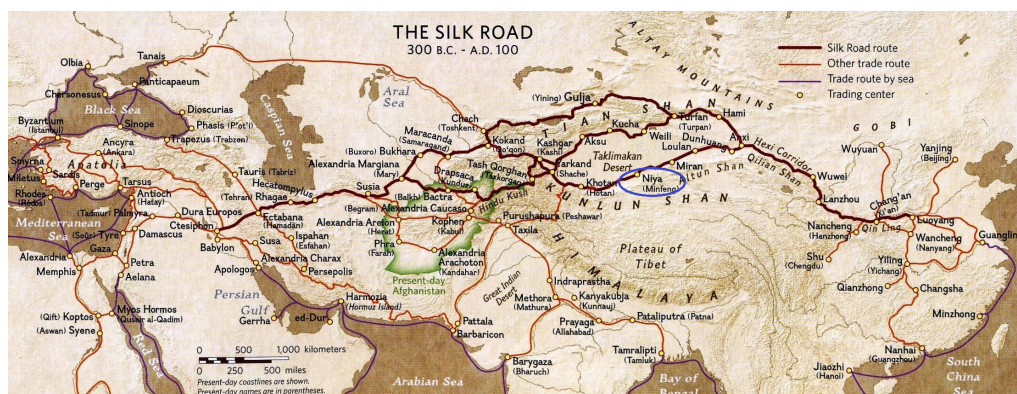
Az ősi Selyemút névadó árucikke, a selyem évezredek óta az egyik legvágyottabb termék a világon, neve egybeforrt a luxussal és a gazdagsággal. S noha a selyem mellett számos más termék is gazdát cserélt a Kínától a Mediterráneumig terjedő, több ezer kilométeres szárazföldi és tengeri úton: így például a porcelán, tea, fűszerek, drága- és féldrágakövek, üvegáruk, színes- és nemesfémek, fegyverek vagy további textíliák,² mégis e termékek közül többnyire ez a kelme volt az, ami a múltban és a jelenben is leginkább megmozgatta az emberek fantáziáját. Régóta foglalkoztatja a kutatókat az is, hogy e különleges termék tulajdonképpen miképp is került Európába a messzi-messzi Kínából.

Talán mindenki ismeri az érzést, amikor egy sokezer darabos puzzle-nak lát neki az ember. Először általában a kép szélét állítjuk össze, majd apránként, befelé haladva bontakoznak ki a kép valódi, mélyebb részletei. Eurázsia legfontosabb ókori és középkori kereskedelmi rendszerének, a Selyemútnak modern tudományos megismerése nagyon hasonlóan zajlott és zajlik ahhoz

¹ Email: sz.felfoldi@gmail.com. A Magyar Nemzeti Bankon kívül a kutatást a Szegedi Tudományegyetem Interdiszciplináris Kutatásfejlesztési és Innovációs Kiválósági Központ (IKIKK) Humán és Társadalomtudományi Klaszterének IKT és Társadalmi Kihívások Kompetenciaközpontja támogatta. A szerző a *Kulturális örökség és digitális társadalom kutatócsoport* tagja.

² A Selyemúton szállított egyéb termékek mindmáig egyik legjobb összefoglalását alapos kultúrtörténeti elemzéssel Laufer (1919), illetve Schafer (1963) adja (lásd még Höllmann 2004: 72–80). Sajnos a vonatkozó szakirodalomban a Selyemúton szállított termékskála pontos összetétele, belső arányai, s leginkább időbeli változásai mindeddig nem kaptak kellő figyelmet; az egyes termékek fentiekhez hasonló puszta felsorolása, egyszerű táblázatba rendezése a statikusság illúzióját kelti, miközben ez a rendkívül érzékeny rendszer gyorsan reagált nemcsak egy-egy szereplő kihullására, de a piac igényeinek változásaira, avagy a helyi (azaz az út csak bizonyos szakaszaira jellemző) sajátosságokra is.

mind a mai napig, mint ahogyan egy óriási kirakót illesztünk össze, akár többször is egymás mellé próbálgatva össze nem passzoló részleteket, de az elmúlt 150 év munkájának köszönhetően mára talán az óriási kép méreteit hozzávetőleg meg tudjuk becsülni, és sejtjük azt is, hogy a végeredmény várhatóan mennyire lesz részletgazdag a legvégén.³



1. térkép A Selyemút az i. e. 300 és i. sz. 100 közötti periódusban
(kékkel jelezve e cikk későbbi oldalain említett Nija városa)

Ha a Selyemútról van szó, sokak fejében él az a kép, hogy egy mindenki által elfeledett, „homokba temetett” jelenségről van szó, amelyet csak a 19. század utolsó harmadában meginduló modern kutatások fedeztek fel (1. térkép). Ez részben igaz, részben azonban nem. Abban az értelemben nem igaz, hogy a Selyemút egykori létezése valójában sosem kopott ki teljesen a két végpontján elhelyezkedő civilizáció, a Mediterráneum (Európa), illetve a másik oldalon Kína lakóinak kollektív emlékezetéből. Noha valóban voltak olyan hosszú időszakok, amikor az emberek csupán minimális tudással bírtak e hálózat valódi mibenlétéről, de az az információ, hogy volt egy olyan útvonal, amely a Keletet összekapcsolta valamilyen formában a Nyugattal, valójában sosem tűnt el teljesen. Annak persze több oka is van, hogy a 20. századig miért is ennyire töredékes az emberiség közös tudása a Selyemútról. Talán az egyik legmeglepőbb ok, hogy hiába közlekedtek, kereskedtek, harcoltak és térítettek generációk százai a Selyemút mentén, egységes nevet soha nem adtak e hálózatnak.⁴ Nem is adhattak, hiszen döntő többségük nem rendelkezett azzal a rálátással, amivel egészen szemléltethette volna e bonyolult rendszert. Történeti, régészeti és egyéb forrásaink alapján azt is sejtjük, hogy csupán néhány (esetleg néhány tucat) olyan ember lehetett a Selyemút teljes története során, aki teljes hosszában végigutazta azt, vagy

³ Felföldi 2020: 5–6.

⁴ Felföldi 2009: 29; Felföldi 2012: 11.

legalábbis valóban hosszabb szakaszokat „teljesített” az egészét tekintve akár tízezer kilométer fölötti hosszúságot is meghaladó útvonalhálózat egyik vagy másik ágán. Néhány kereskedőről (Marco Polo),⁵ kalandvagyó muszlim utazóról (Ibn Battūta),⁶ vallási célok miatt elindult buddhista szerzetesről (Xuanzang)⁷ vagy európai diplomáciai küldöttről (Plano Carpini, Wilhelm Rubruk)⁸ van szó csupán. Azon emberek tízezrei számára viszont, akik az ókor és a középkor folyamán megfordultak a Selyemúton, ez gyakran csupán két várost vagy két közelebbi területet, királyságot összekapcsoló útvonal volt, s gyakorta fogalmuk sem volt arról (vagy csupán halvány sejtéseik lehettek arról), hogy a számukra helyi, kivételes esetekben regionális jelentőséggel bíró hálózat voltaképpen milyen távoli tájakat is kapcsol össze.⁹

S noha nagyon úgy tűnik, hogy a Selyemút kifejezés (*Via Serica* formában) talán már a 17–18. században is ismert lehetett,¹⁰ mégis csupán egy 19. századi porosz geográfusnak, Ferdinand von Richthofennek köszönhetően terjedt el szélesebb körben.¹¹ Az általa használt kifejezés, a *Seidenstrasse* később tükörfordításban átkerült szinte valamennyi európai nyelvbe, így az angolba (*Silk Road* vagy *Silk Route*) vagy a magyarba (*Selyemút*) is, de frapánsságát az is mutatja, hogy más ókori és középkori kereskedelmi rendszereket is nagy valószínűség szerint ennek analógiájára nevezhettek el később.¹² Így például a Balti-tenger partvidékétől a mai Dunántúl érintésével az északi Aquileia városáig terjedő antik kereskedelmi utat a sárgás-barnás, jól megmunkálható féldrágakőről *Borostyánkőútnak*, vagy épp az Afrika

⁵ Noha Marco Polo világhírű könyvének legalább 60 kézirata ismert, modern kritikai kiadása mindmáig nem készült még el (vö. Nilsson 2021). Egyébként máig legjobb magyar fordítása: Vajda 1984. Noha a kutatásban korábban felmerült annak a lehetősége is, hogy maga Marco Polo meg sem fordult Kínában (lásd: Wood 1995), manapság a kutatók többsége az utazás tényét egyáltalán nem vitatja, sőt, kifejezetten megbízhatónak tartja ezt a forrást (vö. de Rachewiltz 1997; Jackson 1998; Lerner 1999; Haw 2006; Lambauer 2006).

⁶ Széles körűen használt kiadása: Gibb 1958–1994. Legjobb magyar fordítása: Boga – Prielszky – Germanus 1964 (válogatás). Csakúgy, mint Marco Polo esetében, úgy Ibn Battūta esetében is többen feltételezik, hogy maga nem is fordult meg Kínában: pl. Dunn 2004: 253; vö. még: Waines 2010; Mackintosh-Smith 2016.

⁷ Xuanzang szövegének két klasszikus angol fordítását lásd: Beal 1884; Watters 1904; legutóbbi modern fordítása: Li 1996; magyar fordítása azonban még várat magára; vö. még: Li 1995; Wriggins 2003; Brose 2021.

⁸ Plano Carpini és Wilhelm Rubruk széles körűen használt kiadásai: Wyngaert 1929; Menestò 1989; Chiesa 2011. Legjobb magyar fordításuk Gy. Ruitz Izabella nevéhez fűződik: Györffy 1986; vö. még: de Rachewiltz 1971; Kovács 2016; Uhrin 2023.

⁹ Felföldi 2009: 29–30.

¹⁰ Vö. Felföldi 2023a: 27–54.

¹¹ von Richthofen 1877; Boulnois 1972; vö. Mertens 2019; Zimonyi 2021: 17–18; Felföldi 2023a.

¹² Waugh 2007: 1–10; Felföldi 2023a.

szarvától észak felé, egészen a mai Szíriáig terjedő útvonalhálózatot az ókor óta nagy becsben tartott illatszer, a tömjén után *Tömjénútnak* nevezték el.¹³

A Selyemút és a hasonló kereskedelmi rendszerek komplexitását azonban nem csupán a rajtuk szállított termékek széles skálája, vagy e rendszerek hossza és bonyolult hálózata adja, hanem az is, hogy itt ezeken nem csupán árucikkek cseréltek gazdát, hanem információk, technológiák, gondolatok és vallási elképzelések is.¹⁴ Így a Selyemút az újító találmányok (például a vas-kengyel, az iránytű vagy a puskapor)¹⁵ és a nagy világvallások (buddhizmus, kereszténység, iszlám stb.) terjedésének színterét is biztosította.¹⁶

A fenti puzzle-hasonlat ugyanakkor azért is jól megáll ebben az esetben, mert a Selyemút történetének felgöngyölítése is lényegében az útvonalhálózat „szélein”, azaz a nagy kultúrterületek (tehát lényegében Európa, Perzsia, India, Kína) irányából indult meg. A 19. században a görög-római, majd később bizánci és oszmán-török Mediterráneum, illetve a Selyemút, valamint Kína és a Selyemút közvetlen találkozási pontjain indult meg a kutatás, az európai (angol, svéd, francia, német, orosz, magyar), továbbá az amerikai és japán kutatók pedig a fenti területekről indulva hatoltak be apránként azokra a jóval kevésbé ismert területekre (így Belső-Ázsiába), amely vidékek ugyan a nagy civilizációk hatókörén kívül estek (azaz leginkább ezek perifériáinak számítottak), mégis nagyon fontos összekötő kapcsot jelentettek az említett nagy kultúrkörök között.¹⁷ A Selyemút elengedhetetlenül fontos útvonalai húzódtak keresztül e belső-ázsiai tájakon, melyek mai jelentőségét két különleges körülmény is biztosítja:

1. Az említett nagy civilizációk befolyási övezetétől távol e térségek biztosítottak helyett a kultúrák már-már „demokratikus” keveredésének. A görög-római, a perzsa, az indiai vagy épp a kínai kultúra egyes elemeinek, tárgyainak, vallási elképzeléseinek izgalmas keveredése itt, Belső-Ázsiában érhető tetten legtisztább formában (a nagy civilizációk területén ezen folyamatok detektálása némileg körülményesebb).¹⁸

2. Mindehhez olyan éghajlati, természetföldrajzi körülmények társulnak – például a Selyemút belső-ázsiai szakaszát jórészt végigkísérő Takla-makán sivatagnak köszönhetően –, amelyek e folyamatok bizonyítékai fennmara-

¹³ Az egész kérdést alaposan körüljárta további szakirodalommal: Felföldi 2023a.

¹⁴ Forêt & Kaplony 2008; Felföldi 2011; Vér 2012.

¹⁵ Vö. pl. Zimonyi 2018: 315–334; Needham 1986; Andrade 2016; Needham 1962; Aczel 2001.

¹⁶ Vö. pl. Foltz 2010; Ghazaian 2013; MTA – ELTE – SZTE Selyemút Kutatócsoport 2020.

¹⁷ Vö. Dabbs 1963; Meyer & Blair Brysac 2001; Hopkirk 2001a; Hopkirk 2001b; Ratliff 2010.

¹⁸ Vö. pl. Whitfield & Sims-Williams 2004; Stein 2012; Lieu & Mikkelsen 2016.

dásának nagyban kedveztek (egyúttal persze ma is megnehezíti ezen elzárt, mindentől távol eső térségek megközelítését, régészeti kutatását).¹⁹

Ugyanakkor idővel az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Selyemút működését csak valódi interdiszciplináris szemlélet alkalmazása révén lehet pontosabban megérteni. Azaz nem csupán a különböző nyelvű és különböző kultúrákat tükröző írott forráscsoportok együttes vizsgálatára, de a filológiai munka mellett a régészeti leletek, a művészettörténeti emlékek, sőt, időnként a nyelvi, a néprajzi, a történeti antropológiai, továbbá a genetikai adatok együttes elemzésére is szükség lehet.²⁰

Így tehát interdiszciplináris megközelítés nélkül ma már egyetlen, a Selyemúthoz kapcsolódó problémakörhöz sem lehet hozzányúlni. Nincs ez másként magával a selyemkereskedelem mechanizmusaival kapcsolatban sem. Már csak azért sem, mert annak ellenére, hogy a rendkívül nagyszámú termék közül, amellyel a Selyemúton az évezredek folyamán kereskedtek, – a fentiek alapján is érthető módon – a selyem kapta a legnagyobb figyelmet a kutatásban. De még ennek ellenére is meglehetősen kevés konkrétummal rendelkezünk a selyemkereskedelem pontos mikéntjéről, csatornáiról, mennyiségi és minőségi kérdéseiről, annak változásairól, illetve a selyemkereskedelem hátterében húzódó egyéb gazdasági, politikai, kulturális folyamatokról. Az így meglehetősen töredékes képet sporadikus írott forrásos passzusokból, szórványos régészeti leletekből és sokszor másodlagos következtetésekből kell tehát megrajzolnunk. Ennek ellenére mégis érdemes mindezzel folyamatosan próbálkoznunk, hiszen a selyemkereskedelem alaposabb megismerése más, a Selyemúton zajló folyamatok megismeréséhez is jelentős mértékben járulhat hozzá.

Sajnos egyelőre nem rendelkezünk olyan kiadvánnyal sem, amely a selyemkereskedelemre vonatkozó forrásrészleteket összegyűjtené és értelmezné. Egy ilyen vállalkozás persze roppant erőforrásokat igényelne, hiszen nyelvek tucatjain született forrásrészleteket (továbbá rengeteg régészeti leletet) kellene összerendezni és elemezni. Ezzel pedig csak egy roppant komoly tudományos munkaközösség tudna megbirkózni,²¹ ezért erre természetesen én jelen tanulmányban sem teszek kísérletet, ugyanakkor két írott forrás-

¹⁹ Vö. pl. Baumer 2000; Mallory & Mair 2000; Felföldi 2021: 43–58.

²⁰ Lásd pl. a University of Nottingham *Global Institute for Silk Roads Studies* kezdeményezését [Online elérhetőség: <https://www.nottingham.edu.cn/en/humanities-and-social-sciences/schools-and-department/international-studies/research/gisrs/index.aspx>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.] vagy az IAFOR Research Center *The IAFOR Silk Road Initiative* kezdeményezését [<https://www.osipp.osaka-u.ac.jp/iaforresearchcentre/research/silk-road/> – utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.]

²¹ Hasonló munkaközösség jött létre például a közép- és dél-ázsiai hunokra vonatkozó írott források feldolgozására, vö. Felföldi 2022: 169–170.

csoport néhány passzusát, továbbá egy régészeti leletet kiemelve igyekszem bemutatni a selyemkereskedelemhez kapcsolódó problémák közül néhányat, tovább hangsúlyozva ezen problémakör sokrétűségét.

*

A Selyemúthoz kapcsolódó nyugati („európai”) források zömét általában négy nagyobb csoportba szokták sorolni: latin nyelvű antik római források (pl. Florus, Plinius, Ammianus Marcellinus), „vulgáris” középkori latin nyelven, illetve a neolatin nyelvek valamelyikén írt középkori források (Plano Carpini, Rubruk vagy Marco Polo leírása is ide sorolható), görög nyelvű római kori források (pl. Strabón, esetleg a *Periplus tés Erythras thalassés* [*Periplus Maris Erythraei*] szövege), továbbá görög nyelvű középkori (avagy bizánci) források (pl. Theophylaktos Simokattés, Theophanés).²²

Ez utóbbi csoportba sorolható a 6. század egyik legjelentősebb bizánci szerzőjének, Menandros Protektórnak sajnos csak töredékesen fennmaradt munkája is, amely számos rendkívüli fontosságú passzust hagyományozott ránk a 6. századi eurázsiai nomádok, így az avarok vagy éppen a türkök történetével kapcsolatban is, de néhány mondata betekintést enged a Selyemúton akkoriban zajló eseményekbe is.²³

A Menandros által feljegyzett alábbi, 6. század közepi történések főszereplője a Közép-Ázsia (így a mai Afganisztán, Pakisztán, Üzbegisztán stb.) egyes területeit akkoriban uraló fehér hun vagy más néven heftalita uralkodó²⁴ egyik befolyásos embere, Katulfos, aki előbb valószínűleg lebeszéli királyát az akkoriban a heftaliták ádáz ellenfelének számító, belső-ázsiai nomád türkök ellen vezetendő hadjáratról, majd miután – legalábbis a bizánci történetíró szerint – a heftalita uralkodó megerőszkolja a feleségét, mégis elárulja királyát és végül perzsa területre szökik át, ahol az uralkodó, a Szászándia-dinasztia egyik legkiemelkedőbb alakja, I. Xusraw Anōšīrvān (Khoszrou Anúserván) tanácsadójává válik és ilyen minőségében később rábeszéli a perzsa uralkodót, hogy ne pusztán zárkózzon el a türkökkel folytatott selyemkereskedelemtől, de demonstratív módon vásárolja meg a türkök által a perzsa udvarba szállított selymet, majd égesse azt el a követek szeme láttára. Menandros munkájában ez a következőképpen hangzik:²⁵

²² Lásd pl. Coedès 2011; vö. Ferguson 1978; Raschke 1978.

²³ Kritikai kiadása és angol fordítása: Blockley 1985; elavult magyar fordítása: Lukinich 1905; modern magyar fordítása: Fehér 2019; vö. még Baldwin 1977; Szádeczky-Kardoss 1979.

²⁴ A heftalitákról újabban: Callieri 1999; Kageyama 2007, 2016; Kurbanov 2013; Yu 2018; Bakker 2020.

²⁵ A szövegrészletek görög eredetijét lásd a jelen cikk függelékében, a szöveghelyek és

„Katulfos, lebeszélve a heftaliták vezetőjét a további előrenyomulásról, barbár, de mégis közmondásszerű, meggyőző erővel rendelkező szavakkal szolt hozzá: egy kutya saját otthonában erősebb, mint tíz másik idegen.”²⁶

„Katulfos, a heftalita, aki, mert a király megerőszakolta a feleségét, elárulta saját törzsét a türköknek.”²⁷

„Ő, akivel az uralkodó méltánytalanul bánt, nagy haragot érzett az állammal szemben.”²⁸

„és aki időközben elhagyta őket [a heftalitákat – F. Sz.] és a médekhez [a perzsákhoz – F. Sz.] állt át.”²⁹

„[Katulfos – F. Sz.] tanácsolta a perzsa királynak, hogy semmiképpen ne küldje vissza a nyersselyemet, hanem vásárolja meg, fizessen érte méltó árat, majd vesse tűzbe a követek szeme láttára, azért hogy ne lehessen úgy tekinteni, hogy igazságtalanságot követett el, s hogy egyértelmű legyen, hogy nem kíván a türköktől származó nyersselymet felhasználni. Így a nyersselymet elégették és ők [a követek – F. Sz.] visszatértek a hazájukba, egyáltalán nem örülve a történeteknek.”³⁰

„Miután a türkök követsége ismét megérkezett, a király úgy határozott a perzsa vezető hivatalnokokkal és Katulfossal együtt, hogy a perzsák számára teljesen előnytelen volna barátságot kötni a türkökkel, a szkíták [azaz általában a nomádok – F. Sz.] megbízhatatlan természete miatt.”³¹

„Ezért elrendelte, hogy a követek közül néhányat mérgezzenek meg, hogy ezentúl ne legyenek hajlandóak odautazni. A türk követek többsége – három-

Katulfos életének további, kimerítő elemzését pedig lásd: Felföldi 2001a: 191–202; Felföldi 2001b: 45–56, Felföldi 2022: 171–172. Kifejezetten a nemi erőszak másik szerzőnél is felmerülő motívumához lásd: Felföldi 2023b: 127–145.

²⁶ Mendandros, *Exc. de Sent.* 4, Fragment 4, 3, ed. Blockley 1985: 46. vö. még Fehér 2019: 17.

²⁷ Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112. vö. Fehér 2019: 69.

²⁸ Mendandros, *Exc. de Sent.* 2, Fragment 4, 1, ed. Blockley 1985: 44; vö. Fehér 2019: 15.

²⁹ Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112; vö. Fehér 2019: 69.

³⁰ Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112; vö. Fehér 2019: 69.

³¹ Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112; vö. Fehér 2019: 69.

négy kivételével – életét veszítette az ételükbe kevert halálos mérgek miatt. A perzsák között az a hír terjedt el, hogy a türk követeket Perzsia fullasztó szárazsága ölte meg, mivel a saját földjüket gyakran hó borította, és így nem tudtak a hideg időjárástól távol életben maradni. S bár a túlélők más magyarázatot sejtettek, amikor visszatértek a hazájukba, ugyanazt a verziót suttozták, mint a perzsák. Sizabulos [a türkök fejedelme – F. Sz.] azonban, aki okos és intelligens ember volt, felismerte, hogy mit tettek, és rájött az igazságra, azaz, hogy a követeket árulással ölték meg. Ez volt a kiinduló oka tehát a perzsák és a türkök ellenségeskedésének.”³²

Menandros fenti mondatai olvasóit lényegében a Selyemúton zajló aktuális nagypolitika sűrűjébe dobja. A 6. század közepén ugyanis Közép- és Belső-Ázsia sorsát alapvetően négy nagyhatalom határozta meg: a Menyeyei Birodalom, azaz Kína (amely azonban ezekben a forrásrészletekben nem jelenik meg), a Kína határvidékén az 550-es évek elején birodalmat alapító nomád türkök, akik először egy másik nomád csoport által alapított birodalom, a Rouran Kaganátus megdöntésével jutottak hatalomra, majd gyors lépések során kiterjesztették fennhatóságukat Belső-Ázsia jelentős területeire. Tőlük nyugatra húzódott a rouranokkal korábban szövetségesi viszonyt ápoló, szintén nomád eredetű heftaliták állama, akik földjeire a türkök a rouranok legyőzését követően rögvést szemet is vetettek. A heftaliták nyugati szomszédai pedig a perzsák voltak, ahol a Szászánida-dinasztia az i. sz. 3. századtól kezdődően lépett a görög eredetű Szeleukida-, továbbá a pártus eredetű Arsakida-dinasztia helyére.

A 4. század második felétől kezdődően a szászánidáknak a keleti határszéleiket fenyegető nomádokkal, közöttük az 5. századtól a heftalitákkal folytatott hadakozás okozott állandó problémát.³³ Az egész szituációt pedig egy, a Bizánci Birodalom fővárosában, Konstantinápolyban székelő görög történétíró jegyezte fel. Nyilván nem véletlenül, hiszen a szászánidák nyugati szomszédai épp azok a bizánciak voltak, akik természetesen igyekeztek kikémlelni azokat a történéseket, amelyek hatással lehettek a bizánciák és perzsák közötti viharos kapcsolatra és a gyorsan változó erőviszonyokra.³⁴ Ebben a világpolitikai helyzetben zajlik tehát le a fenti heftalita előkelő, Katulfos története.

³² Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 113, 115; vö. Fehér 2019: 69–70.

³³ Vö. pl. Widengren 1952; Grousset 1970: 82; Whitby 2001: 92; Vásáry 2003: 69–73.

³⁴ Vö. pl. Oikonomidés 1986: 33–34, 42; Burgan 2009: 71; Daryae 2012: 199.



2. térkép: Közép-Ázsia az i. sz. 6–8. században (a térképet készítette: Szántó Richárd)

Menandros tehát már-már királydrámába illően skicceli fel e „tragédia” mellék(?)szereplőit: a türköket, heftalitákat és perzsákat. Az itt, a mélyben húzódó politikai konfliktushelyzetet részben Menandros más passzusaiából, részben más írott forrásokból tudjuk rekonstruálni: a felemelkedő türkök legyőzik a heftaliták szövetségeseit, a rouranokat és láthatóan egyre nagyobb nyomást igyekeznek helyezni a heftalitákra is. A személyes tragédiája(?) nyomán a heftalita uralkodót elhagyó Katulfos előbb a türk fejedelmi udvarba kerül, majd a perzsa nagykirály kíséretéhez csatlakozik. Ami azonban nem derül ki az idézett passzusokból, de szerencsére más forrásrészletekből tudjuk, hogy a Heftalita Birodalom az akkor még szövetségesként együttműködő türkök és perzsák együttes támadásai miatt végül valamikor 557 és 565 között elbukik,³⁵ ezért a perzsák és a türkök határterületei végül szomszédossá válnak. A perzsáknak ekkortól tehát egy, a heftalitáknál is veszélyesebb új szomszédossal, az erejük teljében lévő türkökkel kellett szembenézniük. Gyaníthatóan ekkortájt (illetve ennek következtében) született a vizsgált kérdésünk szempontjából legizgalmasabb passzus, méghozzá az, amikor Katulfos arra buzdítja a perzsa uralkodót, hogy vásárolja meg

³⁵ Az események elemzését teljes részletességgel lásd Felföldi 2002 (a téma szinte teljes korábbi irodalmával).

az értékének megfelelő áron a selymet a türköktől, de azonnal égetesse is el azt. Ez világos üzenet lehetett a nomádok számára: a perzsák már sokkal inkább ellenségnek, mintsem szövetségesnek tekintik őket.³⁶

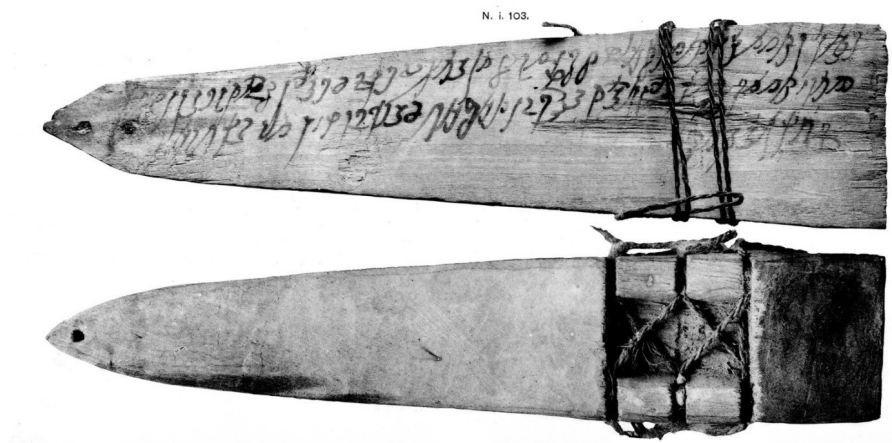
Ez az üzenet már csak azért is világos lehetett a türkök számára, mert csakúgy, mint a többi belső-ázsiai nomád nép számára, az ő esetükben is elsődleges prioritással bírt a selyemkereskedelem. Hiszen a nagy nomád birodalmak (is) igyekeztek minél több hasznot lefölnözi a selyemkereskedelem csatornáinak működtetéséből. A perzsa nagykirály, I. Xusraw lépése pedig lényegében ennek a törekvésnek tett keresztbe. A selyemkereskedelem Menandros művében tehát kétség kívül a világpolitikát formáló makrotörténeti tényezőként jelenhetett meg. Ez itt tehát kétség kívül a Selyemúton zajló selyemkereskedelem makro dimenziója.

*

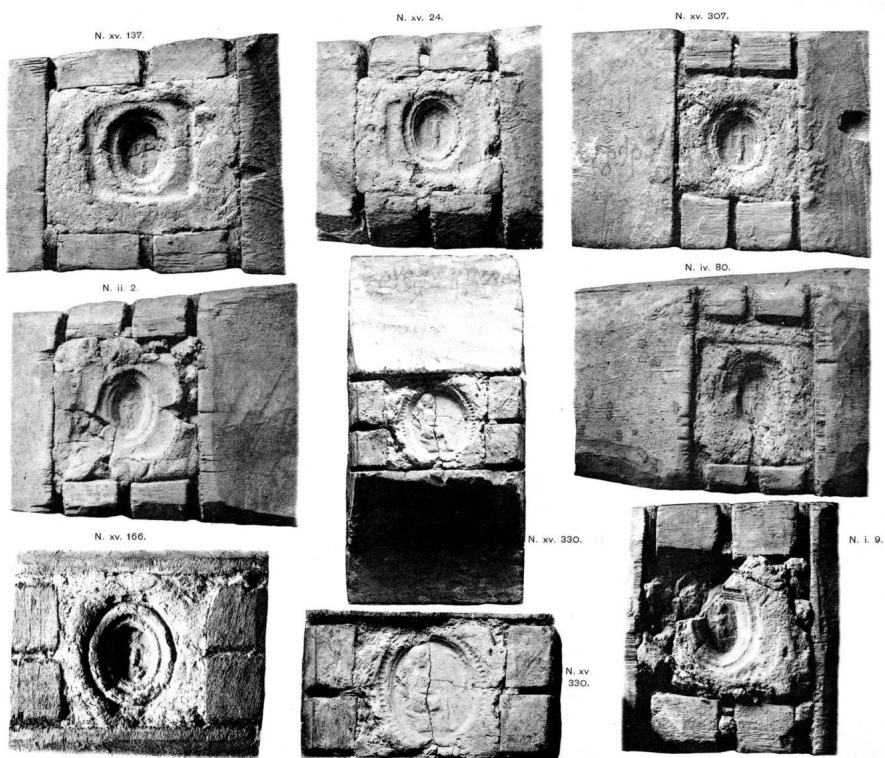
A fenti narratív bizánci forrásunk mellett azonban egy másik, izgalmas forráscsoportban is megjelenik a selyemkereskedelem, noha gyökeresen más formában. A Selyemúton meginduló folyamatokba az északnyugat-indiai, kusán időszak kereskedői is bekapcsolódtak. Gyaníthatóan nekik köszönhetően terjedt el a középind prákrit nyelv és a bráhmī, valamint kharoṣṭhī írás a Selyemút belső-ázsiai szakaszain (1–2. kép).³⁷ Az utóbbi a 3. és az 5. század között – a kínai mellett – a leginkább használt írástípus volt a Selyemút belső-ázsiai vidékén, amelyet az egyik legjelentősebb, a korszakból származó szövegkorpusz bizonyít. A kharoṣṭhī írás és az általa lejegyzett középind prákrit nyelvű emlékek az 5. századtól kezdődően fokozatosan eltűntek, hogy átadják a helyüket más írásoknak és nyelveknek, így a szogdnak, a tibetinek vagy még később az ujgurnak, illetve a tangutnak.

³⁶ A követek egy részének későbbi megmérgezése pedig nyilván egy következő szintre emelhetette a konfliktus eszkalációját, de e tekintetben lehetnek kétségeink. Menandros mondatai alapján is volt a történetek körül bizonytalanság, de inkább tűnik ez utólagosan kreált *casus bellinek*, mintsem valódi történeti eseménynek. (Ha történt mérgezés, miért nem az összes követet mérgezték meg?)

³⁷ Pl. Hansen 2004: 290; Kumar 2007: 5–6; Felföldi 2004; Neelis 2012: 25; Felföldi 2013: 57–79.



1. kép Ék alakú, kharoṣṭhī írásos kettős tábla Nijából (Stein 1907: II/IC tábla)



2. kép Négyyszög alakú, kharoṣṭhī írásos kettős táblák Nijából (Stein 1907: II/LCCI tábla)

A fent említett szövegtörzset legjelentősebb emlékeit, a magyar származású (de brit szolgálatban álló) régész, Stein Aurél találta meg három nagy, a belső-ázsiai Selyemút vidékére vezetett régészeti expedícióján, zömmel a Takla-makán sivatag homokkal borított, romvárosában, Nijában (eredeti nevén Cađotában), kisebb részt pedig az egykori Loulanban, továbbá egy másik településen, Enderében.³⁸ E dokumentumok – egyedülálló módon – komplex mikrotörténeti elemzések alapját képezhetik a késő ókori, kora középkori Selyemút vonatkozásában.³⁹ E mikrotörténeti elemzések egyike közvetlenül is kitérhet a térségben zajló selyemkereskedelemre, hiszen az említett lelőhelyeken feltárt kharořthī dokumentumok gyűjteményében legalább nyolc izgalmas dokumentumban is megjelenik a selyem, illetve a selyemkereskedelem.⁴⁰ Ezek közül én most az alábbi ötöt emelem ki.⁴¹

[1] 3. dokumentum

„Őfelsége a nagykirály, Yitaka *cojhbónak* és Vuktosa *tomgának* utasításba adja. **Suđita tájékoztat bennünket, hogy egy Suđisae nevű nőért egy bizonyos összeget fizetett. Az ár negyvenegy tekercs selyem volt.** Amikor ez a lepecsételt ék alakú tábla eljut hozzád, azonnal gondosan érdeklődj személyesen, hogy őt valóban megvásárolták-e. A törvény alapján kell döntést hozni. A törvényes tisztviselők ellenében nem vehetik birtokba ezt a nőt. Ha számodra nem világos a helyzet, akkor majd az idő tájt lesz döntés, amikor megjelennek előttünk a királyi udvarban.”⁴²

A nijai királyság (ami voltaképpen ekkoriban egy kis Selyemút menti városállamocská volt) uralkodójának fent idézett – a 4. századra datálható – hivatalos dokumentuma egy jogi vita részleteibe enged betekintést. A két főszereplő egy Suđita nevű ember, valamint egy Suđisae nevű nő. S noha a királyhoz eljutó hírek szerint az előbbi megvásárolta az utóbbit, ennek az ügyletnek a valódiságát a dokumentum megrendelője, azaz a helyi ural-

³⁸ Vö. pl. Felföldi 2014b.

³⁹ A kharořthī dokumentumok mikrotörténeti elemzéshez történő felhasználásához lásd: Felföldi 2014: 141.

⁴⁰ Az itt közölt dokumentumok kritikai kiadása: Boyer *et al.* 1920; Boyer *et al.* 1927, angol fordítása: Burrow 1940; magyar fordításuk mindeddig nem készült.

⁴¹ A további három dokumentum egyike meglehetősen töredékes (225. dokumentum), a másika több, meglehetősen obskúrus részlettel bír (345. dokumentum) vagy az itt idézetekhez képest újdonságot nem tartalmaz (566. dokumentum).

⁴² Vö. Burrow 1940: 1.

kodó⁴³ igyekszik a hivatalnokai, név szerint Yitaka *cojhbo* és Vuktoša *tomga* révén kideríteni.⁴⁴

Az ügynek számos roppant izgalmas aspektusa van, a városban jól láthatóan jelen lévő rabszolgaságtól,⁴⁵ a kifinomult jogi eljárásokra utaló magatartáson át a különleges hivatalnoki apparátus meglétéig, számunkra itt és most a legérdekesebb részlete mégis a nő vételára. A dokumentumból kiderül ugyanis, hogy a hölgyet összesen 41 selyemtekercsért adták el. A selyem tehát jelen volt Nijában és ezek szerint nem csupán értékes árucikként adták-vették, de a fenti dokumentum tanúsága szerint lényegében árupénzként működött. S noha a régióból (Enderéből) ismerünk olyan dokumentumot is, amelyben konkrét vert pénzt (*statért* és *drachmát*) emlegetnek,⁴⁶ a kharošthī szövegtörzset alapján levonhatjuk azt a következtetést is,

⁴³ A dokumentumot magát egyébként az említett király egyik írnoke írhatta.

⁴⁴ A *cojhbo* és a *tomga* funkciók pontos mibenléte régóta foglalkoztatja a kutatást. A *tomgák* szállítási hivatalnokok lehetek, a *cojhbók* funkciója azonban sokrétűbb lehetett. Yitaka csupán egyike volt a számos nijai *cojhbónak* pl.: Tamjaka, Šamašena, Bhimaya. Legalább 40 különböző személy viselte ezt a címet (nyilvánvalóan nem egy időben, hiszen a dokumentumok egy legalább 100 éves időtartamot fednek le; Burrow 1937: 90–91; Hansen 2004: 309, 14. jegyzet). Elsőként Christopher Atwood volt, aki összeállította a *cojhbók* listáját és számba vette azokat a dokumentumokat, amelyekben előfordul a cím (Atwood 1991: 195–196; vö. Felföldi 2012: 267–268, 661. jegyzet). A *cojhbo* cím (hasnolán a gyakorta előforduló *šothamgá*hoz [lásd alább] vagy a *kālā*hoz) minden kétséget kizáróan nem indiai vagy kínai eredetű, pontos származása azonban kérdéses, így nem lehetetlen, hogy iráni területekről származott át ide (és eredeti formája *cozbo* lehetett). A *cojhbók* a helyi közigazgatás meghatározó szereplői: alapvetően adminisztrátorok voltak, akik vitás jogi és más ügyekben döntöttek, felügyelték az adószedést, de katonai feladataik is lehettek (Hansen 2004: 287; Felföldi 2012: 268).

⁴⁵ A rabszolgák (*dajha*) Nijában nyilvánvalóan a társadalom legsóbb rétegét képezték (Zhang 1996: 288). A rabszolgák jogállásáról az 590. dokumentum számol be hideg pontossággal: eszerint egy Ramšotsa nevű írnok megszerezte egy nő tulajdonjogát, s így a jogot, hogy „megüthesse, hogy megköthesse, hogy elajándékozhasa, hogy elcserélhesse, hogy elzálogosíthassa, és bármire, amit csak csinálni szeretne vele” (vö. Atwood 1991: 184). A rabszolgák társadalmi-gazdasági helyzete olyannyira sérülékeny volt, hogy egy nő rabszolga törvényesen nem rendelkezhetett saját gyereke adoptálásáról gazdája beleegyezése nélkül (39. dokumentum). A rabszolgák ennek ellenére akár el is nyerhették szabadságukat, ha kiváltási díjat fizettek értük (685. dokumentum). A rabszolgák státusából pedig nem csupán kiemelkedni lehetett, de akár le is lehetett süllyedni ide. Vannak példánk arra is, hogy akár még egy szerzetesből is rabszolga válhatott (152. és 506. dokumentum). A további részleteket lásd Agrawala 1953.

⁴⁶ Vö. 324. dokumentum: „A supik Calmadanába (Enderébe) jöttek, leigázták a királyságot és elhurcolták lakóit. Elragadtak egy embert, akit Samrpinának hívtak, Yonu (szanszkrit *yavana?*, ’görög’) *vasu* rabszolgáját és elküldék ajándékba Cinasgasinak (a ’kínai Šgasinak’). Cinasgasi a férfiért cserébe két arany *statért* (*satera*) és két *drachmát* (*trakhma*) adott” (vö. Thomas 1924; Padwa & Sims-Williams 2004: 170). E dokumentum számos dologról árulkodik: 1. a soknemzetiségű (mutikulturális) lakosságról, 2. a rabszolgák adás-

hogy a településen általában különféle árupénzek (a selyem mellett például a szarvasmarha)⁴⁷ segítették elő a kereskedelmi kapcsolatok működését. A fent említett selyemtekercsek tehát gyaníthatóan a helyi gazdasági és jogi ügyletek elengedhetetlen részeivé válhattak.⁴⁸ S noha ezek kereskedelméről ebben a dokumentumban közvetlenül nem olvashatunk, de szerencsére van olyan dokumentumunk is, amely már erre is utal:

[2] 35. dokumentum

„Bhimaya *cojhbónak* és *Lpipeša sothamgának* adandó. Suġitát meg kell akadályozni. **Jelenleg nincsenek jelen kínai kereskedők, így a selyemadósságot most nem kell vizsgálni. Ami a teve ügyét illeti, Tamcinát kell nyagatni. Amikor a kereskedők megérkeznek Kínából, a selyemadósságot ki kell vizsgálni.** Ha vita van, akkor a királyi udvarban születik döntés, a mi jelenlétünkben.”⁴⁹

A fenti nijai kharoṣṭhī dokumentum ezúttal Bhimaya *cojhbónak* és *Lpipeša sothamgának*⁵⁰ lett címezve. A szövegből az derül ki, hogy a városban a dokumentum elkészültekor épp nincsenek kínai kereskedők (ez persze közvetve arra is utal, hogy ezek (értsd: a kínai kereskedők) rendszeresen jelen lehettek vagy legalábbis gyakorta átutazhattak a településen), így a „selyemadósság” kivizsgálására most nem kell sort keríteni. Sajnos a szűkszavú levélből az nem derül ki, hogy pontosan miféle „selyemadósságról” lehet szó (ez egy roppant izgalmas, de sajnos homályban maradó részlet), annyi azonban bizonyos, hogy a selyem kereskedelme olyan kardinális kérdés volt, amely az uralkodót a fenti utasítás kiadására ösztönözte. Ezt erősítheti meg a tevére való utalás is, hiszen ebben a régióban a selyemkereskedők által használt legfontosabb teherhordó állat a teve volt. A dokumentum megrendelője

vételéről, 3. a térségben, sok ezer kilométerre Hellástól használták a klasszikus görög értékmérőket, így a *statért* és a *drachmát* is (Thomas 1924; Atwood 1991, 190; vö. Felföldi 2012: 274, 687. jegyzet).

⁴⁷ Egy-egy eladandó föld árát gyakorta ún. *muliban* határozták meg (pl. 571. dokumentum), amit azután a dokumentumokban gyakorta állatokra és árucikkekre konvertáltak át (vö. Hansen 2004: 287; Felföldi 2012: 288).

⁴⁸ Noha a korszakban széles körben elterjedt árupénzek, így a selyem forgalmi adatai is homályban maradnak számunkra (vö. Raschke 1978: 619–621; Di Cosmo 2000: 399–400).

⁴⁹ Vö. Burrow 1940: 9.

⁵⁰ A korábbi *cojhbo* és a *tomga* mellett itt megjelenik egy harmadik funkció, a *sothamga* is. A *sothamgák* a ranglétrán a *cojhbók* alatt helyezkedhettek el és ők voltak megbízva a királyi birtokokról szóló beszámolók elkészítésével, és az ő feladatuk volt összegyűjteni a bort és más árucikkeket, amelyet adóként befizettek. A *sothamga* cím – csakúgy mint a *cojhbo* – tehát nem pusztán egyetlen feladatkört fedhetett le, voltak előkelőbb és kevésbé előkelő *sothamgák* is (Atwood 1991: 195; vö. Felföldi 2012: 271, 679. jegyzet).

nem hagy kétséget a felől sem, hogy a selyemkereskedők Kínából érkeztek a térségbe, hiszen ezt két ízben is megemlíti. Ugyanakkor ez a dokumentum a selyemkereskedelemhez kapcsolódó típusos ügyek egyikét jelezheti csupán. Ezt bizonyítja a következő irat is, mely a selyem gazdasági szerepe mellett annak társadalmi jelentőségére is felhívja a figyelmet:

[3] 489. dokumentum

„A szerzetesek közösségére vonatkozó szabályokat [...] gondosan be kell tartani. Ez a pecsét [...] Őfelsége, a nagy király, Jitumga Mahagiri, az Ég fia 10. évében, a 12. hónap 10. napján [...] A fővárosi szerzetesek közössége szabályzatot állított össze a nijai szerzetesek közössége számára. Úgy hallották, hogy a novíciusok nem figyelnek az idősebbre, nem engedelmeskednek az idős szerzeteseknek. Erre vonatkozóan ezeket a szabályokat őfelsége a szerzetesek rendje előtt állapította meg. A vének Śilaprabha és Puṃṇāṣena (legyenek) a kolostor (*viharavala*) vezetői. Nekik kell irányítaniuk a közösség minden tevékenységét. (A vitás ügyeket) a törvénynek megfelelően kell kivizsgálni. A szerzetesek közösségének minden tevékenységét nekik kell irányítaniuk [...], hogy a szerzetesek közössége elégedett legyen elméjében (*atamaṃna*). **Amelyik szerzetes nem vesz részt a szerzetesek közösségének tevékenységében, az egy tekercs selyemmel járó pénzbüntetést köteles fizetni. Amelyik szerzetes nem vesz részt a *posatha* szertartáson,**⁵¹ **annak büntetése (egy tekercs selyem) pénzbírság. Amelyik szerzetes a *posatha* szertartásra való meghíváskor a háziúr ruhájában lép be, annak egy tekercs selymet kell fizetnie. Bármelyik szerzetes megüt egy másik szerzetest, (könnyű ütés esetén a büntetés) öt tekercs selyem, (közepes ütés esetén) tíz tekercs selyem, (túlzott ütés esetén) tizenöt tekercs selyem. Amelyik háziúr egy szerzetesnek [...]**”⁵²

Jitumga Mahagiri az egyik fontos nijai uralkodó lehetett, aki több másik dokumentumban is megjelenik.⁵³ Az általa kiállítatott dokumentum számos izgalmas részletet hordoz. Azon túl, hogy itt egy formálódó belső-ázsiai buddhista szerzetesi közösség hétköznapi problémáiba és az azok rendezésére tett kísérletre láthatunk rá meglehetősen alaposággal, a dokumentumból az is kiderül, hogy ezek a szerzetesek meglepő módon e településeken bizony

⁵¹ A *posatha* szertartás pontos mibenlétéről lásd: Hu-von Hinüber 1996; Kieffer-Pülz 2021.

⁵² Vö. Burrow 1940: 95.

⁵³ Így pl. 169., 180., 222., 318. dokumentum: Jitugha Mayiri formában, 195. dokumentum: Jitugha Mahiriya, 298. dokumentum: Jitumga Mairiya formában (Boyer *et al.* 1920; Boyer *et al.* 1927).

jelentősebb magántulajdonnal is bírhattak,⁵⁴ hiszen a különböző vétkekért járó büntetési tételek arról tanúskodnak, hogy gyaníthatóan képesek voltak ezeket kifizetni. A tételek pedig különböző számú selyemtekercs csomagok voltak, ami ebben az esetben is a selyem árupénzként való megjelenésének újabb bizonyítéka a nijai közösségben.⁵⁵ Míg a fenti két dokumentum csak szűkszavúan selymet, selyemtekercset emleget, addig a korpuszból ismerünk olyan dokumentumot is, amely nyilvánvalóan nem nyersselyemre vagy selyemtekercsre utal, hanem egy-egy selyemből készült ruhadarabra, tárgyra is. Ilyen például az 566. számú dokumentum:

[4] 566. dokumentum

„Öfelsége a nagykirály, Tamjaka *cojhbónak* utasításba adja. **Kupşuta és Tilutamae arról tájékoztatnak, hogy elveszett hét gyöngysor (*mutilata*), egy tükör, egy sokszínű selyemből készült *lastuğa* és egy *sudî* füléksz. A *tsamghina* Moşdhaya, amikor a bírák előtt letartóztatták, így beszélt: igaz, hogy ezeket a tárgyakat Kupşutától és Tilutamaetól loptam. Eladtam őket Konumaenak. Nem kaptam fizetséget. Amikor ez a lepecsételt ék alakú tábla eljut hozzád, azonnal gondosan érdeklődj [...]**

A dokumentumban már egy lopás, tehát egy bűnügy leírása és az annak kivizsgálására tett erőfeszítések (így például egy kihallgatási jegyzőkönyv) tűnnek fel. Vizsgált kérdésünkhöz az ellopott tárgyak listája kapcsolódik, hiszen ebből értesülhetünk arról, hogy egy sokszínű selyemből készült *lastuğa* is ellopott a tolvaj.⁵⁷ A *lastuğa* Thomas Burrow meghatározása szerint egy textilből készült termék volt, amely nem volt különösebben értékes. Burrow a szót a perzsa *dastār* 'törölköző', 'zsebkendő', 'turbán' kifejezéssel rokonítja.⁵⁸ Különösképp izgalmas, hogy a fenti dokumentum többszínű selymet emleget. De van olyan dokumentumunk is, amelyik már különböző selyemtípusokat is megemlít:

⁵⁴ A helyi buddhista szerzetesek számos további különös vonásáról lásd: van Schaik 2014.

⁵⁵ Egy kicsit későbbi időszak vonatkozásában lásd: Duan & Wang 2013 (de lásd még az adott kiadvány többi cikkét is).

⁵⁶ Vö. Burrow 1940: 112.

⁵⁷ Kínai bronztükör ismert a Nijában feltárt királyi sírokból is (vö. Zhao & Yu 2000: 20).

⁵⁸ Burrow 1935: 786. Ezt Heinrich Lüders még azzal egészíti ki, hogy ha a 728. dokumentumban szereplő *larsuğa* csupán egy betűtévesztés eredményeként fordul elő (és valójában ott is *lastuğa*nak kellene állnia), akkor ez egybevághat a Burrow által javasolt jelentéssel, mivel az adott dokumentumban egy 7 *hasta* hosszúságú *larsuğa* szerepel, ami egy turbánhoz elegendő hosszúságú anyagot jelenthet (vö. Lüders 1936: 29, 2. jegyzet.)

[5] 660. dokumentum⁵⁹

„A fővárosból való visszatérése után ismét 2 *paṇḍura* tekercs selymet fizettek ki. Puṣṣariból 1 tekercs királyi selymet küldtek. Cetrakirti 1 *sanaprut* vitt. Rāṭhapala 1 *palāga* varnát vitt. Dāruḡe 1 tekercs selymet vitt. Micḡae vett egy új *palāga* varnát. Kapotae 1 köteg *palāga* varnát vitt. Puṃṇaṣena 7 tekercs selymet vett. Moḡāyától 1 új *baṃdhaḡa kremerut* vásároltak. A hegymászók 2 tekercs selymet vittek. Namilḡaae 1 tekercs *sanapru* selymet vitt.⁶⁰

Talán mind közül ez a legösszetettebb (s egyben leghomályosabb) dokumentum. Egyrészt azért mert többféle selyemtípus is megjelenik benne: így a *paṇḍura* tekercs selyem, a királyi selyem, vagy a *sanapru* selyem. A *paṇḍura* Harold Bailey szerint a szanszkrit *pāṇḍura* ’fehér’, ’sárga’ kifejezéssel hozható összefüggésbe, a *sanapru* pedig gyaníthatóan itt ’élénkpiros’ jelentésben áll.⁶¹ A *palāga varna* jelenetése ’tarka’ vagy ’pöttyös színű’ lehet.⁶² A *baṃdhaḡa* ’csomag’ vagy ’tekercs’ jelentésben állhat itt, míg a *kremeru*, ugyancsak színnév lehet, ’piros’ vagy ’(karmazsin)vörös’ értelemben állhat itt.⁶³ A „királyi selyem” megnevezés talán a legárulkodóbb, hiszen gyaníthatóan a legkiválóbb minőségű selymet nevezhették királynak. Ezt ráadásul nem vásárolták, hanem adóként vagy ajándékként küldték el a tábla szövege szerint. Tehát a dokumentumban szó esik selyem adás-vételéről, de selyemben lerótt adóról (avagy ajándékozásról) is. Ez utóbbi esetben persze már kérdésessé válik, hogy itt vajon még a selyemkereskedelem mikroszintjeiről van-e szó?

Tehát itt sincs szó birodalmak külpolitikáját, szövetségi kapcsolatokat eldöntő hatalmas kérdésekről, csupán a helyi lakosok között zajló kisebb gazdasági (kereskedelmi), jogi és társadalmi interakciókról. Ezek mindegyike mikrotörténelmi léptékű információ. A *kharoṣṭhī* dokumentumok által közvetített fenti mikrotörténetek tehát kétség kívül a Selyemúton zajló selyemkereskedelem mikro-aspektusait nyújtják nekünk.

*

⁵⁹ A 660. számú dokumentum nem Nijából, hanem egy ugyancsak a Selyemút déli ágán található, hasonló időszakban fénykorát élő másik településről, Enderéből származik (Enderéhez lásd: Stein 1907; Stein 1921).

⁶⁰ Burrow 1940: 136–137; vö. Bailey 1946: 781–783.

⁶¹ Bailey 1946: 781–782; vö. Agrawala 1955: 374.

⁶² Bailey 1946: 782; vö. Agrawala 1955: 374.

⁶³ Bailey 1946: 782; vö. Agrawala 1955: 374.

A fenti kharoṣṭhī dokumentumok tehát bizonyítják, hogy a Selyemút korántsem csak a távolsági luxuscikk kereskedelem céljait szolgálta, s ez jól rezonál a 2012-es doktori dolgozatomban megfogalmazott következtetéseimre is.⁶⁴ Ezek lényege az volt, hogy a Selyemúton létrejövő települések fejlődéséhez, virágzásához igen nagy mértékben járulhatott hozzá a Selyemút, de döntő többségük létezése voltaképpen független lehetett e nagy kereskedelmi útvonaltól. Zömük a mezőgazdaság és a helyi kézműipar megfelelő külső – így például földrajzi, éghajlati, hidrológiai stb. – körülményeinek, azaz a szükséges feltételek együttes meglétének köszönhetette a létét. Hiszen amennyiben egy-egy, a Selyemút mentén létrejövő település eredendően sem tudta előteremteni, megtermelni a lakosságának hétköznapi létfenntartásához szükséges javakat (pl. termények, állatállomány, kézműipari termékek), azon település napjai értelemszerűen meg voltak számlálva. Tehát csak azok a települések, s általuk pedig csak azon kisebb-nagyobb régiók virágozhattak fel a Selyemútnak köszönhetően, amelyek egyébként életképesnek bizonyultak e nagy kereskedelmi rendszer nélkül is.⁶⁵

A doktori dolgozatomban vizsgált Nija települése erre kiváló példát nyújt. A 4. század végéig a régió és a korabeli Selyemút egyik legjelentősebb központjának tartható várost gyaníthatóan a mezőgazdaságát tápláló Nija-folyó vízhozamának csökkenése tette tulajdonképpen tönkre. Mihelyst a helyi lakosok nem voltak képesek megtermelni a mindennapi betevőjüket, a várost végérvényesen elhagyták, a Selyemút közelben húzódó útvonala pedig jóval délebbre került át.

*

A Selyemútról szóló monográfiák, összefoglalások gyakorta igyekeznek megragadni olyan konkrét történelmi (politikai, katonai stb.) eseményeket, melyek alapvetően befolyásolták a Selyemút későbbi működését. Ezek sorából kiemelkedik például Zhang Qian híres nyugati diplomáciai küldetése,⁶⁶ amely ugyan nem teremtette meg a kínai udvar által remélt nagy xiongnuellenes koalíciót, de valóban hozzájárult ahhoz, hogy a Han-dinasztia külpolitikai és gazdasági horizontján megjelenjen Belső-Ázsia és a tőle nyugatabbra eső területek, s mindez kétség kívül hozzájárult a Selyemúton zajló kereskedelem felpörgéséhez.

Ugyancsak ilyen konkrét történelmi eset, amikor a rómaiak Marcus Licinius Crassus i. e. 53-ban lezajlott, párthusok ellen vezetett hadjáratán

⁶⁴ Felföldi 2012.

⁶⁵ Felföldi 2014: 140, 3. jegyzet; Felföldi 2015.

⁶⁶ Hulsewé 1979: 7–9 *passim*; Watson 1993; Benjamin 2018: 88–90.

meglátták először a selymet.⁶⁷ (Ennek azonban ellentmondani látszanak azok a jóval korábbi szarmazó selyemleletek, melyeket idővel Egyiptomban és a Közel-Keleten találtak.⁶⁸)

Az európai történetírásban van egyfajta pozitívista törekvés arra, hogy közvetlen hatásokat tulajdonítsunk egy-egy konkrét történelmi eseménynek, ugyanakkor a hasonló történelmi sorsfordulók selyemkereskedelemre gyakorolt hatásáról alig vagy csak közvetett módon gyűjthetünk információkat. Így az első példánknál maradva, Zhang Qian útját követően az írott forrásaink nem írják le *expressis verbis*, hogy Kína területéről jóval nagyobb mennyiségben indulna el a selyem nyugat felé, ugyanakkor rohamléptekben változik meg a Han-kori Kína nyugati politikája; diplomáciai küldetések, katonai expedíciók indulnak meg nyugati irányban, s a Belső-Ázsiát érintő kínai beköltözések száma megugrik, a kínai eredetű régészeti leletek (így például a Tarim-medencében fellelt kínai selymek) aránya is a többszörösére nő.

Tehát általában csupán közvetve, a konkrét események következményeiből vagy utóhatásaiból következtethetünk az említett történés selyemkereskedelmre gyakorolt valódi és közvetlen hatásairól. De az események világpolitikai jelentőségét azért összességében nem vitathatjuk. Ezt tehát a selyemkereskedelem általam makrotörténetinek nevezett szintje, amikor jól detektálható módon egyes uralkodók, birodalmak, államalakulatok (esetleg nomád törzsek, törzsszövetségek) politikai lépéseit jelentősen meghatározta, meghatározhatta a selyem és a selyemkereskedelem kérdésköre.

Lényegében egy ilyen léptékű eseménysort örökítettek meg a bizánci történetíró, Menandrosz Protektor fent idézett mondatai is. Ahogyan azt láthattuk, a perzsa uralkodó azon döntése, hogy elégettetni a türkök által az udvarába hozott selymet, feltétlenül jelképes, szimbolikus lépésnek nevezhető.⁶⁹ Ezzel pedig Xusraw egyértelműen a nagypolitika szintjére emelte a selyemkereskedelem kérdéskörét, ezzel jelezve, hogy a selyemkereskedelem

⁶⁷ Boulnois 1972: 7.

⁶⁸ Ezek idekerülésének körülményei komoly viták tárgyát képezi manapság, vö. Good 1995: 959–968; Good 2001: 209–226. Ugyanakkor többen rámutattak már arra, hogy a tengeri útvonalakon akár jóval korábban is megindulhatott a kereskedelem, mint a szárazföldi úthálózaton, vö. pl. Adshead 2000: 28–31; Glover 2000: 93–121.

⁶⁹ Hasonló, szimbolikus gesztusokból egyébként nincs hiány a történelemkönyvekben, gondoljunk csak arra, amikor Xerxész akhaimenida perzsa uralkodó – legalábbis Hérodotosz szerint – a Helléspontnál, azaz a Dardanelláknál dühében megkorbácsoltatta a tengert (Hér. VII. 33. 1. vö. pl. Wesselmann 2011: 422; Wesselmann 2017: 140) vagy épp az ugyancsak jelképes bostoni teadélutánra, amikor mohawk indiánnak öltözött telepesek a bostoni kikötőbe szórták a brit hajók teaszállítmányát (Labaree 1979; Thomas 1991; Carp 2010). A jelképekre, szimbólumokra építő politizálás tehát korántsem 20. századi találmány (vö. pl. Cohen 2002).

működtetését kiemelt fontosságúnak tartó nomád türkök a jövőben elutasításban fognak részesülni az ugyanezt a kérdést szintén prioritásként kezelő perzsák részéről.

További írott források hiányában viszont a következményekről sajnos csak másodlagos formában értesülhetünk: a perzsa Szászánida-dinasztia valóban igyekezett a selyemkereskedelmet teljesen magához csatornázni, s annak hasznát lefoglalni,⁷⁰ így a selyemkereskedők idővel új útvonalak után néztek, ami végül az északi, steppei útvonal későbbi felértékelődéséhez vezetett. Ezt későbbi írott források és régészeti leletek is igazolják.⁷¹

A fent említett monográfiák tehát nem tévednek nagyot akkor, amikor konkrét eseményekhez (is) hozzákapcsolják a Selyemút életének meghatározó fordulópontjait, így a kereskedelmi hálózat megszületését, válságait (például az iszlám térhódításának köszönhetően a Selyemút legfontosabb kereskedőközösségeinek tekinthető szogdok városállamainak bukását) vagy magának a Selyemútnak a megszűntét (az európai nagy földrajzi felfedezések megindulása ebben a vonatkozásban utólag döntő jelentőségű eseménysorozatnak bizonyult). De nagyon kevés olyan alkalom van, amikor a „nagypolitika” eseményeinek alakulásában és azok leírásában (tehát a korabeli írott forrásainkban) konkrét tényezőként megjelenne maga a selyemkereskedelem is, úgy, ahogyan az az első általam idézett forrásrészletben, Menandros Protektór passzusában az megtörténik.

Ez persze semmiképp sem annak tudható, be, hogy ez ne lett volna igazán fontos gazdasági és politikai szempont, sokkal inkább a vonatkozó ókori és középkori forrásaink csekély száma vagy épp műfaja okolható ezért. Menandros fenti munkája tehát ennek köszönhetően is egyedülállóan fontos forrásunk. S noha arról még Menandros sem számol be, hogy a perzsa uralkodó milyen minőségű szöveteiket égettetett el (csak annyit ír, hogy „nyerselymet”), de gyaníthatjuk, hogy itt a Selyemút távolsági kereskedelmében döntő szerepet játszó, s kiemelkedő minőségű luxustermékekről lehetett szó. A selyemkereskedelem „nagypolitikai” avagy makrotörténeti szintjén leginkább ezek érdemelhették ki az uralkodók és más döntéshozók figyelmét.

Más a helyzet azonban, ha a Selyemút „nagypolitikája” alatti szinteket igyekszünk vizsgálni. Ezeket nevezem én összefoglalóan a selyemkereskedelem mikrotörténeti léptékének.⁷² Egyrészt némi vizsgálódást követően rögvest kiderül, hogy ezen a szinten meglehetősen nagyszámú írott forrásban

⁷⁰ Ez persze csak a dinasztia szűk 100 évvel később bekövetkező bukásáig volt így, a muszlim térhódítás már egy újabb fejezetet nyitott a selyemkereskedelem történetében.

⁷¹ Vö. pl. Polgár 2019.

⁷² Gyáni Gábor (2006: 15) meghatározása szerint: a mikrotörténeti érdeklődés tárgya tehát, hogy „milyen volt a múltban élt emberek tényleges élettapasztalata és életvilága”.

jelenik meg a selyem és a selyemkeresedelem. Itt azonban nem államok vagy épp szövetségek sorsát eldöntő tényezőként jelenik meg a kelme, hanem a hétköznapi élet fontos elemeként: ruhák és más tárgyak anyagaként, hétköznapi értékmerőként, árupénzként, esetleg a lokális apró-cseprő konfliktusok kezelésének egyik eszközeként. A kharoṣṭhī dokumentumok fent idézett passzusai zömmel erre nyújtanak bizonyítékokat. Ezekben és a hasonló írott forrásokban tehát a selyemnek és a selyemkereskedelemnek leginkább a lokális, regionális szintjei azonosíthatók, így többnyire a helyi közösségek életében, s nem pedig a nagypolitikai játszmákban betöltött szerepéről kaphatunk képet. Így a nijai kharoṣṭhī dokumentumokban sincs szó makrotörténelmi léptékekről, azaz a királyok és fejedelmek politikai játszmáiról, ugyanakkor világossá válik, hogy a selyem, ha nem is olyan elegáns formában, mint ahogyan az a királyi udvarokban megjelent, a Selyemút mentén élő egyszerűbb közösségekben is jelen volt. Már csak azért is, mert egy idő után maguk is képesek voltak előállítani.⁷³ A helyben előállított selyem jelentősége viszont leginkább lokális vagy legfeljebb regionális szinteken volt érezhető. Mindezt pedig például a kharoṣṭhī táblák lelőhelyén, Nijában előkerült nagyszámú, egyébként valóban kevésbé kvalitásos selyemlelet is bizonyítja.⁷⁴

S itt érkezünk el a jelen tanulmány eredményeinek egyik olyan eleméhez, amelyre eddig a szakirodalomban érdemben még nem mutattak rá: ha a Selyemúton zajló kereskedelemről esett szó korábban, akkor általában a selyemkereskedelmet a távolsági luxuscikk kereskedelem szinonímájaként használták, miközben ma már tudjuk, hogy az egyszerűbb kivitelű selymek többnyire nem a távolsági luxuscikk-kereskedelem tárgyai voltak, sokkal inkább a lokális, regionális kereskedelemben töltöttek be meghatározó szerepet.

A fent idézett írott és említett régészeti források alapján tehát bizton állítható, hogy a Selyemút alapvető struktúrái (úthálózata, kereskedői hálózata, nyelvi-kulturális jellemzői stb.) nem csupán a távolsági luxuscikk kereskedelem számára nyújtottak megfelelő kereteket, de a Selyemúton egymáshoz közelebb fekvő régiók vagy akár a szomszéd települések közötti árucserre komfortos csatornáit is biztosították. Azaz a Selyemutat – egyébként akár csak az összes többi nagy kereskedelmi rendszert – némi metaforát hasz-

⁷³ Hogy a helyzet még bonyolultabb legyen, a legkiválóbb minőségű selymek megjelennek a Selyemút mentén élő, kevésbé vagyanos közösségek vezetőinek környezetében is, amelyre remek példa a Nijában feltárt íjász karvédő, mely közvetlenül a császár uvarból hűbérajándékként érkezhettek a régi Nijába, azaz Jingjue-be 精絕, s kerülhetett végül be a helyi uralkodó 1994-ben feltárt sírjába (vö. Zhao & Yu 2000: 62; Vainker 2004: 63, 65; Zhao 2004: 68), de több más hasonlóan kvalitásos darab is előkerült még e lelőhelyről.

⁷⁴ Vö. a Victoria and Albert Museum Stein-gyűjteményét [Online elérhetőség: <https://www.vam.ac.uk/collections/the-stein-collection>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 7.].

nálva tortaszerűen egymásra rakódó rétegekből felépült struktúraként kell elképzelnünk, ami egyszerre, egy időben szolgálta ki a távolsági luxuscikk-kereskedelem és a kisebb léptékű regionális, illetve lokális kereskedelem igényeit is.

Sőt, a luxusterméknek tartható, illetve a hétköznapi árucikkek közötti széles spektrumban számos közepes kvalitású, vagy esetleg kevésbé jó minőségű – de még mindig kereskedelmi forgalomba kerülő – termék is elfért, így egy sokszorosan rétegzett „tortáról” kell valójában beszélnünk, hiszen az eltérő termékek nyilvánvalóan eltérő lokális, regionális és globális igényeket szolgáltak ki és ezzel együtt lokális, regionális és időnként persze globális hatásokat váltottak ki. A fenti vizsgált két forráscsoport pontosan erre szolgál kellő bizonyítékokkal.

Mindez az eredeti valóság roppant bonyolult mivoltát is jól jelzi. Azaz, hogy nem csupán a távolsági és a lokális kereskedelem csatornái között volt átfedés, de e színtereken ugyanazon termék (jelesül a selyem) luxus minőségű darabjai mellett az egyszerűbb kivitelű, kevésbé kvalitásos darabok is gazdát cseréltek, persze különböző földrajzi régiókat és társadalmi csoportokat megcélózva.⁷⁵

A selyemkereskedelem kutatása során érdemes tehát élnünk a léptékváltás eszközeivel is. Ezek ugyanis elengedhetetlenek ahhoz, hogy pontosabb képet rajzolhassunk e különleges és bonyolult mátrix valódi, hétköznapi működéséről is.

*

A fentiek után persze joggal merülhet fel az a fontos kérdés is, hogy létezik-e olyan tárgyi bizonyítékunk, amely a két szintet, azaz a makro- és a mikrotörténeti szintet valamilyen formában összekötheti, összekapcsolhatja? Érdekes módon Stein Aurél egyik ásatásának köszönhetően talán rendelkezünk egy ilyen különleges régészeti bizonyítékkal.

⁷⁵ Csakúgy, ahogyan az ma is megfigyelhető: a Kínából Rotterdamba érkező óriási konténer-szállító hajók ráterében egymás mellett utaznak a fillérekbe kerülő kínai sportcipők és az európai luxusbárkák Kínába kitelepült gyártósorai által legyártott lábbelije.



3. kép A selyemgyártás titkának kikerülése Kínából – votív tábla Dandán-uilikből (Stein 1907, II: Table LXVIII nyomán)⁷⁶

Stein első, 1900–1901-es belső-ázsiai expedícióján a Tarim-medencei Dandán-uilik lelőhelyen talált rá egy votív fatáblára, mely a selyemgubók és a selyemgyártás titkának Kínából történő kikerülésének legendáját dolgozza fel (D. X. 4). A táblán egy nő egy díszes hajkoronát és hajdísz viselő másik hölgy fejére mutat: Stein sokáig nem tudott mit kezdeni a rejtélyes jelenettel, de később sikerült megfejtenie annak jelentését. A magyar kutató szerint itt lényegében arról van szó, hogy a táblakép alkotója egy régi Khotán-környéki legendát igyekezett ábrázolni, amely a következőképpen hangzik:

A Tarim-medencében sokáig ismeretlen volt a selyemgyártás titka, míg nem egy kínai hercegnőt kiszemeltek arra, hogy egy házassági, szövetségesi szerződésnek megfelelően a távoli és barbár nyugatra küldjék a békés és civilizált kínai császári udvarból, azért, hogy ott végül hozzámenjen egy helyi fejedelemhez. A kínai hercegnőnek azonban esze ágában sem volt elindulni, csupán kényszer hatására tett így. Bosszúból a hercegnő viszont a csodás, dús hajkoronájában, a hajdíszei között csempészte ki az első selyemgubókat, illetve a selyemgyártás titkát Kínából.⁷⁷ S habár az írott források, így a Yu Huan 魚豢 által írt *Weilüe* 魏略 révén tudjuk, hogy Khotán környékén nagyjából az első század körül már biztosan ismerték a selyemgyártás technológiáját,⁷⁸ az ismert régészeti leletek alapján inkább a harmadik századtól valószínűsíthető a Khotán környéki selyemipar valódi felfutása. Noha mindennek ellenére Kína területéről a továbbiakban is nagy mennyiségű selyem érkezett a Tarim-medencébe és a tőle nyugatabbra elhelyezkedő vidékekre (így Európába is).

S hogy miképp kapcsolja össze a fenti különleges régészeti tárgy a selyemkereskedelem makro- és mikroszintjeit?

⁷⁶ Online elérhetőség: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/4/45/British_Museum_silk_princess_painting.jpg/2560px-British_Museum_silk_princess_painting.jpg; utolsó megtekintés: 2024. október 13.

⁷⁷ Stein 1907, I: 259–260; II: Table LXIII vö. még Felföldi 2021.

⁷⁸ Vö. Hill 2004.

A Khotán környéki selyemipar megszületését több mint 1500 évvel ezelőtt a helyiek tehát nem egy lassan csordogáló, diffúz folyamat eredményeként értékelték. Úgy vélték ugyanis, hogy egy „nagypolitikai esemény”, azaz egy kínai hercegnő házassági szerződése és egy messzi nyugati, barbár fejedelemhez való hozzáadása járulhatott hozzá az ő hétköznapi életüket helyben jelentősen befolyásoló folyamathoz, azaz a selyemgyártás titkának kikerüléséhez és a helyi, Khotán környéki selyemipar meghonosodásához. A makrotörténeti esemény tehát lokális változások sorát hozta magával. A kínai hercegnő története, azaz a selyemkereskedelem makrotörténeti szintje és a helyi selyemipar sokaknak munkát adó helyi, lokális, azaz mikrotörténeti szintje tehát ilyen módon kapcsolódik össze e fent említett tárgy révén.

Az itt, helyben meginduló termelés viszont minden bizonnyal elsősorban a helyi, lokális és regionális igényeket elégíthette ki, a Mediterráneumba kerülő kiváló minőségű selymek többsége gyaníthatóan továbbra is Kína központi területeiről érkezhetett oda.

Ezt erősíti meg az a tény is, hogy a helyi, belső-ázsiai közösségek vezetői, a leggazdagabbak sírjaiban sem a többnyire helyben gyártott, rosszabb minőségű selymeket találtak meg a régészkollégák, tehát ők is leginkább Kínából érkező, kvalitásos selymeket használták, amit jól bizonyít a Nijában feltárt fejedelmi temetkezések egyike, amelyből egy selyemből készült íjász karvédő került elő, mely beleszótt felirata alapján közvetlenül a kínai császári udvarból, hűbérajándékként érkezhetett a régi Nijába, s kerülhetett végül be a helyi uralkodó 1994-ben feltárt sírjába.⁷⁹ Itt ér(het) talán össze a nijai 660. dokumentumban emlegetett „királyi selyem”, s a nijai fejedelmi temetkezésben megtalált, valóban a kínai császári udvarból érkező selyemszövet története. Annak eldöntését azonban, hogy ez a selyem belső-ázsiai történetének makro- avagy mikroszintjét jelzi-e, az olvasóra bízom!

*

A fentiekben a selyemkereskedelem makro- és mikrotörténeti szintjeit és ezek lehetséges összefonódását igyekeztem leginkább két forráscsoport egy-két passzusának és néhány régészeti leletnek a segítségével bemutatni. Meggyőződésem, hogy a források (írott, régészeti, s más források) további vizsgálata idővel még tovább fogja finomítani a selyemkereskedelemtől alkotott képünket és lehetővé teszi, hogy még sikeresebben és alaposabban tárhassuk fel a Selyemút működési mechanizmusainak évezredes titkait.

⁷⁹ Vö. Zhao & Yu 2000: 62; Vainker 2004: 63, 65; Zhao 2004: 68.

Függelék

A tanulmányban idézett görög szövegek eredetije (a részletek R. C. Blockley kritikai kiadásából származnak):⁸⁰

Ὅτι ὁ Κάτουλφος κωλύων τῶν Ἐφθαλιτῶν ἡγεμόνα τῆς πρόσω πορείας ἐπεφθέγγετο βαρβαρικὸν μὲν τι καὶ παροιμιῶδες, ὅμως δὲ ἐχόμενον πειθοῦς, ἓνα κύνα ἐν τοῖς οἰκείοις ὀθνεῖων δέκα ῥωμαλεώτερον εἶναι.⁸¹

καὶ οὖν ὁ Κάτουλφος ἐκεῖνος ὁ Ἐφθαλίτης, ὃς διὰ τὴν ἐκ τοῦ κατ' αὐτὸν βασιλέως γεγεννημένην βιαιάν μῖξιν τῇ γυναικί προὔδωκε τὸ ὁμόφυλον τοῖς Τούρκοις.⁸²

Ὅτι ὁ πρὸς τοῦ κρατοῦντος ἡδικομένος χαλεπαίνει ὡς τὰ πολλὰ τῷ κοινῷ.⁸³

μετανάστης γὰρ ἐν τῷ μεταξὺ ἐγγόνει τοῦ χρόνου καὶ ἐμήδιζεν ἥδη⁸⁴

οὗτος γοῦν παρήνεσε βασιλεῖ τῶν Περσῶν τὴν μέταξαν οὐδαμῶς ἀποπέμψασθαι, ἀλλὰ γὰρ καὶ ὠνήσασθαι, καὶ τὰ ὑπὲρ αὐτῆς μὲν καταθέσθαι τιμήματα, θεωμένων δὲ αὐτῶν τῶν πρέσβων ταύτην ἀφανίσαι πυρί, ὡς ἂν μήτε ἀδικεῖν δόξοι μήτε μὴν βούλεσθαι χρῆσθαι τῇ ἐκ Τούρκων μετάξῃ. καὶ ἡ μὲν μέταξα ἐπυρπολήθη, αὐτοὶ δὲ ἐς τὰ πάτρια ἦθη ἀνεχώρησαν τῷ γεγεννημένῳ ἥκιστα χαίροντες.⁸⁵

ἐπεὶ δὲ ἡ Τούρκων πρεσβεία αὐθις ἀφῖκτο, ὁ βασιλεὺς ἅμα τοῖς ἐν τέλει Περσῶν καὶ τῷ Κατούλφῳ ἐγνωμάτευε, πάντη ἀξύμφορον εἶναι Πέρσαις φιλίαν θέσθαι ὡς Τούρκους· τὸ γὰρ Σκυθικὸν εἶναι παλίμβολον. ταύτη τοι καὶ παρενεγύησε δηλητηρίῳ φαρμάκῳ ἐνίους διαφθαρῆναι τῶν πρέσβων, ὅπως ἀπείποιεν τῆς ἐκεῖσε μετέπειτα παρουσίας. καὶ δὴ οἱ πλεῖστοι τῶν πρεσβευσασμένων Τούρκων τῇ περὶ τὴν ἐδωδὴν μίξει τῶν ἀναιρετικῶν φαρμάκων αὐτοῦ που τὸν βίον κατέλυσαν πλὴν τριῶν ἢ τεσσάρων. θροῦς δὲ ἐφοίτησε Πέρσαις ὡς διώλοντο τῷ πνιγερῷ τῶν Περσῶν αὐχμῷ τῶν Τούρκων οἱ πρέσβεις, ἅτε τῆς αὐτῶν χώρας θαμὰ νιφετῷ παλυνομένης, καὶ ἀδύνατον ὄν αὐτοῖς ἄνευ κρυμώδους καταστήματος βιοτεύειν. ταύτη τοι καὶ ἄλλως ὑποτοπήσαντες, οἳ γε τὴν ἐπιβουλὴν διέφυγον, οὕτω ξυμβάν εἰς τὴν

⁸⁰ Blockley 1985.

⁸¹ Mendandros, *Exc. de Sent.* 4, Fragment 4, 3, ed. Blockley 1985: 46.

⁸² Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112.

⁸³ Mendandros, *Exc. de Sent.* 2, Fragment 4, 1, ed. Blockley 1985: 44.

⁸⁴ Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112.

⁸⁵ Mendandros, *Exc. de Leg. Gent.* 7, Fragment 10, 1, ed. Blockley 1985: 112.

[2] 35. dokumentum⁸⁹
N. i. 49. Ék alakú fedőtábla

(*Előlap*)

cojhbo-bhimaya sothaṃga-lpīpeṣa ca dadavo

(*Hátlap*)

- (1) suḡita varidavo ahono cinasthanade nasti vaniye ahono paṭa ṛṇa na
 prochidavo uḍa prace
 (2) taṃ cina viheḍidavo yaṃ kala cinasthanade vaniye agamiṣyati taṃ kala
 paṭa ṛṇa prochi-
 (3) davo yadi vivada syati rayadvarammi samuha niḥe bhaviṣyati

[3] 489. dokumentum⁹⁰
N. xxiii. i. 11. Négyszög alakú fedőtábla

(*Előlap*)

- (1) [caḍo]ti bhiḥṣaṃgasya kriyakara
 (2) [śra bh.] anatha dharidavo

(*A pecsét alatt*)

- (3) eṣa mutra [kr.] —————¹ .u
 (4) saṃgasya

(*Hátlap*)

- (1) saṃvatsare 10 mahanuava maharaya jiṭuṃga devapu[tra] mahagiri
 [mā]²se³ maṣe 10 2 divaṣe 10 iśa (*törött*)
 (2) mi khuṇanemci bhiḥṣaṃga caḍoti bhiḥṣaṃgasya kriyakara prañapta
 śrūyati navaka bh. (*törött*)

⁸⁹ Stein 1907: I/388; Boyer *et al.* 1920: 12; Felföldi 2012: II/15–16.

⁹⁰ Stein 1921: I/255; Felföldi 2012: II/178.

- (3) vṛdhasya na śrota maṃṇā⁴ti vṛdha ratu bhičhu abhomata hutamti udiśa devaputrena bhičhusaṃ (törött)
- (4) sya puratḥa eta kriyakara prañapta vṛdha śilaprabha puṃṇaśena viharavala ete⁵ saṃgasya .. (törött)
- (5) re saṃgakarani kartavya yatha dhaṃena pruchidavo yo bhičhu⁶ saṃga[ka] rani sarva edeśa [karta] (törött)
- (6) yena bhičhusaṃga atamaṃna bhaveyati yo bhičhu saṃgakarani na anuvarteyati taśa (törött)
- (7) dadavo paṭa 1 yo bhičhu posathakaṃaya nānuvarteyati tasya daṃda paṭa 1 yo bhičhu posatha-
- (8) kaṃa nimamtreṣu grihasta coḍina praviśayā⁷ti taśa daṃdadavo paṭa 1 yo bhičhu bhičhusya prahara
- (9) de⁸yati mṛduka paṭa 4 1 madya paṭa daśa 10 asimatra paṃcadaśa 10 4 1 yo grihasta śramamnaśa pra (törött)

¹körülbelül hét akşara nyomai. ²-da-; -jha-. ³sic = -śa? ⁴-ṇaṃ-. ⁵-da. ⁶kimci. ⁷-ya-. ⁸-ti.

[4] 566. dokumentum⁹¹
N. xxiv. viii. 69. Ék alakú alsó tábla

(Előlap)

- (1) mahanuava maharaya lihati cojhbo tam¹jakaśa matra deti śa ca ahuno iśa kupṣuta
- (2) tilutamaae ca viṃṇāveti yatha edeśa naṭha muti lata 4 3 adarśa 1 citra paṭa mae [la]stuḡa 1 suḍi² karna baṃdha³na tsaṃgina⁴ [mo]ṣḍhaya mahatvanam puratḥa
- (3) pariladha imṭhu jalpita bhudartha ahu⁵ kupṣuta tilutamaae ca eda bhaja coridemi konumae vaṃti vikridemi
- (4) na kimci muli giḍemi yahi eda kilamudra atra eśati praṭha eda vivada

(Hátlap)

tilutamae kupṣutaśa ca

¹soṃ-. ²-ti. ³-vaṃ-. ⁴-gijhma. ⁵[ka]rya.

⁹¹ Stein 1921: I/260; Felföldi 2012: II/209.

[5] 660. dokumentum⁹²
AZ E. VI. SZÁMÚ ENDEREI ROMNÁL TALÁLT
DOKUMENTUM
E. vi. 009. Szokatlan téglalap alakú tábla

(Előlap)

(A oszlop)

(B oszlop)

- | | |
|---|--|
| <p>(1) .i[pu]na khvaniyāde gadaḡālade paṭa paṃ¹dura² nikastaṃti</p> <p>(2) puṣḡariyāde rayaḡa paṭa 1 preṣitaṃti</p> <p>(3) cetrakirti sānapru 1 giṃnita</p> <p>(4) rāṭhapala palaḡa varna 1 giṃnita</p> <p>(5) dāru³ḡe paṭa 1 giṃnita</p> <p>(6) micḡae palaḡa varna nutaṃna krita</p> <p>(7) kapotae baṃdhitaḡa palaḡa varna 1 giṃnita</p> <p>(8) puṃṇaṣena 4 3 paṭaṃca giṃnita</p> <p>(9) moḡāyaṣa baṃdhāḡa kremeru nutaṃna kritaṃti</p> | <p>(1) parvatiye paṭaṃca 2 giṃnitaṃti</p> <p>(2) namilḡae sanapru paṭa 1 giṃnita</p> |
|---|--|

(Hátlap)⁴

devaputraṣa deva devaputraṣa devaputraṣa aṇsaṣa devaputraṣa devaputraṣa
aṇsaṣa padamulaṃmi padamulaṃmi aṇsaṣa devaputraṣa vyalidavo padamu
(*kiegészítve alatta*) laṃmi aṇsaṣa vyalidavo vyālidavo

¹ca-; taṃ-; saṃ-. ²-va. ³-tu-. ⁴egy írásgyakorlat: a szavak minden rendszer nélkül vannak írva.

⁹² Stein 1921: I/290; Felföldi 2012: II/247.

Bibliográfia

- ACZEL, Amir D. 2001. *The Riddle of the Compass: The Invention that Changed the World*. New York: Harcourt.
- ADSHHEAD, Samuel Adrian M. 2000. *China in World History*. New York: St. Martin's Press.
- AGRAWALA, Ratna Chandra 1953. „Position of Slaves and Serfs as depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan.” *The Indian Historical Quarterly* 29: 97–110.
- AGRAWALA, Ratna Chandra 1955. „A Study of Textile and Garments as Depicted in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan.” In: K. A. Subramania IYER & Kanti Chandra PANDEY (eds.) *Proceedings and Transactions of the All-India Oriental Conference Sixteenth Session University of Lucknow October 1951. Volume II*. Lucknow: University of Lucknow, 371–385.
- ANDRADE, Tonio 2016. *The Gunpowder Age: China, Military Innovation, and the Rise of the West in World History*. Princeton: Princeton University Press.
- ATWOOD, Christopher 1991. „Life in Third-fourth Century Cadh'ota: A survey of information gathered from the Prakrit documents found north of Minfeng (Niyā).” *Central Asiatic Journal* 35: 161–199.
- BAILEY, Harold Walter 1946. „Gāndhārī.” *Bulletin of the School of Oriental Studies* 11 (1943–1946): 764–797.
- BALDWIN, Barry 1978. „Menander Protector.” *Dumbarton Oaks Papers* 32: 100–125.
- BAUMER, Christoph 2000. *Southern Silk Road: In the Footsteps of Sir Aurel Stein and Sven Hedin*. Bangkok: White Orchid Books.
- BEAL, Samuel (trans.) 1884. *Si-Yu-Ki: Buddhist Records of the Western World. Vol. 1–2*. Translated from the Chinese of Hiuen Tsiang (A.D. 629). London: Trübner & Co.
- BENJAMIN, Craig 2018. *Empires of Ancient Eurasia. The First Silk Roads Era, 100 BCE – 250 CE*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOGA István (szerk.) – PRIELSZKY Csilla (ford.) – GERMANUS Gyula (lektor) 1964. *Ibn Battúta zarándokútja és vándorlásai*. Budapest: Gondolat.
- BOYER, Auguste M., Edward James RAPSON & Émile SENART (transcr. and eds.) 1920. *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part I. Text of Inscriptions discovered at the Niya Site 1901*. Oxford: Clarendon Press.
- BOYER, Auguste M., Edward James RAPSON & Émile SENART (transcr. and eds.) 1927. *Kharoṣṭhī Inscriptions. Discovered by Sir Aurel Stein in Chinese Turkestan. Part II. Text of Inscriptions discovered at the Niya, Endere and Lou-lan Sites 1906–1907*. Oxford: Clarendon Press.
- BLOCKLEY, Robert C. 1985. *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes*. Liverpool: Francis Cairns.
- BOULNOIS, Luce 1972. *A selyemút.* (Ford.: LITVÁN Gy.) Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- BROSE, Benjamin 2021. *Xuanzang: China's Legendary Pilgrim and Translator*. Boulder: Shambhala Publications.
- BURGAN, Michael 2009. *Empires of Ancient Persia*. New York: Chelsea House.
- BURROW, Thomas 1935. „Iranian Words in the Kharoṣṭhī Documents from Chinese Turkestan–II.” *Bulletin of the School of Oriental Studies* 7/4: 779–790.

- BURROW, Thomas 1937. *The Language of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BURROW, Thomas 1940. *A Translation of the Kharoṣṭhi Documents from Chinese Turkestan*. London: The Royal Asiatic Society.
- CARP, Benjamin L. 2010. *Defiance of the Patriots: The Boston Tea Party and the Making of America*. New Haven: Yale University Press.
- CHIESA, Paolo 2011. *Guglielmo di Rubruk, Viaggio in Mongolia*. A cura di Paolo Chiesa. Milano: Fondazione Lorenzo Valla.
- COEDÈS, George 2011. *Texts of Greek and Latin Authors on the Far East*. Turnhout: Brepols.
- COHEN, Abner 2002. „Politikai antropológia: a hatalmi relációk szimbólumainak elemzése.” *Kultúra és Közösség* 3: 35–48.
- DABBS, Jack A. 1963. *History of the Discovery and Exploration of Chinese Turkestan*. The Hague: Mouton & Co.
- DARYAEE, Touraj 2012. „The Sasanid Empire (224–651 CE).” In: Touraj DARYAEE (ed.) *The Oxford Handbook of Iranian History*. New York: Oxford University Press, 187–207.
- DI COSMO, Nicola 2000. „Ancient City-States of the Tarim Basin.” In: Mogens Herman HANSEN (ed.) *A Comparative Study of Thirty City-State Cultures*. Copenhagen: Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, 393–408.
- DUAN Qing & Helen WANG 2013. „Were Textiles used as Money in Khotan in the Seventh and Eighth Centuries?” *Journal of the Royal Asiatic Society* (Third Series) 23/2: 307–325.
- DUNN, Ross 2004. *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the Fourteenth Century*. Berkeley: University of California Press.
- FEHÉR Bence (ford., utószó, jegyz.) 2019. *Menandrosz protector töredékei*. Budapest: Magyarságkutató Intézet.
- FELFÖLDI, Szabolcs 2001a. „A prominent Hephthalite: Katulph and the fall of the Hephthalite Empire.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 54: 191–202.
- FELFÖLDI Szabolcs 2001b. „Egy heftalita előkelő, Κάτολφος és a Heftalita Birodalom bukása.” In: FELFÖLDI Szabolcs – SINKOVICS Balázs (szerk.) 2001. *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*. Budapest: Balassi Kiadó, 45–56.
- FELFÖLDI Szabolcs 2002. „A heftalita birodalom bukásának kronológiája. The Chronology of the Defeat of the Hephthalite Empire.” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 112: 63–87.
- FELFÖLDI Szabolcs 2004. „Stein Aurél és a belső-ázsiai kharoṣṭhi dokumentumok. Sir Aurel Stein and the Inner Asian Kharoṣṭhi Documents.” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica* 28: 19–41.
- FELFÖLDI Szabolcs 2005. „Fára, papírra, selyemre és bőre írt kharoṣṭhi dokumentumok Belső-Ázsiából.” In: FELFÖLDI Szabolcs (szerk.) *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wajtilla Gyula tiszteletére*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 131–144.
- FELFÖLDI Szabolcs 2009. „Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz.” *Ókor* 8/2: 29–35.
- FELFÖLDI, Szabolcs 2011. „Information and secrecy on the Silk Road. Methods of encryption of legal documents in Inner Asia (3th–4th century).” In: Georgios GIANNAKOPOULOS & Damianos P. SAKAS (eds.) *Advances on information Processing*

- and Management: International Conference on Integrated Information*. Piraeus: Institute for the Dissemination of Arts and Sciences, 106–109.
- FELFÖLDI Szabolcs 2012. *Élet a késő ókori, kora középkori Selyemúton. A 3–4. századi Nija a régészeti leletek és az írott források tükrében. I., II., III/1., III/2. kötetek*. (PhD disszertáció, Szegedi Tudományegyetem).
- FELFÖLDI Szabolcs 2013. „A belső-ázsiai Selyemút multikulturális világa egy különleges nyelv és írásbeliség fényében.” *Századvég* 70/4: 57–79.
- FELFÖLDI Szabolcs 2014a. „A mikrotörténelmi módszer és a Selyemút kutatása.” *Belvedere Meridionale* 26/3: 139–145.
- FELFÖLDI Szabolcs 2014b. „A Selyemút Pompeiije.” [Online elérhetőség: <https://szegedma.hu/kultura/2014/01/a-selyemut-pompeiije>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 9.]
- FELFÖLDI Szabolcs 2015. „Kereskedővárosok a belső-ázsiai Selyemúton?” In: CSABAI Zoltán – FÖLDI Zsombor – GRÜLL Tibor – VÉR Ádám (szerk.) *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. [Ókortörténet-Írás 3.] Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék; Budapest: L'Harmattan, 153–174.
- FELFÖLDI Szabolcs 2018. „Különleges pecsétnyomatok a 3–4. századi Selyemútról (Nija, Xinjiang – Kína).” In: DALLOS Edina – KÓSA Gábor (szerk.) *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén: Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. Budapest: ELTE BTK Kínai Tanszék; Szeged: SZTE Altajisztikai Tanszék, 85–107.
- FELFÖLDI Szabolcs 2020. „A Selyemút kutatása.” *Határtalan Régészet* 5/1: 5–9.
- FELFÖLDI Szabolcs 2021. „A Tárim-medence: centrum vagy periféria a Selyemúton?” In: DALLOS Edina – FELFÖLDI Szabolcs (szerk.) *Centrum és periféria problémaköre a Selyemút történetében*. [Studia de Via Serica 2.] Budapest: ELTE BTK Kínai Tanszék; Szeged: SZTE Altajisztikai Tanszék, 43–58.
- FELFÖLDI Szabolcs 2022. „A közép- és dél-ázsiai hunok kutatásának legújabb eredményei.” *Keréknyomok. Társadalmi, orientálistitikai és buddhológiai folyóirat* 14: 164–180.
- FELFÖLDI Szabolcs 2023a. „Analógia és adaptív evolúció. A Selyemút, valamint az antikvitás és a középkor további nagy kereskedelmi útjai.” In: HOPPÁL Krisztina – KOVÁCS Szilvia (szerk.) *Percepció és recepció a Selyemút mentén*. [Studia de Via Serica 3.] Budapest: ELTE Konfuciusz Intézet, 27–54.
- FELFÖLDI Szabolcs 2023b. „Me too a steppén?” In: DOBROVITS Mihály (szerk.) *Ázsia világának belsejébe.* A XX. Nemzetközi Vámbéry Konferencia előadásai. Dunaszerdahely: Vámbéry Polgári Társulás, 127–145.
- FERGUSON, John 1978. „China and Rome.” In: Hildegard TEMPORINI & Wolfgang HAASE (Hrsg.) *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung II*. Neunter Band (2. Halbband). Berlin and New York: de Gruyter, 581–603.
- FOLTZ, Richard 2010. *Religions of the Silk Road. Premodern Patterns of Globalization*. New York: Palgrave Macmillan.
- FORÊT, Philippe & Andreas KAPLONY 2008. *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*. Leiden: Brill.
- GHAZARIAN, Jacob B. 2013. *Treasures of the Silk Road: The Religions that Transformed China*. London: New Generation Publishing.

- GIBB, Hamilton Alexander Rosskeen 1958–1994. *The Travels of Ibn Baṭṭūṭa, A.D. 1325–1354. Vol. 1–4*. Translated with revisions and notes from the Arabic text edited by C. DEFREMERY and B. A. SANGUINETTI by H. A. R. GIBB. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOOD, Irene 1995. „On the question of silk in pre-Han Eurasia.” *Antiquity* 96: 959–968.
- GOOD, Irene 2001. „Archaeological Textiles: A Review of Current Research.” *Annual Review of Anthropology* 30: 209–226.
- GLOVER, Ian C. 2000. „The Southern Silk Road. Archaeological Evidence of Early Trade between India and Southeast Asia.” In: Vadime ELISSEFF (ed.) *The Silk Roads. Highways of Culture and Commerce*. New York: Berghahn Books; Paris: Unesco Publishing, 93–121.
- GROUSSET, René 1970. *The Empire of the Steppes*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- GYÁNI Gábor 2006. „A történetírás fogalmi alapjairól. Tény, magyarázat, elbeszélés.” In: BÓDY Zsombor – O. KOVÁCS József (szerk.) *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest: Osiris, 11–53.
- GYÖRFFY György 1986. *Julianus barát és Napkelet felfedezése*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: GYÖRFFY György; fordította: GYÖRFFY György és GY. RUITZ Izabella. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- HANSEN, Valerie 2004. „Religious Life in a Silk Road Community: Niya During the Third and Fourth Centuries.” In: John LAGERWEY (ed.) *Religion and Chinese Society. Vol. 1. Ancient and Medieval China*. Hongkong: The Chinese University of Hong Kong Press, 279–315.
- HAW, Stephen G. 2006. *Marco Polo's China. A Venetian in the Realm of Khubilai Khan*. New York: Routledge.
- HILL, John E. 2004. *The Peoples of the West from the Weilüe 魏略 by Yu Huan 魚豢: A Third Century Chinese Account Composed between 239 and 265 CE. Draft annotated English translation*. Yu 魚, Huan 豢. [Online elérhetőség: <https://depts.washington.edu/silkroad/texts/weilue/weilue.html>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 21.]
- HOPKIRK, Peter 2001a. *Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- HOPKIRK, Peter 2001b. *The Great Game: On Secret Service in High Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- HÖLLMANN, Thomas O. 2004. *Die Seidenstrasse*. München: Verlag C. H. Beck.
- HULSEWÉ, Anthony François Paulus 1979. *China in Central Asia. The Early Stage, 125 B.C.–23 A.D.* Leiden: Brill.
- HU-VON HINÜBER, Haiyan 1996. „Aśoka und die buddhistische Upasatha-Zeremonie (I). Aśokas 256 Nächte.” *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens* 40: 87–99.
- JACKSON, Peter 1998. „Marco Polo and his ‘Travels’.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 61: 82–101.
- KIEFFER-PÜLZ, Petra 2021. „Notes on the Introductions to the Sanskrit Sarvāstivāda and Mūlasarvāstivāda Prātimokṣasūtras.” *Annual Report of The International Research Institute for Advanced Buddhology at Soka University* (創価大学国際仏教学高等研究所) 24: 39–51.
- KOVÁCS Szilvia 2016. „Rubruk 1253-as útjának céljáról.” *Keletkutatás* 2016/ősz: 13–28.

- KUMAR, Braj Bihari 2007. „India and Central Asia. Links and Interactions.” In: J. N. ROY & Braj Bihari KUMAR (eds.) *India and Central Asia. Classical to Contemporary Periods*. Delhi: Ashta Bharati, 3–33.
- LABAREE, Benjamin Woods 1979. *The Boston Tea Party*. Boston: Northeastern University Press.
- LAMBAUER, Hannes 2006. „Marco Polo und «Le Livre des Merveilles».” In: Karl GRATZL (Red.) *Stationen an der Seidenstraße. Berge, Wüsten und Oasen. Ausstellungskatalog*. Graz: Steiermärkische Landesbibliothek, 29–30.
- LARNER, John 1999. *Marco Polo and the Discovery of the World*. New Haven: Yale University Press.
- LAUFER, Berthold 1919. *Sino-Iranica. Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*. [Field Museum of Natural History Publications – Anthropological Series Vol. XV. No. 3.] Chicago: Field Museum of Natural History.
- LI Rongxi (trans.) 1995. Huili: *A Biography of the Tripitaka Master of the Great Ci'en Monastery of the Great Tang Dynasty*. Berkeley, California: Numata Center for Buddhist Translation and Research.
- LI Rongxi (trans.) 1996. *The Great Tang Dynasty Record of the Western Regions*. Berkeley, California: Numata Center for Buddhist Translation and Research.
- LIEU, Samuel N. C. & Gunner B. MIKKELSEN (ed.) 2016. *Between Rome and China: History, Religions and Material Culture of the Silk Road*. Turnhout: Brepols.
- LUKINICH Imre (ford.) 1905. *Menander Protector történeti művének fennmaradt töredékei*. [Középkori krónikások 4.] Brassó: Brassói Lapok.
- LÜDERS, Heinrich 1936. „Textilien im alten Turkistan.” *Abhandlungen der Preußischen Akademie der wissenschaften. Phil.-hist. Klasse* 3: 3–38.
- MACKINTOSH-SMITH, Tim 2016. *The Travels of Ibn Battutah*. Hampshire: Macmillan Collector's Library.
- MALLORY, James Patrick & Victor H. MAIR 2000. *The Tarim Mummies: Ancient China and the Mystery of the Earliest Peoples from the West*. London: Thames & Hudson.
- MENESTÒ, Enrico 1989. *Storia dei Mongoli*. (Edizione critica del testo latino a cura di Enrico Menestò, traduzione italiana a cura di Maria Cristiana LUNGAROTTI e note di Paolo DAFFINÀ, introduzione di Luciano PETECH, studi storico-filologici di Claudio LEONARDI, Maria Cristiana LUNGAROTTI, Enrico MENESTÒ) Spoleto: Centro italiano di studi sull'alto medioevo.
- MERTENS, Matthias 2019. „Did Richthofen Really Coin »the Silk Road«?” *The Silk Road* 17: 1–9.
- MEYER, Karl E. & Shareen Blair BRYSAK 2001. *Tournament of Shadows. The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. London: Abacus.
- MTA – ELTE – SZTE Selyemút Kutatócsoport 2020. „Vallások és kultúrák kölcsönhatása a Selyemút mentén.” *Határtalan Régészet* 5/1: 10–13.
- NEEDHAM, Joseph 1962. *Science and Civilization in China, Volume 4 Part 1: Physics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEEDHAM, Joseph 1986. *Science and Civilisation in China, Volume 5 Part 7: The Gunpowder Epic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- NEELIS, Jason 2012. „Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism.” In: Susan E. ALCOCK, John BODEL & Richard J. A. TALBERT (eds.) *Highways, Byways, and Road Systems in the Pre-Modern World*. Oxford: Wiley-Blackwell, 12–32.
- NILSSON, Astrid Maria Helena 2021. *Marco Polo in Latin – beginnings of a critical edition. Abstract from Textvid Øresund Workshop*. Lund: Lund University.

- OIKONOMIDÈS, Nicolas 1986. „Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi.” *Dumbarton Oaks Papers* 40: 33–53.
- PADWA, Mariner & Ursula SIMS-WILLIAMS 2004. „Kroraina: Settlements in the Desert.” In: WHITFIELD & SIMS-WILLIAMS 2004: 169–186.
- POLGÁR Szabolcs 2019. *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750-1000)* [Magyar Őstörténelmi Könyvtár 32.] Budapest: Balassi Kiadó.
- DE RACHEWILTZ, Igor 1971. *Papal Envoys to the Great Khans*. Stanford, California: Stanford University Press.
- DE RACHEWILTZ, Igor 1997. „Marco Polo Went to China.” *Zentralasiatische Studien* 27: 34–92.
- RASCHKE, Manfred G. 1978. „New Studies in Roman Commerce with the East.” In: Hildegard TEMPORINI & Wolfgang HAASE (Hrsg.) *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung II*. Neunter Band (2. Halbband). Berlin and New York: de Gruyter, 604–1378.
- RATLIFF, Walter R. 2010. *Pilgrims on the Silk Road. A Muslim-Christian Encounter in Khiva*. Eugene: Wipf & Stock.
- VON RICHTHOFEN, Ferdinand 1877. „Über die zentralasiatischen Seidenstraßen bis zum 2. Jahrhundert n. Chr.” *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 4: 96–122.
- SCHAFER, Edward H. 1963. *The Golden Peches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics*. Berkeley and London: University of California Press.
- VAN SCHAİK, Sam 2014. „Married Monks: Buddhist Ideals and Practice in Kroraina.” *South Asian Studies* 30/2: 269–277.
- STEIN, M. Aurel 1907. *Ancient Khotan. Detailed report of Archaeological Explorations in Chinese Turkestan. Vol. I–II*. Oxford: Clarendon Press.
- STEIN, Aurel 1921. *Serindia. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China. Vol. I–V*. Oxford: Clarendon Press.
- STEIN, Sir Aurel 1928. *Innermost Asia. Detailed Report of Explorations in Central Asia, Kan-su and Eastern Irān. Vol. I–IV*. Oxford: Clarendon Press.
- STEIN Aurél 2012. *Ősi ősvényeken Ázsiában*. (Szerk.: Felföldi Szabolcs) Budapest: Palatinus Kiadó.
- SZÁDECZKY-KARDOSS, Samu 1979. „Über das Werk des Menandros Protektor als eine Quelle der Geschichte Mittelasiens.” In: János HARMATTA (ed.) *Prolegomena to the Sources on the History of Pre-Islamic Central Asia*. [Collection of the sources for the history of Pre-Islamic Central Asia. Series I. Vol. 1.] Budapest: Akadémiai Kiadó, 61–70.
- THOMAS, Frederick William 1924. „Drakhme and Stater in Khotan.” *Journal of the Royal Asiatic Society* 56/4: 671–672.
- THOMAS, Peter D. G. 1991. *Tea Party to Independence: The Third Phase of the American Revolution, 1773–1776*. New York: Clarendon Press, Oxford University Press.
- UHRIN, Dorottya 2023. „Historia Mongolorum and Historia Tartarorum.” In: Balázs NAGY (ed.) *The Mongols in Central Europe: The Profile and Impact of their Thirteenth-Century Invasions*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 189–198.
- VANKER, Shelagh 2004. *Chinese Silk. A Cultural History*. London: British Museum Press; New Brunswick, N.J.: in association with Rutgers University Press.
- VAJDA Endre (ford., bev., jegyz.) 1984. *Marco Polo utazásai*. Budapest: Gondolat.
- VÁSÁRY István 2003. *A régi Belső-Ázsia története* [Magyar Őstörténelmi Könyvtár 19.] Budapest: Balassi Kiadó.

- VÉR Márton 2012. „Információtörténeti markerek a Mongol Birodalom történetében.” *Aetas* 27/4: 144–154.
- WAINES, David 2010. *The Odyssey of Ibn Battuta: Uncommon Tales of a Medieval Adventurer*. Chicago: The University of Chicago Press.
- WATSON, Burton (trans.) 1993. *Shi ji, Records of the Grand Historian by Sima Qian – Han dynasty II*. [Rev. ed.] New York: Columbia University Press.
- WATTER, Thomas 1904. *On Yuan Chwang's travels in India 629–645 A.D.* Vols. 1–2. [Oriental Translation Fund New Series. Vol. XIV.] London: Royal Asiatic Society.
- WAUGH, Daniel C. 2007. „Richthofen's 'Silk Roads': Toward the Archaeology of a Concept.” *The Silk Road* 5/1: 1–10.
- WESSELMANN, Katharina 2011. *Mythische Erzählstrukturen in Herodots »Historien«*. [MythosEikonPoesis, 3, Band 3] Berlin: De Gruyter.
- WESSELMANN, Katharina 2017. „*Se non è vero*: On the Use of Untrue Stories in Herodotus.” In: Ian RUFFELL & Lisa Irene HAU (eds.) *Truth and History in the Ancient World. Pluralising the Past*. New York and London: Routledge, 130–154.
- Widengren, Geo 1952. „Xosrau Anōšurvan, les Hephtalites et les peuples turcs.” *Orientalia Suecana* 1: 69–94.
- WHITBY, Michael 2001. The successors of Justinian. In: Averil CAMERON, Bryan WARD-PERKINS & Michael WHITBY (eds.) *The Cambridge Ancient History Volume 14. Late Antiquity: Empire and Successors A.D. 425–600*. Cambridge: Cambridge University Press, 86–111.
- WHITFIELD, Susan & Ursula SIMS-WILLIAMS (eds.) 2004. *The Silk Road. Trade, Travel, War and Faith*. Chicago: Serindia Publications Inc.
- VAN DEN WYNGAERT, Anastasius 1929. *Sinica Franciscana I. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV*. Quaracchi: apud Collegium S. Bonaventurae.
- WOOD, Frances 1995. *Did Marco Polo go to China?* London: Routledge.
- WRIGGINS, Sally Hovey 2003. *The Silk Road Journey with Xuanzang*. Boulder: Westview Press.
- YU Taishan 2018. *Sources on the History of the Hephtalites*. Beijing: The Commercial Press.
- ZHANG Guang-da 1996. „The city-states of the Tarim Basin.” In: Boris A. LITVINSKY (ed.) *History of civilizations of Central Asia. Volume III. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*. Paris: Unesco Publishing, 281–301.
- ZHAO Feng 2004. „The Evolution of Textiles Along the Silk Road.” In: James C. Y. WATT, AN Jiayao, Angela F. HOWARD, Boris I. MARSHAK, SU Bai & ZHAO Feng (eds.) *China. Dawn of a Golden Age, 200–750 AD*. New York: The Metropolitan Museum of Art; New Haven & London: Yale University Press, 67–77.
- ZHAO Feng & YU Zhiyong (eds.) 2000. *Legacy of the Desert King. Textiles and Treasures Excavated on the Silk Road*. Hong Kong: ISAT/Costume Squad.
- ZIMONYI István 2018. „A vaskengyel elterjedése a Selyemút mentén.” In: DALLOS Edina – KÓSA Gábor (szerk.) *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén: Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. Budapest: ELTE BTK Kínai Tanszék; Szeged: SZTE Altajisztikai Tanszék, 315–334.
- ZIMONYI István 2021. „A Selyemút koncepciók értelmezési keretei a centrum és periféria szempontjából.” In: DALLOS Edina – FELFÖLDI Szabolcs (szerk.) *Centrum és periféria problémaköre a Selyemút történetében*. [Studia de Via Serica 2.] Budapest: ELTE BTK Távol-keleti Intézet; Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 17–41.

A KERESKEDELMI UTAK ÁTRENDÉZŐDÉSÉNEK HATÁSA KELET-EURÓPA ETNIKAI ÉS POLITIKAI ALAKULATAINAK FORMÁLÓDÁSÁRA – A SELYEMÚT ÉSZAKI ÁGÁNAK KIÉPÜLÉSE

ZIMONYI ISTVÁN¹

SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék

Kelet-Európa történetében a 9–10. században döntő átalakulás ment végbe. Korábban jelentős nomád államalakulatok uralták Kelet-Európát, ilyenek voltak a hunok, a türkök és az avarok. A kazárok a Türk Kaganátus utódállamaként a 7. századtól a 10. század közepéig váltak Kelet-Európa meghatározó hatalmává. A kazár birodalomban formálódott a magyar törzsszövetség és a Volgai Bulgária, majd váltak önálló hatalmi központtá, de a Kijevi Rusz kialakulása is szorosan kapcsolódik a kazárokhoz. David Christian szerint a Belső-Ázsia, Kaukázus, pontusi steppe, orosz erdőövezet és a Baltikum közötti kereskedelmi hálózat kiépülése új politikai egységek létrehozását eredményezte.² A Kazár Kaganátus hatalmas bevételekkel rendelkező kereskedő birodalommal alakult. A 9. században két újabb állam jött létre az erdővidéken: a volgai bulgároké és a Rusz, amely kezdetben kazár alattvalóként kazár mintára alakult meg. A Rusz a 10. században megszerezte a Baltikumot Bizánccal összekötő fő kereskedelmi útvonalat és megsemmisítette a Kazár Kaganátust.³

Jelen munkában elsőként azt teszem vizsgálat tárgyává, hogy milyen szerepe lehetett a kereskedelemnek a steppei nomád birodalmak létrejöttében, majd arra a kérdésre keresem a választ, hogy a Selyemút északi ágának kiépülése mennyiben befolyásolhatta ezeknek a politikai alakulatoknak a formálódását.⁴

¹ Email: istvan.zimonyi@gmail.com.

² Christian 2000: 20.

³ Christian 2000: 20.

⁴ A kelet-európai kereskedelmi hálózat leírása: Noonan 1984, 1985, 2000, 2000a; Kovalev 2000-2001, 2005, 2011; Martin 1986; Nazmi 1998; Asadov 2012; Polgár 2019.

Kelet-Európa földrajzi koordinátái és kereskedelmi útjai

Kelet-Európát földrajzi viszonyait tekintve három ökológiai zónára lehet felosztani (lásd 1. kép).⁵ Északon az erdőöv húzódik, amelyben nem jöttek létre nagyobb politikai tömörülések a 9. század előtt, és amelyet többségében szláv, balti és finnugor nyelvű erdőlakó közösségek népesítettek be. Ettől délre esett a steppe az Ural folyótól a magyar Alföldig. A földműves zónát a nomádok világától itt a Kaszpi-tenger, a Kaukázus és a Fekete-tenger választotta el. A Keletrómai Birodalom, Bizánc és a Perzsa Birodalom, majd a Kalifátus került kapcsolatba Kelet-Európa népességével.



1. kép Az eurázsiai steppe öv (forrás: Istvánovits – Kulcsár 2018: 15)

Kelet-Európában a legfontosabb vízvászto a Valdaj-hátságban található, ahonnan Kelet-Európa nagyobb folyói erednek: kelet felé a Volga, dél felé a Dnyeper, észak felé a Mszta, valamint az Ilmeny-tavat tápláló további folyók és a Volhov, nyugat felé pedig a Dvina. A folyórendszerhez csatlakozik még a Don, valamint a Volgába ömlő Káma és annak mellékfolyója, a Bjelaja. Ez egy összefüggő vízi útrendszert alkot, amely összeköti a három ökológiai zónát egymással. Kelet-Európát behálózó kereskedelmi utak jelentős része a folyókat követte.

Polgár Szabolcs Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatait feldolgozó monográfiájában a következő vízi utakat írta le: 1. a Kijevi Rusz első kró-

⁵ Christian 2000: 7–9.

nikájában szereplő a „varégektől a görögökig” vezető út, azaz a dnyeperi út, amely Skandináviát kötötte össze Bizánccal; 2. volgai út és 3. a doni út.⁶ Belavin pedig a kámai útról írt monográfiát.⁷ A folyórendszer nemcsak kereskedelmi szempontból volt fontos, ugyanis az erdővidéken a folyók jelentették a legfontosabb közlekedési útvonalakat, így a finnugor nyelvű népcsoportok széttrajzása pontosan követi a kelet-nyugati irányt az Urál-hegységtől a Baltikumig. A Skandináviából kiinduló varég kalandozások szintén ugyanezeket az utakat használták, csak ellenkező irányba. A kelet-európai folyók az erdővidéket elhagyva a steppén keresztül érik el a tengert. A nomádok a folyók mentén vándoroltak a téli és nyári szállás között, amint azt a mongolok kapcsán a mongol korban utazó Plano Carpini lejegyezte.⁸ A folyami utak mellett voltak még fontos szárazföldi utak is, amelyek összekötötték Khorezmet a Volga–Káma vidékkel, illetve a Volgán át a Kaukázus és a Krím vidékével.⁹

Gills és Frank a modern kor előtti világrendszereket vizsgálva rámutattak, hogy az Afro-Eurázia kereskedelmi összeköttetését biztosító folyosók közül háromnak volt meghatározó szerepe: 1. a Nílus–Vörös-tenger folyosó a Földközi-tenger és az India Óceán felé nyitott; 2. Szíria–Mezopotámia–Perzsa-öböl-folyosó a Mediterrán parttal és az India-óceánnal összekapcsolódhatott, de Belső-Ázsia felé is vezetett innen szárazföldi út; 3. az Égei–Fekete-tenger-folyosó a Földközi-tengert összekötötte a Dardanellák és a Boszporusz érintésével a szárazföldi Selyemúton keresztül Indiával és Kínával.¹⁰

Ezek a folyosók nemcsak kereskedelmi artériák, hanem a birodalomépítés szempontjából is alapvető tényezők voltak. Az asszír birodalom volt az első, amelyik a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl folyosóit is uralta. Mind a hármat először a Perzsa Birodalom vette birtokba. Nagy Sándor világrendszer hegemoniája a három folyosó mellett az egész Földközi-tengerre és Indiára is szemet vetett. Az utódállamok a három folyosó alapján jöttek létre. Róma is ellenőrzése alá igyekezett vonni mindhárom folyosót, de ezt a párhuzamok, majd a szászánidák megakadályozták. A három folyosó mellett voltak alternatív, illetve kiegészítő jellegű útvonalak. Több szárazföldi út kötötte össze a Keletet Nyugattal Belső-Ázsián keresztül. Észak-Európa a Balti-tengeren a Dnyeper, Don és Volga mentén kapcsolódott a kereskedelmi útrendszerhez.¹¹

⁶ Polgár 2019: 66–76, 79–86, 89–90; volgai útról: Dubov 1989.

⁷ Belavin 2000.

⁸ Györffy 1986: 160.

⁹ A szárazföldi utakról: Polgár 2019: 90–100.

¹⁰ Gills & Frank 1993: 87–89.

¹¹ Gills & Frank 1993: 89–90.

Hangsúlyozták továbbá, hogy fontos tanulmányozni a három egymással kölcsönhatásban lévő elemet: a politikai-hatalmi szerveződést, az identitást és legitimitást a kultúrán és ideológiákon keresztül és végül a többlet és tökefelhalmozás szervezését a munkamegosztás kapcsán, aminek meghatározó eleme a kereskedelem.¹² Jelen esetben elsősorban a kereskedelmi viszonyok és a politikai szerveződések kölcsönös alakulására fókuszálók.

Kelet-Európa történetében a nomád államalakulatok meghatározó szerepet játszottak a 16. század közepéig, a hunok, az avarok, a kazárok vagy a mongolok Európa történetét befolyásoló birodalmakat hoztak létre. Ezek a formációk szorosan kötődnek az eurázsiai steppe keleti régiójában létrejött hatalmas politikai hatalmakhoz. A hunok birodalma a xiongnuk 匈奴, az avarok hatalma a ruanruanok 蠕蠕 és heftaliták, a kazárok pedig a türkök által alapított birodalmak utódállamai.

1. Nomád államalakulatok és a kereskedelem

A Selyemút hagyományosan azt a kereskedelmi és kulturális hálózatot jelöli, amely Perzsián és Transoxanián keresztül a hellenisztikus, majd a római és bizánci világot kötötte össze Indiával és Kínával. A Selyemút rendszerének három virágzási korszaka volt:

1. Az első i. e. 100-tól i. sz. 100-ig tartott, amikor a Római Birodalom kapcsolatban állt Indiával és Han-dinasztia Kínájával, és az első nomád birodalom, a xiongnuké uralta az eurázsiai steppék keleti felét.¹³

2. A második virágkor 575 és 850 között volt, amikor a Római Birodalom utóda, Bizánc és a Tang-kori Kína összekapcsolódott a Türk Kaganátus néven ismert új nomád birodalommal. Ekkor jelent meg egy újabb nagyhatalom, az iszlám kalifátus a 7. században.

3. A harmadik felvirágzás a 13–14. században a Mongol Birodalom kora.¹⁴

Mindegyik időszak szorosan kapcsolódik egy-egy nomád birodalom létezéséhez, amely a közép-eurázsiai steppe övezet nagyobb részét uralta. A keletnyugati országút a Tarim-medencén, a Ferghána-völgyön, Transoxanián és Perzsián keresztül kötötte össze Gansut 甘肃 a Földközi-tengerrel. A déli út Afganisztánon keresztül vezetett Indiába. A part menti utak Kínából Indián keresztül a Perzsa-öbölbe vagy a Vörös-tengerre vezettek (egy alternatív szárazföldi útvonal Dél-Arábiából Mekkán keresztül a termékeny félholdra).¹⁵

¹² Gills & Frank 1993: 109–110.

¹³ Benjamin 2018.

¹⁴ Biran & Kim 2023.

¹⁵ Haussig 1983, 1988; Liu 2010; Barisitz 2017.

A kereskedelmi kapcsolatok három virágkorának egybeesése a hatalmas kiterjedésű nomád birodalmakkal felveti azt a kérdést, hogy milyen összefüggés lehet a nomád államalakulatok létrejötte és virágzása és a kereskedelmi kapcsolatok alakulása között, illetve az északi kereskedelmi útvonalak kialakulása Nyugat-Euráziában a Selyemút-rendszer második virágzását követő időszakban milyen történelmi következményekkel járt, és milyen új politikai központok és birodalmak jöttek létre ekkor Kelet-Európában.

A nomád államalakulatok és birodalmak kialakulásában a kereskedelem szerepét többféleképpen értelmezték. A nomádokkal foglalkozó kutatások hagyományosan a nomád életmód egyoldalúságát emelték ki: az állattartás túlsúlya következtében állandó vándorlásra berendezkedett társadalom, amely alapvetően önellátásra épült, és rászorult a szomszédos földművelő államok terményeire és kézműves termékeire. Jóllehet a nomádok lakta területek alacsony népsűrűségűek, ugyanakkor minden egyes nomád férfi gyakorlatilag hadra fogható lovas katona. Ez tette lehetővé, hogy a nomádok portyázással, azaz rablóhadjáratokkal vagy katonai fenyegetés révén rendszeres ajándékokkal, „évpénzzel” és a határmenti piacok megnyitásával hozzájussanak a földműves termékekhez, azaz kisajátítsák a földművesek többlettermékének egy részét.¹⁶

Thomas Barfield nagyhatású elméletet dolgozott ki, amely szerint Kína egységesülésére válaszul a nomádok jellegzetes „árnyékbirodalmakat” hoztak létre Mongóliában.¹⁷ Ezek tehát másodlagos jelenségek, amelyeknek a stabilitása attól függött, hogy sikerül-e hatalmas vagyonokat kizsarolni Kínától különböző eszközökkel, mint a fosztogatás, adófizetés, határkereskedés és a luxuscikkek távolsági kereskedelemben való hasznosítása. A steppei népek megadóztatásával erre nem nyílt volna lehetőség. Ebből következően, amikor Kína központosított és erős volt, a nomád birodalmak is virágoztak; amikor Kína politikai anarchiába és gazdasági depresszióba zuhant, akkor a steppei birodalmak is felbomlottak.

Barfield kétféle nomád stratégiát vázolt fel: 1. külső határ (*outer frontier*), amikor a nomádok megtámadták a határmenti városokat, és *tributumot* („éves adófizetést”) követeltek a támadások szüneteltetése fejében, de nem szállták meg a kínai területeket. A steppei uralkodók arra használták a zsákmányt vagy *tributumot*, hogy elosszák támogatóik és szövetségeseik között; 2. belső határ (*inner frontier*) stratégia esetében a gyengébb pozíciójú steppei uralkodó keresi a szövetséget Kínával, és katonai szolgálat fejében Kínától kap ellátmányt, amivel biztosítja a hatalmát. A nomád fejedelem általában vagy letelepült, vagy külső határ stratégiára váltott. Barfield hangsúlyozza,

¹⁶ Khazanov 1984.

¹⁷ Barfield 1992: 9–16.

hogy steppei birodalmak szinkronban vannak Kína egységével, amikor lehetséges jelentős többlet kivonása a rendszerből.¹⁸

Hall, Chase-Dunn és Niemeyer arra hívta fel a figyelmet, hogy Barfield koncepciója – azaz a nagy nomád birodalmak keletkezése és Kína egységesülése szorosan összefügg – nehezen védhető.¹⁹ Egyrészt a nomád birodalmak egyre hatalmasabb területekre terjedtek ki, míg Kína esetében ez ilyen dinamika nem mutatható ki, másrészt amikor Kína hanyatlása és szétesése bekövetkezett, a steppei konföderációk fordulhattak Belső-Ázsia államaihoz vagy városállamaihoz, hogy állatok és állati termékek fejében elássák őket földműves és kézműves termékekkel. Így lehetett pótolni a többlet cseréjét, tehát Kína hanyatlása nem jelenti a nomád szövetségek elsorvadását.²⁰

Kradin az orosz kutatás hagyományait követve Barfieldhez hasonlóan értelmezte a nomád birodalmak keletkezését és fennmaradását. Szerinte a nomádok birodalmi szerveződése a i. e. első évezred közepétől, a hatalmas agrárbirodalmak (Qin-Kínában, Maurja-Indiában, hellenisztikus államok Kis-Ázsiában, Római Birodalom Európában) idején alakult ki. Államfejlődési szempontból ezek a nomád hatalom egy szuperkomplex fejedelemség, amely etnikailag különböző elemekből álló nomád konföderációkból állt össze, és népessége több százezer főtől egészen másfél millióig terjedhetett, területe pedig hatalmas kiterjedést érhetett el. Ez a fajta rendszer a kulturális evolúció egyedülálló útja, amelynek az alapja a háborúból, zsarolásból és nemzetközi kereskedelemből származó jövedelmeknek a nomád uralkodók általi újraelosztása volt, és ilyen módon az agrárállamok kollektív, militarista kizsákmányolójának tekinthető. Barfielddel egyetértve Kradin is azt állítja, hogy ezek a steppei államalakulatok „árnyékbirodalmak”.²¹

Ugyanakkor az eurázsiai steppe egy közös térnek tekinthető, amely régóta összekapcsolta a Nyugatot és a Keletet. Kradin a nomád birodalmakat xenokratikusnak („az idegeneken uralkodónak”) tekintette, ahol az újraelosztás csak a nomád birodalom külső bevételi forrásait érintette, amelyek a letelepedett társadalmak fosztogatásából, adójából, a kereskedelmi vámokból és az ajándékokból álltak. A nomádok az uralkodó réteg szerepét töltötték be a letelepedett-agrár társadalom fölött: a nomád elit a katonai és adminisztratív funkciókat látta el, míg az egyszerű nomádok a terjeszkedés és az elnyomás eszközei voltak.²²

¹⁸ Barfield 1992: 49–51, 63–67.

¹⁹ Hall *et al.* 2007.

²⁰ Hall *et al.* 2007: 79.

²¹ Kradin 2002: 383.

²² Kradin 2002: 369.

A nomád társadalmak gazdasági kiszolgáltatottságának tézisével szemben jogosan fogalmazódott meg, hogy a nomád közösségek alapvetően rendelkeztek a megélhetéshez szükséges javakkal, az állattartás mellett vadászat és halászat révén, illetve saját földműveléssel vagy a közeli földműves közösségektől beszerezhető termékek által biztosítani tudták a mindennapi szükségleteiket. Ha ebből indulunk ki, akkor felvetődik a kérdés, hogy mivel magyarázható a hatalmas nomád birodalmak létrejötte.

Pritsak úgy vélte, hogy a nomád birodalmakat a hivatásos nomád katonai elit és a távolsági kereskedelmet bonyolító csoportok együtt hozták létre.²³ A törökök esetében a szogd, a kazároknál a zsidó, ahogy a mongoloknál a muszlim kereskedők voltak a partnerek. A távolsági kereskedelem kiterjedt Eurázsia steppéire, ahol a tokhárok és szogdok építettek ki egy kereskedelmi rendszert. A kereskedők a nomád karizmatikus klánokkal együttműködve segítették elő a birodalmak létrejöttét. Egy sikeres vezető először kirabol egy gazdag karavánt, ami megalapozza a hírnevét, és különböző elemek csatlakoznak hozzá. Ha nem akar csupán rablóvezér maradni, akkor felveszi a kagán címet, és a hagyományos steppei szokásjogra építve törvényeket hoz. Kiépíti az új testőrségét és katonai szervezetét, majd egyesíti a steppei és erdei népeket, valamint a távolsági kereskedelem mentén fekvő oázisvárosokat is. A távolsági kereskedők érdekeltek a stabilitás fenntartásában, ezért támogatták az újonnan felemelkedő karizmatikus vezetőt. Ebből alakult ki az eurázsiai kereskedők és a nomád karizmatikus klánok között szoros együttműködés. A 8. századtól a 10. századig a távolsági kereskedők a Távol-Keleten kínaiak voltak, Közép-Ázsiában és Kelet-Európában kelet-irániak, vagy pedig zsidó és frank-fríz lakosok azokról a területekről, amelyek korábban a Nyugatrómai Birodalomhoz tartoztak.

Ezt a szimbiózisszerű kapcsolatot ismerte fel Maḥmūd al-Kāšyarī, a neves 11. századi filológus, aki a következő török szólásmondást idézi: *Tatsız türk bolmas, bašsız bürk bolmas* „Nincs *tat* török nélkül, nincs sapka fej nélkül”,²⁴ azaz nincs *tat* [iráni kereskedő], hacsak nem egy török társaságában, [ahogy] nincs sapka, ha nincs fej, amelyre fel lehet tenni. A Második Türk Kaganátus (681–744) például a Turfán oázisában székelő karizmatikus Ašina klán és az Ordosz vidékén letelepedett szogdok közös vállalkozása volt. Tehát a nomád birodalmak nem spontán módon, a steppei pásztorok misztikus tevékenységéből alakultak ki, hanem a városi civilizációkban gyökerező hivatásos birodalomépítők aprólékos tervezésének termékei voltak.²⁵

²³ Pritsak 1981: 15.

²⁴ Dankoff & Kelly 1984: 103.

²⁵ Pritsak 1981: 14–19.

Di Cosmo Belső-Ázsia történetének államalakulásait és korszakait tárgyaló munkájában abból indult ki, hogy a nomád gazdaság irányításához nem volt szükség törzsek feletti elitre.²⁶ Valójában, tekintettel nagy mobilitásukra és alacsony népsűrűségükre, a belső-ázsiai nomád és félnomád népek jellemzően rokoni csoportokba szerveződtek, amelyek kialakították politikai egység formáit, a klánt és a törzset. Ezekre volt szükség maguk ellátásához, a védelemhez, a vándorláshoz és a háborúhoz. Ezek élén az arisztokrácia tagjai álltak, akik kiváltságos helyzetüket születésüknek és személyes tulajdonságaiknak köszönhették. Ezeknek a társadalmaknak a gazdasága törekeny és sebezhető volt, az éghajlat és más tényezők változásai könnyen zavart okozhattak. Az erőforrások viszonylagos szűkössége miatt állandó klán- és törzsközi harcok voltak. Az előkelők vezető szerepet játszottak a nagy vadászatok és a szomszédos közösségek elleni portyák megszervezésében. Mivel a vadászattal és korlátozott földműveléssel kiegészített, kiterjedt nomád gazdaság kevés többletet tett lehetővé, korlátozott számú arisztokrácia eltartására volt mód, így átlagos körülmények között a közvetlen termelésből kivont arisztokrácia alacsony számú volt.²⁷

A birodalomalapítás mintái nem természetes evolúció következtében vagy az agrártársadalmak államfejlődésének kihívásaira adott válaszként jelennek meg, hanem inkább a válsághelyzetek megoldására tett kísérletek voltak. Egy sikeres és karizmatikus vezető kiterjesztette a hatalmát a törzsek fölé és egy új politikai rendszert alakított ki, amely hierarchikus, vertikális és központosított. A régi törzsi arisztokráciát átszervezték egy piramisszerű struktúrává. Az a kevés többlet, amelyet korábban a viszonylag kis létszámú törzsi arisztokráciája sajátított ki, elégtelenné vált a nomád uralkodónak és klánjának, az udvar, a kibővült arisztokrata osztály és az állandó szolgálatban lévő katonai egységek fenntartására. Az új uralkodó osztály kénytelen volt külső forrásokat találni, ha vezető pozícióját fenn akarta tartani, és élvezni óhajtotta különleges kiváltságait.²⁸

A nomád típusú államok története már egészen korán a hatékonyabb és kifinomultabb ellátási módok keresése körül forgott. Az összetettebb politikai formációk megjelenését nem szabad „evolúciós” folyamatnak tekinteni, hanem inkább egy fokozatos, újratermelődő folyamatnak. A belső-ázsiai államalakulatok továbbra is alkalmazkodtak a történelmi körülményekhez. A törzsi szétaggolság és a centralizált államok álltak a skála két végpontján. A létrejövő államalakulatok is változó minőségűek voltak, mivel történelmi változásoknak voltak kitéve, új politikai megoldásokat kellett találniuk,

²⁶ Di Cosmo 1999.

²⁷ Di Cosmo 1999: 14–15.

²⁸ Di Cosmo 1999: 15–21.

valamint más politikai kultúrákból és hagyományokból vettek át sikeresen intézményeket. Di Cosmo mégis feltételez egy történeti tendenciát, amely a nagyobb hozzáférés biztosítása és a szilárdabb a külső erőforrások feletti erősebb hatalom megszerzése irányába halad. A növekvő külső bevételek beszedésének négy fő jellemzőjére alapozva javasolt egy periodizációt: a *tributum* („éves adófizetés”), kereskedelem, kettős igazgatás és agrár adóztatás.²⁹ Ezek közül itt csak az első kettőt tárgyalom, mivel a kettős igazgatás és agrár adóztatás kérdése nem érinti témánkat.

A *tributum birodalmak* időszakát az i. e. 209-től i. sz. 551-ig számítja. A „steppei” birodalmak hajnala keleten a Xiongnu Birodalommal kezdődött, amelynek a folyamata jól dokumentált a kínai forrásokban. A külső bevételek csak a *tributum*ra korlátozódtak, amelyet Kínától vagy legyőzött népektől, illetve a Tarim-medence városállamaitól kapott. Amíg erre a bőséges bevételekre számíthatott, a xiongnu uralkodó hatalmát meg lehetett őrizni. Kína úgy vetett véget a xiongnuk birodalmának, hogy megszüntette az éves adófizetést, és hosszú, kiterjedt hadjáratokkal járó háborút indított. A döntő változás akkor következett be, amikor a kínaiaknak sikerült meghódítaniuk a xiongnuk által uralt nyugati régiókat, amelyeknek kis, letelepedett oázisállamai évtizedek óta adót fizettek a nomádoknak. A külső erőforrásoktól való megfosztás megpecsételte a Xiongnu Birodalom sorsát, és elindította a politikai szétesés folyamatát. Először a xiongnuk déli és északi részre szakadtak (i. e. 60), majd i. e. 53-ban a déli xiongnuk behódoltak Kínának, de a békéért cserébe továbbra is kaptak jövedelmet.³⁰

A *kereskedő-tributum birodalmak* kora a Türk Kaganátus megalapításától (552) a kitanok felemelkedéséig (907) tartott. A legtöbb állam, amely a bevételeit *tributum*ból szerezte, eleve sebezhető volt mind a belső lázadással, mind a külső manipulációval szemben. A második időszak abban különbözik az elsőtől, hogy a belső-ázsiai „nomád típusú” államalakulatok intenzíven részt vettek a kereskedelem különböző formáiban mind a hosszú távú afroeurázsiai kereskedelemben, mind az állam által ellenőrzött határmenti piaci és az diplomáciai ajándék kereskedelemben.

Ebben az időszakban az eurázsiai térségben a legfontosabb államalakulatok a türköké (első birodalom: 552–630; második birodalom: 682–744), a tibetieké (618–842), az ujguroké (744–840) és nyugaton a kazároké (630–965) voltak. A keleti államok külkapcsolatai és területi terjeszkedései arra utalnak, hogy alapvetően törekedtek a Kínával folytatott kereskedelem fellendítésére, valamint a Tarim-medence kulcsfontosságú szűk keresztmetszetének kereskedelmi útvonalai és gazdag kereskedővárosai feletti

²⁹ Di Cosmo 1999: 23–26.

³⁰ Di Cosmo 1999: 29–30.

ellenőrzés kialakítására. Nyugaton a kazárok szoros kapcsolatot alakítottak ki a kereskedőközösségekkel, és előnyös földrajzi helyzetüknek köszönhetően a kereskedelmi útvonalak mentén virágzó kereskedelmi állammá váltak. Bár ezek az államalakulatok is támaszkodtak a *tributumra* (adókra), ez már nem az egyetlen, de talán nem is az elsődleges külső forrásuk volt. A különleges kapcsolat a közép-ázsiai kereskedők – elsősorban a szogdok és a belső-ázsiai államalakulatok között – központi jelentőségű e jelenség megértéséhez. A szogdok évszázadokon át a távolsági kereskedelem szervezésének legjelentősebb szereplői közé tartoztak. A türk uralkodók és a szogd kereskedők érdekeinek közeledése állt a türk–bizánci kapcsolatok 567-ben történő felvételének hátterében. A transzkontinentális kereskedelem ellenőrzésére való törekvés mellett a belső-ázsiai államalakulatok központosították a határkereskedelmet, különösen a lókereskedelmet, amelytől Kína egyre inkább függött.³¹

Egy későbbi tanulmányában Di Cosmo³² azt fejtegette, hogy a kölcsönös függőség és párhuzamos fejlődés elméletek a letelepült és a nomád gazdaság közötti gazdasági különbségek létezésére összpontosítottak, feltételezve különösen, hogy a nomád gazdaság nem volt önellátó, és ezért az állandó hiány arra készítette a nomádokat, hogy a hiányzó termékeket a szomszédos letelepedett államoktól szerezzék be. Hasonlóképpen a fejlettebb szervezeti formákat, intézményeket a nomád törzsszövetségek és birodalmak a fejlettebb letelepedett államoktól kölcsönözték.

Tehát a nomádok agresszív viselkedését és a békés földművesek ellen időnként elkövetett erőszakot a gazdasági szükségletek kényszerítették ki. Minél nagyobb volt a kényszerítés különböző formáival (fosztogatás, adózás és a kereskedelem kierőszakolása) megszerezhető gazdagság, a nomádok annál nagyobb hadigépezeteket és „árnyékbirodalmakat” tudtak kialakítani, amelyek parazita módjára éltek a letelepedett szomszédaiktól elvett gazdagságból. Véleménye szerint ennek az elméletnek az az alapvető tévedése, hogy nincs bizonyíték arra, hogy a megélhetés szintjén a nomádok nem voltak önellátóak és behozatalra szorultak az alapvető gazdasági szükségletek kielégítéséhez. Az ilyen típusú megközelítések, amelyek egy összetett katonai és politikai berendezkedés kialakulását kizárólag a gazdasági szükséglethez kötik, nem elegendőek ahhoz, hogy megmagyarázzák ezeknek a társadalmi-politikai struktúráknak a létrejöttét.³³

Ellenben a xiongnu, a türk és mongol birodalmak csak a nomádokon belüli elkeseredett háborúk után jöttek létre. A törzsszövetségi vagy birodalmi

³¹ Di Cosmo 1999: 30–32.

³² Di Cosmo 2015.

³³ Di Cosmo 2015: 50–51.

szervezettség szintjét a belső-ázsiai hagyományból származó ideológiák révén érték el. Persze nyilvánvaló, hogy a Nagy Faltól északra élő nomád népek időszakosan kölcsönhatásba léptek déli szomszédjaikkal. Ugyanakkor nem bizonyítható, hogy ezek a bizonyosan nem tisztán nomád közösségek, valamint a kínai államok és fejedelemségek ténylegesen befolyásolták volna egymást politikai, kulturális és állami intézmények tekintetében. A nyilvánvalóan elfogult kínai írott források éppen ellenkezőleg, a kínai kulturális és politikai közösség és a rajta kívüli népek közötti szakadék növekedéséről beszélnek. Ennél is fontosabb, hogy Kína egyesítésével párhuzamosan létrejött Xiongnu Birodalomban nem tudunk olyan politikai vagy intézményi elemet azonosítani, amely a kínai befolyás bizonyítékának lenne tekinthető. Amíg a kínai államok egyre hatékonyabb közigazgatási és katonai rendszereket építettek ki, addig északon olyan közösségek jöttek létre, amelyek nem fenyegették Kínát.³⁴

A növekvő anyagi csere régészeti bizonyítékai azt mutatják, hogy a határ menti nomád arisztokrácia a kínai államokkal folytatott kereskedelem révén gyarapodhatott. A Hadakozó Fejedelemségek korszakának (i. e. 453–221) vége felé a nomád közösségek egyre fontosabb erőforrássá váltak az észak-kínai Qin 秦, Zhao 趙 és Yan 燕 államok számára, mivel a növekvő hadseregeiknek egyre nagyobb behozatalra volt szükségük a nomád gazdaságból. Lovak, szarvasmarhák és feldolgozott állati termékek (bőr, csont stb.) kellettek. Ezeket harci lovakként, teherhordó állatokként használhatták, és a katonai felszerelések (páncél, nyilak, íjak és számszeríjak) gyártásához is nélkülözhetetlenek voltak. Tehát alapvetően Kína több százezer katonát számláló hadseregeinek volt szüksége a steppei szomszédok termékeire.³⁵

J. Skaff a Türk és Ujgur Kaganátus és a kínai Tang-dinasztia viszonyát tárgyaló monográfiájában³⁶ arra mutatott rá, hogy a kelet és nyugat felé vezető Selyemutak kétségtelenül fontos szerepet játszottak a luxuscikkek, vallási eszmék, művészeti motívumok, valamint a mezőgazdasági és városi gazdaságokhoz kapcsolódó technológiák hosszú távú átadásában. Ugyanakkor az észak-déli útvonalak rendkívül fontosok voltak Kína és a kelet- eurázsiai steppék török-mongol nyelvű lakói közötti diplomáciai, katonai, kulturális és gazdasági cserékben. Az eurázsiai cserehálózatok, akárcsak a kultúra jobban ábrázolhatók átfedő hálóként. A különböző fővárosokból a fő irányokba futó útvonalakat a csomópontokban számos mellékvonal keresztezte. A Selyemút-modell alkalmazása az államközi verseny szerepének alábecsüléséhez is vezetett, különösen a mobil nomádok részvételével zajló

³⁴ Di Cosmo 2015: 58–60.

³⁵ Di Cosmo 2015: 60–61.

³⁶ Skaff 2012.

középkori eurázsiai kulturális cserékben. A különböző török-mongol államok, a Sui- és Tang-kori Kína, Tibet és a nyugat-ázsiai birodalmak közötti hatalmi versengés felgyorsította az egyének és törzsek mozgását a Mongol-fennsík, Észak-Kína, Mandzsúria, a Tibeti-fennsík és Nyugat-Ázsia között. Az államközi verseny fokozódásának egyik mellékterméke valószínűleg az udvarok között utazó követek, menyasszonyok, túsók és testőrök fokozott diplomáciai cseréje volt. A belpolitikai instabilitás is arra ösztönözte az elitet és híveiket, hogy új pártfogókat keresve vándoroljanak az államok között.

Skaff a Sui- és Tang-dinasztia Kínája, valamint az eurázsiai török-mongol nyelvű népek összefonódására helyezte a hangsúlyt, miközben tagadta, hogy Kína és Belső-Ázsia között merev kulturális szakadék lenne. A Sui- és a Tang-kori Kína, valamint a Türk és Ujgur Kaganátusok közötti diplomáciai gyakorlatok összehasonlítása azt bizonyítja, hogy léteztek az államközi kapcsolatok formájáról és funkciójáról alkotott közös elképzelések.³⁷

Cherie Woodworth töredékben fennmaradt monográfiáját Charles Halperin rendezte sajtó alá.³⁸ Woodworth abból indult ki, hogy a steppék nomádjai produktívak, önellátók és politikailag önszerveződők voltak, akik saját erőforrásból biztosították az alapvető élelmiszereket, a lakhatást, a ruházatot és a vándorláshoz szükséges állatokat és eszközöket. A steppei nomád szükség esetén visszavonulhatott a steppe területére, elszigetelődve más társadalmaktól, hiszen nem volt feltétlenül szükségük kereskedelemre. Ezzel szemben a környező földműves államok folyamatos és gyakorlatilag kielégíthetetlen kereslete tette számukra vonzóvá és jövedelmezővé a kereskedelmet. Az általuk termelt állatállomány éppen ellenkezőleg döntő fontosságú behozatali cikk Oroszország, Kína, India és más agrárállamok gazdaságai és különösen államépítési projektjei számára, mivel húst, mobilitást és katonai anyagot biztosítottak.³⁹

A korábbi kutatások elsősorban a luxuscikkek (selyem, fűszerek és arany) karavánkereskedelmével foglalkoztak, miközben a tömegárúkat, az állatok és az azokért cserébe kapott mindennapi áruk kereskedelme nem kapott elég figyelmet. A nomád áruk közül a hús, gyapjú és bőrárúk túlnyomórészt a hagyományos piacokon kerültek forgalomba, míg a lovakat az állami piacon értékesítették, mivel azokat a birodalmak elsősorban katonai célokra vásárolták. Lóra persze szükség volt a szállításhoz és a földműveléshez is. A gazdag földművesállamok nagy hadseregeinek jelentős számú lóra volt igénye, amit a steppéről szereztek be. Minél gazdagabbá váltak ezek az államok, annál többet tudtak fizetni a lovakért. A növekvő kereslet az állattartás szere-

³⁷ Skaff 2012: 295–296.

³⁸ Woodworth 2019-2020

³⁹ Woodworth 2019-2020: 73–75, 88–93.

pének fokozását váltotta ki a steppei népeknél. A kereskedelem így a nomád élet központi elemévé vált. Ez egészen addig jól működött, míg a virágzó földműves államok nem kezdtek kényszerintézkedéseket tenni annak érdekében, hogy a kereskedelmet a saját érdekükben korlátozzák vagy az árakat letörjék.⁴⁰

A lókereskedelem jelentőségét források is említik. 553-ban a türkök 50 000 lovat vittek Kínába, és az ottani Hadügyminisztérium alatt a kínaiak két hivatalt hoztak létre: a Legeltetési Hivatalt és a Hadilovak Felügyelőségét. Az indiai államok az Arany Hordából szereztek be a lovakat óriási számban, ahogy arról a 14. századi Ibn Battúta [Ibn Battūta] beszámolt.⁴¹ Moszkva és a Nogaj Horda közötti kapcsolatok elsődleges célja a kölcsönösen előnyös kereskedelmi kapcsolatok kialakítása volt. A nogajok valószínűleg csak lovakat hajtottak Moszkvába, míg a juhokat, szarvasmarhákat és tevéket a kazanyi piacra szánták. A lovak kapcsán herélt állatokról beszélhetünk, hiszen ezek tették lehetővé a nagy, kezelhető állományok fenntartását és irányítását. Az egész steppén a heréltek voltak a legkedveltebb lovak, és a csordák összetétele ezt a tényt tükrözte. A steppei ló nagy távolságokat tudott megtenni borzalmas időjárás és nehéz terepviszonyok között, napokon át, minimális takarmánnyal.⁴²

A nomádok gazdag állatállománya nem magyarázza a fosztogatásra és pusztításra való állítólagos embertelen hajlamot. Jólétük attól függött, hogy a felesleges állatállományukkal, amely számukra kevésbé képviselt értéket, kereskedhettek a letelepedett szomszédjaikkal, akiknél a ló mind a hadsereg, mind pedig a gazdaság számára is meghatározó fontosságú volt. Ilyen értelemben Keleten a kínai császári hatóságok voltak azok, akik kitartóan próbáltak beavatkozni a kereskedelembe, hogy az árakat a maguk javára változtassák, azaz többletértéket csikarjanak ki a nomádoktól. Tehát alapvetően a nomád birodalmak létrejöttében a földműves birodalmak jólétének növekedése fontos lehetett, ugyanis Irán, Kína, Róma támasztotta keresleti igény fellendítette a kereskedelmet és a nagyobb politikai képződmények kialakítását segítette elő. A nomád támadásokat az válthatta ki, hogy az állami szabályozás aláasta a kereskedelem jövedelmezőségét vagy a kereskedelmi kapcsolatok összeomlottak.⁴³

A nomádok szempontjából a kereskedelem alapvető fontosságú volt, mert ez volt az út a hatalmas gazdagsághoz. A legelők bőségét gazdagsággá lehetett alakítani, ha a kereskedelem virágzott, és a legelők termékei

⁴⁰ Woodworth 2019-2020: 89.

⁴¹ Boga 1964: 188–189.

⁴² Woodworth 2019-2020: 102–111.

⁴³ Woodworth 2019-2020: 112–113.

önjáróak voltak; egy nomád háztartás nemcsak annyi lóhúst fogyasztott, amennyit meg tudott termelni, hanem sokkal többet. Azok, akik a legtöbb ló (szarvasmarha, juh stb.) felett rendelkeztek, potenciálisan a legtöbb hasznot húzhatták a kereskedelemből. Így a nomád államot, amikor létrejött, a kereskedelem védelmére és előmozdítására hozták létre. Vagyis a pásztorok állattenyésztésre és kereskedelemre való szakosodása csak akkor történhetett meg, ha számíthattak kereskedelmi partnereikre politikai és gazdasági szempontból is. A kereskedelmi partnereknek (a mezőgazdasági államoknak) elég termelékenyeknek és elég jól szervezetteknek kell lenniük ahhoz, hogy rendszeres és biztonságos piacokat, valamint a többlettermelés vásárlóerejét biztosítani tudják a kereskedelem számára. A kereskedelem mindkét félnek előnyös volt, talán a letelepedett államoknak jobban, mint a nomádoknak, mert olyan létfontosságú erőforrást, hatalmat hozott számukra, amelyet saját maguknak nem tudtak volna előállítani.⁴⁴

A nomád államalakulatok és a kereskedelem kapcsolatát vázlatosan áttekintve megállapítható, hogy a különböző megközelítések ellenére a kereskedelemnek döntő fontosságot tulajdonítanak a nomád törzsszövetségek és birodalmak szempontjából. Jóllehet Hall, Chase-Dunn és Niemeyer jelezte, hogy már régóta közismert az eurázsia steppe mint közlekedő folyosó, amelyen keresztül egyrészt a kereskedelem folyt, másrészt a vallások és technológiák cserélődtek a Selyemutak mentén több mint 2000 éven keresztül.⁴⁵ A steppei nomádok ebben alapvető szerepet játszottak. Természetesen ebben a modern kort megelőző, afro-eurázsiai világrendszerben a luxusáru és tömegáru, a politikai és katonai, valamint az információs hálózatoknak az aránya és egymáshoz való viszonyulása nagy változatosságot mutatott.⁴⁶

Az eurázsia steppe keleti és nyugati végén, azaz a mai Mongólia és a Kárpát-medence kapcsán vannak adataink arról, hogy a letelepült államok, azaz Kína és a Római Birodalom, majd Bizánc szerződéseket kötött egyes nomád államalakulatokkal. A xiongnu uralkodó és a Han-dinasztia császára között létrejött *heqin* 和親 szerződések, amelyeknek fontos pontjai, hogy 1. a xiongnu uralkodó egy kínai hercegnőt kap feleségül, 2. a kínaiak évi *tributumot* fizetnek selyemben, borban és gabonában; 3. a két uralkodó azonos rangúnak számít.⁴⁷ Az ilyen szerződések biztosították a békét Kína számára évpénz fizetése ellenében, miközben a feleségként elküldött kínai hercegnő dinasztikus kapcsolatok záloga volt. A Kárpát-medencében a hunok, az avarok és a magyarok is kötöttek szerződéseket a Római Biroda-

⁴⁴ Woodworth 2019-2020: 117–122.

⁴⁵ Hall *et al.* 2007: 70.

⁴⁶ Hall *et al.* 2007: 78–80.

⁴⁷ Di Cosmo 2004: 193–196.

lommal és utódaival. A hun Bleda a 435-ös margusi békeszerződésben azt érte el, hogy 1. a kelet-római császár nem köt szövetséget a hunok ellenségeivel; 2. a határvárosok piacait a hunok felkereshetik; 3. a rómaiak évpénzt fizetnek a hunoknak; 4. a rómaiak váltságdíjat fizetnek a hun fogságba esett rómaiakért.⁴⁸

Vannak becslések arra vonatkozóan, hogy a nomádoknak milyen mennyiségben sikerült nemesfémeket kisajtolniuk a letelepült államokból. A hunok 423 és 450 között kb. 8 tonna aranypénzt kaphattak a Keletrómai Birodalomtól, az avarok pedig 573 és 626 között kb. 27 tonna arany mennyiséget sajtoltak ki Bizáncból.⁴⁹ A magyarság esetében 905 és 947 között a az itáliai és német királyságoktól ezüstben kaptak jelentős mennyiségű évpénzt, a bizánciak pedig 934 és 958 között fizettek a béke fejében *tributumot*, amelynek mértékéről nincs adat.⁵⁰ Ezek alapján megállapítható, hogy a Kínától északra eső steppesávban vagy a Római Birodalom közelében lévő Kárpát-medencében lakó erős nomád államok jelentős *tributumot*, évpénzt tudtak kiharcolni a béke vagy szövetség címén a földműves birodalmaktól, ugyanakkor az is látszik, hogy ez fajta politika nem volt fenntartható hosszú távon, és általában egy fél évszázad után válságba is került. Ezzel szemben a kelet-európai steppének az Uráltól a Kárpátokig húzódó részében az ott lakó nomádok számára a *tributum* nem merülhetett fel, mivel a földrajzi viszonyok miatt csak a Kaukázus jól védhető átjáróin lehetett közvetlen kapcsolatba kerülni a letelepedett birodalmakkal. Természetesen Bizánc és a szászánida Perzsia is felhasználta a kelet-európai nomád alakulatokat az egymás elleni vagy más szomszédos hatalom elleni küzdelmekben, ilyenkor szövetségre léptek velük, és jelentős összegek fejében felbérelték őket. Azonban itt nem rendszeres évpénzről volt szó, hanem alkalmi juttatásokról. A steppe ezen részén tehát tartós nomád államalakulatot nem lehetett a *tributumra* építeni. Ez pedig azt jelenti, hogy a kereskedelemről származó jövedelmeknek a nomád birodalomépítésnél komoly jelentőségük lehetett.

3. A Selyemút északi ágának fellendülése és következményei

A Selyemútrendszer három virágkoráról és a hatalmas nomád birodalmak közvetítő szerepéről már esett szó. A Selyemút második virágkora az 5.-től a 8. század közepéig tartott, és ebben a szogd kereskedő nép alapvető szerepet játszott. De la Vaissière megállapította, hogy a Gansuban élő kusán keres-

⁴⁸ Bóna 1993: 53.

⁴⁹ Pohl 1988: 180–181.

⁵⁰ Kovács 2011.

kedők helyére a 4. században a Szamarkand, Bukhara [Buḥārā] és Taskent vidékéről származó szogdok léptek, akik a selyem mellett pézsma, rabszolga, nemesfém, prém, ezüstnemű, borostyán, papír, fűszer, ammóniumkarbonát, gyógynövény, parfüm árukkal kereskedtek. A 8. század derekán a szogd kereskedést két esemény vetette vissza: az arab hódítás Transoxaniában és az An Lushan-féle 安祿山 lázadás (755–763) Kínában. A 8. század második felétől a 10. század elejéig még van néhány szórványos adat a szogd kereskedőkről Kínában, azután azonban már nincs róluk említés.

A 9. században a kelet–nyugati szárazföldi út visszaesése serkenhette a tengeri kereskedelem fejlődését, és a tengeri út túl is szárnyalta, majd átvette a karavánút jelentőségét. Kína és India között az ókorban kiépülhettek a kapcsolatok, de az India és Róma közötti utak fejlettebbek lehettek. A szászánida Perzsa Birodalom (224–651) idején jelentős mértékben fejlődtek az Iránt Ceylonnal, Indonéziával és Kínával összekötő tengeri útvonalak. Nyugaton a Perzsa-öböl felülmúlta a Vörös-tengeri útvonal forgalmát. A 6. században Perzsia elsősorban szárazföldi úton kapott selymet Kínából, de később ez megváltozott, és a kínai kikötőkben perzsa kolóniák jöttek létre.

A 9–10. századi Belső-Euráziában a fő szárazföldi kereskedelmi út már nem a kelet–nyugati volt, hanem az észak–déli. Transoxaniából délorosz területek és az Urál-hegység felé vezető kereskedelmi utakat már a szogdok ismerték, de a körülmények alapvetően megváltoztak, és a 10. században a szogdok helyére a számánida kereskedők léptek, a Kelet-Európában talált több mint egy millió számánida érem jól jelzi a kereskedelmi forgalom fellendülését. Ugyanakkor Kínában egy dirhemet sem találtak. A szárazföldi kereskedelmi hálózat két részre szakadt: nyugaton a szamarkandi kereskedők által uralt muszlim hálózatra, illetve keleten az ujgurok által kézbe vett, Turfán és Kína közötti kereskedelemre.⁵¹

A Selyemút északnyugati ágának kiépülése a Türk Kaganátus idején már elkezdődött, de a Kazár Kaganátus idején indult meg az ezüst dirhemek a nagy volumenben történő áramlása Kelet- és Észak-Európába. A 6–7. század alapvető változásokat hozott Eurázsia történelmében. A Türk Kaganátus 552-ben alakult meg és Mongóliától a Krímig terjedő hatalmas steppei területre terjedt ki, Kínával, Perzsiával és Bizánccal is kapcsolatra lépve.⁵² A Türk Kaganátusban a szogd kereskedők uralták a Kínából Bizáncba vezető Selyemút hálózatát.⁵³ Kínát a rövid életű Sui-dinasztia újra egységbe kovácsolta 581-ben, de ez 618-ban megbukott, és helyét a Tang-dinasztia vette át, amelynek köszönhetően Kína egyébe 907-ig fennmaradt. A 7. század elején

⁵¹ de la Vaissière 2014: 104–105.

⁵² Stark 2008.

⁵³ A szogd kereskedők történetét feldolgozó monográfia: de la Vaissière 2005: 195–258.

az Arab-félszigetről kiindulva egy új hatalom emelkedett fel, egy új valóság, az iszlám kíséretében, amely egy évszázad alatt kiterjesztette hatalmát Transoxaniától Andalúziáig, véget vetve a mediterrán térség egységének és bekebelezte a szászánida Perzsia egész területét.⁵⁴

A 6. században és a 7. század első évtizedeiben két szomszédos nagyhatalom, a szászánida Perzsia és Bizánc hosszú háborúkat vívott egymás ellen. Perzsia a háborúk idején blokkolta a területén áthaladó szárazföldi útvonalat, és a Perzsa-öblön át vezető part menti útvonalakat. Nem véletlen, hogy a szogd kereskedők északi útvonalat kerestek és találtak Bizánc felé a türk uralom alatt álló steppén keresztül. A szászánidák az Indiából induló part menti útvonalat is lezárták a Perzsa-öbölben. A dél-arábiai szárazföldi útvonal az Arab-félszigeten keresztül ekkor vált meghatározó jelentőségűvé, amelyet a mekkai kereskedők szerveztek a jemeni szászánida uralom 602-es megszűnése után. Ez az új helyzet nagyban hozzájárulhatott az új kereskedelmi központ létrejöttéhez és az új vallás, az iszlám megjelenéséhez.⁵⁵ Mohamed próféta alatt az új hatalom megszilárdította uralmát az Arab-félszigeten. A négy ortodox kalifa (632–661) alatt az iszlám hódításainak az első hulláma során Szíriát (636) és Egyiptomot (642) elszakították Bizánctól, és meghódították a szászánida Perzsiát (636, 642). Az első muszlim dinasztia, az Omajjádok (661–750) a 8. század első felében indították el a hódítások második nagy hullámát. Ennek keretében keleten Kutajba b. Muszlim (Qutayba b. Muslim) 705 és 715 között meghódította Transoxaniát, de további harminc év kellett ahhoz, hogy hatalmukat abban a régióban megszilárdítsák. A kalifátus 751-ben Talasznál került összeütközésbe Kínával kijelölve a Kína és a Kalifátus közötti határvonalat.⁵⁶

A Türk Kaganátus a steppei hagyományokat követve keleti és nyugati részre oszlott. A Keleti Kaganátust a nemsokkal korábban megalakult Tang-dinasztia behódolásra kényszerítette 630-ban, a Nyugati Kaganátust pedig 657-ben foglalta el. A Második Türk Kaganátus 680-ban újjászületett, de a korábban a Nyugati Türk Kaganátushoz tartozó kelet-európai steppén egy új hatalom, a Kazár Kaganátus jött létre, amely a Nyugati Türk Kaganátus utódállamának tekinthető. A kazárok először 652-ben néztek szembe egy muszlim támadással a Kaukázustól északra, amelyet sikeresen visszavertek. 670-es években meghódították Kuvrat birodalmát, amely a Kaukázustól északra eső vidék nyugati felében és attól nyugatra helyezkedett el. Így a Kazár Kaganátus Kelet-Európa meghatározó hatalmává vált. Az omajjád-

⁵⁴ Kennedy 2004; Donner 2010.

⁵⁵ Kennedy 2004: 22–28; Donner 2010: 23–38. A kereskedelem szerepét az iszlám megjelenésében erősen kritizálta Patricia Crone (1987).

⁵⁶ Kennedy 2007: 225–295.

kori kalifátus komoly erőfeszítéseket tett a Kazár Kaganátus meghódítására a Kaukázuson keresztül a 8. század első felében. 722-ben egy muszlim sereg elfoglalta Balandzsart, a kazár fővárost az Észak-Kaukázusban. A kazár uralkodó ezért áthelyezte központját a Volga alsó folyásánál fekvő Etil nevű városba. 737-ben Marván, a későbbi kalifa háborút indított a kazárok ellen, és miután legyőzte a kazár sereget, uralkodójukat az iszlám felvételére kényszerítette. Az iszlám rövid életűnek bizonyult a birodalomban, mert később a kazár kagán és udvara a zsidó vallást vette fel.⁵⁷

Beckwith hívta fel a figyelmet arra, hogy a 8. század közepén általános válság sújtotta Euráziát.⁵⁸ A Második Türk Kaganátust megdöntötte az ujjur-baszmil-karluk koalíció, majd az ujjurok léptek a türkök helyébe és hoztak létre kaganátust. Kínában An Lushan szogd és türk származású tábornok, az északi tartományok egyik parancsnoka fellázadt a Tang-dinasztia ellen, és csak ujjur támogatással sikerült letörni a felkelést. Ennek következtében Kína elvesztette az ellenőrzést a Selyemút Tarim-medencében futó útvonalai felett. A Kalifátusban az Omajjádok uralmát sikeresen döntötték meg az Abbászidák, ami a perzsa birodalmi intézményi minták megerősödésével járt, ezt szimbolizálta egyebek között az új főváros, Bagdad (*Madīnat as-Salām*, „a Béke Városa”). Európában pedig III. Pipin frank maior domus 751-ben megdöntötte a Merovingok uralmát, és megalapította a Karoling-dinasztiát. Jelentős felkelések voltak Bizáncban és Tibetben is.⁵⁹

A Selyemút rendszerének második virágzása a 6–8. században a hagyományos kelet-nyugati kereskedelmi útvonal mellett már megjelent a Kelet-Európát is becsatlakoztató északi útvonal. Az első lépéseket a Bizánci és Szászánida Birodalomból, valamint Közép-Ázsiából származó kámai ezüsttárgyak tükrözik.⁶⁰ Közép-Ázsiából vagy a 8. század vége előtt Iránból származó értékes edényeket találtak az Uráltól nyugatra fekvő erdőkben (lásd 2. kép). 36 edény szászánida, 23 szogd, 10 khorezmi, 8 türk vagy szogd-türk, további 46 edény pedig Közép-Ázsiából származik. A 36 szászánida edényből 5 szogd és khorezmi kereskedők kezében volt, mivel szogd és khorezmi feliratok találhatók rajtuk.⁶¹ A bizánci ezüstpéldányok közül 18 a Káma-vidékről származik, köztük egy tál Anastasios (491–518) uralkodásának idejéből, 5 darab I. Iustinianos (527–65) idejéből, 7 darab Hérakleios (613–30) alatt bélyegzett, és végül 5 ezüstitál II. Kónstans (641–68) alatt készült. Közülük kettőn szogd és khorezmi felirat szerepel. A szászánida,

⁵⁷ Dunlop 1954; Golden *et al.* 2007.

⁵⁸ Beckwith 2009: 140.

⁵⁹ Beckwith 2009: 140–146.

⁶⁰ Darkevič 1976; Noonan 2000a; Fodor 2008: 127–150.

⁶¹ de la Vaissière 2005: 250.

bizánci és közép-ázsiai ezüstpénzek és edények egy része a 7–8. században kerültek a Kámahoz, és többségük Közép-Ázsiából, Transoxaniából, illetve Khorezmből származik.⁶²



2. kép Szászánida tál: Vadászjelenettel díszített tál. 8. sz., ezüst. Keresztmetszet: 28,3 cm, Ermitázs Múzeum. Közép-iráni felirat. 1835 előtt találták⁶³

Az északi kereskedelmi útvonal a szogd és khorezmi kereskedők kezében volt, és ők hozták ezeket az árucikkeket Transoxaniából és Khorezmből az északi szárazföldi útvonalon keresztül a Közép-Volga és a Káma vidékére,⁶⁴ de közvetlenül Perzsiából, Bizáncból is szállíthattak ilyen árukat. A Káma vidékről származó ezüstleletek valószínűleg szorosan kapcsolódnak a helyi népek hiedelmeihez, akik szőrmeiket ezüstedényekre cserélték.⁶⁵ A Türk

⁶² Minardi 2013: 122.

⁶³ Online elérhetőség: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sasanian_art_in_Hermitage_by_Darafsh_S-247.jpg; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.

⁶⁴ Volgai út: Dubov 1989; Kámai út: Belavin 2000.

⁶⁵ Fodor 2008: 140–150.

Kaganátus szolgálatában álló szogd kereskedők közvetlen kapcsolatban álltak a szászánida Perzsiával és Bizánccal. Amikor a Türk Kaganátus és Perzsia között megromlott a viszony, a szászánida kereskedők rávették a szászánida udvart, hogy a türk szolgálatban álló szogdokat ne engedjék Perzsa területen kereskedni. Ez a kihívás váltotta ki, hogy a 6. század második felében a szogdok az északi steppei útvonalat kezdjék használni a Bizánccal folytatott kereskedelembe. A szogdok mellett a khorezmiek is aktívan bekapcsolódhattak ebbe az északi kereskedelembe, amelynek egyik leágazása a Káma felé vezetett, ezzel kialakítva egy újabb északi kereskedelmi útvonalat. A Nyugati Türk Kaganátus 657-es bukása nem befolyásolta az északi útvonal jelentőségét, mivel a nyugati területeken a helyébe lépő Kazár Kaganátusnak komoly érdeke fűződött a Bizánccal és a szőrmét eladó északi népekkel való kereskedelmi kapcsolatok fenntartásához. A kazár uralkodók a szogd és khorezmi kereskedőket a szolgálatukba fogadták.⁶⁶ A szogd kereskedők számára talán még előnyös is lehetett, hogy az arabok 642-ben meghódították a szászánida Perzsiát, de azután 705-ben a Transoxaniában fekvő szogd városok is arab kézre kerültek, bár az araboknak csak a 8. század közepére sikerült megszilárdítaniuk az ottani uralmukat.⁶⁷ A Selyemút északi ágának használatának első szakasza a szogd és khorezmi kereskedőkkel hozható összefüggésbe, akik a 7–8. században a Türk Kaganátus, majd a Kazár Kaganátus szolgálatában álltak (lásd 3. kép). Transoxania Omajjádok általi meghódítása és a 8. század első felében a kazárokkal folytatott háborúk okozhatták az északi útvonalak átmeneti hanyatlását.⁶⁸

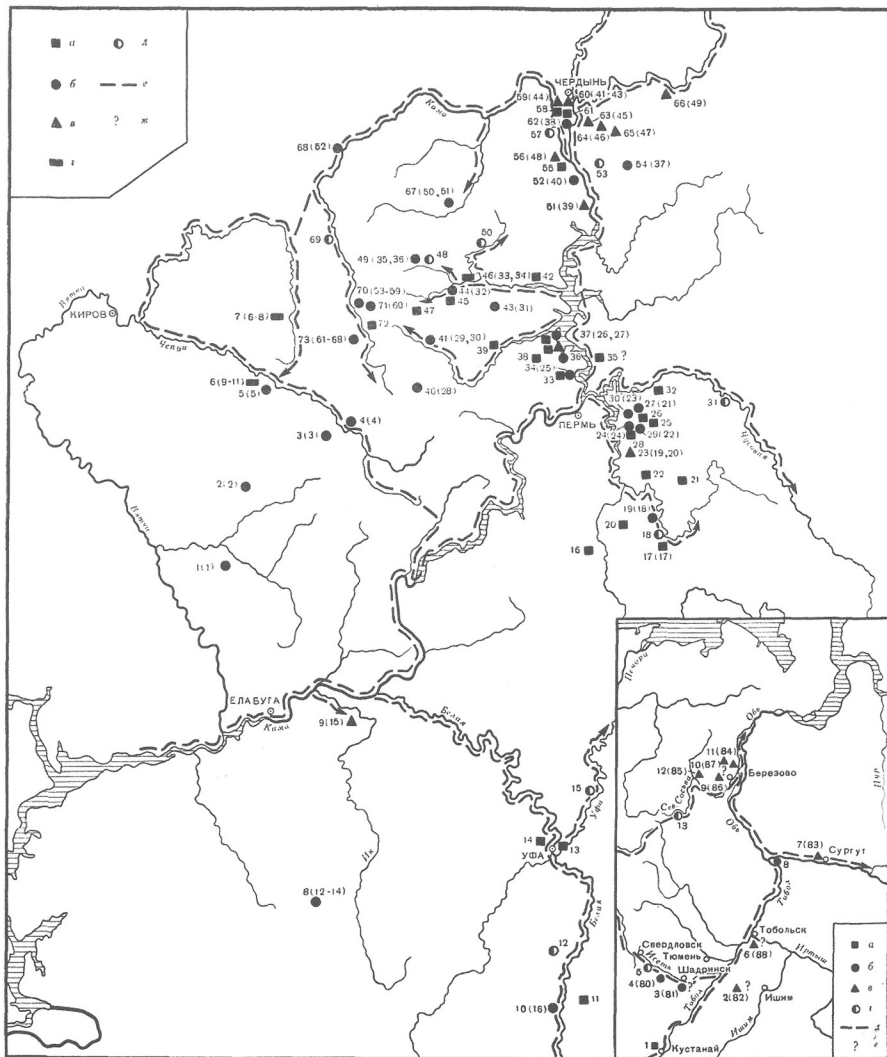
Noonan a kámai ezüst kérdését vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a Lomovátovó régészeti kultúra népessége lehetett a Közép-Ázsiából származó ezüst edények legfőbb felhalmozója.⁶⁹ Ennek a régészeti kultúrának a népessége a Káma középső és felső folyásának vidékén lakott a 4–9. században. Több mint 70 keleti edényt találtak a régióban, ahonnan nagy mennyiségű prémet szállíthattak Közép-Ázsiába. A 6–9. századra jelentős gazdasági változások következtek be. Korábban ezt területet döntően gyűjtögető vadász közösségek népesítették be, ez kiegészült az égetéses-irtásos földműveléssel és a kézművesség fellendülésével, ami lehetővé tette nagyobb méretű települések kialakulását, és egy előkelő réteg eltartását. A 6. második felében meginduló kereskedelmi kapcsolatok révén a helyi elit érdekelt volt a presztízsjavak megszerzésében. Mindez arra ösztönözhetette a Káma vidé-

⁶⁶ de la Vaissière 2005: 227–258.

⁶⁷ Kennedy 2007: 255–295.

⁶⁸ de la Vaissière 2005: 265–268.

⁶⁹ Noonan 2000: 296–298.



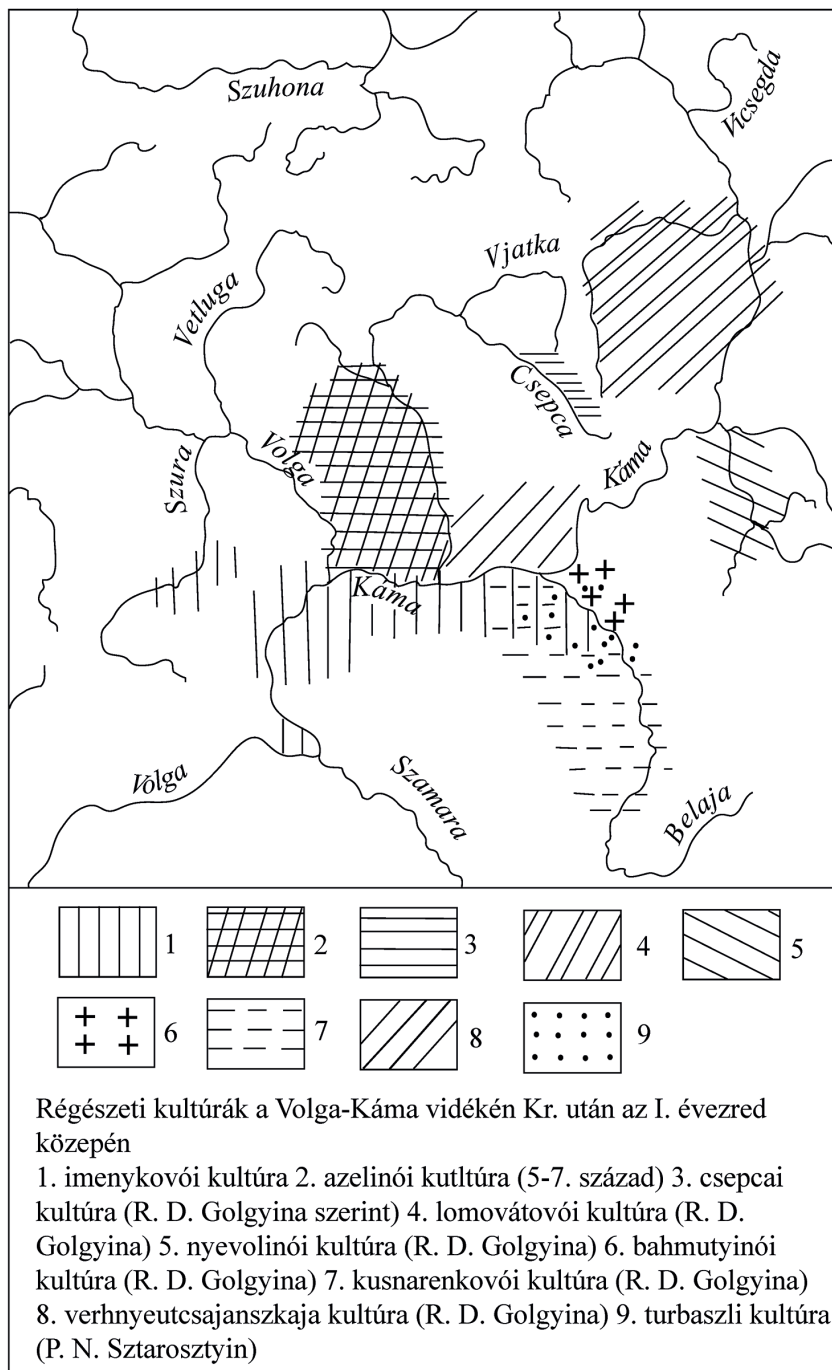
3. kép Kámai ezüst

a: 3–7. század; b: 7–9. század; c: 10–13. század (Darkevič 1976: 154).

ken lakó népességet, hogy nagyobb politikai egyégekbe, törzsekbe, törzsszövetségekbe szerveződjenek.⁷⁰

Belavin és Krylasova a Káma vidéki régészet vezető alakjai a lomovátovói népesség déli felét a magyarsággal hozták kapcsolatba, jelezve, hogy a polomi, a nyevolinói és a Bjelaja menti kusnarenkovói régészeti kultúrákban

⁷⁰ Noonan 2000: 298.



is magyar nyelvű népességgel számolhatunk (lásd 4. kép).⁷¹ A hagyományos elképzelések szerint a magyarság kialakulásában a Volga–Káma-vidék döntő szerepet játszott. A 9. században a Fekete-tengertől északra lakó magyar törzsszövetség, amelyről már a források is beszámolnak, egy két-háromszáz éves alakulási folyamat eredményének köszönhető. Ennek a folyamatnak a kezdete a Volga–Urál vidékén lehetett, s érdemes felvetni, hogy a kámai ezüst leletek összefüggésbe hozhatók a kereskedelmi kapcsolatok kiépülésével, amelyek a magyarság törzsi szerveződését elindították a 6. században. Szűcs Jenő alkalmazta a magyarságra a gentilis modellt, amely értelmében a magyarság formálódásában nomád mintákat követett.⁷² Ez ebben az esetben a Türk és Kazár Kaganátus politikai szerveződésének és intézményeinek az átvételét jelenti. A magyar etnikai tudat kialakulásának stabil keretét a Kazár Kaganátus biztosította, ez tette lehetővé a közös eredet (*origo*) hitének, a közös nyelvnek (*lingua*) és az adott etnikumra jellemző kultúrának (*mores*) a kialakulását.⁷³ Tehát a Káma és Közép-Ázsia között kiépülő kereskedelem a 6. században hozzájárult a nagyobb etnikai-politikai egységek kialakulásához ebben a régióban, ez pedig a magyarság kialakulásának kiindulópontja lehetett.

A kámai ezüst 6–8. századi megjelenése csak a kezdet volt, amit a kazár–arab háborúk, illetve Transoxania muszlim meghódítása visszavetett. Az Abbászidák 750-ben hatalomra kerülése új korszakot nyitott. A nagy hódítások lezárásával a hangsúly a belső és távolsági kereskedelemre helyeződött. Ennek folyományaként körülbelül 800 táján a központi muszlim pénzverdékből Kelet-Európába kezdtek el áramlani az ezüst dirhemek a Kaukázuson és a Kazár Kaganátuson keresztül egészen Skandináviáig.⁷⁴ A Kelet- és Észak-Európában előkerült dirhemkincsek kutatásában Thomas Noonannak vannak elévülhetetlen érdemei, számos tanulmányt közölt ebben a témában. Roman Kovalevvel összeállították egy katalógust *Dirham Hoards from Medieval Western Eurasia, c. 700–c. 1100*⁷⁵ címen. Ebben 1656 dirhemkincsleletet gyűjtöttek össze Afro-Euráziából, amely közel félmillió (486 956) dirhemből áll. Kovalev egy táblázatban a makrorégiókból származó kincsleletek és dirhemek földrajzi eloszlását is megadta:⁷⁶

⁷¹ Belavin *et al.* 2015: 203.

⁷² Szűcs 1997: 98–234.

⁷³ Szűcs 1997: 157–170.

⁷⁴ Noonan 1984.

⁷⁵ Online elérhetőség: <https://dr.tcnj.edu/handle/2900/230>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.

⁷⁶ Kovalev & Kaelin 2007: 4.

Régiók	Kincsleletek száma	Kincsleletek százalékos eloszlása	Dirhemek száma	Dirhemek százalékos eloszlása
Európa	1348	81.4%	395,371	81.19%
Közel-Kelet	121	7.3%	46,693	9.59%
Kaukázus	56	3.4%	5145	1.06%
Közép Ázsia	122	7.4%	38,134	7.83%
Észak Afrika és Szicília	9	0.5%	1613	0.33%
Összesen	1656	100%	486,956	100%+

A dirhemkincsleletek háromnegyede Északkelet-Európában található. Ez az arány arról árulkodik, hogy jelentős kereskedelmi tevékenységről van szó, és ez magyarázza az Ezüstút kifejezés használatát. A kelet-európai dirhemkincsek 20%-a a 9. századra, 80%-a pedig a 10. századra datálható.⁷⁷

Az iszlám világ és Kelet-Európa közötti kereskedelem 800 körül kezdődött. Ez összefüggésbe hozható az Abbászidák új politikájával, amely a Kazár Kaganátussal való békés kereskedelmi kapcsolatok kialakítására összpontosított. A dirhemek az iraki és iráni központi iszlám területek pénzverdéből származtak. Észak alapvető kereskedelmi árucikkek a szőrmék, a rabszolgák, a viasz, a méz és a borostyán voltak.⁷⁸ Az útvonal a Közel-Keletről indult, majd a Kaukázuson keresztül észak felé haladt a Volga alsó folyásáig, elhaladt a kazár főváros, Etil mellett, majd a dirhemeket nagyrészt a Donon és a Donyecen szállították Északkelet-Oroszországba és a Baltikum területére, de volt egy másik útvonal is a Volga mentén, amelynek egyik ága a Káma mentén haladt észak felé.

A Kazár Kaganátus a Nyugati Türk Kaganátus utódállama alapvetően a nomád intézményrendszerre örökölte. Noonan a gazdasági életet tárgyalva megállapította, hogy Kazária nagyrészt önellátó volt és nem függött külső bevételektől, amint azt a 7–8. századi történetük bizonyítja. Fejlett mezőgazdasággal, kiterjedt állattenyésztéssel és jelentős kézművességgel rendelkezett, a sokszínű belső gazdaságot pedig vadászat és halászat egészítette ki, ez biztosította, hogy hosszú időn keresztül sikerült fennmaradnia. A Kazár Kaganátus jólétét és politikai presztízsét a területén áthaladó kereskedelmi

⁷⁷ Noonan 2007: 236; Kovalev 2011: 44.

⁷⁸ Polgár 2019: 15–28, 38–43, 44–53.

utakból származó bevételek alapozták meg. A 9. században a kiegyensúlyozott belső gazdaság mellett Kazária jelentős jövedelemre tett szert az iszlám világ és Észak-Európa közötti kereskedelembe betöltött kulcsszerepéből, és a Kaganátus nagyméretűvé, hatalmassá és gazdaggá vált, ami nagyrészt e kereskedelembeől származó nyereségnek volt köszönhető.⁷⁹ Ilyen értelemben kereskedő birodalommá vált, amely ellenőrzése alatt tartotta a fő kereskedelmi utakat és hatalmas bevételekre tett szert a kereskedelem adóztatásából. Kereskedelmi szempontból a 9. század a Kazár Kaganátus fénykora volt.⁸⁰

A prémek, valamint más erdővidéki termékek beszerzése miatt a kazárok kiterjesztették hatalmukat a steppétől északra húzódó erdővidék népességére. A 11-12. századi *Régmúlt idők elbeszélése* című krónika (*Nyesztor-krónika*) beszámol arról, hogy a Kijev környéki poljánok, a tőlük keletre lakó szeverjánok, a Gyeszna folyónál lakó radimicsek és a Felső Oka menti vjaticsok a 9. század második felében már biztosan kazároknak fizettek adót prém formájában.⁸¹ A muszlim források pedig a Volga menti burtászokról állítják, hogy kazár alattvalók, de a volgai bulgárok is házanként egy prémmel adóztak a kazár kagánnak.⁸²

Az ezüsfolyam elérte az erdővidéket, ami felkeltette a skandináv varégek érdeklődését. A Ladoga-tó környékén már 6. századtól jelenlévő skandinávokat ruszoknak nevezte a helyi lakosság. A 8. század végén megjelennek a dirhemek, és a Volhov partján kiépült egy jelentős kereskedelmi központ, Ó-Ladoga, az Ilmeny-tó közelében Rjurikovo gorodiscse, valamint a merja központ Sarskoe gorodiscse. Egy újabb politikai alakulat jött létre, amely élén a rusz kagán állt, aki ezen központok egyikében uralkodott, és akinek kagáni címe kazár mintára utal. Ebben a régióban a varég-ruszok balti, finn-ugor és néhány szláv nyelvű közösségre terjesztették ki hatalmukat a prémek, méz, viasz és rabszolgák biztosítása érdekében. Tehát az északi területeken a ruszok megérkezése és politikai keret kialakítása a kereskedelem fellendülésének volt köszönhető.⁸³

A 9. században a ruszok a Dnyeper mentén is kereskedtek eljutva egészen Konstantinápolyig. A Dnyeper steppei szakaszát a 9. században a magyar törzsszövetség tartotta ellenőrzése alatt, és a Ġayhānī-hagyomány értesülése alapján a magyar törzsszövetség bekapcsolódott a rabszolgakereskedelembé, az erdővidéken foglyul ejtett rabszolgákat a Krímben levő bizánci kikötő

⁷⁹ Noonan 2017: 243–244.

⁸⁰ Noonan 1984, 1985, 2007; Kovalev 2004, 2011.

⁸¹ Balogh – Kovács 2015: 29, 32.

⁸² Franklin & Shephard 1996: 77–9; Zimonyi 2005: 234–235, térkép 238.

⁸³ Franklin & Shephard 1996: 77–79; Zimonyi 2005: 237–239; Duczko 2004; Polgár 2019: 217–218.

piacán bocsátották áruba⁸⁴ A magyar törzsszövetség valószínűleg a kazár kagán uralma alatt állva biztosította a Kijev környékén az erdővidéken élő szláv törzsek hűségét a kazár udvarhoz.

Ugyanakkor számolhatunk még zsidó kereskedőkkel is, akiket a muszlim források ráhdánita néven adnak hírt. Ők Konstantinápolyból a Krím érintésével jutnak el a kazár fővárosba, onnan aztán a Kaszpi-tenger érintésével jutnak Balhba [Balkhba] csatlakozva a hagyományos Selyemúthoz, ami Kínába vezet.⁸⁵ Ennek azért is van nagy jelentősége, mert a kazár udvar végül a zsidó hitet vette fel, amiben ennek a kereskedőcsoportnak is fontos szerepe lehetett.

A 9. században tehát a Kazár Kaganátus a virágkorát élte, és a kazár kagán bevételei lehetővé tették, hogy hatalmas sereget fenntartva kiterjessze hatalmát az erdővidéken élő népességre, ezáltal szilárdan kézben tartva a Volga, a Don és a Dnyeper mentén húzódó és a kelet-nyugati irányú szárazföldön vezető kereskedelmi utakat.

A 9. század végén jelentős változások történtek. 875/80-tól 900-ig tartott az első ezüstválság, amikor a kincsleletek aránya alacsony lett Kelet- és Észak Európában, ami azt jelezte, hogy a kereskedelem visszaesett és a Kaukázuson át érkező útvonalat elzárták.⁸⁶

Ebben az időszakban a besenyők nyugati vándorlása volt az a történeti esemény, amely a kereskedelem ideiglenes szüneteltetését hozhatta. A Kazár Kaganátus története során a 9. század vége előtt nem tudunk jelentős nyugati irányú népmozgásról. A besenyők a 9. század folyamán az Ural folyó vidékén a Volga alsó folyásától keletre éltek, A 890-es évek elején történhetek olyan események és összeütközések a szomszédos nomádokkal, az oguzokkal és kimekekkel, amelyek lakóhelyeik elhagyására kényszerítette őket. A Kazár Kaganátus központi területére, azaz az Alsó-Volga és a Kaukázustól északra fekvő steppére nem volt esélyük behatolni, azt a kazár kagán serege meg tudta akadályozni, de északabbra a Volgán és a Donon átkelve elfoglalták a Fekete-tengertől északra eső steppéket, ahol magyar törzsszövetség élt. Ez lehetett a döntő tényező a magyarság 895-ös honfoglalásában, azaz a Kárpát-medence megszállásában (lásd 5. kép).

A 850–970-es években komoly változások történhettek a rusz kagán birodalmában, új csoportok érkeztek Skandináviából. Ők alkothatták azt a 200 hajóból álló flottát, amely 860-ban Konstantinápoly ellen vonult, és a környékét felpredálta. Megjelenésük után komoly pusztítás történt az északi területeken is, ugyanis a 860-as évekre datálható Ó-Ladoga és Rjurikovo

⁸⁴ Zimonyi 2005: 249; Polgár 2019: 44–53.

⁸⁵ Polgár 2019: 102–105.

⁸⁶ Noonan 1985a.



5. kép Kazária a 10. századi Kelet-Európában
(a térképet készítette: Szántó Richárd, Vö. Szántó 2007: 155)

gorodiscse pusztulása.⁸⁷ Zuckerman a szláv nyelvű népeknek tulajdonított új régészeti kultúra behatolását erre az északi vidékre összefüggésbe hozta a Kijevi Rusz első krónikájának azon adatával, miszerint a helyi törzsek a magas adók miatt elűzték a varégokat, azonban nem tudtak egymással megegyezni, ami súlyos válságba torkollott. Ezt végül egy másik, Rurik vezette varég csoport behívásával sikerült leküzdeni. A rusz krónika szerint a varégok elűzése és Rurik behívása is 862-ben történt.⁸⁸ A két esemény között valójában több év is eltelhetett. Rurik birodalomalapítását inkább kicsit későbbre lehetne datálni a Ladoga-tónál meginduló új építkezések és Rjurikovo gorodiscse rekonstrukciója alapján, amit a 890-es évekre tesznek a régészek.⁸⁹

A 9. századi válságnak komoly következményei lettek. Először is az iszlám világból érkező dirhemek fő útvonala átrendeződött. Az ezüstoffolyam második korszaka 900-tól kezdődött és a 11. század első néhány évtizedéig tartott. A dirhemek többsége a számánidák Közép-Ázsiájából érkezett Khorezmen és az Uszt-Jurt-fennsíkon át a középső Volgaig vezető szárazföldi útvonalon. A dirhemeket a 10. században a transoxaniai számánida pénzverdékben verték, és a volgai bulgárok lettek az északi kereskedelem fő közvetítői.⁹⁰

A 9–10. századi dirhem forgalom mennyiségét Noonan becsülte meg. Szerinte körülbelül 50-100 millió dirhem kerülhetett a Baltikumba Oroszország európai területéről. Körülbelül ugyanennyi dirhem érte el az európai Oroszország területét is. Tehát az iszlám világból mintegy 100-200 millió dirhem kerülhetett Észak-Európába. Ezeknek mintegy 20%-a, azaz 20-40 millió dirhem a 9. századi kazár kereskedelemhez, míg 80%-a vagyis 80-160 millió dirhem a 10. századi volgai bulgár kereskedelemhez köthető.

A 10. századi dirhemkereskedelem mintegy 90%-a a számánida/közép-ázsiai verdeből származott, és Khorezmen, valamint a volgai bulgár területen keresztül jutott el Észak-Európába, míg körülbelül 10%-a Kazária és a Közel-Kelet közötti kereskedelem forgalma volt. Ez a 10% 8-16 millió dirhemnek felel meg, amelyből 4-8 millió dirhem a 900–965 közötti időszakra tehető. Más szóval, a 9. században 20-40 millió dirhem haladt át Kazárián a Észak-Európával folytatott iszlám kereskedelem részeként, míg a 10. századra vonatkozólag az adatok 4-8 millióra becsülhetők. A 10. századi dirhemforgalom Kazárián keresztül a 9. századinak csak egyötöde volt. Ennek következtében a kazár kagán bevételei meredeken csökken-

⁸⁷ Callmer 2000: 45–85.

⁸⁸ Balogh – Kovács 2015: 30–31.

⁸⁹ Zuckerman 2000: 95–118.

⁹⁰ Noonan 2000.

tek. A 9. században 2-4 millió dirhem bevétel származott a tizedből, ami a 10. század során 400-800 ezerre csökkent. Ez a becslés mutatja, hogy mit jelenthetett a Kazárián keresztül vezető fő kereskedelmi út áthelyeződése a Khorezmet a volgai bulgárokkal összekötő szárazföldi útra (lásd 6. kép). A Kazárián átmenő iszlám kereskedelem volumenének négyötödös csökkenése kétségtelenül jelentős hatással volt a Kazár Kaganátus kelet-európai hatalmi helyzetére.⁹¹

A Volga–Káma összefolyásánál élő népesség már Türk Kaganátus korában bekapcsolódhatott a távolsági kereskedelembe. A 9. század folyamán a Kazár Kaganátus biztosan kiterjesztette uralmát erre a stratégiaileg és kereskedelmi áruk beszerzése szempontjából is fontos régióra. A 895 táján a nyugatra vonuló besenyők elől további törzsek húzódhattak ide. A 900 körül az új kereskedelmi út felvirágzása döntően befolyásolhatta, hogy létrejött egy törzsszövetség, amelynek uralkodója, Almis (Almiş) 922-ben hivatalosan is felvette az iszlámot. A volgai bulgárok a Kazár Kaganátus fennhatósága alá tartoztak, hiszen adóztak a kazár udvarnak, és a volgai bulgár uralkodó fia túszként élt a kazár udvarban. Az iszlám felvétele mutatja, hogy Almis hogyan próbálta lazítani a kazár politikai függést, aminek végül a Kazár Kaganátus bukása vetett véget 965 táján. Mindenesetre a volgai bulgár államalakulat megerősödése, majd a Kelet-Európa kereskedelmi kapujának szerepe nagyban kötődött az új kereskedelmi úthoz.⁹²

A besenyők nyugati vándorlásának nemcsak az lett a következménye, hogy a magyar törzsszövetséget a Kárpát-medencébe szorították, hanem az is, hogy a besenyők nem tartoztak a kazár alattvalók közé, míg korábban a magyarok ellenőrizték a Dnyeper menti utat és a tőlük északra lakó szláv törzsek fölött biztosították a kazár fennhatóságot. Ennek megszűnésének az lett a következménye, hogy a Kijev környéki szláv népességre a ruszok kiterjeszthették a hatalmukat. Ezzel a ruszok számára lehetőség nyílt, hogy a dinasztiajuk udvarát a Dnyeper menti Kijevbe helyezték át, amely a Baltikumot Bizánccal összekötő kereskedelmi útvonalon feküdt.⁹³

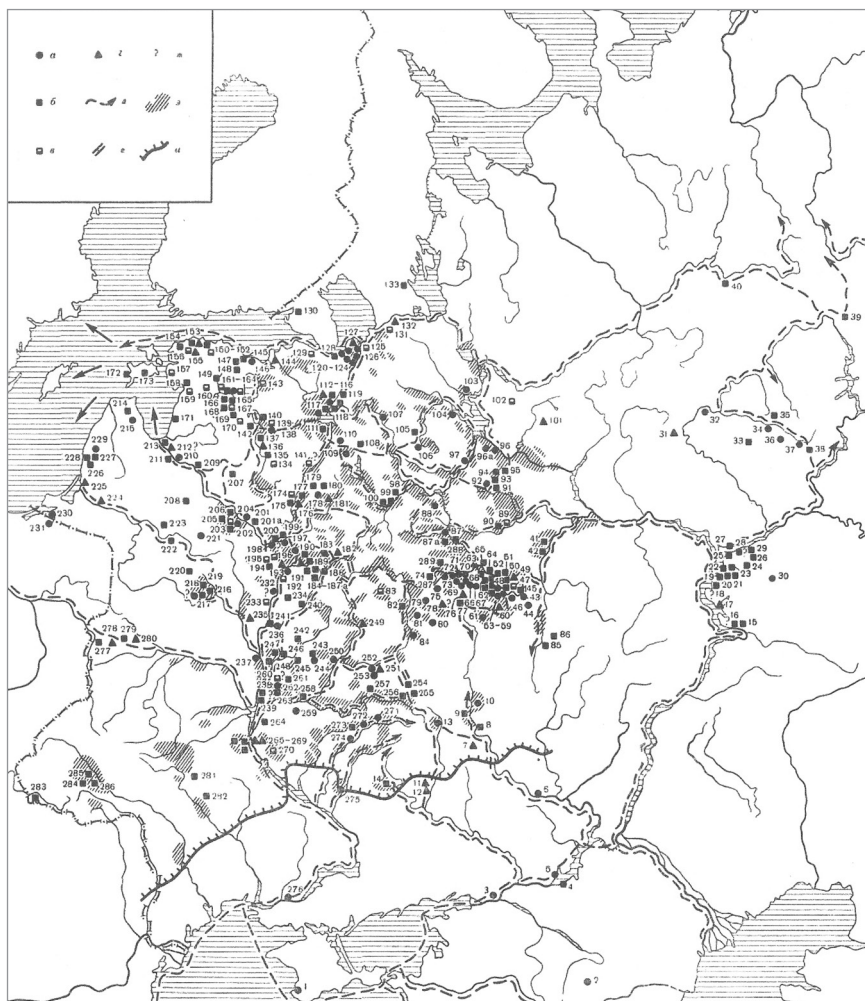
Zuckerman újraértelmezte a kijevi első krónika adatait, amelyek szerint Oleg 882-ben foglalta el Kijevet és tette fővárosává.⁹⁴ A ruszok uralkodójaként Oleg 911 és 941 között szerepel, a Bizánc elleni 941-es sikertelen támadás során veszítette el a főhatalmat, de jelentős számú követője maradt, akikkel együtt 944 nyarán megtámadta Barda városát, de a hadjárata kudarcot vallott, és 944/5 telén Azerbajdzsánban halt meg. Oleg uralkodásának

⁹¹ Noonan 2017: 236–237.

⁹² Zimonyi 1990.

⁹³ Franklin & Shephard 1996: 93–100.

⁹⁴ Zuckerman 1995; a krónikahely magyar fordítása: Balogh – Kovács 2015: 32–33.



6. kép Dirhemek elterjedése Kelet-Európában a: 9. század; b: 10. század
(Darkevič 1976: 156)

van egy új kronológiája, amely az első bázisának létrehozását Szmolenszkben/Gnyezdovóban, az ezt követő terjeszkedést lefelé a Dnyeperen és Kijev meghódítását a 880–890-es évekről a 910–930-as évekre módosítja. A kijevi ásatások valójában semmi olyat nem hoztak felszínre, ami arra utalna, hogy a hely jelentős volt a 9. században.⁹⁵

A Dnyeper menti kijevi központ azt jelentette, hogy a ruszok ellenőrzése alá került a Skandináviát Bizánccal összekötő dnyeperi kereskedelmi út. Az északon jellemző etnikai és nyelvi sokszínűséggel szemben a Kijevbe költöző varég-rusz elemek itt többségében szláv nyelvű lakossággal találkoztak, és hamarosan nyelviileg asszimilálódtak a helyi lakossághoz. Mivel Kijev a Konstantinápolyval összekötő dnyeperi kereskedelmi út mentén feküdt, a szoros kereskedelmi kapcsolatok végül arra ösztönözték a kijevi fejedelmet, hogy Bizánctól vegye fel a kereszténységet.

A 10. század első felében a kazárok tényleges hatalma a Volga alsó folyására és a Kaukázustól északra fekvő területekre, valamint a Donra terjedt ki, persze adóztatták még a volgai bulgárokat a Volga–Káma összefolyásánál és a vjaticsokat az Oka mentén, a többi népeiséget már csak névlegesen hódoltatták. A kazár–bizánci és kazár–muszlim kapcsolatok ebben az időben hűvösek voltak. Az északon maradt rusz kereskedők a Volga mentén rendszeresen felkeresték a volgai bulgár területeket, amint arról Ibn Fadlān (Ibn Fadlān) is beszámolt 922 táján.⁹⁶ A kijevi ruszok szövetségre léphettek a kazár uralkodóval, és 912-ben és 944-ben a Don–Volga vízi utat használhatták a Kaszpi-tenger déli partján elterülő muszlim tartományok elleni rablóhadjáratokban.

A kazár kagán Khorezmből származó muszlim testőrsége komoly befolyásra tett szert a 10. századi kazár udvarban. Elérték, hogy a kagán a 10. század közepén megtiltsa a ruszoknak a Don–Volga vízi út használatát. Ennek valószínűleg ez lehetett az egyik oka, hogy a Kijevi Rusz fejedelme, Szvjatoszláv 965-ben megtámadta a volgai bulgárokat és kazárokat, és elpusztította a kazár fővárost. Ezzel a Kijevi Rusz kiterjesztette uralmát a Volga alsó szakaszára, amelyet feltehetőleg a 980-as évekig tartott birtokában.⁹⁷ A volgai bulgárok ekkortájt szerezhették meg az alsó Volga feletti ellenőrzést, mivel Vlagyimir kijevi fejedelem 985-ben, 994-ben és 997-ben hadjáratokat indított ellenük, hogy visszaszerezzék a térséget. Végül Vlagyimir békét kötött a volgai bulgárokkal, amely szabályozta a két állam közötti

⁹⁵ Zuckerman 1995: 269.

⁹⁶ Simon 2007: 83–100.

⁹⁷ Kovalev 2012.

kereskedelmi kapcsolatokat. Erre bizonyítéku­l szolgál, hogy 980 és 1005 között észak-iráni muszlim érmék jelentek meg a Volga vidékén.⁹⁸

A második ezüstválság a 11. század első évtizedeire esett, ennek következtében az ezüstpénzek közel két évszázadra eltűntek Kelet-Európából, de az iszlám világgal folytatódott a kereskedelem. A 11. században virágzott a volgai bulgárok és a Kijevi Rusz közötti kereskedelem is. A Kijevi Rusz új északkeleti fejedelemsége, a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség a 12. században megszilárdította hatalmát a középső Volgánál, és versengeni kezdtek a volgai kereskedelmet kézben tartó volgai bulgárokkal, ami gyakori ellenségeskedésekhez vezetett. A ruszok nagy hadjáratai 1164-ben kezdődtek, amikor elfoglalták a volgai bulgárok Brjahimov (Ibrahim) városát, majd 1184-ben a Velikij Gorod (Nagyváros = Biljarszk) néven ismert fővárost is megostromolták. Végül sikerült bevenniük Oselet, a Volgától nyugatra eső legfontosabb volgai bulgár várost. A volgai bulgárok északi kereskedelme fokozatosan a ruszok ellenőrzése alá került, amit a Volga és az Oka folyók összefolyásánál fekvő Nyizsnyij Novgorod 1221-es alapítása is alátámaszt.⁹⁹ Kelet-Európa mongol meghódítása új lehetőséget teremtett az egész eurázsiai kereskedelmi kapcsolatok újjáélesztésére.¹⁰⁰

Összefoglalás

A Selyemút rendszer északnyugati részének kialakulása és virágzása döntő hatással volt Kelet-Európa történelmére. A Selyemút három virágkora egybeesett a nagy nomád birodalmak fennállásával, ami felveti azt a kérdést, hogy milyen szerepe van a kereskedelemnek a nomád államalakulatok kialakulásában és fennmaradásában.

Az eurázsiai steppe nomádjainak kutatásában jelentősnek tekintik a kereskedelem szerepét. A különböző elméletek három gondolat köré csoportosíthatók. A hagyományos felfogás szerint a nomád gazdaság egyoldalú, ezért szüksége van a földművesek termékeire. Mivel a nomád társadalmak jelentős katonai potenciállal rendelkeztek, a hiányzó élelmiszert és javakat a letelepedett államoktól támadásokkal, háborús fenyegetésekkel és kereskedelemmel szerezték meg. Így külső kényszerrel sajátították ki a mezőgazdasági államok többletét. Másokkal egyetértve úgy vélem, hogy a nomád gazdaság megtermelte a fenntartáshoz szükséges javakat. Így inkább arról

⁹⁸ Martin 1986: 14–16.

⁹⁹ Martin 1986: 118–130; Valeev 1995, 2006, 2011.

¹⁰⁰ Zimonyi 2014a.

lehet szó, hogy a nomád birodalmak olyankor jöttek létre, amikor nagyobb politikai keretre, jelentősebb számú elitre és katonaság eltartására támaszkodtunk igény, és ekkor léphettek szövetségre különböző kereskedő csoportokkal vagy kapcsolódtak be a távolsági kereskedelembe. Emellett az a nézet is elfogadható, amely azt hangsúlyozza, hogy a földműves birodalmaknak a lovak és bőrtermékek iránti igénye volt leginkább az, ami kiváltotta a kereskedelem fellendülését és a nagyobb államalakulatok megszervezését.

Ami Kelet-Európát illeti, a szogd és khorezmi kereskedők a Nyugat Türk Kaganátus szolgálatában kezdték meg a Káma-vidékre vezető új útvonal kiépítését, amit a 7–8. századi ún. kámai ezüstitálak tükröznek. Valószínűleg ez válthatta ki nagyobb közösségek, törzsek kialakítását, amelyek között ott lehettek a magyarok is. A Nyugati Türk Kaganátus bukása után az utódállam, a Kazár Kaganátus is megtartotta a szogd és khorezmi kereskedőket.

A 9. század hozta el az Ezüstút első virágkorát, amikor a dirhemek az iszlám központi területeiről Kelet-Európába áramlottak. Ezt a kereskedelmet a kazárok ellenőrizték és irányították, aminek következtében egy kereskedelmi birodalmat hoztak létre. Az Ezüstút vonzotta Kelet-Európába a skandináv varégokat, akiket ruszoknak neveztek, és akik Északkelet-Európában alapították meg első központjaikat. A 9. század vége, az első ezüstválság ideje, amikor a besenyők nyugatra vándoroltak és újabb varégok érkeztek az északi régiókba.

A 10. században az ezüstpénzek Transoxaniából a khorezmi útvonalon érkeztek középső Volga vidékére, ami drasztikusan csökkentette a kazár udvar bevételeit, de elősegítette a volgai bulgár állam felemelkedését. A Dnyeper menti kereskedelmi utat a magyarok honfoglalása és a besenyők érkezése után a ruszok vették birtokukba és udvarukat Kijevbe helyezték. Így a 10. század első felére a Kazár Kaganátus hatalma visszaszorult, és a Kijevi Rusz és a volgai bulgárok pozíciói megerősödtek. A kijevi fejedelem, Szvjatoszláv 965-ben legyőzte a kazárokat, ami azt jelentette, hogy két szereplő maradt a színen: a Kijevi Rusz és a Volga Bulgária. Az utóbbi ellenőrizte a Khorezmből induló szárazföldi útvonalat és Kazária bukása után birtokba vette az alsó volgai útvonalat.

A 11. század elején bekövetkezett második ezüstválság nem akadályozta a Kijevi Rusz és a Volgai Bulgária között virágzó kereskedelmet. A 12. század közepén alapvető változás következett be, a Vlagyimir-Szuzdáli Fejedelemség létrejötte kihívást jelentett a volgai bulgároknak, ugyanis elkezdődött a verseny az északi kereskedelmi útvonalakért.

Bibliográfia

- ASADOV, Farda 2012. „Khazaria, Byzantium, and the Arab Caliphate: Struggle for Control over Eurasian Trade Routes in the 9th 10th Centuries.” *The Caucasus & Globalization* 6/4: 140–150.
- BALOGH László & KOVÁCS Szilvia (szerk.) 2015. *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Fordította FERINCZ István. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 30.] Budapest: Balassi Kiadó.
- BARFIELD, Thomas J. 1992. *The Perilous Frontier. Nomadic Empires and China, 221 BC to AD 1757*. Cambridge, MA; Oxford: Wiley-Blackwell.
- BARISITZ, Stephan 2017. *Central Asia and the Silk Road – Economic Rise and Decline Over Several Millennia*. Heidelberg and New York: Springer Publishing.
- BECKWITH, Christopher I. 2009. *Empires of the Silk Road: A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- BELAVIN, A. M. [БЕЛАВИН А.М.] 2000. *Камский торговый путь: Средневековое Приуралье в его экономических и этнокультурных связях*. Пермь: Изд-во ПГПУ.
- BELAVIN, Andrey Mikhajlovitch, Natalya Borisovna KRYLASOVA & Vladimir Aleksandrovich IVANOV 2015. „Urals and the Problem of ‘Eastern Ancestral Home of Hungarians.’” *European Journal of Science and Theology* 11/3: 201–207.
- BIRAN, Michal & KIM Hodong (eds.) 2023. *The Cambridge History of the Mongol Empire*. Vols. I-II. Cambridge: Cambridge University Press.
- BOGA István (vál., ford.) 1964. *Ibn Battúta zárandokútja és vándorlásai*. Válogatta BOGA István, fordította BOGA István és PRILEVSZKY Csilla. Budapest: Gondolat.
- BÓNA István 1993. *A hunok és nagykirályaik*. Budapest: Corvina.
- CALLMER, Johan 2000. „From West to East. The penetration of Scandinavians into Eastern Europe ca. 500-900.” In: M. KAZANSKI, A. NERCESSIAN & C. ZUCKERMAN (éds.) *Les centres proto-urbains russes entre Scandinavie, Byzance et Orient*. [Réalités byzantines, 7.] Paris: Lethielleux, 45–94.
- CHRISTIAN, David 2000. „Silk Roads or Steppe Roads? The Silk Roads in World History.” *Journal of World History* 11/1: 1–26.
- CRONE, Patricia 1987. *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Princeton: Princeton University Press.
- DANKOFF, Robert and James KELLY (eds.) 1984. *Maḥmūd al-Kāšgarī, Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luyāt a-Turk)*. Part II. Cambridge, MA: Harvard University Office of the University Publisher.
- DARKEVIČ V. P. [ДАРКЕВИЧ, В. П.] 1976. *Художественный металл Востока, VIII—XIII вв.: произведения восточной ювелирики на территории Европейской части СССР и Зауралья*. [АН СССР, Инт археологии]. Москва: Наука.
- DI COSMO, Nicola 1999. „State Formation and Periodization in Inner Asian History.” *Journal of World History* 10/1: 1–40.
- DI COSMO, Nicola 2004. *Ancient China and Its Enemies The Rise of Nomadic Power in East Asian History*. Cambridge: Cambridge University Press.

- DI COSMO, Nicola 2015. „China-Steppe relations in historical perspective.” In: Jan BEMMANN & Michael SCHMAUDER (eds.) *Complexity of Interaction along the Eurasian Steppe Zone in the First Millennium CE*. Bonn: Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität, 49–72.
- DONNER, Fred M. 2010. *Muhammad and the Believers*. Cambridge, MA: The Belknap Press of Harvard University Press.
- DUBOV I. V. [ДУБОВ И.В.] 1989. *Великий Волжский путь*. Ленинград: Изд-во ЛГУ.
- DUCZKO, Wladislaw 2004. *Viking Rus. Studies on the Presence of Scandinavians in Eastern Europe*. Leiden and Boston: Brill.
- FODOR István 2008. „Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása Őseink korában.” In: NOVÁK László Ferenc (szerk.) *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. [Az Arany János Múzeum Közleményei 11.] Nagykőrös: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 127–192.
- FRANKLIN, Simon & Jonathan SHEPHARD 1996. *The Emergence of Rus, 750-1200*. London and New York: Longman.
- GILLS, Barry K. & Andre Gunder FRANK 1993. „The Cumulation of Accumulation.” In: Andre Gunder FRANK & Barry K. GILLS (eds.) *The World System. Five hundred years or five thousand?* London and New York: Routledge, 81–114.
- GOLDEN, Peter B., Haggai BEN-SHAMMAI & András RÓNA-TAS (eds.) 2007. *The World of the Khazars: New Perspectives. Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden and Boston: Brill.
- GYÖRFFY György (szerk.) 1986. *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. [Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta GYÖRFFY György. Ford. GYÖRFFY György és GY. RUITZ Izabella.] Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- HALL, Thomas D., Christopher CHASE-DUNN & Richard NIEMEYER 2007. „The Roles of Central Asian Middlemen and Marcher States in Afro-Eurasian World-System Synchrony.” In: Ganesh K. TRINCHUR (ed.) *The Rise of Asia and the Transformation of the World-System*. [Political Economy of the World-System Annuals, vol. XXX.] Boulder, CO: Paradigm Press, 69–82.
- HAUSSIG, Hans Wilhelm 1983. *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in vorislamischer Zeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- HAUSSIG, Hans Wilhelm 1988. *Die Geschichte Zentralasiens und der Seidenstrasse in islamischer Zeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- ISTVÁNOVITS Eszter – KULCSÁR Valéria 2018. „...Aligha állhat nekik bármely csatarend ellent.” *Egy elfelejtett nép, a szarmaták*. Nyíregyháza: Jósza András Múzeum; Szeged: Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék.
- KENNEDY, Hugh 2004. *The Prophet and the Age of the Caliphates. The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. Harlow etc.: Pearson Longman.
- KENNEDY, Hugh 2007. *The Great Arab Conquests. How the Spread of Islam Changed the World we Live in*. London: Phoenix.
- KHAZANOV, Anatoly M. 1984. *Nomads and the outside world*. [Cambridge Studies in Social Anthropology 44.] Cambridge: Cambridge University Press.
- KOVÁCS László 2011. *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest: Hadtörténeti Múzeum.
- KOVALEV, Roman K. 2000-2001. „The Infrastructure of the Northern Part of the ‘Fur Road’ between the Middle Volga and the East during the Middle Ages.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11: 25–64.

- KOVALEV, Roman K. 2004. „What Does Historical Numismatics Suggest About the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? – Question Revisited.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13: 97–129.
- KOVALEV, Roman K. 2005. „Commerce and Caravan Routes Along the Northern Silk Road (Sixth–Ninth Centuries) – Part I: The Western Sector.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 14: 55–105.
- KOVALEV, Roman K. 2011. „The Role of Khazaria and Volga Bulgāria in Trade Relations between the Near East and European Russia during the Tenth Through Early Eleventh Centuries (The Numismatic Evidence).” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 18: 43–155.
- KOVALEV, Roman K. 2012. „The Production of Dirhams in the Coastal Caspian Sea Provinces of Northern Iran in the Tenth–Early Eleventh Centuries and their Circulation in the Northern Lands.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 19: 133–183.
- KOVALEV, Roman K. & Alexis C. KÄELIN 2007. „Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations.” *History Compass* 5: 1–21.
- KRADIN, Nikolay N. 2002. „Nomadism, Evolution and World-Systems: Pastoral Societies in Theories of Historical Development.” *Journal of World-System Research* 8/3: 368–388.
- LIU Xinru 2010. *The Silk Road in World History*. Oxford: Oxford University Press.
- MARTIN, Janet 1986. *Treasure of the Land of Darkness: The Fur Trade and Its Significance for Medieval Russia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MINARDI, Michele 2013. „A Four-Armed Goddess from Ancient Chorasania: History, Iconography and Style of an Ancient Chorasania Icon.” *Iran* 51/1: 111–143.
- NAZMI, Ahmad 1998. *Commercial Relations between Arabs and Slavs (9th -11th centuries)*. Warsaw: Wydawnictwo Akademickie.
- NOONAN, Thomas S. 1984. „Why dirhams first reached Russia: the role of Arab-Khazar relations in the development of the earliest Islamic trade with Eastern Europe.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4: 151–282.
- NOONAN, Thomas S. 1985. „Khazaria as an Intermediary between Islam and Eastern Europe in the Second Half of the Ninth Century: the Numismatic Perspective.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 5: 179–204.
- NOONAN, Thomas S. 1985a. „The first major silver crisis in Russia and the Baltic, c. 875–c. 900.” *Hikuin* 11: 41–50.
- NOONAN, Thomas S. 2000. „Volga Bulgāria’s Tenth-century Trade with Samanid Central Asia.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11: 140–218.
- NOONAN, Thomas S. 2000a. „The Fur Road and the Silk Road: the Relation between Central Asia and Northern Russia in the Early Middle Ages.” In: CSANÁD Bálint (Hrsg.) *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.-7. Jahrhundert*. [Varia archaeologica Hungarica 10.] Budapest, Napoli, Roma: Archäologisches Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 285–302.
- NOONAN, Thomas S. 2007. „Some Observations on the Economy of the Khazar Khaganate.” In: GOLDEN, BEN-SHAMMAI & RÓNA-TAS 2007: 207–244.
- POHL, Walter 1988. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa. 567 bis 822 n. Chr.*. München: C.H. Beck.
- POLGÁR Szabolcs 2019. *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (750-1000)*. Budapest: Balassi Kiadó.

- PRITSAK, Omeljan 1981. *The Origin of the Rus’*. Vol. 1. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SIMON Róbert (ford.) 2007. Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról*. Budapest: Corvina.
- SKAFF, Jonathan K. 2012. *Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors: Culture, Power, and Connections, 580–800*. Oxford: Oxford University Press.
- STARK, Sören 2008. *Die Alttürkenzeit in Mittel und Zentralasien: Archäologische und historische Studien*. [Nomaden und Sesshafte, 6.] Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- SZÁNTÓ Richárd (szerk.) 2007. *Középkori egyetemes történelem (Térképvázlatok gyűjteménye)*. Szeged – Miskolc: Szegedi Egyetemi Kiadó.
- SZÜCS Jenő 1997. *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Budapest: Balassi Kiadó – JATE – Osiris.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2005. *Sogdian Traders: A History*. [Trans. James Ward] Leiden and Boston: Brill.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2014. „Trans-Asian trade, or the Silk Road deconstructed (antiquity, middle ages).” In: Larry NEAL & Jeffrey G. WILLIAMSON (eds.) *The Cambridge History of Capitalism. Volume I. The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*. Cambridge: Cambridge University Press, 101–124.
- VALEEV, R. M. [ВАЛЕЕВ, Р. М.] 1995. *Волжская Булгария: торговля и денежно-весовые системы IX – начала XIII веков*. [Отв. ред. А.Г. МУХАМАДИЕВ.] Казань: Фест.
- VALEEV, R. M. [ВАЛЕЕВ, Р. М.] 2006. „Денежно-весовая система.” In: *История татар с древнейших времен в семи томах. Том II. Волжская Булгария и Великая Степь*. Казань: Рухият, 290–298.
- VALEEV, R. M. [ВАЛЕЕВ, Р. М.] 2011. *Торговля в Поволжье и Приуралье в IX – начале XV веков*. Казань.
- WOODWORTH, Cherie Kartchner 2019-2020. „Politics, Pastoralism, and Currents of World History on the Central Eurasian Steppe.” [Ed. and Introduction by Charles HALPERIN] *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 25: 65–138.
- ZIMONYI István 1990. *The Origins of the Volga Bulgars*. [Studia Uralo-Altaica 32.] Szeged.
- ZIMONYI István 2005. *Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ġayhānī-hagyomány magyar fejezete*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár XXII.] Budapest. Balassi Kiadó.
- ZIMONYI István 2014a. ‘The Mongol Campaigns against Eastern-Europe.’ In: Victor SPINEI (ed.) *Medieval Nomads in Eastern Europe. Collected Studies*. [Florilegium magistrorum historiae archaeologiaeque Antiquitatis et Medii Aevi, XVI.] Bucureşti – Brăila: Editura Academiei Române-Muzeul Brăilei editura Istros: 325–352.
- ZIMONYI István 2014. *A magyarság korai történetének sarokpontjai. Elméletek az újabb irodalom tükrében*. Budapest: Balassi Kiadó.
- ZUCKERMAN, Constantin 1995. „On the Date of the Khazars’ Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor. A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo.” *Revue des études byzantines* 53: 237–270.

A KELETRÓMAI (BIZÁNCI) BIRODALOM, A STEPPE ÉS A SELYEMÚT: KERESKEDELMI KAPCSOLATOK A 6–9. SZÁZADBAN

POLGÁR SZABOLCS¹

SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék

I. A Selyemút és a Római Birodalom az i. sz. 1–6. században

A Selyemút fogalma az európai tudományosságban a 19. században jelent meg. A Selyemút elnevezés alatt az Európa és Kína közötti útvonalakat, kereskedelmi és kulturális érintkezések, kapcsolatok színterét értjük. Az útvonalak egy része tengeri, más része szárazföldi út volt. A tengeri útrendszer Dél-Irán, India, Ceylon, Indokína, a Maláj-félsziget kikötőinek közvetítésével érte el Kínát, a szárazföldi pedig Iránon, Közép-Ázsián keresztül érte el a Turfán-sivatagot, onnan pedig vezetett tovább kelet felé. A szárazföldi útrendszer legészakibb ága pedig a Fekete-tenger északi partjától a Kaukázust északról elkerülve vezetett Közép-Ázsiába (Transoxania, a mai Bukhara [Buhārā] környéke), ahol csatlakozott az Iránon átvezető utakhoz. A valóságban ritka volt, hogy valaki a teljes utat végig megtegye, a jellemző az volt, hogy a kereskedők egy-egy szakaszt jártak csak végig, az áruk kereskedővárosokban cseréltek gazdát és jutottak még távolabbra.

A szárazföldi Selyemút térbeli kiterjedésében négy szakaszra osztható: kelet felől indulva az első az egyik régi császári központ, Chang'an 長安 (Xi'an 西安) és a régi Kína nyugati határvárosának nevezhető Anxi 安西 közötti terület, a második a Kunlun 崑崙 és Tianshan 天山 hegységek közötti szakasz, ami szinte végig sivatagon keresztül vezetett egészen a Pamír és a Hindukus hegységek széléig. Innen kezdődött a harmadik szakasz, ami nagy részben a régi Irán területén keresztül haladt (mai Afganisztán, Irán) illetve érintette délen a mai Pakisztán, északon pedig a mai Kazahsztán területét is.

¹ Email: polgar@hist.u-szeged.hu

A negyedik szakaszt pedig az Eufrátesztől nyugatra lévő térségbe tehetjük, több útiránnyal, amelyek Kisázsian keresztül a Földközi-tenger keleti partvidékéig vezettek. A tengeri Selyemút a Dél-Kínai-tenger, a Bengáli-öböl, az Indiai-óceán, a Perzsa-öböl és a Vörös-tenger érintésével teremtett összeköttetést Kína és a Mediterráneum között² (1. kép).

A Selyemút időbeli korszakolása nem ennyire egyszerű, de erre is történetek javaslatok. Az egyik lehetséges kronológiai felosztás három virágkort és a köztes időszakokat különbözteti meg:³

1. i. e. 1. század – i. sz. 3. század (Kína: Han-dinasztia, India: Gupta Birodalom, Irán: Párthus Birodalom, Európa: Római Birodalom);

2. A 600 és 1000 közötti időszak (Kína: Sui- 隋 és Tang-dinasztiák 唐, India: Pallava- és Rástrakúta-dinasztiák [Rāṣṭrakūṭa], Irán, Közel-Kelet: Kalifátus, Belső-Ázsia: Türk, majd Ujgur Kaganátus, Európa: Bizánci Birodalom);

3. a Mongol Birodalom korszaka (13–14. század).

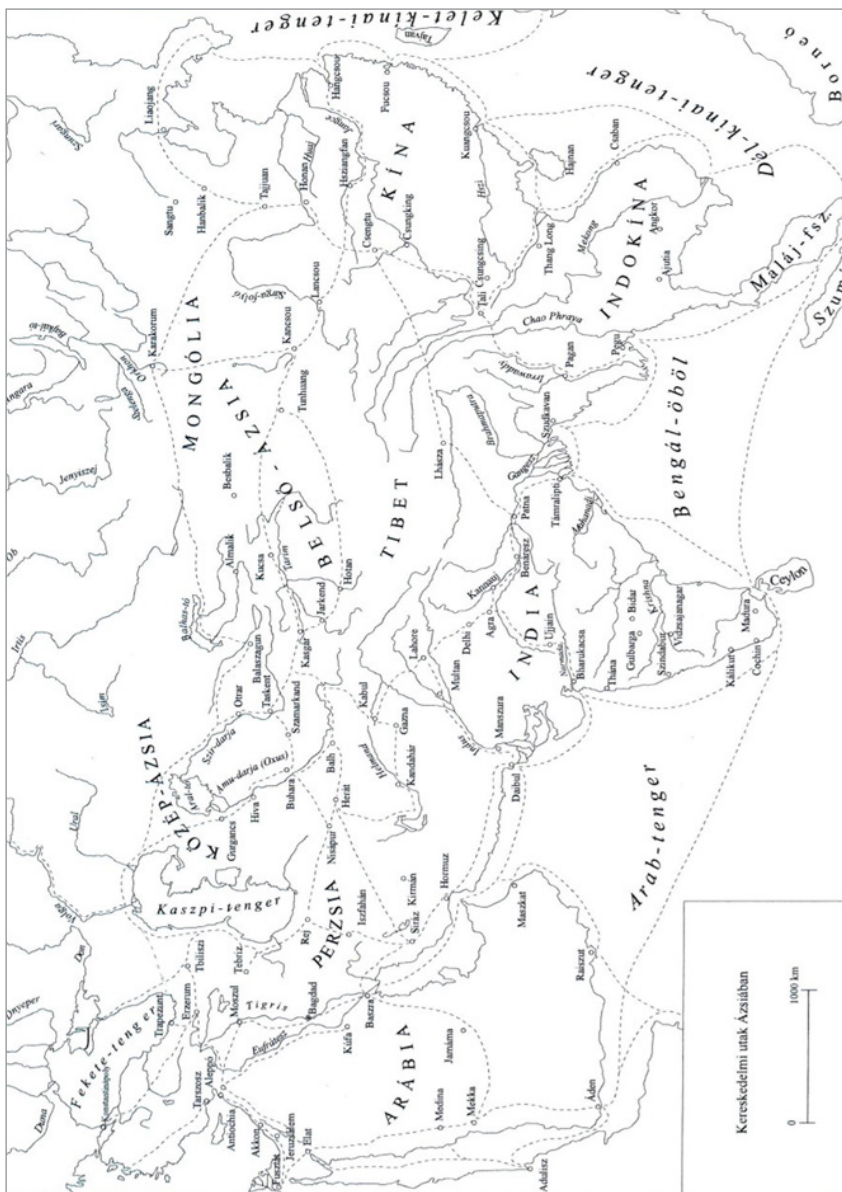
Ebben a tanulmányban az említett szárazföldi útszakaszok közül a legészakibb ágra, a Kazak-steppe és a Fekete-tenger közötti területre, időben pedig a 6–9. század közötti időszekekre, a fent említett második virágkorra fordítok figyelmet. Ennek az időszekeknak a legnagyobb birodalmai az említett térségben a Keletrómai (Bizánci) Birodalom, a Szászánida Birodalom, majd utána a Kalifátus, a Kazak-steppen pedig a Türk (552–745) majd az Ujgur Kaganátus (745–840), a kelet-európai steppen pedig a Kazár Kaganátus (kb. 7. század – kb. 1000) voltak.

Először egy összefoglaló áttekintésre törekszem, majd azt a jelenséget veszem részletesebben szemügyre, ami az utóbbi évtizedekben számos kutatónak feltűnt: az említett virágkorban nagyjából 750 után visszaesés figyelhető meg a kelet-nyugati forgalomban a Közép-Ázsia és Mediterráneum közötti területen. Ennek okát a Kalifátus kereskedelmi kapcsolatainak átrendeződésében szokás keresni, a kelet-nyugati forgalom csökkenésének feltételezését az írott források hiánya indokolhatja. Érdemes a régészeti leletekre is figyelmet fordítani, mert értékes hozzájárulást adnak a kérdések megválaszolásához.

A Római Birodalom az időszekezés kezdete körüli időben keleten az Iránban uralkodó Párthus Birodalommal volt szomszédos, a két birodalom határvidéke a Kaukázusban és az Eufrátesz mentén volt. A háborús időszekek békés évekkkel váltakoztak. A kelet felől a Római Birodalom felé szállított selyem a Párthus Birodalmon haladt keresztül és ebből a forgalomból

² Felföldi 2009: 30–31. Néhány összefoglaló jellegű munka: pl. Boulnois 1972; Höllmann 2006; de la Vaissière 2014.

³ Zimonyi 2021: 26–27.



1. kép Kereskedelmi utak Ázsiában a középkorban (a térképet tervezte: Szántó Richárd)

a párthusoknak nagy haszna származott. Ezen kívül könnyen meg tudták akadályozni a selyem eljutását a rómaiak felé. A Római Birodalom az 1. századtól ezért a tengeri útvonalakat részesítette előnyben. Augustus császársága (i. e. 27 – i. sz. 14) idején a birodalom megszerezte Egyiptomot, így megnyílt a lehetőség a Vörös-tengeren keresztül az India és Ceylon felé vezető tengeri utak használatára (ez részben az úgynevezett Fűszerút útvonala volt). Az i. sz. 1–6. században a birodalom állandó kereskedelmi kapcsolatban volt ezzel a régióval.⁴Róma kapcsolatai közvetve Kínáig elérték.⁵ A párthusokat követő Szászánida Birodalom elődeihez hasonlóan a selyemkereskedelmet stratégiai fontosságúnak tartotta a rómaiakkal való kapcsolatokban, és a politikai helyzet is hasonló volt, mint korábban, a római–perzsa (Szászánida) szembenállás változatlanul fennállt. Ugyanakkor a Római Birodalom nyugati fele a 6. században már nem volt egységes birodalom, lényegében megszűnt, a helyére lépő kisebb-nagyobb királyságok nem tudták biztosítani a korábbi egységes piacot és a nagyobb mértékű exportot. A kivitel a nyugati területekről csökkent.

Ebben a helyzetben még jobban felértékelődött a gazdag kelettel folytatott kereskedelem, aminek a középpontjában a kínai selyem importja állt. A birodalomban nagy volt a kereslet a selyemre. A külkereskedelem egyenlege ekkoriban passzív volt, a rómaiaktól főleg értékes szíriai szöveteket és edényeket szállítottak keletre. A rómaiaknak fizetniük kellett a perzsa területen keresztül érkező kínai selyemért, ami megrágította a kereskedelmet, különösen, hogy arannyal fizettek.

Mivel a perzsákkal folyamatosan ellenséges volt a viszony, ezért még I. Iustinianos császár idején (527–565) is a tengeri utak biztosították a kapcsolatot India (és közvetve Kína) felé. A tengeren szintén akadályt jelentett az iráni fölény, a kereskedelem és a hajózás nagymértékben az ő kezükben volt. A hajósok a Perzsa-öböl és Ceylon között közlekedtek, utóbbi helyen szerezték be a kínai selymet. Ennek a hátrányos helyzetnek az ellensúlyozására Iustinianos császár Etiópiával (Akszúmi Királyság) próbált szövetségre lépni, de ez a lépés nem hozott javulást. Ekkor, nagyjából az 560-as, 570-es években kezdtek nagyobb figyelmet fordítani az északi útvonalakra, amelyek a nomádok területein vezettek keresztül és északról kerültek meg a perzsa birodalmat.⁶ A teljes képhez hozzá kell még tenni, hogy a rómaiaknak

⁴ A Római Birodalom és India, Ceylon kereskedelmi kapcsolatairól a császárkorban lásd Székely 2008.

⁵ Lásd például Hoppál 2018; Hoppál 2023. Az Indiában talált római eredetű üveg lásd Székely 2021: 6–8.

⁶ A selyemkereskedelem és a birodalom 6. század keleti kapcsolatairól lásd például Ostrogorsky 2001: 78–79; Zimonyi 2021: 23.

nagyjából ekkor sikerült hozzájutniuk a nyersselyemkészítés technikájához. A kortárs történetíró, Prokopios szerint az első selyemhernyókat szerzetesek csempészték be a birodalomba.⁷ A rómaiaknak sikerült is a selyemgyártást elindítani, de a nagy kereslet miatt a behozatalra is szükség volt még.

Az eurázsiai steppezónában az i. e. 3. században az ázsiai hunoknak is nevezett xiongnuk 匈奴 alapítottak birodalmat, ami az i. sz. 1. századig fennállt. A birodalom központja a mai Mongólia területén volt, magába foglalta Dél-Szibéria jelentős részét, a Jenyiszej-vidéktől az Altaj-hegységig, délnyugaton pedig egészen Baktria határáig terjedt.⁸ A xiongnuk kapcsolatban voltak a Selyemúton folyó kereskedelemmel, iráni (baktirai) kapcsolatokat bizonyítják a gazdag temetkezésekben talált textíliák.⁹ A xiongnukat a xianbei-ek 鮮卑, majd a rouranok 柔然 (ruanruanok 蠕蠕) birodalmi követték a 2. század közepétől az 550-es évek közepéig terjedő időszakban. 552–555 között újabb hatalomváltás történt a steppén, a rouranok vazallsai, a türkök fellázkodtak és magukhoz ragadták a hatalmat. Létrejött a Türk Birodalom (Kaganátus), ami egy átmeneti időszakot leszámítva egészen 745-ig állt fenn (igaz, a 680-as évek elejétől már kisebb területen, mint korábban). A belső-ázsiai nomád birodalmak jellegzetes vonása volt a birodalmat alkotó törzsek, népek laza szövetsége, amit egy vezető nemzetség dinasztikus házasságokon és előnyös szövetségi rendszeren keresztül tartott fenn. Egy-egy ilyen birodalom képes volt hosszabb időn keresztül is fennmaradni, de előbb-utóbb szétesett alkotórészeire. Az új vezetőknek ezért az első feladatuk általában az volt, hogy „összegyűjtsék” az önállósult törzseket, egy uralkodó irányítása alá tereljék vagy kényszerítsék őket. A türk hatalomátvétel után is ez volt a feladat. A megszűnt Rouran Birodalomból egy jelentős csoport önállósult és nyugat felé vándorolt (menekült), akiket a türkök megpróbáltak megállítani. Ez a menekülő csoport alkotta az Európában 557 körül megjelenő avar törzsszövetség központi részét. Az avarok után nyomuló türkök pár év leforgása alatt meghódították a közép-ázsiai Heftalita Birodalmat, és délen elérték a Szászánida Birodalom határához. Itt volt Sogdia, egy szintén régi múltra visszatekintő terület, ahol jelentős kereskedővárosok voltak. A szogdok a későbbiekben a türkök segítői lettek, és szerepük azért fontos, mert ők tartották kézben a Selyemút ezen szakaszá-

⁷ *De bello gothico* IV.17. Wirth 1963: 576–577; Kondrat’ev & Udal’cova 1950: 431; Bréhier 2010: 171.

⁸ Vásáry 2003: 35–38.

⁹ Rudenko 1962: 97–108 (Noin-ula, Nojon uul). Selyemleleteket Kínán és Kelet-Turkesztánon kívül ismerünk még Mongóliából és Dél-Szibériából is az i. e. 2 – i. u. 2. század közötti időből (pl. Lubo-Lesničenko 1978: 15). Gol-Mod lelőhelyről kék-fehér díszű bordás üveg-tálat ismerünk, ami viszont nyugatról érkezhetett (Hoppál 2018: 137).

nak kereskedelmét.¹⁰ Az avarok üldözését folytató türkök elérték a Volgát, leigázták az ott lakó ugur (ogur) törzseket, majd azok nyugati szomszédait, az utigurokat, valamint az onogurokat és alánokat is, elérve a Don folyó és az Azovi-tenger térségét. A belső-ázsiai türk hatalomváltás érdemben befolyásolta a római–perzsa és a római–nomád kapcsolatokat is. Egyrészt a hatalmi politika, másrészt a selyemkereskedelem terén.

A türkök a nyugati terjeszkedésük során a Selyemút északi ágának egy részét is ellenőrzésük alá vonták. Ez lehetőséget jelentett számukra, hogy bekapcsolódjanak a selyemkereskedelembé. Először a perzsákkal próbáltak megegyezni. Ištämi (ur. 552–575; görög: Dizabulos; kínai: *Shidianmi* 室點密 vagy *Sedimi* 瑟帝米) a Türk Birodalom nyugati részének vezetője egy Maniakh nevű szogd kereskedő vezetésével követséget küldött a Szászánida Birodalomba, engedélyt kérve a birodalom területén történő selyemszállításhoz és árusításhoz. A perzsa uralkodó azonban nem adta meg az engedélyt, az ajándékba küldött selymet pedig nyilvánosan elégettette (állítólag egy heftalita tanácsadója javaslatára, aki érthetően nem szerette a türköket, népe leigázóit). Ezt követően Ištämi újabb követséget küldött, de őket még annyira sem fogadták barátságosan, mint az előzőt: többen meghaltak közülük, állítólag megmérgezték őket. Ezt követően a türk–perzsa kapcsolatok ellenségessé váltak, a türk–szogd közvetítő kereskedelem a Szászánida Birodalmon keresztül lehetetlenné vált.¹¹ Ezért a türkök közvetlen kapcsolatokat kerestek a Keletrómai Birodalommal, a selyem másik nagy felvevőjével. Az újabb követséget szintén Maniakh vezette és a már említett északi úton, a Volgán és a Kaukázus nyugati részén átkelve, fekete-tengeri hajóút után 567-ben megérkeztek Konstantinápolyba.¹² II. Iustinos császár (ur. 565–578) barátságosan fogadta őket és kész volt a kereskedelem elindítására, valamint a Türk Birodalommal szövetségre lépni a Szászánida Birodalommal szemben. A keletrómaiaknak a türk terjeszkedés és a türk–perzsa ellentét jól jött, mert így egy új szövetségest találtak ellenségükkkel szemben. Ez a kapcsolatfelvétel évtizedekre meghatározta a Keletrómai Birodalom politikáját a tőle északra lakó nomádok irányában. Az északi területek, a steppe szerepe a rómaiak számára felértékelődött.

II. Iustinos a türk kezdeményezés viszonzásaképp követséget indított Ištämi udvarába egy Zémarchos nevű tisztviselő vezetésével. 569 augusztusában a császári küldöttség együtt indult el a hazafelé tartó türk követséggel. Utazásukról beszámoló készült, ami Menandros Protektór munkájában

¹⁰ A szogdokról és a Selyemút történetében betöltött szerepükről összefoglalóan lásd de la Vaissière 2005.

¹¹ Vásáry 2003: 69.

¹² Menandros protektór, X.1–2, Blockley 1985: 114–117.

maradt fenn.¹³ Ebből ismerjük a követség útvonalát. Az odaútról csak annyit tudunk, hogy sok napi utazást követően a szogdok földjére értek, majd onnan folytatták útjukat az Ektag nevű hegyig, ahol Ištámi szállása volt. Ennek a hegynek az azonosítása kérdéses, valahol a Kazak-steppét keleten határoló hegységekben kereshetjük. A fogadtatás szívélyes volt, visszafelé a keletrómai követség két részre vált, egyik rész egyenesen indult vissza Konstantinápolyba, míg Zémarchost Ištámi arra kérte, hogy kísérje el a perzsák ellen hadjáratra induló seregében. Zémarchos a Talasz folyóig tartott vele, majd innen ő is hazafelé indult. A rómaiakhoz csatlakozott a Konstantinápolyba induló újabb türk követség, Tagma tarkán vezetésével. Útjuk az Aral-tótól északra, az Emba, a Jajik (Urál) folyókat és a Volgát keresztezve ért a Kaukázus északnyugati szélére, Alániába, onnan pedig a Fekete-tenger valamelyik kikötőjébe, ahonnan hajóval érkeztek meg Konstantinápolyba.¹⁴

A másik részletes útijelentés, ami ezekből az évtizedekből ránk maradt, Valentinos követ utazásáról tudósít. Neki ez volt a második követjárása. 575-ben indult el, Konstantinápolyból Szinope érintésével a Fekete-tenger északi partjáig hajózott és a Krímtől keletre kötött ki. Innen szárazföldön folytatta útját a nyugati türk uralkodó szállásáig.¹⁵ Az útvonal első szakasza az Akkaga nevű vidéken vezetett keresztül, amiről csak annyit tudunk, hogy ez a területen uralkodó személy neve volt, aki az utigurok vazallusa volt. Az utigurok a Don és a Volga közötti területen laktak, tehát ezen a szakaszon még az utazás elején haladtak keresztül. Az Alánián keresztül vezető utat nem említi a leírás, ezért feltételezhetjük, hogy Valentinos, ha nem is egészében, de részben más útvonalon haladt, mint Zémarchos. Erről a két utazásról részletes beszámoló maradt fenn, de ezen kívül még egy sor másik követjárásról is van tudomásunk. A keletrómaiak követei közül név szerint ismerjük Anankastést, Eutychiost, Éródianost, és Paulost, de azt is tudjuk, hogy Valentinos már 575 előtt egyszer járt a türköknél.¹⁶

Az a szokás alakult ki, hogy a türkökhöz érkező és onnan visszainduló római követekhez türk követség csatlakozott és együtt érkeztek Konstantinápolyba, és fordítva, a rómaiaktól visszainduló türk követek pedig a császári követekkel együtt indultak el. Valentinos második követsége százhat hazájába visszainduló türkkal együtt indult útnak. Konstantinápolyban lényegében folyamatosan tartózkodott egy türk (szogd) csoport, akiknek az összetétele

¹³ Menandros protektór, X.2–3; X.4–5. Blockley 1985: 116–119; 124–127.

¹⁴ Menandros protektór, X.2–5, Blockley 1985: 117–127. Magyar fordítása: Györffy 2002: 77–80.

¹⁵ Menandros protektór, XIX.1, Blockley 1985: 170–173. Magyar fordítása: Györffy 2002: 80–81.

¹⁶ Menandros protektór, XIX.1, Blockley 1985: 170–171. Magyar fordítása: Györffy 2002: 80.

változott. Ezek az információk a 6. század második felére, az 575-ig terjedő időszakra adnak felvilágosítást a keletrómai–türk kapcsolatokról. Ebből azt láthatjuk, hogy a követségek gyakran érkeztek és indultak, a kapcsolattartás folyamatos volt. A követségek egyúttal kereskedő karavánok is voltak, tehát a selyem gyakorlatilag folyamatosan, rendszeres időközönként érkezett Konstantinápolyba. A 6. századra vonatkozóan azt tudjuk, hogy egy szogd karavánban körülbelül 240 fő és 600 teve volt, és összesen körülbelül 120 tonna terhet tudtak szállítani. A teljes rakományból körülbelül 5 tonna volt a nyersselyem. Ez elmarad a tengeri áruszállítás lehetőségeitől – a 2. század közepén egy Indiából Egyiptomba közlekedő tengeri hajó körülbelül 300 tonna rakományt tudott elszállítani – de nem is jelentéktelen mennyiség.¹⁷ Amihez még hozzátehetjük, hogy a türk karavánok a perzsa birodalom kikerülésével érkeztek Konstantinápolyba, így az import is jóval kevesebbe került. A szárazföldi szállítás azonban lassú volt, Kínából a perzsa határig körülbelül 150 napig tartott az út, innen még 80 nap volt a Keletrómai Birodalomig.¹⁸ A keletrómaiaknak szállító szogdok azonban Kászgárban szereztek be a kínai selymet, nagyjából a teljes út felénél.

575 után a türk–keletrómai viszony megromlott, de nem szakadt meg. 598 körül biztosan érkezett türk küldöttség a birodalomba, mert a türk uralkodó által küldött levelet említi a 7. század elejének jelentős történetírója, Theophylaktos Simokattés.¹⁹ A belső-ázsiai türk hegemonia a 7. század közepén megszűnt, a keleti birodalomrész 630-ban, a nyugati 659-ben kínai fennhatóság alá került, ami értelemszerűen véget vetett a keletrómaiakkal fenntartott kapcsolatoknak is. A Keletrómai Birodalom nemcsak a türkökkel, hanem Kínával is érintkezésben volt. Kínai források említik a rómaiak küldötteit 643-ban, 667-ben, 701-ben és 719-ben (esetleg még 742-ben).²⁰ Azt nem tudjuk, hogy kik voltak ezek a követek, arra gondolhatunk, hogy szogdok, akik előtte már jártak Konstantinápolyban, és vállalkoztak a keletrómai császárok üzenetének továbbítására. A követjárásokról szóló tudósítások alapján jól látható, hogy az 550-es és 710-es évek vége között Konstantinápoly kapcsolatai messze keletre kiterjedtek, amit az írott forrásokon túl a Belső-Ázsiában és a mai Kína területén talált keletrómai pénzek (jellemzően *solidus*ok) és azok utánzatai is jeleznek.²¹ Ezeknek a kapcsolatoknak az egyik eredménye a kínai selyemhez történő könnyebb hozzáférés volt. A türk

¹⁷ Zimonyi 2021: 23–24.

¹⁸ Bréhier 2010: 170.

¹⁹ *Világtörténelem* VII. 7. (Olajos 2012: 243).

²⁰ Noonan 1984: 259; Hannestad 1957: 456; Dobrovits 2007: 66.

²¹ Xia 1962; Lin 2006; Guo 2020; Li 2021; a legkésőbbiek II. Iustinos (565–578), Hérakleios (610–641), II. Kónstas (642–668) veretei.

hatalom megszűnése sem okozott nehézséget, mert a türkök területei kínai ellenőrzés alá kerültek (egészen 680-ig).

A 8. század elején azonban nagyot változott a helyzet az Iránnal szomszédos északi zónában. Az arab terjeszkedés elérte ezt a régiót. A Szászánida Birodalom belső részei már a 7. század közepén arab uralom alá kerültek. Az arab hódítás nem állt meg itt, hanem folytatódott Hwārizm, Hūrāsān [Khorászán] és Transoxania felé, utóbbi vidéken voltak a szogdok városállamai is. A szogd városok és a Selyemútnak ez a szakasza évtizedekig hadszínterré vált. A 650-es évek végétől kínai támogatással és a Szászánida-dinasztia vezetésével Hūrāsān vált az arabellenes ellenállás központjává. Az arabok a 7. század utolsó harmadában Hūrāsān nagy részét is elfoglalták, ezt követően már Sogdia is célpontjukká vált. 705 és 712 között folyamatos támadás alatt volt, ugyanekkor, 712-ben az arabok elfoglalták Hwārizmet is. Ebben a helyzetben Kína közvetlenül is beavatkozott a közép-ázsiai hatalmi harcba, ebben szövetségesei voltak az egykori nyugati türk birodalom törzsei, akik közül ekkor a türgesek vették át a vezető szerepet. Az arabok 715–719 között elérték a Szír-darját, a 720-as években azonban a türgesek sikeresen harcoltak az arabokkal szemben, aminek következtében a szogd városok felett nem tudott állandósulni az arab fennhatóság.

A türges kagán, Suluq (kínaiul: Sulu 蘇祿; megh. 737) Kínával szemben is önállóságra törekedett. Halála után azonban a törzsszövetségben belső harc kezdődött, aminek következtében meggyengültek. Kína ekkor Transoxania egy részét újra befolyása alá tudta vonni, és kapcsolatai elértek egészen Tabarisztánig, a Kaszpi-tenger partjáig. Az arabok is újra próbálkoztak tovább terjeszkedni kelet felé. Ez a vetélkedés hozta el a kínai–arab közvetlen összecsapást a Talasz folyó völgyében 751-ben.²²

A talaszi csata végül egyensúlyt teremtett a felek között, a kínai és az arab befolyási zóna hosszabb időre állandósult: Turkesztán maradt kínai fennhatóság alatt (időnként osztozva a tibetiekkel és nomádokkal), Transoxania, Sogdia az iszlám világ része lett. Közben a türkök is kivívták függetlenségüket, megszabadultak a kínai fennhatóság alól, de új birodalmuk csak a korábbi birodalmuk keleti felére korlátozódott, Tibet pedig a térség egyik erős szereplőjévé vált. A türgesek helyét 766-tól a karluk törzsszövetség vette át, és vezető szerepét meg is tudta tartani egészen a 9. század végéig. A 8. századra tehát Belső- és Közép-Ázsiában jelentős átrendeződés történt. A tárgyalt időszakban a Keletrómai Birodalom érdeklődéssel tekintett Belső-Ázsiára, és ez nagyrészen a selyemkereskedelem miatt volt így. Ezzel együtt a keletrómaiak földrajzi ismeretei jelentősen bővültek, ezt követően hosszú

²² Dobrovits 2007: 63–67.

ideig jóval kevesebbet tudtak Belső-Ázsiáról az európaiak.²³ Érdekes, hogy a 7–8. századi kínai aktivitás szintén hasonló hatással volt Kínára, a földrajzi ismeretek itt is bővültek, mégpedig a nyugati országokról (Hwārizm, Sogdia, Kazár Kaganátus, Keletrómai Birodalom).²⁴

II. Helyi készítésű és külföldi eredetű selyem a Keletrómai Birodalomban (8–9. század)

A steppe nyugati részén is fontos változások történtek. A Volga–Don–Kaukázus térségben a türk uralom 600 körül megszűnt (pontosabban a Kaukázus északkeleti részén, egy kis területen még fennmaradt), az itt lakó törzsek az onogundur-bulgárok vezetésével erős szövetséget hoztak létre, ami egészen a 670 körüli évekig fennállt. Ekkor a Kaukázus északkeleti részén lakó kazár törzsszövetség vette át az irányítást, elfoglalta a bulgárok területét. A kazárok korábban a nyugati türkök vazallusai voltak, de a 8. századra már önállósultak, vezetőjük a kagáni titulust használta. A Kazár Kaganátus hosszú időre meghatározta ennek a régióknak a történetét. A Kaganátus kezdettől fogva barátságos kapcsolatban volt a Keletrómai Birodalommal. A Belső-Ázsia felé vezető utak a kazárok, és a velük szomszédos alánok területén vezettek keresztül. A kazárokkal és alánokkal fenntartott jó viszony lehetővé tette a keletrómaiaknak, hogy a korábbi keleti kereskedelem akadálytalanul folytatódjon. Kazária határát szintén elérte az arab terjeszkedés. Az első nagy összecsapás már 652-ben megtörtént, ekkor a kazárok legyőzték az ellenük támadó arab sereget. A harcok a 8. század elején újultak ki és egészen a 730-as évek második feléig tartottak. A Kaukázus ekkor hosszú időre hadszínterré vált, de ez inkább csak a hegység keleti és középső részét érintette, a nyugati részt, ahol a kelet–nyugati kereskedelmi utak átvezettek, nem.

A 8. század közepén, ahogyan Közép-Ázsiában, úgy a kazár határvidéken is véget ért a háborús időszak, az arab hatalom berendezkedett az elfoglalt területeken, a további erőszakos terjeszkedés abbamaradt. Az Arab Kali-

²³ A Belső-Ázsiáról szerzett ismeretek jól látszanak Theophylaktos Simokattés történeti művében (7. század első fele). A Türk Kaganátus történetéről, Belső-Ázsia földrajzi és etnikai viszonyairól, valamint a Kína északi részéről, utóbbival kapcsolatban külön érdekes a *taishan* (kínai *taishang* 太上 'legfelségesebb uralkodó'), Taugaszt országnév, Khubdan városnév. Utóbbi Chang'an szög elnevezésének tartják (az említett rész magyar fordítása: Olajos 2012: 247–252) (Pigulevskaja 1951: 209–211).

²⁴ Lin 2001.

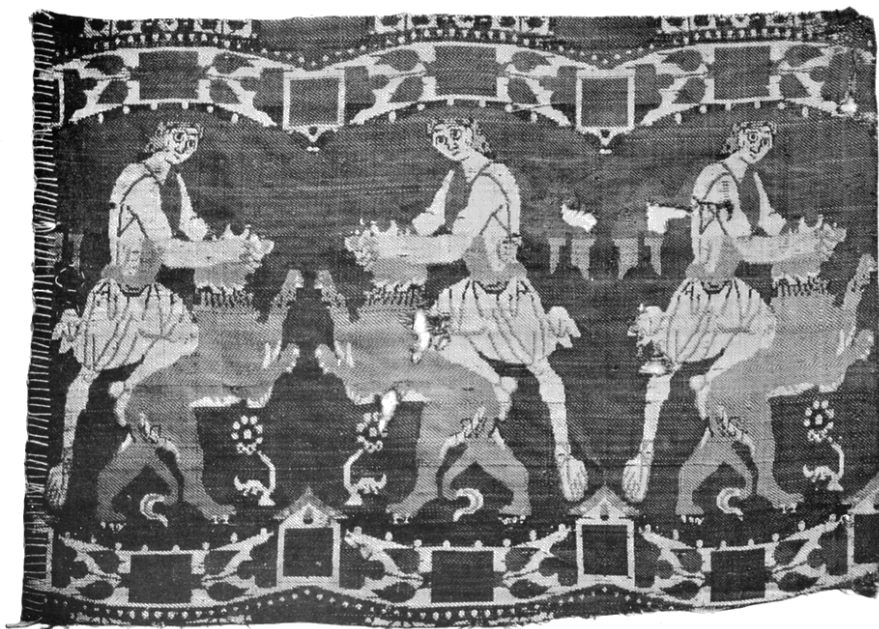
fátus és szomszédai között az ellenségeskedést hamarosan békés egymás mellett élés váltotta fel, és ezzel egyidejűleg megkezdődött a kereskedelmi kapcsolatok kiépülése is. Az iszlám területen hamarosan a prémek váltak értékes árucikké, amiért ezüstöt adtak. A steppét északról határoló hatalmas eurázsiai erdőöv kimeríthetetlennek tűnő prémkészlettel rendelkezett, ami hosszú időre folyamatos észak–déli kapcsolatrendszert alakított ki (Prémút). A 8. század végétől a Kazár Kaganátus közvetítő szerepet játszott mind az észak–déli, mind pedig a kelet–nyugati kereskedelemben.

A közép- és belső-ázsiai hatalmi harcok, politikai változások és az iszlám megjelenése tehát nem hozták el a Selyemút közvetítő szerepének megszűnését. A keletrómai selyemtermelést akadályozta, hogy a szíriai műhelyek a 7. században arab uralom alá kerültek. A nyersselyem előállítás és selyemkészítés másik központja Konstantinápoly volt. Az arab hódítást követően ide összpontosult a birodalom selyemtermelése. A selyemmanufaktúrák a Nagy Palota környékén helyezkedtek el. Kezdetben állami, később magánmanufaktúrák is működtek. A selyemipart különböző testületek szabályozták, a 10. századra már öt ilyen testület működött. A testületek élén *exarchosok* álltak, akiket a városi prefektus nevezett ki. A selyemipar résztvevői közül ismerjük a nyersselyem készítőket, a selyemszövőket, a nyersselyem eladókat, a selyemszövet eladókat, illetve a selyemkereskedőket.

A műhelyeket a felügyelők bármikor ellenőrizhették. A műhelyek csak annyi nyersselymet vehettek át, amennyit fel tudtak dolgozni. Az eladásra előkészített szövetanyagot a prefektus pecsétjével látták el. A tartományokban és a birodalom külső határainál a selyem ki és behozatalát kereskedelmi felügyelők, vámtisztviselők, *kommerkiariosok* (a római *comes commercium* görög megfelelője) ellenőrizték. A *kommerkiarios* funkciója változott az idők folyamán, a 6–7. században olyan hivatalnokot jelentett, aki a határállomásokon engedélyezte a selyem kivitelét. Selymet külföldre kivinni csak engedéllyel lehetett. A selyem kivitelét kevésbé korlátozták a Kalifátus felé. Ennek az lehetett az oka, hogy nem lett volna értelme a szigorú tiltásnak az arabok irányába, mivel a selyem manufaktúrák korábban Szíriában és Egyiptomban voltak, amit az arabok elfoglaltak, és ezután ők is kezdtek selymet gyártani. A selyemkivitel korlátozása később is megmaradt, de a *kommerkiariosok* szerepe fokozatosan átalakult, általános kereskedelmi felügyelők lettek, akik beszédtek a vámokat. Az ő pecsétjeik szintén jól jelzik a selyemtermelés és kereskedelem terjedését és növekedését a birodalomban.²⁵

²⁵ A selyemiparról lásd pl. Lopez 1945; Gonosová & Patterson-Ševčenko 1991; Bréhier 2010: 194; a *kommerkiariosok* szerepéről és pecsétjeiről lásd Oikonomidès 1986; a selyemkereskedelemről lásd Kazhdan 1991.

A Mediterráneumban legkésőbb a 4. századtól a húzózsínóros szövőszéket használták. A selyemszövetek az úgynevezett vetülékkompozit kötésű, latin nevén *samitum* (*szamit*) típusba tartoznak.²⁶ A reprezentatív, különösen értékes szövetek nagyméretű szövőszékeken készültek, ezeket általában két takács és két segéd kezelte (2–3. kép).



2. kép Bizánci selyem Sámson ábrázolásával (6–7. század)²⁷

²⁶ A szamit típusú szövetek közös jellemzője az $\frac{1}{2}$ S vetüléksávoly, ami két lánc és két vagy több vetülékfonalból áll össze. A fő lánc mozgatása eredményeképpen egy vetülék a színoldalra, a többi a fonáloldalra kerül. A szamit szöveteknél a fő lánc nem látszik (E. Nagy 2014: 107).

²⁷ Online elérhetőség: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:HDFRE_V4_D289_Figured_silk_textile_representing_Samson,_6th_or_7th_century.png; utolsó megtekintés: 2024. október 9.



3. kép Bizánci selyem (7–8. század), Maastricht, St. Servatius bazilika²⁸

Az egyszerűbb mintázatú és kisebb méretű szövetekhez elég volt kisebb húzózsínóros, vagy egyszerűbb nyüstös szövőszék, amit egy takács és egy segéd működtetett.²⁹ A viseleti célú szöveteken általában aprómintás díszítést alkalmaztak, ami szigorúan geometrikus, a felületet rácsrendszer hálózza be, ebben stilizált növényi vagy geometrikus mintázat ismétlődik benne szabályosan. Az aprómintás díszítés előképei a kopt szövetekben találhatók, ez a tradíció terjedt el később a Keletrómai Birodalom többi részében is.³⁰

²⁸ Online elérhetőség: <https://es.m.wikipedia.org/wiki/Archivo:Textielschat02.jpg>; utolsó megtekintés: 2024. október 9; Stauffer & von Virág 1991: 30.

²⁹ E. Nagy 2014: 104–105.

³⁰ E. Nagy 2014: 107; Harangi *et al.* 2023: 388.

A ránk maradt selyemszövet maradványok egy kisebb része egy másik típust képvisel. Ezek az úgynevezett *taqueté* szövetek. Ez egy archaikus vetülék kompozit, eredetileg gyapjúsövetek készítésénél alkalmazták. Az i. sz. 1. századból ismerünk ilyen gyapjúsövet maradványokat Egyiptomból és a Közel-Keletről, a 4–7. századra már elég széles körben elterjedt. A selyemszövésben is ekkor jelent meg, a kínai import *jin* 錦 selymek másolása során a vetülék és a láncfonal felcserélésével alakult ki. A legkorábbi ilyen selyemszövet Dura Europosból ismert (3. század), de ekkor kezdtek a közép-ázsiai és iráni és egyiptomi műhelyek is *taqueté*-selymeket termelni (az egyiptomi termelést feltehetően perzsa származású mesterek honosították meg, az ornamentika és a színek is erre utalnak). A 6–7. században Nyugat-Európába is exportáltak ilyen selymeket, de ezt követően a szamit-selymek lettek a jellemzők a Keletrómai Birodalomban és a környező területeken. Iránban, a 10–11. században a Bujida-dinasztia uralma alatt még jelentős műhelyek alkalmazták ezt a szövés technikát.³¹

A 8. század második felében – 9. század elején a keletrómai selymet – korlátozott mértékben – már külföldre is szállították, igaz, ez sokszor inkább ajándékozás formájában történt. A Kaukázus nyugati részére, a szövetséges Alániába és szomszédságába is érkeztek ilyen selymek. A Kaukázus nyugati részén több lelőhelyről nagyobb mennyiségű textilია került elő. A lelőhelyek magashegységi régióban vannak, ezért tudtak jobban megmaradni a szövetek, valamint más szerves anyagból készített tárgyak, ruhák. Néhány lelőhelyről különösen sok selyemmaradványt ismerünk: pl. Moscssevajja Balka, Nyizsnyij Arhiz, Nizsnyaja Tyeberda. A legismertebb közülük talán Moscssevajja Balka lelőhely, a Bolsaja Laba (a Kubány mellékfolyója) felső folyásánál, a mai Karacsáj-Cserkesz Köztársaságban (Orosz Föderáció). A lelőhelyen sziklába mélyedő kamrasírokba és kőládákba temetkeztek. A sírkamrákat a temetés után befalazták, vagy kőlappal elzárták, a kőládákra szintén fedelet tettek. Ez a sírrablások megakadályozását is szolgálta, de a nehéz kőlapok, és a magashegységi környezet ellenére mégis megfigyelhetők voltak a korábbi rablások nyomai. Ezek azonban többnyire nem érintették a selyemruházatot, ami a kedvező mikroklímának köszönhetően hosszú ideig konzerválódott. A leletanyagból pontosan tudjuk rekonstruálni a korabeli férfi és női viseletet: hosszú köpeny, kaftán (díszes gallérral, gyapjúbéléssel), fejfedő, nőknél párta, csizma, cipő (felnőtt és gyerekcipő is), bőrkesztyű. Érdekes darabjai a leletanyagnak a miniatűr babaruhák. A felnőtt felsőruhák nagy részénél megfigyelhető a selyemszövet díszítés.³² A selyemszövetek egy része a keletrómai műhelyek terméke, más részük azonban keleti, sogdiai vagy iráni. A szöve-

³¹ Harangi *et al.* 2023: 391–393.

³² Ierusalimskaja 1978; Borkopp & Ierusalimskaja 1996.

tek egy része jó minőségű (40–60/cm²). A legérdekesebb leletek azonban nem a selymek és egyéb tárgyak (övszerelék, ékszerek, amulettek, íj, tegez stb.) hanem néhány olyan tárgy, ami közvetlenül Kínához vagy környékéhez köthető: 1. egy körülbelül 15x8 cm méretű rózsaszínű papírtöredék, rajta fekete tussal, kínai írással feljegyzett szövegtöredék. Az olvasható részletek alapján egy kereskedő üzleti feljegyzéseit tartalmazta;³³ 2. egy szürke és egy sárga színű papírtöredék, rajtuk tussal írt szövegrészletek (kínai írásjegyekkel); 3. buddhista szentkép selyemszöveten (Amitábha-Buddha ábrázolás).³⁴ A szentkép és az írásos papírtöredékek is Tang-koriak, ugyanakkorra (8. század) keltezhetők, mint a temetkezések. A felsorolt három lelet egy kínai kereskedő tulajdona lehetett.³⁵ Az azonban érdekessége az egésznek és egyúttal kérdéseket is felvet, hogy az említett tárgyak Kínától ilyen távolságra eljutottak. Európa és a kínai határvidék között a szogdok közvetítettek, európai és muszlim szerzők nem írtak arról, hogy kínaiak jártak volna (főleg rendszeresen) Európába. Lehet, hogy a tárgyak eredetileg valóban egy kínai kereskedőé voltak. Tőle vásárolhatott egy szogd kereskedő, ekkor kerülhetek hozzá a papírok és a szentkép (utóbbi a szogd számára is fontos lehetett).³⁶ Az egyik papírt feltehetően csomagolásra használták, az eredeti funkcióját így már elvesztette. Az elszámolási jegyzék is talán már egy felesleges papír volt, végül azonban nem veszett el. A szogd kereskedő pedig egészen a Kaukázusig hozta magával őket. Az megint nem deríthető ki, hogy itt végül kihez kerültek, és milyen körülmények között lettek temetkezés részei. Szintén értékes selyemszövetek maradványai kerültek elő a Moszcsevjaja Balkától nem messze található Haszautban és az Eskakon folyónál is.³⁷

Nyizsnyij Arhiz és Nyizsnyaja Tyeberda szintén a Karacsáj – Cserkesz Köztársaságban vannak, előbbi a Nagy (Bolsoj) Zelencsuk folyó teraszos partján. Itt négy temető is van, amelyekben összesen körülbelül 3000 temetkezés lehet. A sírok egy részét a sziklás részeken természetes bemélyedésekben, hasadékokban alakították ki, más részük sírkamrás, illetve kőládás temetkezés. Nyizsnyaja Tyeberda a Tyeberda folyó völgyében található, hasonló temetkezések vannak itt is, mint az előző lelőhelyen.³⁸ A terület a 8–10. században Alánia része volt, és a környéken vannak keresztény

³³ Anna Ierusalimskaja, illetve a Münchenben kiadott kiállítási katalógus két egymástól eltérő olvasatot közöltek: 1. „... 100 pénz, ...10. hónap, 4. nap...eladtam...” (Ierusalimskaja 1978: 151), 2. „...búza, összesen 6000...2000 *yuan* bevétel ...4. hónap, 14. nap...búza ...hús 4 *yuan*ért vásárolva” (Borkopp & Ierusalimskaja 1996: 102).

³⁴ Borkopp & Ierusalimskaja 1996: 101 (120a kép), 102.

³⁵ Borkopp & Ierusalimskaja 1996: 102.

³⁶ Szogd tulajdonost feltételez például Bálint 1997: 22.

³⁷ Ierusalimskaja 1978: 158.

³⁸ Orfinskaja *et al.* 2021: 23–25.

templomok is, feltételezhető, hogy a temetkezések hosszabb időn keresztül történtek.

Moscsevaja Balka leletanyagának nagy része a szentpétervári Ermitázsban található, a másik két említett temető anyaga a Karacsáj–Cserkesz Köztársaság múzeumába került. Az itt őrzött textíliák között körülbelül kétszáz darab selyemmaradvány van, aminek nagyjából háromnegyede Nyizsnyij Arhizból, egynegyede pedig Nyizsnyaja Tyebardából származik (néhány pedig Moscsevaja Balkából). A szövetek közel két harmada sogdiai és közép-ázsiai műhely terméke, körülbelül húsz százaléka kínai vagy egyéb távol-keleti eredetű és a maradék néhány százalék mediterrán térségben készült. A kínai eredetű selymek nem a luxuskategóriába tartozó minőségűek, a sogdiaiak és mediterráneumiak jobb minőséget képviselnek.³⁹ A vizsgált maradványok szamit típusúak, a selyemcérnák Z-sodratúak, a szövetsűrűségük alacsony (13–25/ cm²), nem „minőségi”, hanem „tömegáru” kategóriát képviselnek. A színek változatosak, kék, zöld, fekete, halványpiros, barna. A díszítések geometrikus minták, amik közül jellegzetes a „kettős bárd” formájú motívum, valamint egymással szemben elhelyezkedő stilizált állatfejeket, állatokat (madár) ábrázoló minta (4. kép).⁴⁰

Az említett temetőkbe nagy többségben nem a társadalom előkelői temetkeztek, ehhez képest sok a luxusárunak tekinthető selyem (bár mint fentebb szó volt róla, nem a legjobb minőségű selymek kerültek a helyi lakossághoz). Ez azt jelenti, hogy az itt lakók könnyen hozzá tudtak jutni a selyemhez és más értékes textíliához. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy fontos távolsági kereskedelmi útvonal vezetett a közelben, akkor már nem tűnik különösnek a gazdagság. Ez az útvonalszakasz az egész út legfárasztóbb része volt, a hegyi hágók itt vezettek át a Kaukázus egyik oldaláról a másikra (keletről érkezve a Volga és Kuma folyók közötti síkságról a mai Abháziába, a Fekete-tenger partjára). A helyi lakosság nyilván segítséget nyújtott a külföldi kereskedőknek az átjutásban, ezért cserébe ajándékokat kaptak tőlük, például selymet.⁴¹

A Volga–Kuma–Kaukázus–Fekete-tenger útvonal kaukázusi szakaszáról van írott forrás – a már említett Zémarchos követ beszámolója – amiben leírja, hogy a követség hazafelé tartó útján haladt itt keresztül.⁴² A forrásból két útvonal is kikövetkeztethető. Az egyik a miuszimianuszok (vagy miszimianuszok) földjén átvezető út (a névadó nép lakhelye a mai Szuhumitól északra a Kodori folyó környékén volt). Ez nagyjából a Kubány felső folyásánál

³⁹ Aržanceva & Orfinskaja 2009.

⁴⁰ Golikov *et al.* 1998: 135–139.

⁴¹ Ierusalimskaja 1978: 158.

⁴² Menandros protektór, X.5. Blockley 1985: 126–127.

4. kép Szogd selyem (8. század eleje)⁴³

a mai Kiszlovodszk környékén érte el a Kaukázus északi peremét, majd a víz-választón áthaladva, feltehetően a Kluhori-hágón keresztül elérte a Kodori folyó völgyét, és abban ereszkedett le a hegység túlsó oldalán a síksáig, illetve tovább egy síksági szakaszon a tengerpartig.⁴⁴ De mint a szövegből kiderül, Zémarchos – az alán király tanácsát megfogadva – nem ezt választotta, hanem a „darini út” néven említett útvonalat. Ez talán az előzővel nagyjából párhuzamosan, szintén a Kubány völgyéből indult ki északon, de nem ott érte el a déli oldalon a síkságot, ahol az előbb említett útvonal. A hegység legmagasabb részein a Kluhori-hágótól nyugatra több átkelő is van, amelyekből a Kodori és a Vzib/Bzib folyók völgyei megközelíthetők: Maruhi-hágó (a Cshalta folyón keresztül kapcsolódik a Kodorihoz), a Szancsar- és

⁴³ Online elérhetőség: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Sogdiansilk1.jpg>; utolsó megtekintés: 2024. október 9.

⁴⁴ Lásd például Pigulevskaja 1951: 207; Bagaturia 2006: 75–77.

Cagerker-hágó. Utóbbiakat a Kubány délről északra tartó mellékfolyóinak (Akszut, Bolsaja Laba) völgyeit követve lehet elérni, és a Kodori, illetve Vzib vízrendszeréhez kapcsolódnak (5–6. kép).

Ezek egyike lehetett a Menandros Protektór által említett „Darini út”. A Kodori a régi Szebasztopolisztól délre, a mai Szuhumi közelében éri el a tengert, a Vzib/Bzib pedig a régi Pytius, a mai Picunda mellett. Ezek a magashegyi útszakaszok veszélyesek és fárasztók voltak és általában csak nyáron járhatók (a Kluhori-hágó 2782 méterre, a Maruhi-hágó 2746 méterre van a tengerszinttől). A 6. században, Zémarchos utazása idején a perzsa veszély miatt itt, Alánia és Laziké hegyi útjain tűnt legbiztonságosabbnak az utazás, délebbre – de az elbeszélés szerint még a Kuma völgyében is, a hegység északi oldalán – portyázó perzsa csapatokra lehetett számítani.⁴⁵ A Kubánytól északra fekvő steppét pedig ezekben az években érte el a türk hódítás, ami felforgatta az ottani politikai viszonyokat és bizonytalanságot eredményezett (talán a türkök még nem voltak teljesen urai a helyzetnek, ezért nem tudták biztonságossá tenni az útvonalakat). Az 570-es évek közepén már jobb volt a helyzet, Valentinus utazásának állomásait tekintve ekkor a steppén már kiszámíthatóbb volt a helyzet.

Visszatérve a 8–9. századi alániai selyemleletekhez, egyértelműen látszik, hogy egyrészt a korábban is használt utak Közép-Ázsia és Európa között még ekkor is ugyanazt a szerepet töltötték be, azaz nem szűnt meg a kapcsolat Közép-Ázsia és a Fekete-tenger, a Keletrómai Birodalom között, másrészt pedig még mindig érkezett selyem ázsiai műhelyekből erre a területre, miközben mediterrán (iszlám és keletrómai) eredetű selymek is elérték ezt a régiót. A különböző helyekről származó selymek egyidejű jelenléte mutatja ennek a területnek a szerepét a távolsági kereskedelemben.

⁴⁵ Az útvonalakhoz lásd például Bálint 1995: 152. Az egykori Alánia régészeti térképe azt mutatja, hogy a nyugati rész erősebben kötődött a Keletrómai Birodalomhoz, a keleti rész (a Darieli-hágó és környéke) viszont a Perzsa (Szászánida) Birodalom vonzásában volt (Ierusalimskaja 1978: 158). Közvetetten ez is jelzi, hogy miért igyekeztek a keletrómai követek belül maradni a hegység nyugati, számukra „otthonosabb” részén.

5. kép Karacsáj és Cserkeszföld térképe⁴⁶

III. A Selyemút északi útvonalrendszerének átalakulása a 9. században

A következőkben Kelet-Európa és Közép-Ázsia közötti kereskedelemről lesz szó, figyelembe véve azt a véleményt, mely szerint nagyjából 750 után ezek a kapcsolatok lehanyaglottak, és ez az időszak egészen körülbelül a 11–12. század fordulójáig tartott. Ennek okát a Kalifátus kereskedelmi aktivitásában látják, aminek következtében Közel-Kelet és Irán felől északra vezető útvonalak vették át a vezető szerepet, délen pedig a tengeri kereskedelem szintén arabok és irániak irányítása alatt volt.

A 8. század közepén egy nagyobb átalakulás kezdődött. A Kalifátusban ekkor jutott hatalomra az Abbászida dinasztia és a birodalom központja Bagdad lett. Nagyjából ekkor volt a Talasz-völgyi csata is, ami még a terjeszkedő

⁴⁶ Online elérhetőség: https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:%D0%9A%D0%B0%D1%80%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%BE-%D0%A7%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B5%D1%81%D0%B8%D1%8F_hu.jpg; utolsó megtekintés: 2024. október 9.

6. kép Abházia térképe⁴⁷

arab hatalmat jelezte. Az Abbászidák idején a korábbi dinamikus, háborúval, hódítással kikényszerített terjeszkedés véget ért, helyébe a békés kapcsolatok és az együttműködés elve lépett. Ez, ha nem is azonnal, de évtizedek alatt meg is valósult. Bagdad földrajzi elhelyezkedése jól érzékelteti az új korszak egyik törekvését: a távolsági kereskedelem központjává válást. Az Indiai-óceán, Kelet-Afrika, Egyiptom, Keletrómai Birodalom és a Mediterráneum nyugati része, továbbá Irán, Közép-Ázsia, India, Kína, valamint Kelet-Európa mind egyaránt kapcsolatban állt Bagdaddal, a fontos útvonalak itt haladtak keresztül, vagy ide futottak be. Ezek egy része, így a Selyemút egyes szakaszai már korábban is erre vezettek, de most új útvonalak nyíltak és a régebbiek is új szerephez jutottak.

Ibn Hurdābih (kb. 820–913) bagdadi tisztviselő és tudós valamikor a 9. század közepe táján részletes leírást készített a különböző utakról, amit később (885-ben) még egyszer átdolgozott. Az itt említett ráhdánita (vagy rádánita) (*rādānīya*) nevű zsidó kereskedők útvonalai kirajzolják a korábbról is ismert Selyemút szárazföldi és vízi útvonalait Európától Kínáig.

⁴⁷ Online elérhetőség: https://hu.m.wikipedia.org/wiki/F%C3%A1jl:Abh%C3%A1zia_t%C3%A9rkép.svg; utolsó megnézés: 2024. október 9.

Az egyik a jól ismert tengeri út: Földközi-tenger – Suez – Vörös-tenger – Arab-tenger – Indiai-óceán – India és Kína kikötői. Egy másik útvonaluk a Földközi-tenger és Konstantinápoly közötti kapcsolatot jelzi. Egy útvonaluk a Földközi-tenger – Antiokhia – Bagdad – Dél-Irak – Omán érintésével szintén az Indiai-óceán – India – Kína irányban folytatódott. De volt szárazföldi út Andalúziából (tengeri átkeléssel) Észak-Afrikán át Egyiptomig, onnan Damaszkusz, Bagdad és Dél-Irán érintésével India és Kína felé. Valamint még egy útvonalat említ a szerző: A Keletrómai Birodalom északi megkerülésével Kazárián keresztül a Kaszpi-tengerre, onnan tovább Balh, Transoxania, majd az ujgurok földjén át egészen Kínáig.⁴⁸

De az eurázsiai steppén áthaladó korábbi ismert utak is új szerepet kaptak. A 8. század első felében az arabokkal még ellenséges nomádok a 9. századra sikeres kereskedelmi kapcsolatokat alakítottak ki a Kalifátus lakóival. Ez a Hwārizmmel és Sogdiával (Transoxania) határos steppéken ugyanúgy megtörtént, mint a Kaukázustól északra a Kazár Kaganátusban. A Kazak steppe urai, a türgesek, a 8. században még ellenségesen viszonyultak a hódító arabokhoz és bizalmatlanok voltak velük szemben. A 13. században élt muszlim tudós, Yāqūt al-Rūmī [Jákút ar-Rúmi] lexikonjában találunk egy történetet, ami tökéletesen jelzi ezt az állapotot. Eszerint Hišām [Hisám] kalifa (724–743) követséget küldött a „törökökhöz”, azzal a céllal, hogy az

⁴⁸ 'Az utak és országok könyve' (*Kitāb al-masālik wa-l-mamālik*), magyar fordítása: Kmoskó 1997: 121–122. A ráhdániták útvonala két részletből tevődik össze, az egyik fele egy egységes részt alkot, a másik része a rusz kereskedőkről szóló útleírás végére került. „A rādānīya nevű zsidó kalmárok útvonala, akik arabul, perzsául, rūmī, franġī, andalusī és šaqlabī nyelven beszélve kelet felől nyugat felé és nyugat felől kelet felé utazgatnak szárazföldön és tengeren. Nyugat felől szolgákat, rabnőket, fiatal legényeket, brokátszöveteket, hódbőröket, cobolyprémet és kardokat visznek ki. A Franġa földjéről a Nyugati (Földközi)-tengeren véve útjukat al-Faramā-nál kikötnek és Qulzum-ig (Suez) tevéhaton szállítják áruikat. A távolság a két hely között huszonöt farszach. Azután a Keleti (Vörös)-tengerre szállnak al-Ġār-ig és Ġudda-ig; onnan továbbutazva eljutnak Sind, Hind és Šīn (Kína) vidékéig. Šīn-ből mósuszt, aloét, kámfort, fahéjat és más e tájakon előforduló kiviteli cikkeket szállítanak, amíg Qulzum-ba vissza nem térnek, ezeket azután al-Faramā felé szállítják, azután pedig a Nyugati-tengerre szállnak. Áruikkal olykor Konstantinápoly felé kanyarodnak le s azokat a rūm-nak adják el, olykor pedig a Nyugati-tengeren a franġa királya felé véve útjukat ott adnak túl rajtuk. Ha kedvük tartja, a franġa földjéről a Nyugati-tengeren szállítva áruikat Antiochiában kötnek ki, s a szárazföldön három állomást tartanak egészen Ġābiya-ig; ezután az Eufrátesz folyón leszállva eljutnak Bagdadig, majd a Tigris folyóra átszállva Obolla-ig, Obolla-tól 'Omān-ig, onnan Sind, Hind és Šīn vidékéig. Ezek ugyanis sorban következnek egymás után.” [...] „Ami a szárazföldi útjukat illeti, az aki Andalus vagy Franġa felől indul útnak, as-Sūs al-Aqṣā' felé kel át, majd Tanġa (Tanger) irányában haladva Afrika, Egyiptom, Ramla, Damaszkusz, Kūfa, Bagdad, Bašra, Ahwāz, Fārs, Kirmān, Sind és Hind vidékein át Šīn-be jut el. Olykor Rūmīya mögött veszik útjukat a šaqlābi földjén át Hamlīh, a kazárok városa felé; onnan a Ġurgān tengerén át Balh s a Folyóntúl, utána pedig a toġuzoġuz wurt-ján át Šīn-ig.”

iszlám vallásra térítse őket. A „törökök” azonban ezt elutasították, mert az iszlám számukra egy idegen civilizációt képviselt, letelepedett, földművelő életformával és városi kultúrával.⁴⁹ De mintegy kétszáz évvel később már egészen más volt a helyzet a steppe nomádjai és déli szomszédaik között. Ibn Fadlān [Ibn Fadlān] útibeszámolója alapján 922-ben már virágzó és intézményesült kereskedelmi kapcsolatoknak lehetünk szemtanúi. Ez egyúttal azt is eredményezte, hogy az iszlám is kezdett terjedni a nomádok körében.⁵⁰

A 8. század közepétől a Kaukázustól északra szintén békés kapcsolatok alakultak ki a korábbi ellenségek, a kazárok és az arabok között. 758-ban Armenia arab kormányzója feleségül vette a kazár uralkodó lányát. A 9. század első évtizedeiben alkotó ibn A‘tham al-Kūfī [ibn Aszám al-Kūfī] azt írta, hogy mindez al-Manšūr [al-Manszúr] kalifa kezdeményezésére történt, aki azzal indokolta a lépést, hogy az biztosítani fogja a kazárok és a Kalifátus között a békét, továbbá Arrán, a Kalifátus Kazáriához közeli tartománya is biztonságban lesz (az Irak felé vezető észak–déli út itt vezetett keresztül).⁵¹

A Keletrómai Birodalomban a 9. században már jelentős volt a selyemtermelés, nem volt akkora igény behozatalra. A 8. századi nagy eurázsiai átalakulást követően a szogd kereskedők aktivitása is csökkent. A korábban rendszeres selymexport kelet felől csökkent, vagy legalábbis már nem a Keletrómai Birodalomba irányult. A Kaukázustól északra, a Volga és a tőle nyugatra eső területek egészen a Dnyeper-vidékig a kazárok fennhatósága alatt voltak. A Kaganátus ekkor érkezett el történetének tetőpontjához. A kazárok, mint már fentebb volt róla szó, sikeresen bekapcsolódtak a Kelet-Európát érintő kereskedelembe, amit a Kalifátusban mutatkozó kereslet váltott ki. Ez azt is jelentette, hogy a kelet-európai steppe kapcsolatai megélénkültek a közép-ázsiai térséggel. Ezzel a korábbi kelet–nyugati útnak egy új állomása alakult ki.

Erre az új fejleményre egyrészt az útvonalakról szóló leírások alapján következtethetünk. A Kalifátust a tőle északra lévő steppével és erdőzónával összekötő utakról a 9. századtól kezdve tudunk. Az írott források muszlim szerzőktől származnak, akik kereskedőktől és utazóktól kaptak friss híre-

⁴⁹ Jákút, 'Az országok lexikonja', magyar fordítása: Kmoskó 2007: 29.

⁵⁰ Ibn Fadlān leírta az oguzoknál szerzett tapasztalatait. Az oguzok a Kazak-steppe nyugati részén laktak, szállásterületük az Aral-tó környéki száraz steppétől az Emba és Jajik (Urál) folyók felső szakaszáig terjedt, a ligetes steppéig. A Hwārizmból ide érkező muszlim kereskedők ajándékokat adtak a helyieknek, különböző szolgáltatásokért, segítségért cserébe. Kialakult az úgynevezett vendégbarátság intézménye, ami azt jelentette, hogy egy-egy nomád családfőnek volt egy „idegen” kereskedő ismerőse, aki rendszeresen felkereste és tőle tudott vásárolni. Az árukért cserébe szállást és ellátást biztosított a kereskedőnek, amíg az nála tartózkodott (Ibn Fadlān 'Beszámoló', magyar fordítása: Simon 2007: 32–33).

⁵¹ Bunijatov 1981: 62; Noonan 1984: 201–202.

ket a távoli országokról. Ezen kívül közvetetten a Kalifátusban vert ezüst dirhemek északi megjelenése tanúskodik róla. De vannak említések a Kazár Kaganátusból keletre vezető utakról is. A kaganátus központja a 9. században már a Volga-delta környékén volt. Korábban a 7–8. században még a Kaukázus közelében lehetett (a mai Dagesztán (Orosz Föderáció) területén. Az északra történő áthelyezést az arab fenyegetéssel, valamint azzal szokta magyarázni a kutatás, hogy a 8. század második felében kialakuló észak–déli kereskedelem következményeként a kazárok egy olyan földrajzi pontba helyezték a központjukat, ahol a régi kelet–nyugati út (Selyemút) és az új észak–déli (Prémút) keresztezte egymást.

Milyen forrásunk vannak erről a Kazáriából közép-Ázsiába vezető útról? Az egyik Ibn Hurdābih már idézett leírása a Keletrómai Birodalmat északról elkerülő út, ami a Kaszpi-tenger érintésével vezetett Balhba, majd Transoxaniába, onnan az ujugrok országán át Kínáig.

A korai híradások közé tartozik a Szallám tolmács [Sallām al-Tarḡumān] utazásáról szóló elbeszélés (9. század), ami szintén Ibn Hurdābih könyvében maradt fenn, de az itt leírt útvonal nehezen követhető és rekonstruálható. Az azonban látható belőle, hogy Szallám Tifliszen keresztül kelt át a Kaukázuson és érkezett meg Kazáriába, majd később a következő jól azonosítható helyszín Hurāsān, Irán északi része. A bizonytalanság ellenére ez a történet homályosan megőrizte a Kazáriából keletre, délkeletre vezető útvonal emlékét.⁵²

Ennél sokkal egyértelműbb és világosabb al-Iṣṭahri [al-Isztahri] (megh. 950 után) közlése a ḥwārizmi Ūrgencs és Kazária között közlekedő karavánokról.⁵³ Szintén ő említi, hogy az Aral-tó és a Kaszpi-tenger között húsz állomás távolság van, valamint, hogy az Aral-tó és a Kaszpi-tenger vizei egymással összeköttetésben vannak.⁵⁴ Ez utóbbi híradás alapja az egykori Uzbojnak nevezett árok lehet, ami valamikor a Kaszpi-tengerrel állt kapcsolatban, de a 10. századra már részben kiszáradt. Az állomások említése kereskedelmi útra utal. A húsz állomásnyi távolság, húsz napi úttal számolva nagyjából meg is felel a Kaszpi északkeleti partvidéke és az Aral-tó, illetve Amu-darja közötti távolságnak (ekkor még volt víz az Aral-tóban, jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint napjainkban). Az nem derül ki, hogy ezek az adatok egyazon útvonalra vonatkoznak-e. Ha nem, akkor legalább két külön-

⁵² Szallám tolmács utazása Ibn Hurdābih, 'Az utak és országok könyve', magyar fordítása: Kmoskó 1997: 125–133. Az utazás állítólag al-Vászik [al-Wāṭhiq] bagdadi kalifa (842–847) utasítására történt, célja az északi nomádok ellen emelt erődök és falak felkeresése és azok állapotának megismerése volt.

⁵³ Al-Iṣṭahri, 'A birodalmak útvonalainak könyve', magyar fordítása: Kmoskó 2000: 42.

⁵⁴ Al-Iṣṭahri, 'A birodalmak útvonalainak könyve', magyar fordítása: Kmoskó 2000: 44.

bőző útirányról lehet szó. Az egyik északról került meg a Kaszpi-tengert, a másik talán a Kaszpi keleti partjától (Mangislak környéke) indult ki.

Közvetve szintén a Kazária–Ĥurāsān útra utalnak a Cambridge-i Töredék (10. század) sorai a Ĥurāsānból Kazáriába érkező zsidókról, valamint Ĥasdai ibn Šaprut [Haszdáj ibn Saprut] (kb. 915–kb. 970) kordobai miniszternek a kazár uralkodóhoz címzett levele.⁵⁵ Szintén közvetett forrásnak tekinthető a Ġayhānī-féle szöveg hagyományt képviselő Gardīzī [Gardīzī] (megh. 1061) Belső-Ázsia népeiről szóló tudósítása, ami a Volga és Kína határvidéke közötti területről ad leírást.⁵⁶ A részletesebb útleírások a Volga és Amu-darja közötti közvetlen útvonalról a mongol korból maradtak ránk (Francesco Pegolotti, Ibn Baṭṭūta [Ibn Battúta]), de a fentebb felsorolt híradások alapján is biztosak lehetünk abban, hogy a 9–10. században Kazária és Ĥwārizm, Transoxania, valamint Ĥurāsān között volt egy közvetlen útvonal, ami Transoxaniában csatlakozott a kelet felé tartó úthálózatba.⁵⁷

Az útvonalak tehát a 9–10. században használatban voltak és a kereskedelem nem szűnt meg, csak a most már ezen a nyugati részen nem közvetlenül a Keletrómai Birodalom volt a célállomás, hanem Kazária, ahonnan aztán több irányban indultak utak nyugat felé, a Krím félsziget érintésével Konstantinápoly és Trapezunt felé, nyugatra a Frank Királyság irányába, és északra Volgai Bulgáriába, Ladoga, Novgorod és Skandinávia felé. Az árucikkek között pedig az ezüst lett a legfontosabb, a selyemimport visszaszorult, a kereskedők pedig nagy többségben muszlimok, főleg ĥwārizmiek voltak.

A 9. században az ezüstnek még csak kisebb része érkezett Közép-Ázsiából, de a 10. század első éveitől kezdve ez hatalmas növekedést ért el, a Kelet-Európába szállított dirhemek döntő többsége az újonnan felemelke-

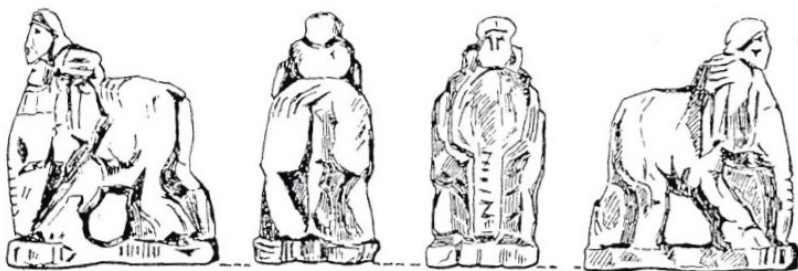
⁵⁵ Cambridge-i Névtelen, magyar fordítása: Hunyadi 2001: 168. Haszdáj ibn Saprut: magyar fordítása: Spitzer – Komoróczy 2003: 83, 86. Előbb arról ír, hogy horaszáni követektől szerzett tudomást a kazárokról, majd kérdezi a kazár uralkodót, hogy „mely városok vannak a legközelebb királyságához Korászán, Bardaa és Báb Alabváb felől!” és milyen útvonalakon közlekednek a kereskedők az országba. A szövegben szereplő Bardaa és Báb Alabváb (Báb al-Abváb, Derbent) az észak–déli útvonalhoz tartoztak.

⁵⁶ Göckenjan & Zimonyi 2001: 95–148.

⁵⁷ Francesco Pegolotti (14. század) szerint az Arany Horda központjából, Szarájból, ami a Volga-deltától északra volt, nem túl messze az egykori kazár központ helyétől, összesen 28 napig tartott az út Ürgencsbe. Szarájtól Kis-Szarájjig, ami az Urál folyó alsó szakaszánál volt, 8 napig vízi úton, onnan Ürgencsig további 20 napig tevékaravánnal (Pegolotti, 'A kereskedelem gyakorlata', magyar fordítása: Gracianszkij & Szkazkin 1953: 201). Ibn Battúta [Ibn Baṭṭūta] (1304–1377) Szarájtól Kis-Szarájjig tíz napig utazott szárazföldön, itt a lovakat lecserélték tevékre, és ezután 30 napig tartott az út Ĥwārizm központjába (Ibn Battúta 'A városok érdekességeiből és az utak csodáiból adott ajándék', magyar fordítása: Boga – Prileszky – Germanus 1964: 196–197).

dett közép-ázsiai Számánida Birodalom verdéiből került ki (Bukhara, Szamarkand, as-Sás, Balh, Andaraba). Az ezüst ilyen mértékű tömeges kivitele évtizedeken át biztosított volt, amíg a Számánida-dinasztia birtokolni tudta a ħurāsāni ezüstitányákat. Szintén a keleti kapcsolatokat jelzi a kauri behozatala Kelet-Európába. A kauricsiga fajtái (Cypraeidae) olyan tengerekben élnek, ahol a víz hőmérséklete nem megy 18 °C alá. Legnagyobb tömegben az Indiai- és a Csendes-óceánban találhatók. A kaurit használhatták szer számnak, dísznek, ékszernek, amulettnek és fizetőeszköznek is. Kelet-Európában legtöbbször temetkezések mellékleteiként kerülnek elő, elsősorban amulettként és ékszerként használták őket. A kaurit a termékenységgel, gyermekáldással hozták kapcsolatba, valamint betegségek, illetve szemmel verés elleni védekezés képzele társult hozzá. Ezen kívül még kígyókultusz is köthető hozzá, aminek az alapja a csiga hátoldala, ami kígyóra emlékeztet.⁵⁸ A kelet-európai kauri az Indiai-óceánból, Perzsa-öbölből vagy a Vörös-tengerből származhat, egy része feltehetően Iránon keresztül érkezett, jó eséllyel a fentebb említett útvonalakon.

Szintén számolhatunk közép-ázsiai eredettel a drágakövek egy részénél is. Van néhány szerencsés régészeti lelet, ami megerősíti a közép-ázsiai kapcsolatokat. A Don bal partján Cimljanszk közelében feltárt téglakerőd, a kazár kori Sarkel 10. számú épületében egy elefántcsontból faragott sakkfigurát találtak. A figura egy elefántot ábrázol, rajta ülő emberrel (7. kép).



7. kép Elefántcsont sakkfigura Cimljanszkaja sztanyica lelőhelyről (Pletněva 1996: 44)

A tárgy szogd műhelyben készülhetett a 7. században. Az épület, illetve a réteg, ahonnan előkerült, a 9. század közepére, második felére keltezhető.⁵⁹ A sakkfigura tehát körülbelül 150–200 évvel korábbi, de erősen kopott állapota azt jelzi, hogy sokáig használatban volt. Pletnyova azt feltételezte, hogy az egyébként karavánszeráj rendeltetésű épületben itt átutazó és szállást

⁵⁸ Lásd Kovács 1999: 67–68. A kauri mint régészeti lelet monografikus feldolgozása: Kovács 2008.

⁵⁹ Pletněva 1996: 43–44.

találó kereskedők sakkjáték-készletének tartozéka lehetett, amiből valahogy elveszett ez a figura.⁶⁰ Azt már nehéz kideríteni, hogy mikor, hogyan került Sarkelbe, nyilván az elkészítése óta számos tulajdonosa lehetett, de eredetét tekintve valaki mégiscsak Sogdiából hozta magával.

Szintén Sarkel romjai közül került elő egy papírdarab, amit a 9. századra kelteztek és közép-ázsiai (szamarkandi) eredetűnek tartanak.⁶¹ Al-Išṭahrī Transoxaniáról szóló leírása a papírt is említi a helyi termékek (amiből külföldre is szállítottak) között.⁶² A régészeti kutatásnak köszönhető, hogy egyre több textilmaradványt ismerünk olyan lelőhelyekről is, ahol a környezet nem kedvez a szerves anyagok megmaradásának. A Dnyeperhez közeli Dmitrivka (Poltava megye, Ukrajna) közeléből 9. századra keltezett temetkezésekből több szövetmaradványt is sikerült megmenteni. Egyik töredéket „kínai” selyemnek határoztak meg, ami ugyan nem biztos, hogy közvetlenül Kínából érkezett, de mindenesetre azt jelenti, hogy nem a mediterrán eredetű szövetek közé tartozik. A temetkezéseket az etelközi magyarok hagyatékának tartják, a kronológia, topográfia és a párhuzamok alapján.⁶³

Az írott források számos terméket említene, amiket Kelet-Európából exportáltak, de ezek között több olyan van, aminek nem maradt régészeti nyoma, az idők folyamán megsemmisült. Ide tartoznak a prémek, viasz, méz, faanyagok, halenyv, de a rabszolgák is, akiket szintén tömegesen adtak el a muszlim kereskedők a Kalifátus piacain. Szintén nehéz megtalálni az olyan, kis mennyiségben szállított árukat, mint a kardok. A tartósan maradandó anyagok közé tartozik a borostyán. Főleg a balti borostyán számított értékesnek, a Mediterráneumban és a Kalifátusban is, de még a kínaiak is tudtak róla, ők a Római Birodalommal vagy Hwārizmmel hozták kapcsolatba a keletre szállított borostyánt.⁶⁴ A kínai feljegyzések hitelét erősíti al-Marwazī

⁶⁰ Pletněva 1996: 153.

⁶¹ Pletněva 1996: 153.

⁶² 'A birodalmak útvonalainak könyve', magyar fordítása: Kmoskó 2000: 34.

⁶³ Suprunenko & Majevska 2007: 40. Az etelközi magyarokhoz került selyem teljesen összhangban van azzal, amit a magyarok keleti kapcsolatairól tudunk a 9. században, írott források és a régészet alapján. Ezen kívül a Kárpát-medencéből a 10. századból két *taqueté* típusú selyemmaradvány ismert (Tarpa, illetve Derecske–Nagymező-dűlő), ezért azt lehet feltételezni, hogy a honfoglalás kori magyarok nemcsak a Balkán, hanem a Kalifátus keleti részeiről is hozzá tudtak jutni selyemhez (pl. Harangi *et al.* 2023: 393; Berta *et al.* 2018: 10). Utóbbiban segítségükre lehettek azok a hwārizmi kereskedők, akik rendszeresen jártak Közép-Ázsia, Kelet-Európa és a Kárpát-medence között.

⁶⁴ A *Hou Hanshu* 後漢書 árukról szóló leírása említi a borostyánt a Római Birodalom termékei között. A *Weishu* 魏書 nyugati területekről szóló leírásában szintén szerepel a Daqin 大秦 országból (Római Birodalom) szállított borostyán. A (*Jiu, Xin*) *Tangshu* (舊, 新) 唐書 szintén megemlíti a Fulin 拂菻 (korábban Daqin) és az onnan származó borostyánt. Tadeusz Lewicki úgy értékelte ezeket a híradásokat, hogy azok közvetetten szólnak az

[al-Marvazi] (12. század) a közép-ázsiai Mervből származó tudós megjegyzése, mely szerint Kínába *szaklab*-borostyánt, azaz a *szaklab*ok országából származó borostyánt visznek be, mert az jó minőségű.⁶⁵ A *saqlabī* [*szaklab*] elnevezés a muszlim szerzőknél a szlávokat, valamint Európa keleti erdőzónájában élő lakosságát jelentette összefoglalóan (ebbe természetesen a Baltikum is beletartozott). Ez valóban arra utalhat, hogy a balti borostyán Kínáig is eljuthatott.

A tevék szintén a Közép-Ázsia és Kelet-Európa közvetlen kapcsolatait jelzik. Róluk írott források is szólnak, képi ábrázolásukat is ismerjük, és ásatások leletanyagában is előfordulnak tevecsonatok. A tevéknek két fajtája a kétpúpú közép-ázsiai, „baktriai” (*Camelus bactrianus*) és az egypúpú teve (*Camelus dromedarius*). A kétpúpú tevék Kis-, Nyugat- és Közép-Ázsiában, valamint Mongóliában és Kínában terjedtek el. Az egypúpú tevék eredeti hazája Észak-Afrikában, az Arab-félszigeten és Elő-Ázsiában volt. Kis-Ázsiában és az iráni felföldön a két fajta együttesen fordul elő.⁶⁶ A tevék Közép- és Belső-Ázsiában az áruszállításban és közlekedésben töltöttek be fontos szerepet. A kétpúpú „baktriai” teve körülbelül 280 kilogramm terhet tud elvinni, az egypúpú körülbelül 180 kilogrammot, hegyvidéken 140-et.⁶⁷

A Volga-vidék és az Amu-darja környékéről szóló írott forrásokban az ókortól kezdve vannak említések tevékről. Úgy tűnik, hogy a kazárok nagyobb számú tevéjük volt. 628-ban például a kaukázusi Albániába (Alvank) benyomuló kazár seregben tevék is voltak. 731-ben a Derbentből elvonuló kazár sereg tevéket is vitt magával.⁶⁸ A már említett al-Kúfi azt írta, hogy 758-ban a kazár hercegnő, aki az armeniai arab kormányzóhoz ment feleségül, többek között 4000 lovat, 1000 öszvért, 20 000 juhot, 10 000 „kazár” tevét a kisebb fajtából és 1000 „török” tevét vitt magával.⁶⁹ A tevék mind kétpúpúak voltak (a „kazár” és a „török” teve elnevezés két változatot jelent, és nem két-, illetve egypúpú tevékre vonatkozik). Kistermetű tevékről más szerzők is írtak. Al-Hamadānī [al-Hamadzāni] (10. század eleje)

Európából Kína felé szállított borostyánról, főleg Hwārizm említése támaszthatja alá ezt a megállapítást, mert közvetítő ország volt Európa és Ázsia között (Lewicki 1962: 26–27, 33). Az említett forrásrészletek orosz fordítása: Bičurin 1950: 226 (*Hou Hanshu*), 263–264 (*Weishu*), 330–331 (*Tangshu*). Hwārizm a *Weishu*-ban: Lin 2001: 344. A balti borostyán exportja Ázsiába: de la Vaissière 2000: 370.

⁶⁵ Al-Marvazi, 'Az élőlények természete', Minorsky 1942: *5 (text), 16–17 (ford.). Al-Marvazi szövegét helyenként rövidített formában Aufi is átvette: magyar fordítása: Kmoskó 1929: 45.

⁶⁶ Vörös 1996: 139.

⁶⁷ Ludwig 1982: 231.

⁶⁸ Ludwig 1982: 231.

⁶⁹ Bunijatov 1981: 62.

az armeniai tevékről azt írta, hogy kistermetűek.⁷⁰ Al-Maszúdí [al-Mas‘ūdī] (megh. 956) szerint a törökök tevéinek lába rövid, nyaka durva, szőre pedig fehér színű.⁷¹ A 8. századi nyugati szerző, Aethicus Ister is megemlékezett a „turkok” (kazárok) tevéiről, amelyeket a baktriai tevékkel azonosított.⁷² A Ġayhānī-hagyomány (9. század második fele) a burtaszok tevéit említi.⁷³ Az a bagdadi követség, amelynek Ibn Fadlān is tagja volt, „török” tevéket vásárolt az Amu-darjánál, Ĥwārizm északi részén.⁷⁴

Az egykori Kazár Kaganátus területéről a 9–10. századból két teveábrázolást is ismerünk. Az egyik az Oszkol folyó mellett, Podgorovka lelőhelyen (Belgorod megye, Vejgyelevkai járás, Orosz Föderáció) talált kúpos csont-henger oldalán látható bekarcolt rajz, amin egy kétpúpú teve, egy kocsi részlete és egy ember látható. A rajz valószínűleg kereskedőkaravánt ábrázol.⁷⁵ A másik teveábrázolás a Don melletti majackojei vár (Voronyezs megye, Liszki járás, Orosz Föderáció) egyik kövén maradt fenn. Itt is egy kétpúpú teve körvonalai láthatók.⁷⁶ A graffiti készítőjét nyilván egy ide érkező kereskedőkaraván látványa ihlette, a teve errefelé érdekességnek számított.

Tevecsont ismert a már említett Sarkelből, Tyitcsihából (Donyec-vidék), Borsevóból (Voronyezs mellett), Bulgárból (az egykori Volgai Bulgária területe), Pecseri Viselkiből, Kijevből, amelyek azonban szórványos, kis egyedszámot képviselő leletek.⁷⁷ Az ókori híradásokat is figyelembe véve azt lehet leszűrni, hogy a legtöbb teve a Volga alsó folyása és a Kaukázus közötti területen volt, valamint ettől keletre. A Volgától keletre induló karavánok számára a száraz, helyenként félsivatagos steppén a Kaszpi-tenger és az Amu-darja között a teve ideális teherhordó állat volt. Kisebb számban még lehetett találkozni tevékkel a Don-vidéken, illetve a Volga és a Káma egybefolyásának vidékén Volgai Bulgáriában, amit egy közvetlen út kötött össze Ĥwārizmmal és Transoxaniával, ami kikerülte Kazáriát. A Dontól nyugatra a teve már igazán ritkaságnak számított, de azért még van róluk írott említés és lelet is.

⁷⁰ 'Az országok könyve', magyar fordítása: Kmoskó 1997: 149.

⁷¹ 'Aranymezők', magyar fordítása: Kmoskó 2000: 163.

⁷² 'Cosmographia', ed. Wuttke 1853: 19.

⁷³ Lásd például Ibn Ruszta, 'Az értékes drágakövek könyve', magyar fordítása: Kmoskó 1997: 206.

⁷⁴ Ibn Fadlān, 'Beszámoló', magyar fordítása: Simon 2007: 23.

⁷⁵ Flërova 1997: 124, X/7. ábra.

⁷⁶ Flërova 1997: 105, II/33. ábra.

⁷⁷ Sarkel: Pletněva 1996: 150; összefoglalóan Bökönyi 1974: 227.

Összefoglalás

Összegezve a különböző források tanúságait, a következőket lehet mondani a Keletrómai Birodalom, a kelet európai steppe és a Selyemút kapcsolatáról a 6–9. század folyamán:

1. A régió a tárgyalt időszakban mindig kapcsolatban volt a Közép- és Belső-Ázsiába vezető útvonalakkal. A Selyemútnak ez az északi ága, ami Transoxaniából indulva északra került meg a Kaszpi-tengert, már az ókorban is létezett, csak a szerepe nem volt túl jelentős. A Római Birodalom ekkoriban még Iránon keresztül, valamint tengeri úton volt kapcsolatban Indiával és Kínával. A szárazföldi kapcsolat főleg közép-ázsiai (szogd) és iráni közvetítéssel működött. Ekkor még Kína volt a selyemgyártás központja, a 3–4. században már Iránban is, Közép-Ázsiában is elkezdődött a selyem előállítás. A Római Birodalomban a selyemre nagy kereslet volt, ez volt a legfontosabb árucikk (valamint fűszerek, Indiából, Ceylonról).

2. A szűnni nem akaró perzsa–római háborúk a 6. században oda vezettek, hogy a rómaiak számára egyre nehezebb és drágább lett a selyemimport (tengeren is). Ekkor kezdett az érdeklődés az északi, a Perzsa Birodalmat kikerülő útvonal felé fordulni. A 6. század közepén Belső-Ázsiában felemelkedő Türk Kaganátus segítségére volt a Római Birodalomnak a selyemkereskedelemben. A kereskedelmet a szogdok irányították, akik a türk hatalom védelmező erejét tudhatták maguk mögött. A római–szogd együttműködés évtizedekig sikeres volt, de még a Türk Kaganátus megszűnése után is fennállt. A 6–7. században a Római (ekkor már Keletrómai vagy Bizánci) Birodalomban is elkezdődött a selyemtermelés, de importra még szükség volt. A 8. században is érkezett még keleti selyem, még mindig szogd közvetítéssel.

3. A 8. századot követően azonban nagyot változott a helyzet. Az iszlám terjeszkedés Közép-Ázsiában jelentősen megváltoztatta a Selyemút északi ágának szerepét is. A Kalifátus közép-ázsiai területe magába foglalta ezeket az utakat is. A 9–10. században a szogdokat muszlim kereskedők váltották fel, a fő exportcikk az ezüst lett, de nem a Keletrómai Birodalomba, hanem a Volga-vidékre a Kazár Kaganátus területére (és onnan tovább északra). A korábbi útvonalak azonban továbbra is használatban voltak. Az írott források és a régészeti leletek alapján azt mondhatjuk, hogy 750 után a Selyemút északi, steppén átvezető ágán továbbra is folyamatos forgalom volt, csak ez nem látszik annyira, mint ezt megelőzően, mivel ekkorra már kialakult egy észak–déli útrendszer a Kalifátus és északi szomszédai között. Ennek a forgalmáról szól a híradások nagy része, és ennek a hálózatában élt tovább a kelet–nyugati kapcsolatrendszer is.

Bibliográfia

- ARŽANCEVA, Irina A. [АРЖАНЦЕВА, Ирина А.] & Ol'ga ORFINSKAJA [Ольга ОРФИНСКАЯ] 2009. „Согдийский фактор в торговле шёлком на Северном Кавказе.” In: И. С. Смирнова (ред.) *Культура, история и археология Евразии*. [Orientalia et Classica 22.] Москва: Российский государственный гуманитарный университет – Институт восточных культур и античности, 9–30.
- BAGATURIA, Eliso 2006. „On the Importance of the 'Misimian's' – Kodori Route in the 1st – 6th Centuries.” In: Matteo COMPARETTI, Paola RAFFETTA & Gianroberto SCARCIA (eds.) *Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il'ič Maršak on the Occasion of his 70th Birthday*. Venezia: Cafoscarina, 75–85.
- BÁLINT Csanád 1995. *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (régészeti tanulmányok)*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 8.] Szeged: JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoport.
- BÁLINT Csanád 1997. „A Selyemút.” *História* 1997/4: 20–22.
- BERTA Norbert – HARANGI Flórián – E. NAGY Katalin – TÜRK Attila 2018. „Újabb adatok a 10. századi textilleletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske – Nagymező-dűlő lelőhelyről.” *Magyar Régészet* 2018/ősz: 10–17.
- BIČURIN, Nikita Ja. [БИЧУРИН, Никита Я.] 1950. *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*. I–II. Москва – Ленинград: Издательство Академии Наук СССР. [eredeti megjelenés: Санкт-Петербург 1851.]
- BLOCKLEY, Roger C. 1985. *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*. Liverpool: Francis Cairns.
- BOGA István – PRILESZKY Csilla (ford.), GERMANUS Gyula (bev.) 1964. *Ibn Battúta zárandokútja és vándorlásai*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- BORKOPP, Birgitt & Anna A. IERUSALIMSKAJA 1996. *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg*. München: Bayerisches Nationalmuseum; Staatliche Ermitage.
- BOULNOIS, Luce 1972. *A Selyemút*. [Ford. LITVÁN György] Budapest: Kossuth Kiadó.
- BÖKÖNYI, Sándor 1974. *History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BRÉNIER, Louis 2010. *A bizánci civilizáció*. [Ford. BÓDOGH-SZABÓ P.; Varia Byzantina – Bizánc világa XIV.] Budapest: Bizantinológiai Intézet Alapítvány.
- BУННАТОВ, Zija M. [БУНИЯТОВ, Зия М.] 1981. *Абу Мухаммад Ахмад ибн А'сам ал-Куфи: Книга завоеваний (извлечения по истории Азербайджана)*. Баку: Издательство ЭЛМ.
- DOBROVITS Mihály 2007. „A türk hatalom Kína és az arabok közt.” *Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica* XII/1: 63–72.
- E. NAGY Katalin 2014. „Alapanyagok.” In: SUDÁR Balázs – PETKES Zsolt (szerk.) *A honfoglalók viselete*. [Magyar Őstörténet 1.] Budapest: Helikon Kiadó, 104–111.
- FELFÖLDI Szabolcs 2009. „Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz.” *Ókor. Folyóirat az antik kultúráról* 8/2: 29–35.
- FLÉROVA, Valentina, E. [ФЛЁРОВА, Валентина Е.] 1997. *Граффыти Хазарии*. Москва: Издательство УРСС.

- GOLIKOV, Valery, Olga ORFINSKAYA, Yelena PSHENITCHNOVA, & Dimitry VOSKRESENSKY 1998. „Experimental research of polychrome Sogdian silk of the 8th – 9th centuries from the Tcherkessk Museum collection.” In: Rosalia VAROLI-PIAZZA (ed.) *Interdisciplinary Approach to the Study and Conservation of Medieval Textiles. Interim Meeting, Palermo, 22–24 Ottobre 1998*. Palermo: Il Mondo 3 Edizioni, 133–139.
- GONOSOVÁ, Anna & Nancy PATTERSON-ŠEVČENKO 1991. „Silk.” In: Alexander P. KAZHDAN (editor in chief) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 3. Oxford: Oxford University Press, 1896–1897.
- GÖCKENJAN, Hansgerd & István ZIMONYI 2001. *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter (Die Ġayhāni-Tradition: Ibn Rusta, Gardīzī, Hudūd al-‘Ālam, al-Bakrī und al-Marwazī)*. [Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 54.] Wiesbaden: Harrassowitz.
- GRACIANSZKIJ, N. P. & SZKAZKIN, Sz. D. 1953. (szerk.) *Középkori történeti chrestomathia*. II. Budapest: Tankönyvkiadó.
- GUO Yunyan 2020. „Bracteates with Byzantine coin patterns along the Silk Road.” In: Fabio GUIDETTI & Katherina MEINECKE (eds.) *A Globalized Visual Culture? Towards a Geography of Late Antique Art*. Oxford and Philadelphia: Oxbow Books, 341–356.
- GYÖRFFY György (összeáll.) 2002. *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. Budapest: Osiris Kiadó.
- HARANGI Flórián – E. NAGY Kalatin – H. SZABÓ Krisztina – BERTA Norbert – TÜRK Attila 2023. „Keleti eredetű import selyemleletek a honfoglalás kori hagyatékban. 10. századi női temetkezés Derecske határából.” In: TÜRK Attila (főszerk.) *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája (Budapest, 2019. november 15–16.)*. Budapest: Martin Opitz Kiadó – PPKE Régészeti Intézet – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport, 367–432.
- HANNESSTAD, Knud 1957. „Les relations de Byzance avec Transcaucasie et l’Asie Centrale aux 5e et 6e siècles.” *Byzantion* 15–17: 421–456.
- HOPPÁL Krisztina 2018. „Hogyan kommunikált Kína és Róma az ókorban? Kommunikációs csatornák és interakciós hálózatok a tengeri és szárazföldi Selyemút mentén.” In: DALLOS Edina – KÓSA Gábor (szerk.) *Kultúrák találkozása és kölcsönhatása a Selyemút mentén. Ecsedy Ildikó születésének 80. évfordulójára*. [Studia de Via Serica 1.] Budapest – Szeged: ELTE BTK Távol-keleti Intézet – SZTE Altajisztikai Tanszék, 125–142.
- HOPPÁL Krisztina 2023. „A recepció régészete. Római eredetű üvegedények az 1–5. században a Selyemút keleti ágán.” In: HOPPÁL Krisztina – KOVÁCS Szilvia (szerk.) *Percepció és recepció a Selyemút mentén*. [Studia de Via Serica 3.] Budapest: ELTE Konfuciusz Intézet, 89–133.
- HÖLLMANN, Thomas O. *A Selyemút*. [Ford. URAY-KÓHALMI Katalin] Budapest: Corvina Kiadó.
- HUNYADI László 2001. „A Schechter-féle szöveg: egy névtelen kazár zsidó levele Haszdai ibn Sapruthoz.” In: RÓNA-TAS András (szerk.) *Források a korai magyar történelem ismeretéhez*. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 16.] Budapest: Balassi Kiadó, 162–175.
- IERUSALIMSKAJA, Anna, A. [ИЕРУСАЛИМСКАЯ, Анна А.] 1978. „Аланский мир на Шелковом пути (Мошечая Балка – историко-культурный комплекс 8–9 веков).” In: Владимир Г. ЛУКОНИН (ред.) *Культура Востока. Древность и раннее средневековье*. Ленинград: Издательство Аврора, 151–162.

- KAZHDAN, Alexander 1991. „Silk Merchant.” In: Alexander KAZHDAN (editor in chief) *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Vol. 3. New York and Oxford: Oxford University Press, 1897–1898.
- KMOSKÓ Mihály 1929. „Muḥammad al-‘Aufī anekdotagyűjteménye negyedik részének XVI. fejezete.” *Történeti Szemle* 14: 14–54.
- KMOSKÓ Mihály (ford.) 1997. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/1*. Szerk. Zimonyi István. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 10.] Budapest: Balassi Kiadó.
- KMOSKÓ Mihály (ford.) 2000. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/2*. Szerk. Zimonyi István. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 13.] Budapest: Balassi Kiadó.
- KMOSKÓ Mihály (ford.) 2007. *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I/3*. Szerk. Zimonyi István. [Magyar Őstörténeti Könyvtár 23.] Budapest: Balassi Kiadó.
- KONDRAT’EV, Sergej P. [КОНДРАТЬЕВ, Сергей П.] (пер.) & Zinaida V. UDAL’COVA [Зинаида В. УДАЛЬЦОВА] (вступ.) 1950. *Прокопий из Кесарии: Война с готами*. Москва: Издательство Академии Наук СССР.
- KOVÁCS László 1999. „Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsiga pénzük?” *Századok* 133: 63–84.
- KOVÁCS László 2008. *Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets* (with malacological identifications by Gyula RADÓCZ). [BAR International Series 1846.] Oxford: BAR Publishing.
- LEWICKI, Tadeusz 1962. „Écrivains arabes du 11e au 16e siècle, traitant de l’ambre jaune de la Baltique et son importation en pays arabes.” *Folia Orientalia* 4: 1–39.
- LI Qiang 2021. „Trends and Dynamics in the Study of Byzantine Coins and their Imitations unearthed in China (2007–2017).” In: Sven GÜNTHER, LI Qiang, LIN Ying & Claudia SODE (eds.) *From Constantinople to Chang’an. Byzantine Gold Coins in the World of Late Antiquity. Papers read at the International Conference in Changchuan, China, 23–26 June 2017*. Changchun: Institute for the History of Ancient Civilizations, 193–206.
- LIN Ying 2001. „Some Chinese Sources on the Khazars and Khwarazm.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 11: 339–363.
- LIN Ying 2006. „Sogdians and the Imitations of Byzantine Gold Coins Unearthed from the Heartland of China.” In: Matteo COMPARETTI, Paola RAFFETTA & Gianroberto SCARCIA (eds.) *Ērān ud Anērān. Studies Presented to Boris Il’ic Marsak on the Occasion of his 70th Birthday*. Venezia: Cafoscarina, 387–402.
- LOPEZ, Robert S. 1945. „Silk Industry in the Byzantine Empire.” *Speculum* XX: 1–42. (Újraközlés: 1978. *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*. London: Variorum Reprints.)
- LUBO-LESNIČENKO, Evgenij I. [ЛЮБО-ЛЕСНИЧЕНКО, Евгений И.] 1978. „Шелковый путь в период Шести династий (3–6 вв.).” *Труды Государственного Эрмитажа* 19: 15–25.
- LUDWIG, Dieter 1982. *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Münster: Westfälische Wilhelms-Universität.
- MINORSKY, Vladimir 1942. *Sharaf al-Zamān Tāhir Marwazī on China, the Turks and India*. London: The Royal Asiatic Society.

- NOONAN, Thomas 1984. „Why Dirhams Reached Russia: The Role of Arab – Khazar Relations in the Development of the earliest Islamic Trade with Eastern Europe.” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4: 151–282.
- OIKONOMIDÈS, Nicolas 1986. „Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: the Seals of Kommerkiarioi.” *Dumbarton Oaks Papers* 40: 33–53.
- OLAJOS Teréz (ford., bev., jegyz.) 2012. *Theophülaktosz Szimokattész: Világtörténelem.* [Magyar Östörténeti Könyvtár 26.] Budapest: Balassi Kiadó.
- ORFINSKAJA, Ol'ga [ОРФИНСКАЯ, Ольга], N. A. KALININA [Н. А. КАЛИНИНА], V. V. GORODOVAJA [В. В. ГОРОДОВАЯ] & N. N. KUČAEVA [Н. Н. КУЧАЕВА] 2021. *Средневековая одежда христианской Алании.* Владикавказ: Издательство Ир.
- OSTROGORSKY, Georg 2001. *A bizánci állam története.* [Ford. MAGYAR István Lénárd, NÉMETH Ferdinánd, PRONÁSZKA Péter] Budapest: Osiris Kiadó.
- PIGULEVSKAJA, Nina V. [ПИГУЛЕВСКАЯ, Нина В.] 1951. *Византия на путях в Индию.* Москва и Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- PLETNĚVA, Svetlana A. [ПЛЕТНЕВА, Светлана А.] 1996. *Саркел и „Шелковый путь”.* Воронеж: Воронежский Государственный университет.
- RUDENKO, Sergej I. [РУДЕНКО, Сергей И.] 1962. *Культура хуннов и ноинулинские курганы.* Москва и Ленинград: Издательство Академии Наук СССР.
- SIMON Róbert (ford., jegyz., tanulmány) 2007. *Ibn Fadlān: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról.* Budapest: Corvina Kiadó.
- SPITZER, Shlomo, J. – KOMORÓCZY Géza 2003. *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig.* Budapest: MTA Judaisztikai Kutatócsoport – Osiris Kiadó.
- STAUFFER, Annemarie & Christoph VON VIRÁG 1991. *Die mittelalterlichen Textilien von St. Servatius in Maastricht.* Riggisberg (Schweiz): Abegg-Stiftung.
- SUPRUNENKO, O. B. [СУПРУНЕНКО, О. Б.] & S. V. MAJEVS'KA [С. В. МАЄВСЬКА] 2007. „Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла [Ősmagyar temetkezés halomsírbán a Pszel folyó alsó folyásánál].” *Археологічний літопис Лівобережної України* 1-2: 32–45.
- SZÉKELY Melinda 2008. *Kereskedelem Róma és India között.* Szeged: JATE Press.
- SZÉKELY Melinda 2021. „Selyem és üveg a Római Birodalom keleti kereskedelmében. Írott források és értelmezésük.” *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 146: 3–13.
- VÁSÁRY István 2003. *A régi Belső-Ázsia története.* [Magyar Östörténeti Könyvtár 19.] Budapest: Balassi Kiadó.
- WUTKE, Heinrich (Hrsg.) 1853. *Die Kosmographie der Istrier Aithikos.* Leipzig: Dyk'sche Buchhandlung.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2000. „Les marchands d'Asie centrale dans l'Empire Khazar.” In: Michel KAZANSKI, Anne NERCESSIAN & Constantine ZUCKERMAN (eds.) *Les centres proto-urbaines russes entre Scandinavie, Byzance et Orient.* [Réalités Byzantines 7.] Paris: Lethielleux, 367–378.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2005. *Sogdian Traders: A History.* [Trans. by James WARD; Handbook of Oriental studies = Handbuch der Orientalistik. Section eight, Central Asia; v. 10.] Leiden – Boston: Brill.

- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2014. „Trans-Asian trade, or the Silk Road deconstructed (antiquity, middle ages).” In: Larry NEAL & Jeffrey G. WILLIAMSON (eds.) *The Cambridge History of Capitalism. Volume I. The Rise of Capitalism: From Ancient Origins to 1848*. Cambridge: Cambridge University Press, 101–124.
- VÖRÖS István 1996. „A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján.” In: VESZPRÉMY László (szerk.) *Honfoglaló őseink*. Budapest: Zrínyi Kiadó, 126–146.
- WIRTH, Gerhard (ed., corr.) 1963. *Procopii Caesariensis opera omnia. Vol. II. De bellis libri V–VIII*. (rec. Jacob HAURY). Leipzig: Teubner.
- XIA Nai [Ся Най] 1962. „Золотая византийская монета найденная в могиле периода династии Суй.” *Византийский Временник* 21: 178–182.
- ZIMONYI István 2021. „A Selyemút koncepciók értelmezési keretei a centrum és periféria szempontjából.” In: DALLOS Edina – FELFÖLDI Szabolcs (szerk.) *Centrum és periféria problémaköre a Selyemút történetében*. [Studia de Via Serica 2.] Budapest – Szeged: ELTE BTK Távol-keleti Intézet – SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 17–41.

PÉNZGAZDÁLKODÁS, KERESKEDELEM, URBANIZÁCIÓ A KÖZÉPKORI ISZLÁM VILÁG KELETI FELÉBEN – ҒURĀSĀN VIRÁGKORA AZ IRÁNI SELYEMÚTON A 7–12. SZÁZADBAN

SÁRKÖZY MIKLÓS¹

KRE BTK Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék

Bevezetés

Ғurāsān² tartománya egykoron a középkori iszlám világ leggazdagabb, legjelentősebb területének számított. Amíg manapság a Ғurāsān kifejezést leginkább a radikális iszlamizmus egyik csoportja, az Iszlám Állam egyik frakciója tűzi zászlajára és sajátítja ki, addig az igazi Ғurāsān a középkori iszlám világ egyik legdinamikusabban urbanizálódott, transzkontinentális kereskedelmet folytató, fejlett mezőgazdasággal rendelkező, magaskultúrát építő térségének számított. Jelen tanulmány azt a célt tűzi ki, hogy magyar nyelven először mutassa be Ғurāsān gazdasági, urbanizációs, politikai fontosságát az i. sz. 8–13. század közötti iszlám világban és az egykori Selyemutakon játszott szerepét. A tanulmány első fele bevezetés nyújt Ғurāsān és a koraiszlámkori világ kialakulásába, bemutatva annak földrajzi, történelmi jelentőségét. A tanulmány második része röviden bevezet Ғurāsān négy legnagyobb városa, Naišāpūr³, Harāt, Marw és Balḥ gazdálkodásába, adózásába, pénzügyi és kereskedelmi jelentőségébe.

¹ Email: sarkozy.miklos@kre.hu.

² Az átírások esetében részben klasszikus arab/perzsa átírást, a magyarban már régóta elterjedt alakok (pl. abbászida, omajjád) esetében azonban magyaros átírást alkalmaztam.

³ Naišāpūr nevének tudományos átírása a tanulmány szerzőjének szakmai döntése volt. A magyar és a nemzetközi szakirodalomban előfordulnak Nisápur, Nishapur, Nishāpūr, Nayšāpūr, Nīšāpūr variánsok is.

A preiszlám és pre-abbászida Hūrāsān – előzmények, kezdetek

A Hūrāsān kifejezés a középperzsa *Xwarāsān* 'Kelet' vagy *Kūst-i Xwarāsān* 'Keleti tartomány' kifejezésből származik, az I. Xusraw (ur. 531–579) alatti későszászánida adminisztrációs reformmal létrejövő négy nagy közigazgatási egység egyikeként. A szászánida Xwarāsān alatt leginkább a szászánida állam északkeleti határterületeit kell értenünk, mely a 6. századi szászánida állam területi kiterjedése révén magában foglalta a régi párthus magterületeket (Abaršahr, Marw és Naišāpūr területét), a mai Türkmenisztán déli részén az ókori Baktria/Tuḥāristān területét, Balḥot és Harātot a mai Észak-Afganisztánban és Sīstānt a mai Irán és Afganisztán keleti határánál. A szászánida Xwarāsān tehát nem teljesen azonos a muszlim Hūrāsānnal, annál lényegesen kisebb, de a későbbi hūrāsāni magterületek már ekkor Xwarāsānhoz tartoztak (1. kép).⁴

A Hūrāsān név első előfordulása, *terminus post quem*-je mai ismereteink szerint az i. sz. 6. század első felére tehető, I. Xusraw vagy apja, I. Kawād (ur. 488–531) szászánida királyok által bevezetett jelentős, katonai-közigazgatási reformok részeként születik meg a nap járását nevében követő négy új katonai kerület a szászánida államon belül: Xwarāsān ('Napfelkelte/Kelet'), Xwarawarān/Xwarōfrān ('Napnyugta/Nyugat'), Nēmrož ('Delelés/Dél') és Abāxtar ('Délután/Észak'). Fontos hangsúlyozni, hogy az új neveket kizárólag korabeli szászánida középperzsa pecsétekről ismerjük, más írott forrás, felirat, krónika nem említi ezeket az innovációkat, és semmit sem tudunk az új katonai közigazgatás nevei megszületésének a körülményeiről. Rezakhani nemrég publikált tanulmányában felveti, hogy a Xwarāsān név esetleg a kelet-tuḥāristāni alkhan hun királyok pénzein felbukkanó baktriai nyelvű *μυροζαβο παο* (*mirosano šao*) 'Mirosan (Kelet) királya' terminussal állna kapcsolatban, amely az i. sz. 5. század végén jelenik meg. Rezakhani teóriája szerint a *μυροζαβο παο* (*mirosano šao*) titulus reflexió volt a heftaliták térnyerésére Balḥban és attól nyugatra, és talán ezen – amúgy szintén Keletet jelentő – baktriai kifejezés gyakorolt hatást a nem sokkal később megszülető, 6. századi szászánida középperzsa Xwarāsān névre.⁵

Mindezzel együtt – ahogy Rezakhani rámutat – a Hūrāsān név elterjedése és tényleges meggyökerezése egyértelműen az arab hódítás utáni periódusra tehető. Itt is érdemes azonban utalni Rezakhani megfigyelésére, hogy a Hūrāsān név többször felbukkan a posztaszászánida középperzsa és arab corpusban 750 előtt és után. Így például a Hūrāsān terminus megjelenik a 728/729-re datált, közel tizenöt éve előkerült ṭabaristāni (észak-

⁴ Vö. Rezakhani 2017: 117–118, 123.

⁵ Rezakhani 2017: 117–118, 123; Rezakhani 2019: 124, 130–132.



1. kép Nagyobb Hürāsān a négy nagyobb várossal:
Naišāpūr (Nishapur), Harāt (Herat), Marw (Merv), Balḥ (Balkh)⁶

iráni) középperzsa archívumban, csakúgy mint a 8. század végére lezárult középperzsa *Šahrestānīhā ī Ērānšahr* szövegében is.⁷ Hasonlóan és ugyancsak 728 táján bukkan fel Kābulistān területén egy helyi herceg, aki két-nyelvű baktriai/arab-szászánida pénzein magát Tigīnnek, Hürāsān királyának (*Hurāsān šāh*) nevezi.⁸

Miért fontos a 750-es év? Ez az év az Abbászida Birodalom megszületése, és a szakirodalom Hürāsānt elsősorban abbászida 'találmánynak' tartja, a tartomány felvirágzását az új abbászida merkantil felfogáshoz kapcsolja, szemben az inkább zsákmányszerző, hódításokból bevételekre szert tevő Omajjád Kalifátussal. Rezakhani új kutatásai tehát rámutatnak a Hürāsān terminus relatív elterjedtségére az abbászida periódust megelőzően és az abbászida kulturális szférán kívül is.

⁶ Online elérhetőség: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/b2/Greater_Khorasan.png/2560px-Greater_Khorasan.png; utolsó megtekintés: 2024. október 1.

⁷ Vö. Daryaei 2008.

⁸ Rezakhani 2019: 130–133.

Hurāsān mint terület jelentősége ezzel együtt valóban az iszlám periódusban növekszik meg. E tény nem kis mértékben annak is köszönhető, hogy a 640-650-es években bekövetkező arab hódítás után a későbbi Hurāsān egyes részei stratégiai szerepet játszanak a korai kalifátus további keleti terjeszkedésében. Ennek érdekében igen korán arab törzsek jelentős betelepülésére kerül sor Hurāsānba.⁹ Hurāsān amīrjainak leendő székhelye 670 után pedig a régi szászánida határváros, Marw lesz, ez az ősi oázis.

Mindezekén túl feltételezhető, hogy az arabok betelepítése jelentős gazdasági fejlődést idézett elő a mai Északkelet-Iránban és Dél-Közép-Ázsiában, Hurāsān nyugati területein, elsősorban a mezőgazdaság és az állattenyésztés jelentősége nőtt meg az új arab birtokosok révén már az omajjád korban 750 előtt.¹⁰ Mindezeket a folyamatokat azonban inkább csak sejtjük vagy utólag tudjuk valamelyest rekonstruálni az időben történő visszavetítés minden dilemmájával együtt. Hurāsānban ezek mellett jelentős etnikai és vallási hibridizáció zajlott le a 6–9. században, amelynek eredményeként az itt élő lakosság az érett középkorra már meglehetősen változatos etnikai háttérrel rendelkezett. Az eredetileg többnyire északnyugat-iráni és kelet-iráni nyelveket beszélő alaplakosság (dominánsan párthus és baktriai) erős délnyugat-iráni hatások alá került a 6. századtól fogva (az előbb említett szászánida katonai közigazgatási reformoktól nem függetlenül), amely a területen a nyugat-iráni perzsa nyelv dialektusainak elterjedéséhez vezetett a párthus és a baktriai nyelvek fokozatos eltűnésével párhuzamosan. Ugyanígy szignifikánsnak látszik az arab etnikum betelepülése és etnikai tényezővé válása a 7. század második felétől. Igaz, ma már talán az is sejthető, hogy az arabként definiált új jövevények alatt valójában dél- vagy nyugat-iráni, nem (vagy nemcsak) arabul beszélőket értünk Hurāsānban, s e tény talán ismét a perzsa mint *lingua franca* terjedését erősítette meg e területen az itt honos egyéb iráni nyelvek rovására. Mindez végül Hurāsānban a két legfontosabb helyi nyelv, a párthus és a baktriai teljes eltűnéséhez vezetett nagyjából a 9–10. századra. De a perzsa keleti diadalmenete nem állt meg Hurāsānban, hanem elérte az Oxustól északra fekvő területeket is, ahol a szogd lakosság is elperzsásodott a 11–13. századra Közép-Ázsiában Bukhara és Szamarkand környékén. Nem lebecsülendő emellett a korai türk nyelvek jelenléte sem már a Hurāsānt északról meghódító 5–6. századi Heftalita Birodalomtól fogva, amint azt a 6–9. századi baktriai szövegeink titulussai, nevei sugallják, és legalábbis Hurāsān keleti peremén az újind nyelvek hatását is lehet sejteni a vizsgált korszak egészében.

⁹ Yakubovski & Bosworth 2007: 401–406.

¹⁰ Ezzel kapcsolatban érdemes megnézni Bosworth és Christensen adatait, vö. Bosworth 1963: 145–163; Yakubovski & Bosworth 2007: 401–406; Christensen 2016: 187–202.

Hasonlóan drámai átalakulás zajlott le vallási téren az i. sz. 6–11. század között. Míg Hūrāsān nyugati, a Szászánida Birodalom keleti peremén fekvő részei többnyire zoroasztriánusok tűnnek az i. sz. 7. század derekáiig, addig a mai Afganisztánhoz tartozó Hūrāsān területein inkább a buddhizmus látszik domináns vallási rendszernek. Eközben a Selyemutaknak köszönhetően más vallási közösségek is megjelentek a későbbi Hūrāsān területén, itt kiemelendő a manicheizmus, a hinduizmus, a zsidó vallás és a nesztoriánus kereszténység, amelyek az i. sz. 5–7. században egészen biztosan jelen voltak a későbbi Hūrāsānban. A 7. század közepétől, az arab hódítással újabb vallási impulzusok jelennek meg. Egyfelől a 8. század első felétől fogva nagyszámú zoroasztriánus-szerű messianisztikus figura bukkan fel Hūrāsānban (Wēhāfrīd¹¹, Ustād Sīs és részben Abū Muslim is), akik azonban egyfajta rurális, nem hivatalos verzióját testesítik meg a zoroasztrianizmusnak. Ez nem is csoda, hiszen a Szászánida Birodalom bukásával a 7. század közepén megszűnt a zoroasztriánus államegyház és a zoroasztriánus vallási-politikai cenzúra Hūrāsānban, mely tény utat engedett különböző alternatív zoroasztrianizmus-szerű mozgalmaknak, azoknak a 'mainstream' zoroasztriánus vallástól többé vagy kevésbé különböző teológiájával.

Az iszlám vallás szunnita ága mellett már igen korán jelentős a síita iszlám befolyása a hūrāsāni arabok között, de nem csak közöttük. Czeglédy Károly kiváló tanulmánya óta ismert a messianisztikus iráni vallások és a korai síita iszlám kapcsolata, ahol erős iráni hatások érik a kibontakozó síita iszlám teológiai koncepcióit.¹² Erre a heterodox nézetrendszerre, a messianisztikus figurák által benépesített síita iszlámra igen fogékonyak bizonyult a korabeli Hūrāsān lakossága is. Ennek a sem nem zoroasztriánus, sem nem muszlim, a kettő között álló vallási heterodoxiának a képviselői voltak Abū Muslim (az abbászida mozgalom katonai vezetője), al-Muqanna° ('lefátyolozott') a 8. században¹³ vagy Bābak al-Ḥurramī a 9. század elején, igaz, utóbbi Hūrāsāntól nyugatra volt inkább aktív. Mindezek mellett Hūrāsānban az arab hódítás pillanatától fogva megjelenik a jakobita (nyugati szír) egyház

¹¹ Wēh-āfrīd 748–749-ben kelt fel az Omajjádok ellen Harāthban, Abū Muslim ölette meg. Abū Muslim meggyilkolása után Sunbād, Abū Muslim követője, szervezett kalifátus-ellenes népi mozgalmat 755-ben Harāthban. Ustād Sīs (Sīs mester) 767-ben lázadt fel Harāthban és Sīstānban az Abbászidák ellen. Bābak al-Ḥurramī 816 és 838 között volt egy jelentős kalifátus- és iszlámellenes nyugat-iráni mozgalom feje. Az összes itt felsorolt személy teológiailag heterodox nézeteket vallott, amelyre leginkább egyfajta „rural Zoroastrianism” jelző illene, olykor azonban gnosztikus és síita muszlim elemek is felfedezhetők teológiájukban. al-Muqanna° mozgalma is jól beleillik ezek közé. Vö. Crone 2012.

¹² Vö. Czeglédy 1958: 21–43.

¹³ Al-Muqanna° lázadásához a források kérdéséhez lásd Sadighi 1938: 163–186; Kochnev 2001: 143–150; Grenet 2013: 247–261; Crone 2011.

is, amely a Szászánida Birodalom összeomlása után kezdhett misszionálni az egykori keletrómai-szászánida határvidéktől keletre fekvő területeken, a szászánida birodalmi hagyományokban ugyanis csak a nesztoriánus kereszténység és a miafizita grigoriánus örmény egyház kereszténysége volt engedélyezett (igaz az örmény kereszténység közösségeinek ħurāsāni és közép-ázsiai megjelenése inkább a koraiszlám korban valószínűsíthető). Ĥurāsān keleti része, mely nem vagy csak periférikusan volt a szászánida állam része inkább a buddhizmus befolyását mutatja, itt Ĥurāsān Tuĥāristān nevű alrégiójában fekvő Balĥ mellett működött a *Nava vihāra* ('új kolostor') nevű jelentős buddhista centrum, mely a 8. század második feléig mutat aktivitást. Összességében a buddhizmus egészen a 10. századig volt jelen Ĥurāsān egyes keleti részein, a legutolsó buddhista kolostorok talán a Hindukustól délre működtek a számánida periódusig (10. század). Ehhez hasonlóan a hinduizmus hatása is némileg érződik Ĥurāsān keleti végein, Kabul környékén a 9. század második felében bekövetkező šaffārida hódításig.

Az iszlám megjelenése a 7. század végén Kelet-Ĥurāsānban is a nyugat-ħurāsāni területekhez hasonló heterodox vallási mozgalmakat hívott életre. Érdemes kiemelni Muqanna't és mozgalmát 755 és 779 között, amelynek forrásai (elsősorban Naršaĥī)¹⁴ azt sejtetik, hogy al-Muqanna'c vallási rendszere buddhista-gnosztikus-ábrahámista elemek sajátos szintézise volt a 8. század utolsó évtizedeiben Ĥurāsān északi határán és Transoxaniában. Az arab hódítás és az omajjád kor heterogén vallási térképe azután az abbászida korban, elsősorban 800 után kezd új irányba fejlődni Ĥurāsānban, eddigre az iszlám 'gyermekkora' véget ér és az iszlám szunnita felekezete a Ĥurāsānban jelen levő vallásokkal szemben domináns pozícióba kerül – e tény aligha választható el Ĥurāsān robbanásszerű urbanizációjától sem, ahol a gombamódra növekvő városok olvasztótégelyeiben az Abbászidák által patronált szunnita iszlám lesz a domináns és támogatott vallás. Mindez oda vezet, hogy nagyjából a 11. század elejére a Ĥurāsānnak nevezett területen, városokban a szunnita iszlámon kívüli más vallások fokozatosan eltűnnek, kisebbségi sorba kerülnek, státuszuk – megmaradásuk vagy eltűnésük elsősorban az abbászida jogrendszer általános szabályai és helyi kompromisszumok függvénye volt.

¹⁴ Naršaĥī (2021: 94–108) tizedik század közepén született krónikája, a *Bukhara története* a legbősegebb írott forrás Muqanna'c heterodox vallási mozgalma lázadása eseménytörténeti és vallástörténeti kérdéseinek pontos ismeretéhez.

A két ʿHurāsān – az iszlámkori ʿHurāsān földrajza és földrajzi felosztása

Az iszlám kori ʿHurāsān földrajzi határaitól nincsen teljes tudományos konszenzus. Bosworth szerint *'Geographically, ʿHurāsān is part of the mountain and plateau zone which stretches from Anatolia through the Elburz to Afghanistan and the Pamirs.'*¹⁵ A klasszikus muszlim középkorban ʿHurāsān Gurgāntól és Qūmistól valamivel keletre kezdődött. Délen a Dašt-i Lūt és a Dašt-i Kawīr számít ʿHurāsān természetes határainak, északon talán az Amudarja folyó számított ʿHurāsān határának. Ezzel együtt ʿHurāsān jelentős része nem túl termékeny, nem túl zöld, délnyugati részén sós, lefolyástalan folyók és tavak világa ez, forró sivatagos, száraz klímával az ott élők számára múltban és jelenben. Máshol viszont termékeny oázisok, sivatagba torkolló lefolyástalan folyók, az eurázsiai hegységrendszer üledékes vagy vulkanikus, hol alacsonyabb, hol magasabb vonulatai bukkannak fel, mint a Kopet dag vagy a Hindukus.

Vita felett áll, hogy nagy különbség látható a szászánida/omajjád ʿHurāsān és az abbászida kortól felvirágzó ʿHurāsān között. Míg a szászánida/omajjád ʿHurāsān egy viszonylag fejletlen, gyéren urbanizált peremvidék képét mutatja, amelynek inkább katonai határőrfeladatai voltak a szászánida/omajjád államban, addig ʿHurāsān a 9. századra, az abbászida korra a birodalom gazdag tartománya lett elsősorban a Selyemutak transzkontinentális hatásaként. Eddigre ʿHurāsān már nem határtartomány, hanem további muszlim hódításokkal körülvett terület volt, mivel a kalifátus a 8. században elfoglalta Közép-Ázsiát és keleten is stabilizálta hatalmát az Indus völgyében. ʿHurāsān volt a tulajdonképpen steppe régiót felváltó első nagy történelmi terület, ha Közép-Ázsia felől nézzük, az a terület, amely az iráni fennsíkot választotta el a steppevidéktől.¹⁶ Igaz, jelentősége nem katonai értelemben ragadható meg, mivel semmilyen téren nem volt zárt fal, minden irányban átjárható terület volt, amelyet számos hódítás és pusztítás ért Nagy Sándortól Nādir šāhig (ur. 1736–1747). ʿHurāsān lényege tehát nem katonai, hanem urbanizációs sikerében rejlik. A szászánida korban mindössze csak tizenegy város(szerű) központja volt a Szászánida Birodalombeli Abaršahrnak/Xwarāsānnak, miközben a szászánidák nyugati területein nyolcvankét hasonló városi központot számolhatunk össze Herzfeld szerint. Eközben nagyjából i. sz. 800-tól fogva ʿHurāsān a transzkontinentális kereskedelmi

¹⁵ Bosworth 1963: 145.

¹⁶ Vö. Bosworth 1963: 145–149.

kapcsolatainak köszönhetően rohamosan fejlődik gazdaságilag a merkantil felfogású Abbászida Birodalomban.¹⁷

Ĥurāsān a koraiszlámkor legjelentősebb és fénykorában legnagyobb kelet-iráni tartományának és egyben a 8–13. század közötti iszlám világ leggazdagabb régiójának elnevezése, mely a korban komoly gazdasági, kulturális és tudományos virágzást élt meg. Ha a 8–10. századi abbászida közigazgatást vesszük alapul, akkor Ĥurāsānhoz területileg a mai Kelet-Írán, Türkmenisztán nagy része, Észak- és Nyugat-Afganisztán régiói tartoztak. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy Ĥurāsān alatt korszakonként egészen mást értettek, bár egy bizonyos közös nevező mindig megvolt, bármelyik korszakot is tekintjük. Ez a bizonyos nevező pedig négy nagyváros, amelyek Ĥurāsān legfontosabb kereskedelmi és politikai központjai voltak: Marw, Naišāpūr, Balḥ és Harāt. Ez a négy nagyváros minden Ĥurāsānról szóló felsorolásban szerepel és voltaképpen a Ĥurāsānnak nevezett terület négy legfontosabb települése volt. A négy városon kívüli Ĥurāsān határai azonban meglehetősen változatos képet mutatnak a középkori iszlám világban. Nem túlzás talán azt állítani, hogy Ĥurāsānt könnyebb definiálni néhány nagyobb várossal, mint egzakt határvonalakkal. A Ĥurāsān pontos határait illető probléma abból is adódik, hogy még a kisebb Ĥurāsān is hatalmas területet ölel fel, kelet-nyugati tengelye mentén Naišāpūrtól és Ṭabastól talán Kabulig, észak-déli tengelye mentén Marwtól Qandahārig terjedt ki (2. kép).

Írán arab hódítása idején Ĥurāsān gyorsan arab kézre került a 640-es és 650-es években hasonlóan a szászánida Írán többi részéhez. Amint az jól ismert, az Íránban berendezkedő arab adminisztráció sokáig támaszkodott a meghódított terület adminisztrációs hagyományaira, folytatva a szászánida közigazgatási rendszereket, megtartva nagyjából 700-ig a középperzsa pénzverést (sok helyen talán az arab mint hivatalos nyelv bevezetése [i. sz. 700] után is) és úgy látszik, hogy a 6. században bevezetett négyosztatú szászánida katonai adminisztráció is részben továbbélt, amelyet a Xwarāsān/Ĥurāsān kifejezés folyamatossága is bizonyít az iszlám korban. Ezzel együtt, ahogy korábban is jeleztük, a Ĥurāsān kifejezés korabeli forrásokban nem azonnal az arab hódítást követően tűnik fel, hanem csak a 720-as években. A korai időszak, a nagyjából 650 és 700 közötti periódus káosza, arabellenes felkelések, türk és kínai betörések és a betelepülő észak- és délarab törzsek egymással vívott háborúi miatt nem beszélhetünk komoly ĥurāsāni tartományi politikáról, másfelől az Omajjád Kalifátus alapvetően katonai vezetőket nevezett ki, akik fő feladata a további hódítások szervezése és vezetése volt. Ez a katonai szemlélet egyben utat nyitott egyfajta kondomíniumnak is, ahol

¹⁷ Vö. Bosworth 1963: 147. Bosworth itt Ernst Herzfeld egy korábbi adatára hivatkozik.



2. kép Isfahak városa, Kelet-Irán (fotó: Sárközy Miklós)

a civil adminisztrációt továbbra is helyiek irányították, ahogy erre a korábban idézett 728-729-es ʿābaristāni dokumentumok is utalnak, de a félig arab, félig iráni adminisztráció tényét erősítik meg Ibn Ḥurdādbih 9. századi, iráni származású arab földrajztudós adatai is, aki a négy részre osztott Ḥurāsānról ír, amelynek élén iráni nevű kormányzókat említ. Nem lehet tudni, hogy Ibn Ḥurdādbih itt egy régi szászánida kori adatot idéz vagy a koraiszlám kori hibrid arab-iráni adminisztrációra céloz.¹⁸

Ḥurāsān mint külön muszlim adminisztrációs zóna felemelkedésének kezdetei a középső omajjád korra, ʿAbd al-Malik kalifátusa idejére (685–705) tehető, amikor 694 elején al-Ḥajjāj b. Yūsuf lett Irak kormányzója (714-ig). Ez a poszt magában foglalta Kūfa és Bašra kormányzói tisztségének egyesítését, az Omajjád-dinasztiához végtelenül lojális és emellett könyörtelen harcos hírében álló al-Ḥajjāj b. Yūsuf, az iraki kormányzósággal valójában az Omajjád Kalifátus legfontosabb adminisztratív posztját kapta meg. Ez a kormányzóság nemcsak a tulajdonképpeni Irakot foglalta magában, hanem a két helyőrségi város (*amšār*), Kūfa és Bašra csapatai által meghódított régiókat is, a Szászánida Irán egész területét és a Kalifátus többi keleti tartományát, nagyjából az Amu-darjáig és az Indusig. Irak omajjád kormányzója ettől fogva tehát birodalmi méretű területekért volt felelős, benne a korábbi szászánida Ḥurāsānnal. Al-Ḥajjāj b. Yūsuf nevezte ki Ḥurāsān amīrjává Qutaiba b. Muslimot 705 és 715 között. Az ő ḥurāsāni kormányzósága egy új korszak kezdete, a Ḥurāsān kifejezés innentől fogva, tehát Qutaiba b. Muslim után jelenik meg korabeli pénzeken is, szövegekben is. Qutaiba b.

¹⁸ Rezakhani 2017: 169; Rezakhani 2019: 122–123. Ibn Ḥurdādbihről lásd még: *Ḥudūd al-ʿālam – A világ országai*, utószó, fordította és a jegyzeteket írta Sárközy M. (megjelenés alatt).

Muslimnak katonai kormányzóként fő érdeme a Közép-Ázsiában történő, sikeres arab terjeszkedés volt a 8. század legelején. Mégis, innentől fogva indul el Hūrāsān felemelkedése és politikai szerepének növekedése.

A katonailag megerősített Hūrāsān különösen fontos lesz a Közép-Ázsia és az Indus völgye felé irányuló, kései omajjád terjeszkedés kiindulópontjaként, mindez azt jelenti, hogy a terület katonai súlya kulcsfontosságúvá vált az omajjád kor vége felé és ez a 740-es években drámai eseményekhez, az Omajjád-dinasztia bukásához vezet, amely bukás erősen köthető Abū Muslim hūrāsāni lázadásához.

Ami az omajjád és abbászida kori Hūrāsān pontos kiterjedését illeti, nehéz meghatározni. Ha némileg egyszerűsíteni akarjuk a kérdésre adott választ, a muszlim földrajzi irodalomban Hūrāsānnak mondanak mindent, ami a mai Nyugat-Iránnak megfelelő Jibāltól (vagy *al-ʿIrāq al-ʿajamtól*) keletre, a Pamírtól, Kabultól és az Indus völgyétől nyugatra és az Amu-darjától délre található. Olykor azonban egyes muszlim geográfusok az Amu-darjától északra fekvő területet is Hūrāsānhoz sorolják, ami azért lehetséges, mert Transoxania (*Mā warāʾ an-nahr*) sokáig, legalábbis nagyjából a Tāhíridákig (i. sz. 821–873) Hūrāsān amírja alá volt rendelve. I. sz. 700 és 900 között között a kalifátus ázsiai területein összességében három nagyobb földrajzi egységet látunk: *al-ʿIrāq al-ʿarab* (a mai Irak és szűkebb környéke, döntően már arabul beszélő lakossággal), *al-ʿIrāq al-ʿajam* ('a nem-arab Irak' – a mai Irán nyugati, északnyugati része) és az előbbi két tartománynál jóval nagyobb Hūrāsān.

Az is megfigyelhető, hogy földrajzi forrásaink, mint például a *Hudūd al-ʿālam* című enciklopédia, idővel megkülönböztetik Hūrāsānt (*nāḥiya-yi Hūrāsān*) és az ún. *Hūrāsāni határok vidékét* (*nāḥiya-yi ḥudūd-i Hūrāsān*).¹⁹ A *Hudūd al-ʿālam* 982-ben befejezett perzsa földrajzi krónika szerint Hūrāsānnak az alábbi tartományok voltak a részei: Quhistān, Gūzgān, Bādġis és Tuḥāristān, míg Ġūr, Sīstān és az azon túli területek Hūrāsān határvidékei. Ha nem kisebb résztartományokat, hanem városokat emelünk ki, akkor Hūrāsān alatt a *Hudūd al-ʿālam* Marw, Naišāpūr, Harāt és Balḥ környékét érti, míg a hūrāsāni határvidéken e forrásaink egy ütközőzónát értenek, nevezetesen Kābult, Zābulistānt, a Hindukus déli oldalát és Sīstānt, amelyek elválasztják a tulajdonképpeni Hūrāsānt az Indus völgyétől. A két területet összeadva beszélhetünk egyfajta tágabban értelmezett 'Greater Hūrāsān' fogalomról.

A 10. századtól fogva, amikor végleg megszűnik a kalifátus autoritása Hūrāsān és szinte minden más terület felett, az egymást sűrűn váltó külön-

¹⁹ *Hudūd al-ʿālam* 23–24. fejezet. Vö. *Hudūd al-ʿālam* 1962: 88–105.

bőző kelet-iráni, közép-ázsiai iráni és török dinasztiák a történeti ̤urāsān területét számos alkalommal felosztották. Innentől fogva ismét azt látjuk, hogy ̤urāsān határai elmosódnak, és leginkább a *'mi nem ̤urāsān'* fogalom alapján tudjuk adott korban kikalkulálni a név aktuális jelentését. De a legjobban akkor járunk, ha ̤urāsān alatt nagyobb városokat értünk, mivel azok földrajzi helyét nem lehet eltéveszteni. ̤urāsān koordinátáit is ezek a városok (főleg a négy nagy: Marw, Naišāpūr, Harāt és Balḥ) adja meg.²⁰ Ahogy a 16. század elején Bābūr timurida fejedelem a *Bābūr-nāmā*-ban fogalmaz:

„Hindustān népe minden országot ̤urāsānnak nevez, ahogy az arabok Arábia kivételével ‘Ajamnak neveznek. A Hindustān és ̤urāsān közötti úton két nagy kereskedelmi központ található: az egyik Kābul, a másik Qandahār. Fargāna, Turkistān, Szamarkand, Balḥ, Bukhara, Hiššār és Badaḥšān karavánjai mind Kābulhoz igyekeznek; míg a ̤urāsānból érkezők Qandahārban erősödnek meg. Ez az ország Hindustān és ̤urāsān között fekszik.”²¹

Az abbászida ̤urāsān felemelkedésének okai

̤urāsān történetének következő fordulópontja a tartomány kulcsszerepe az Omajjádok megbuktatásában és az Abbászidák felemelkedésében. Az egész iszlám világ egyik legdrámaibb eseménysora éppen ̤urāsānban, Abū Muslim lázadásával kezdődött meg 747-ben. Abū Muslim ̤urāsānī, ez a frissen a síita iszlámra áttért korábbi ex-zoroasztriánus hadvezérnek a fekete lobogót bontott síita iráni hadserege 749-750-re teljesen elsöpörte az Omajjád Kalifátust és trónra segítette az eleinte síitabarátnak mutatkozó Abbászidákat. A lázadás kirobbantása ̤urāsānban kezdődött és döntően ̤urāsāni katonai erőkre támaszkodva aratott sikert. ̤urāsān jelentősége, hirtelen megnőtt politikai és katonai befolyása centrális szerepbe helyezte innentől fogva a tartományt. De a tartomány centralitása földrajzilag is érthető, hiszen a jelentősen keletre tolódott Abbászida Kalifátus területeinek szíve ̤urāsān volt, az új főváros pedig a birodalom nyugati részére esett inkább.

²⁰ ̤urāsān kiterjedésének evolúciójával kapcsolatban érdemes idézni Ann Lambton (1988: 404) megjegyzését is: „In the early centuries of Islam, Khurasan generally included all the Muslim provinces east of the Great Desert. In this larger sense, it included Transoxiana, Sijistan and Quhistan. Its Central Asian boundary was the Chinese desert and the Pamirs, while its Indian boundary lay along the Hindu Kush toward India.”

²¹ *Bābūr-nāma* 2012. (online) A tanulmány szerzőjének fordítása angolból.

Hurāsān jelentősége és felvirágzása 750 után egészen új dimenziókat nyer az újonnan alapított Abbászida Kalifátusban. Mindennek földrajzi, társadalmi és gazdasági okai is voltak. Először is, Hurāsān az új kalifátus legfontosabb gazdasági és katonai zónája lett. Azáltal, hogy az Abbászidák Szíriából Irakba tették át a kalifátus székhelyét, uralkodói székhelyként Bagdadra cserélve le Damaszkuszt, a kalifátus súlypontja is erősen keletre tolódott. Ezzel a kalifátus már születése pillanatában eltávolodott a Földközi-tengertől, a római-bizánci *mare nostrum* birtoklása jóval kisebb hangsúlyt kapott, mint az egykori szászánida területek megtartása. Egyértelmű, hogy az Abbászida Kalifátus akarva-akaratlanul sokkal inkább az iráni hagyományok örököse volt. Al-Andalus ('a mór Hispánia') abbászida elvesztése 750 után ezt a bomlást mutatja, amint az ezt követő időszakban az Abbászidák befolyása meggyengül a Magrib felett is.

Az abbászida állam súlypontjának keletre tolódása és egyben iranizációja abból is fakadt, hogy a berendezkedő új elit nagy mértékben hurāsāniakból, (illetve részben közép-ázsiaikból) állt, akik szinte előzőnlötték az abbászida államigazgatást, szellemi életet és a kalifa udvarát, és jelentőségük közel nyolcvan éven át az abbászida hadseregben is meghatározó volt. Mindez persze együtt járt a hurāsāni elitek gyors, iszlámra való áttérésevel is, ami a 9–10. században a helyi, hurāsāni, szegényebb lakosság iszlamizációját is nagymértékben felgyorsította. Hurāsān 750 után domináns szerepre tesz szert az Abbászida Kalifátusban és ezt a szerepét nagyjából 833-ig, al-Ma'mūn kalifátusa (813–833) végéig képes volt megőrizni.

A korszakban a hurāsāni katonai csoportok két arab polgárháborút is sikeresen nyertek meg. Az első a már említett *III. fitna* (polgárháború) volt, amely Abū Muslim hurāsāni seregei révén pajzsra emelte az Abbászidadinasztiát. A második polgárháború 809 és 813 között a *IV. fitna* volt, amely Hārūn al-Rašīd kalifa (786–809) két fia, al-Amīn (809–813) és al-Ma'mūn (813–833) között zajlott. A két fiú közül a hurāsāni elitek al-Ma'mūn mögé sorakoztak fel, aki anyai ágon hurāsāni (bādģisi) anyától származott. Uralma elején al-Ma'mūn Hurāsānban, Marw városában székelt, és 817 *nawrūz*²² itt Marwban nevezte ki utódjának a 8. síita imámot, 'Alī al-Riḍāt²³, kedvezve a hurāsāni iráni és egyben síita hagyományoknak.

Mindezek az események megerősítették Hurāsān és a hurāsāni katonai, politikai elitek befolyását az abbászida korban, és ezek előnyei a tartományra

²² A *nawrūz* (perzsául 'új nap') az iráni újév, a tavaszi napéjegyenlőség (március 21.) csil-lagászati eseménye, számos közel-keleti és közép-ázsiai népcsoportnál máig az év első napja.

²³ Egészen pontosan a 12-es síita iszlám 8. imámja. 799 és 818 között volt a 12-es síita fele-kezet 8. imámja.



3. kép Isfahak városa, Kelet-Írán (fotó: Sárközy Miklós)

is pozitívan hatottak vissza, az ottani kereskedelem támogatásával, a *hurāsāni* városok nagyvonalú fejlesztésével. Az organikusan kialakuló, merkantil felfogású Abbászida Kalifátus idővel természetesen létrehozta saját globális, gazdag kereskedőrétegét, amelyekben nemcsak a kedvezményezettek lettek *hurāsāniak*, de azt is mondhatjuk, hogy ez a nyolcvan éven át tartó *hurāsāni* befolyás mindenképpen kedvezett *Hurāsān* gazdasági és részben politikai felfutásának, amely egyben segítette azt is, hogy *Hurāsān* nagyvárosai a 9. század második felében az Abbászida Kalifátus szétesésekor töretlenül fejlődjenek tovább és növekedésük ne maradjon abba az Abbászidák hatalmának a lehanyatlásával (3. kép).²⁴

Hurāsān Abbászida kori felemelkedésének másik kulcsa a megváltozott társadalmi modell volt. Míg az *omajjádok* egyfajta etnikai arab szupremáciában, arabok és nem-arabok elkülönítésében hittek, addig a *hurāsāni* iráni elitekkel a hátuk mögött az Abbászidák kozmopolita eliteket építettek fel. A kialakuló új rendben a nemzetközi elitek jöttek létre, ebben erősen felülreprezentált *hurāsāni*, iráni és közép-ázsiai csoportok ragadták magukhoz a hatalmat a korai abbászida periódusban. További sikert jelentett ezen eliteknek a kalifátus társadalmi fejlődése, melyben a jogtudósok és a kereskedők csoportjai kezében komoly hatalom összpontosult és amely a 9. század derekára felülkerekedni látszott az Abbászida-dinasztián. A kalifátus szétesése traumatizálta a dinasztiát, de nem az jogtudósok (*‘ulamā’*) és a kereskedő rétegeket, akik minden utódállamban zavartalanul virágoztak. A 8–10. században létrejött muszlim kereskedelmi jogrendszer erősen segítette e két társadalmi csoportot és háttérbe szorította az egyetlen muszlim impérium

²⁴ *Hurāsān* abbászida kori úthálózatával kapcsolatban lásd Francfort 2019.

eszméjét. A területi egység helyett a vallási és gazdasági egység elve kerekedett felül, a földalapú arisztokrácia, a birodalom földbirtokait elvileg birtokló Abbászida-dinasztia alulmaradt a jogrendszer alakító, döntően városlakó *‘ulamā’* réteggel és a kereskedelmet vezető szintén városlakó kozmopolita *tājir* réteggel.²⁵

Hurāsān, elsősorban Hurāsān városai e folyamat nagy nyertesei lesznek. A számukra kedvező kereskedelmi jogrendszer és gazdasági-kereskedelmi viszonyok mellett Hurāsān városai számára szinte mindegy volt, hogy ki a világi uralkodó felettük, amíg ez a jogrendszer és gazdasági rend zavartalanul tudott működni. Jellemző eset, hogy az 1040-es dandanqāni csata idején a gazdag hurāsāni nagyvárosok lepaktáltak a Közép-Ázsia felől érkező szeldzsukokkal, kevesebb adóért cserébe átálltak a Ġaznavidáktól a Szeldzsukokhoz.²⁶ Mindez egyébként máig tartó hatásokat okozott az egész iszlám civilizáció egészére, ahol muszlim vallási intézmények képesek többféle, akár vegyes vallási-politikai modellben, közegben létezni, nagyfokú rugalmasságot és kompatibilitást mutatva, ha vallási és gazdasági érdekeik ezt kívánják. Mindez a felfogás jelentősen különbözik az európai nemzetállami, vesztfáliai modellektől, mivel képes elfogadni bármilyen, akár más vallású, kultúrájú állam főségét, ha a muszlim jogi és gazdasági autonómia szigetei megvalósulnak.

A harmadik a merkantil modellre történő váltás volt a kalifátus gazdasági bevételei terén. Az abbászida korra lezárultak a nagy hódítások, melyek már a 8. század első évtizedeiben is vontatottan haladtak Közép-Ázsiában és gyors sikerek után az európai muszlim terjeszkedésnek is megállást parancsoltak a frankok a 732-es poitiers-i csatában. A korai Abbászidák ugyan elérték még kisebb területi gyarapodásokat²⁷, de összességében az Abbászida Kalifátus területi csökkenése feltartóztathatatlan volt. Mindezek mellett alapjaiban változott meg az adóztatás rendje az új kalifátusban, melynek értelmében a kalifátus területén senki sem mentesült az adózás alól, ez nagy újdonság volt az omajjád korhoz képest, amikor a hódító arab muszlimok amolyan kivételezett kasztként szinte teljesen adómentesek voltak. Voltaképpen a muszlim kalifátus gazdasági modellváltása – a hódító zsákmányszerző államból

²⁵ A *tājir* és az *‘ulamā’* csoportok felülkerekedéséről az Abbászida-dinasztiával szemben, vö. Weiss & Green 2009: 97–99.

²⁶ A hurāsāni városok és a Hurāsānba 1039 táján bevonuló Szeldzsukok közötti alkudozások, feszültségek részleteiről, és végső sorban gazdasági érdekközösségen alapuló kompromisszumaikról, a Szeldzsukoknak a hurāsāni városoknak adott kedvezményeiről a korábbi súlyosabb Ġaznawida adóztatással szemben, lásd Bosworth 1963: 252–268.

²⁷ Abbászida területi gyarapodások alatt a 760-as években Tabaristán és a Kaszpi-tenger déli medencéje abbászida meghódítására gondolhatunk vagy al-Ma’mūn 9. század eleji kisebb közép-ázsiai hódításaira.

kereskedelmi alapú tevékenységet folytató állammá átalakulás pontosan egybeesett az Abbászidák hatalomra kerülésével. A gazdasági metamorfózis nagyrészt organikus és természetes volt, a dinasztia váltás ezt csak megkönnyítette. Az Omajjádok alatt felhalmozódott hatalmas zsákmány üzleti célokra történő használata, az óriási vagyonok további hasznok reményében történő forgatása az abbászida korban indult el. Az elsősorban városokban történő tranzakciók során mai fogalmaink szerint megdőböntő vagyonekat mozgattak meg, amely nagyban támogatták a társadalmi mobilitást, egy meglehetősen heterogén etnikai hátterű, de zömében iszlamizálódó, új vagyonos réteg felemelkedését, akiket egyszerűen csak *tāji*roknak (kereskedőknek) nevezték. Mindez a mobilitás jól illeszkedett a kasztnélküli iszlám vallási felfogásába, mely tény tovább segítette a különféle származású abbászida üzletemberek új birodalmi csoportjának felemelkedését.

Másfelől, a nagyobb háborúk elültével regenerálódtak a hatalmas, transzkontinentális, döntően a Selyemúthoz kapcsolódó kereskedelmi útvonalak, amelyek nem csupán a birodalom szívéét, Irakot, Szíriát vagy Egyiptomot virágoztatták fel, hanem Hürāsānt is, sőt, a birodalom peremterületeire és az azzal határos régiókra, a Volga vidékére, Indiára, Indokínára és a kelet-afrikai partvidékre is jótékonyan hatottak gazdaságilag, mivel az abbászida pénzforgalom ezekre a területekre is kiterjedt, miközben e régiók sosem tartoztak a kalifátushoz. De mindez a fentiekből is következik, a gazdasági hatalmat birtokló városlakó *tāji*r réteg folyamatosan és rugalmasan kereste az újabb és újabb piacokat. Mindehhez hasznos segítség volt az abbászida korban fellendülő arab földrajztudomány, térképészet, csillagászat, geometria, matematika, melyeknek az eredményei támogatták a kereskedelmi tevékenységet és egyben segítették az olyan arab utazók, felfedezők munkásságát, mint Sulaimān muszlim kereskedő indokínai leírásai.²⁸ A 10. század végi, tehát poszt-abbászida Hürāsānban íródott *Hudūd al-‘ālam* földrajzi enciklopédia jól mutatja a földrajztudomány és kereskedelem összefonódását, ahol az ismeretlen szerző egyetlen városnál sem mulasztja el bemutatni az adott település termékeit, portékáit.²⁹

Összességében az átalakuló társadalmi és történelmi helyzet, az adóztatás kiterjesztése és a hódítások elmaradása mélyreható szerkezeti változtatásokat eredményezett. A hatalmas birodalmi adminisztráció és a szintén

²⁸ Az egyik legkorábbi fennmaradt arab felfedező forrásunk Sulaimān kereskedő (*Sulaimān al-Tāji*r) Indiáról és Kináról szóló nagyon informatív és a maga korában nagyon megbízható beszámolója volt a 9. század közepén, és amelyre Ma’sūdī is nagymértékben támaszkodott, aminthogy a *Hudūd al-‘ālam* szerzője is bizonyosan ismerte Sulaimān távol-keleti megjegyzéseit.

²⁹ Vö. *Hudūd al-‘ālam – A világ országai* – fordította és a jegyzeteket írta Sárközy M. (megjelenés alatt).

óriási abbászida hadsereg eltartása miatt a kalifátus bevételei elsősorban a kereskedelem fellendüléséből származtak. A hódító háborúk befejeződésével 750 után az Abbászida-dinasztia szorgalmazta a távolsági kereskedelem fellendítését, mely egy Kínától, Indiától az Atlanti óceánig, a szubzaharai régióig terjedő szárazföldi és tengeri kereskedelmi hálózat megszületését eredményezte. Voltaképpen itt nem történt semmi rendkívüli, csak az iszlám hódítás előtti kereskedelmi utak születtek újra. A távolsági kereskedelem virágzását olyan új találmányok is serkentették mint az iránytű, a kínaiaktól elesett papírkészítés és a banki ügyleteket nagyban megkönnyítő csekk bevezetése. Az újdonság inkább itt az volt, hogy a Pamírtól a Magribig terjedő régióban a kereskedelmi útvonalak többnyire egyetlen államon belül zavartalanul haladtak, ahol a núbiai arany, a közép-ázsiai ezüst találkozott a kínai porcelánnal, a szíriai selyemmanufaktúrák kínai selyemmel, indiai fűszerekkel, távol-keleti drágakövekkel vagy éppen észak-európai prémekkel, hatalmas tőkét mozgatva meg oda-vissza.

Hurāsān sikere – a gazdasági, társadalmi kontextus

A merkantil szemlélet, a kereskedelmet támogató jogrendszer patronálása állami politika lett az abbászida kor elejétől fogva, ahol maguk az abbászida kalifák is gyakran kereskedőként léptek fel a rendszeren belül. Egész iparágak lendültek fel egyszerre, mint például a textilipar, fazekasság, üvegipar, papíripar, illatszerkészítés vagy drágakőfeldolgozás. Magukon a termékeken kívül a technológiák is szabadon terjedtek a hatalmas abbászida államon belül, és ezek olykor termékenyítőleg hatottak egymásra, mint például az iraki és egyiptomi üvegtelítő iskolák vagy az arab textiltelítő hurāsāni megjelenése. A textilipar különösen prosperált a 8–10. században, ahol az alapanyagokhoz minőségi feldolgozóipar és festékipar kapcsolódott. A hatalmas Abbászida Kalifátuson belül korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre a len, a gyapjú, a gyapot, a selyem, melyek révén egy robosztus textilipar született meg, és szinte minden nagyobb város külön textilipari termékek sokaságával büszkélkedett, amelyeket bizonyos korabeli források, mint a 10. század végi *Hudūd al-‘ālam*, akkurátusan fel is sorolnak az adott város neve alatt.³⁰

A 8. század második felétől, a hódítások megszűnésével a zsákmányszerző kalifátusból tehát egyetlen, hatalmas, merkantil alapokon nyugvó gazdasági egység lett, amely a Földközi-tenger déli partvidékétől egészen a Pamírig

³⁰ Vö. *Hudūd al-‘ālam – A világ országai* – fordította és a jegyzeteket írta Sárközy M. (megjelenés alatt). Vö. *Hudūd al-‘ālam* 1962; Minorsky 1970.

és az Indus völgyéig húzódott. E távoli határokon belül egy egységes piac született, ahol szabadon áramlottak a nemesfémek, a birodalmon belülről és kívülről importált különböző nyersanyagok, illetve technológiák és késztermékek, amelyek az abbászida társadalmon belül katalizálták a kereskedelmet és a tőkefelhalmozást. Ilyen volt az egyiptomi üvegipar, amelyre inspirálólag hatott a korban kivirágzó iraki üvegtechnológia is.

Ugyanígy hihetetlen gyorsan terjedt el Közép-Ázsia felől az amúgy kínai eredetű papírgyártás is, amikor a Talasz menti csatában (751) a muszlimok kínai papírmérnököket ejtettek fogságba a mai Kazahsztán területén.³¹ Nem sokkal ezután, 768-ban nyílt meg az első papírmalom Szamarkandban, az iszlám világban addig nem ismert technológiával az eperfa rostjából állítva elő a papírt. Harminc évvel később, 798-ban pedig a technológiai innováció jegyében már Bagdadban is működtek papírmalmok, alig egy emberöltő alatt diadalra vezetve a Kínából a Selyemúton érkező technikai újdonságot.

Mindezek mellett a birodalommal érintkező külső területek gazdasági élete is fellendült. A felemelkedő iraki abbászida városi középosztály tömegei igényelték a luxust, és a Selyemúton hatalmas mennyiségben importáltak főleg indiai illatszereket, fűszereket, ékszereket, festékeket, az ékszerekkel olykor négy lábú házikedvenceiket ékesítették már-már a modern világban tapasztalható mániával, ha hitelt adunk al-Jāhiznak, aki olyan baszrai asszonyokról ír, akik festett szőrű macskáikra ékköveket és drága textíliákat aggattak a 9. században.

Mindezen folyamatok fellendítették a pénzgazdálkodást is, az arany dinár és az ezüst dirhem egyszerre terjedt el a hatalmas birodalom egész területén és a kimeríthetetlennek tűnő núbiai és közép-ázsiai arany- és ezüstabányák eladdig nem látott prosperitást eredményeztek, az abbászida aranydinár olyan helyeken is feltűnt, ahol korábban ezt a fizetőeszközt egyáltalán nem ismerték, mint például Hürāsānban vagy Közép-Ázsiában. A hirtelen megjelent, nagymértékű, vert pénz csökkentette a vagyonok teaurálásának gazdasági kockázatát és birodalomszerte tovább gerjesztette a szabad pénzforgalmat. A pezsgő pénzpiacok maguk után vonták a banki szféra robbanásszerű felfutását, a kölcsön- és hitelügyletek iránti fokozott keresletet és a banki szakértők tömeges megjelenését az abbászida nagyvárosokban.³²

Ide kapcsolódik egy abbászida kori találmány, az arab eredetű kifejezéssel illetett csekk. A csekkek használata a hatalmas birodalmon belüli pénzforgalom és a vagyonok mozgatásának megkönnyítését támogatta. Ha valaki például Bagdadból elindulva Bukharában akart hirtelen hozzáférni egy jelentős összeghez, akkor bemutatta a helyi bankfiókban a tulajdonát igazoló

³¹ A Talasz-menti csatával kapcsolatban lásd Compareti 2016: 51–52.

³² Weiss & Green 2009: 92–97.

csekket és máris kifizették neki a kért összeget, ezáltal megkímélve a klienst a nemesfém fáradtságos és veszedelmes fizikális utaztatásától Bagdad és Bukhara között. Az abbászida kortól fogva fellendült a pénzváltó irodák, a pénzváltók és a bankárok tevékenysége. Nāṣir-i Ḥusraw iráni utazó 1052-ben Iszfahánban ötven karavánszerájt és kétszáz pénzváltó irodát számolt össze, Iszfahán akkori lakossága talán százezer lehetett becslések szerint.³³ A pénzváltó irodák elsősorban az arany és az ezüst árfolyamának átváltását segítették.

A városiasodás robbanásszerű folyamata nemcsak a birodalom szívében, az egykori szászánida Irakban vagy a Levante partvidékén szembetűnő a korban, de Ḥurāsān területe is bőségesen gazdagodott és gyarapodott. Sőt, az a tény, hogy az Abbászidák birodalmának a súlypontja az Omajjádok által inkább pártolt bizánci területekkel szemben a szászánida Keletre tolódott, különösen felértékelte Ḥurāsān jelentőségét, gazdasági és politikai súlyát az Abbászida Kalifátusban, és egyben megágyazott a Földközi-tenger déli és nyugati partvidékének az Abbászida Kalifátus testéről történő, viszonylag gyors leválásának.

Kiemelendő, hogy az egész Abbászida Kalifátus gazdasági kapcsolatrendszere erősen 'keletelt' volt, Keletre tekintett és Kelettől kapott gazdasági, kereskedelmi impulzusokat, elsősorban Indiától és Kínától és általában Kelet-Ázsiától (valamint részben Afrikától). Ezzel szemben jóval szerényebbnek látszik az Abbászida Kalifátus európai, azon belül nyugat-európai gazdasági aktivitása, a Nyugat-Európával folytatott cserekereskedelme. A Nyugat-Európa iránti, muszlim gazdasági közöny mögött a 8–10. században részben a mára több ponton revideált Pirenne-tézist, a római *mare nostrum* felbomlását és az abból fakadó nagyfokú gazdasági hanyatlást, a későrómai városok negatív demográfiai spirálját, valamint a népvándorlás és a muszlim terjeszkedés következtében fellépő kereskedelmi zavarokat, illetve a városi kultúra helyére lépő, korai fázisukban (5–9. század) kevésbé merkantil szemléletű európai agrártársadalmakat látjuk, melyek időben részben egybeestek az Abbászida Kalifátus gazdasági felemelkedésével. Somásan persze nem szabad ítélni, hiszen a muszlim kereskedők például nagyon is aktívan kereskedtek a varégekkel és fontos szerepet játszottak az észak-európai prémkereskedelemben, de az abbászida kori Ḥurāsān gazdasága összességében sokkal többet köszönhet Kínának és Indiának, mint Nyugat-Európának. Ebben a keletelt kereskedelemben változás csak i. sz. 1000 körül kezd mutatkozni, az Abbászida Kalifátus szétesése és a Mediterráneum kereskedelmének újjászületése idején.³⁴

³³ Dale 2010: 220, n. 17.

³⁴ Vö. Weiss & Green 2009: 92–96.

Az abbászida gazdaság, azon belül Hūrāsān városi élete látványos kivirágzásának voltak egyéb részben szerencsés faktora is, mint például a prosperitással és a 8–10. századi robbanásszerű urbanizációval együttjáró népességnövekedés, a nagyobb születési arányszám és a hosszabb várható életkor is, melyeket elsősorban az egészségügyi helyzet és a kialakuló kedvezőbb életkörülmények idéztek elő. Elmondható, hogy a 8–10. században, az abbászida periódus első kétszáz évben Hūrāsānt elkerülték a nagyobb globális járványok, új fertőző betegségek, de a nagyobb külső katonai inváziók, támadások is, és mindez további jó hatással volt a népességnövekedésre.

Számottevő volt a bevándorlás, illetve a rabszolgák tömeges behozatala Közép-Ázsiából és Kelet-Afrikából, akiknek a nagy részét elsősorban Irakban telepítették le abbászida uraik.³⁵ Míg a közép-ázsiai szogd³⁶ és türk rabszolgákat a 9. század közepétől elsősorban a hadseregben alkalmazták tömegesen, addig a fekete afrikai rabszolgákat a dél-iraki mezőgazdasági földeken, ültetvényeken dolgoztatták tömegesen. Ám mindezek mellett a 7–8. században jelentős volt az arabság betelepülése Hūrāsān városaiba és környékükre. A türk és fekete-afrikai etnikai csoport számottevő hatást gyakorolt a korabeli abbászida államra. Míg a türk katonarabszolgák a 9. század derekától jelentős politikai befolyásra tettek szert az abbászida kalifák udvarában, addig a *zanj* (fekete) rabszolgák Dél-Irakban hatalmas lázadást robbantottak ki 869 és 883 között, és közel tizenöt évig önálló államot hoztak létre a régióban, sokáig eredményesen dacolva az abbászida haderővel.³⁷ Mindez az igen rövid idő alatt bekövetkező gazdasági fejlődés bizonyítéka a régióban, hiszen a birodalom különböző részein hirtelen tömegesen lett szükség bevándorlókra, munkáskézre a robbanásszerű gazdasági fejlődés, az urbanizáció és a népességnövekedés okozta mezőgazdasági termékek igényének kielégítésére.

Az urbanizáció, a kereskedelem és a merkantil felfogású kalifátus természetesen kitermelte a maga elitrétegét is. Ezt a csoportot arabul *tājjir*nak (többesszám: *tujjār*) nevezték és főleg az új vallást, az iszlámot követők

³⁵ Vö. Weiss & Green 2009: 95.

³⁶ A Közép-Ázsiából származó szogd testőrök csoportja, a *čākar* ('szolga') intézmény népszerűségét és méginkább hatékonyságát jelzi, hogy al-Ma'mūn kalifa (813–833) korától fogva az Abbászidák is átvették *al-sākirīyya* néven. Az abbászida kalifák szogd nemesi testőrsége egészen a 870-es évekig meghatározó szerepet játszott Bagdadban, vö. de la Vaissière 2005: 285.

³⁷ Az omajjád kortól intenzív kereskedelem, azon belül rabszolgakereskedelem zajlott itt a kalifátus és Kelet-Afrika partvidéke között. A *zanj* (fekete-afrikai) rabszolgák történelmi szerepe jól ismert az Abbászida Kalifátusban, a 869-ban kirobbant és 883-ig tartó dél-iraki *zanj* (fekete) lázadás két évtizedig tartott és jelentős hatást gyakorolt a térség politikai viszonyaira (vö. Minorsky 1970: 471–472).

tartoztak közéjük. Többségük valóban kereskedő volt, akik a távolsági nagykereskelemben voltak érdekeltek, de közülük nem kevesen földadásvételi tevékenységből gazdagodtak meg, ugyanakkor olykor az abbászida adminisztráció magas rangú tagjai, muszlim jogtudósok vagy akár az Abbászida-dinasztia egyes rokonai is feltűnnek közöttük. Igaz, itt a kategóriák összemosódnak a vállalkozó földbirtokosok, földadásvételből bevételt szerző nagykereskedők és vállalkozó kormányhivatalnokok között.

Mindezekon túl az abbászida korban elterjedt egyfajta vállalkozás-típus is, a *qirāḍ*, ahol a közös haszon érdekében több személy társult. A *qirāḍ*on belül a tőkével rendelkező személy megbízott egy kereskedőt a tranzakció elvégzésével, végül pedig mindketten (vagy a tagok pontos száma arányában) osztoztak a hasznon. A partnerség révén a kockázat is megoszlott a felek között és a befektetett tőkét más tranzakciókba is befektethették. Mindez a több lábon állás klasszikus gazdasági esetét jelentette. A tranzakciók jogosságához gazdaságetikai és jogi segítséget pedig az éppen az abbászida korban szárba szökkenő muszlim jogtudomány (elsősorban a rugalmasságáról elhíresült szunnita hanafita jogi iskola) szolgáltatott. A *qirāḍ*ok működésének esetében jól látható mikroméretekből az abbászida társadalomfelfogás két egymást segítő fő társadalmi pillérének kölcsönös segítése: a szunnita muszlim jogtudósok és a nagykereskedők világa ez, akik kölcsönös előnyök és idővel egyre növekedő befolyásuk birtokában a klasszikus muszlim városi társadalom vezetőivé váltak. Idővel a jogtudósok és a nagykereskedők szövetsége képes lesz legyőzni magát az Abbászida-dinasztiát is, a kereskedők és a jogtudósok sikeres szövetsége tartósabbnak bizonyul, mint az Abbászida-dinasztia területiális, katonai hatalma. Míg az Abbászidák hatalma a 10. század derekára eljelentéktelenedik, az Abbászidák utódállamaiban mindenhol megmaradnak a nagykereskedők és a jogtudósok, akik zavartalanul folytatják örökölt tevékenységüket.³⁸

Hurāsān prosperitásának egyéb tényezői

A Hurāsānra jellemző sűrű városi hálózatnak voltak egyéb fontos következményei is, amelyek a városiasodás miatt kiemelkedő fontosságra tettek szert. Itt főleg a karavánszerájok építésének a fellendülésére gondolhatunk, mely egy új, feltűnő jelenség volt az abbászida kortól fogva. A modern szakirodalom mindmáig adós a karavánszerájok kialakulásának és elterjedésének

³⁸ Az abbászida társadalmi átalakulásokkal és a *qirāḍ*okkal kapcsolatban lásd Weiss & Green 2009: 92–96.

monografikus igényű feldolgozásával. Időnként vannak rá kísérletek, hogy a karavánszerájok gyökereit visszavezessék a preiszlám (szászánida) periódusra, mindez azonban eddig nem bizonyult meggyőzőnek, a mai Irán területén csak néhány olyan karavánszerájt lehet említeni, amely talán iszlám előtti gyökerekkel rendelkezik. Ilyen például a Hurāsān nyugati peremén, az észak-iráni Dāmġān melletti régi karavánszeráj.³⁹ Mindezeket túl azonban a ma ismert iráni, afganisztáni vidéki, út menti karavánszerájok – mint a távolsági kereskedelmet támogató intézmények, szállodák – túlnyomó többsége bizonyítottan nem régebbi a 10. századnál, amikor Hurāsān gazdasági virágzása látványos méreteket öltött. Ez persze nem véletlen, hiszen, amint korábban láttuk, Hurāsān városainak száma elenyésző volt a 8. század közepe előtt. Hurāsān erősödésével a karavánszerájok jelentősége is óriásira nőtt. Jelen tanulmánynak nem célja a karavánszerájnak, ennek a jellemzően Hurāsānban megjelenő, a távolsági kereskedelmet támogató intézménynek a bemutatása, csak arra célunk, hogy véleményünk szerint bizonyítva van kapcsolat a kettő, tehát Hurāsān 8–12. századi felvirágzása és a karavánszerájok elterjedése között.

Hurāsānban ugyanakkor vannak más adottságok is, melyek szerencsésen hozzájárultak a prosperitáshoz. Ilyen például az egész Hurāsānt behálózó *qanāt* (*kārīz*) hálózat, a földalatt édesvizet szállító ősi csatornarendszer, amely több ezer éve Hurāsānban létező technológiai ismereteken alapult. A *qanāt*ok szerepének sok érdekes bizonyítéka látható ma is az iráni-afgán határsáv Hurāsānja régi városaiban. A mai iráni Mashadtól délre fekvő Gunābād *qanāt*jai közel kétezeröttszáz évesek (4. kép).⁴⁰

A karavánszerájokhoz hasonlóan a *qanāt*ok technológiájának ismertetése szétfeszíti e tanulmány kereteit, azt azonban meg kell jegyezni, hogy az olykor mostoha klímájú területen a *qanāt*ok technológiája olyan technikai faktor volt, amelyet nem nélkülözhetett a robbanásszerű urbanizáció folyamata sem. A *qanāt*ok szerepe radikálisan felértékelődött a középkori Hurāsānban, még ha mind a négy nagy hurāsāni városnak voltak is folyói, felszíni vízei. A *qanāt*ok az emberi megtelepedés és a nagyobb városi települések, oázisok alapvető szükségleteit elégíthették ki, ha például olyan több százezres városokról beszélünk, mint például a 13. század előtti Naišāpūr, Marw, Harāt és

³⁹ Jelen sorok írója több alkalommal meglátogatta a dāmġāni szászánida korinak mondott karavánszerájt az elmúlt két évtizedben, bár az épületről sok információ nem állt rendelkezésre a helyszínen. 2023-ban azonban az UNESCO ötvennégy iráni karavánszerájt nyilvánított világörökséggé, mely tény talán elősegíti e téma jobb és elmélyültebb kutatását. A karavánszerájokról rövid összefoglalót nyújt Kīānī-Kleiss 1990.

⁴⁰ A mai iráni *qanāt*-specialisták a hurāsāni Gunābād *qanāt*jait a legrégebbiek között tartják számon. Jelen sorok írója 2024 februárjában személyesen is tanulmányutat tett Gunābād régi *qanāt*rendszerénél.



4. kép Gunābād *qanāt*rendszere, Kelet-Irán (fotó: Sárközy Miklós)



5. kép Nāiband oázisa, Kelet-Irán (fotó: Sárközy Miklós)

Balh. A városi élet színterein, akár a vallásos, akár a világi tereken, a *qanāt*ok földalatti édesvíz csatornarendszerét akár hatvan-hetven méteres mélységekben építették ki.

A *qanāt*ok jelentősége meghatározó volt a *hurāsāni* mezőgazdaságban is. A Selyemút mentén kivirágzó hatalmas *hurāsāni* városok egy bizonyos mértékig önellátók voltak mezőgazdasági terményekből és ezt elsősorban a helyben megtermelt élelmiszerek jelentették. Naišāpūr, Marw és Balh környékén gazdag és zsíros földek húzódtak, amelyek révén e városok a középkorban is jelentős mezőgazdasági központok voltak. Ez a virágkor legalább a 12–13. század fordulójáig eltartott, az akkor bekövetkező oguz és mongol támadások előtt *Hurāsān* nagyvárosainak tágabb agglomerációja sokkal termékenyebb és egyben kevésbé sivatagosabb is volt, mint manapság. Az elsvatagosodás döntően ezen oázisok elleni 12. század közepi oguz és az 1220 körüli mongol támadásoknak köszönhető, amelyek alapjaiban tették tönkre a *hurāsāni* oázisok felszíni öntözőrendszereit és drasztikusan csökkentették az 1220 utáni *Hurāsān* termőterületeinek kiterjedését (5. kép). Mindezekon kívül *Hurāsān* hanyatlását a 12–13. században vélhetően éghajlati tényezők is befolyásolhatták, de e téren korlátozott adataink vagy csak inkább sejtéseink vannak. De az 1220 utáni viszonyok vizsgálata ismét meghaladja e tanulmány kereteit.⁴¹

Ibn Hawqal szerint *Hurāsān* leghíresebb exportja Naišāpūr és Marw selyem- és pamutanyagai voltak. Mind juhokat, mind tevéket olcsón lehetett itt kapni, az olcsó munkaerő, főleg a Közép-Ázsiából behozott rabszolgák pedig szinte korlátlanul álltak rendelkezésre. Al-Muqaddasī szerint Naišāpūr volt *Hurāsān* fő textilipari központja. Különösen híresek voltak a Naišāpūrban

⁴¹ *Hurāsān* éghajlati és egyéb problémáiról, a mongol pusztítás kiváltotta káoszról lásd Christensen 2016: 187–203.

készült kendők és sálak, a turbánba való szálakat egyenesen, keresztben vagy átlósan szőtték a helyi mesterek. Naišāpūrban emellett nagy számban szőtték fátlyakat, vékony bélésanyagokat és köpenyeket is, de jelentős volt a gyapjú és nyersselyem termelése is, sokféle brokát készült selyemből és pamuttal kevert selyemből, valamint különféle vászonanyagokat és kecskeszőrből készült ruhákat is előállítottak. Naišāpūr híres volt kovácsoltvas termékeiről, késeiről és fegyverkovácsairól is. Naišāpūr kertjeiben rengeteg füge, szarvasgomba és rebarbara termett, valamint a nem messze fekvő Riward hegyeiben bányászták a híres naišāpūri türkizt (*fīrūza*). Nasā és Abīward városai nyersselyem termelésükről ismertek és az azokból szőtt női ruhákról. Nasāban emellett híres volt a szezámagtermelés is. Tūsból remek főzőedények és szőnyegek érkeztek, az itt termelt gabonafélék nagy részét pedig exportra vitték. Kiváló övek és köpenyek is készültek a régióban.

Harāt dúskált a selyemből szőtt brokátokban, a mazsolából készült csemegékben, a pisztáciában és szörpökben, de ugyanitt jelentős volt a fegyveripar is. A Harāt környéki nomád lakosság nagy mennyiségben készített nemezttermékeket, szőnyeget, nyeregtakarókat és párnákat. Harāt környékén komoly aranybányák is voltak, az itt tenyésztett lovakat és öszvéreket pedig nagyrészt exportálták. Marw a középkori Ĥurāsān legnagyobb textilipari központja volt, hatalmas mennyiségű nyersselyem és gyapot került innen az egész Abbászida Kalifátus piacaira. A Marw körüli kerületekben nagymennyiségű szezámagolajat termeltek, de számottevő volt Marw fűszertermelése és az ún. perzsa manna (*tūrāngbīn*) is nagy számban termett itt.⁴² Marwban sárgaréz edények készültek, emellett az édességipara is híres volt.

Balḥ környéke szezámagot, rizst, mandulát, diót és mazsolát termelt nagy mennyiségben. Híresek voltak a szappanfőzői, az itteni cukrászok pedig gránátalmag-koncentrátumokat, valamint szőlőből és fügéből különféle mézfajtákat készítettek. A szirupokat és a vajat nagyrészt exportálták. Balḥ környékén ólom, szulfát és arzénbányák is voltak. A balḥi tömjén is híres volt, csakúgy mint a kurkuma, a kozmetikai szerek és egyéb tartósított gyümölcsök. Az Amu-darján túli Tirmidből kiváló minőségű szappan és ördöggyökér származott. Al-Muqaddasī 10. századi arab utazó hosszú listát nyújt a Walwālijből Badaḥšān felé érkező gyümölcsökről, ezek között előkelő helyen szerepelt a dió, a mandula, a pisztácia és a körte. Rizzsel és szezámmal is nagyrészt kereskedtek, csakúgy, mint sajtokkal és vajjal, de keresett termékek voltak a szarvak és szörnmék, főleg a rókaprémek.⁴³

⁴² A perzsa manna közép-ázsiai termesztését például a *Ḥudūd al-‘ālam* is említi. Vö. *Ḥudūd al-‘ālam* 1962: 25. fejezet, 108.

⁴³ Ĥurāsān leghíresebb termékeiről, portékáiról a legbövebben és legalaposabban Le Strange ír (1905: 429–430).

Ĥurāsān robosztus gazdasági szerepe az abbászida korban nem választható el a klasszikus perzsa irodalmi nyelv megszületésétől sem, melynek bölcsője a mai Ĥurāsānban ringott (beleértve az Amu-darján túllal együtt számított 'Nagyobb' Ĥurāsānt is). Az anyagiakban gazdag Ĥurāsān ragyogása csakhamar a kultúrában is kamatozott. Mára jól ismert tény, hogy a klasszikus perzsa nyelv (újperzsa nyelv) volt az első nyelv, amely az arab után az iszlám világban az arab betűket kezdte használni, és viszonylag gyorsan irodalmi, adminisztrációs rangot és presztízst vívott ki magának az indiai félsziget muszlim területeitől Anatóliáig és a Balkán félszigetig. Ez a szédületes siker Ĥurāsānban kezdődött, vélhetően Balĥ, Harāt és Marw városaiban használt későszászánida kori, a korban *darī*-nak nevezett dialektus volt az a 6–7. századi kiindulópont, amelyből kialakult az újperzsa. Ezt a későszászánida perzsát kezdték a Ĥurāsānt meghódító arabok is használni egyfajta *lingua franca*ként és vitték magukkal hódításaikkal a mai Afganisztánban és Közép-Ázsia déli részén. Ĥurāsāni perzsa írásbelisége nagyjából i. sz. 900 körül születik meg a Számánida Birodalomban, akik I. Ismā'īl alatt (892–907) Ĥurāsān teljes területét meghódították.

A Számánidák utáni török dinasztiák, mint a Ġaznavidák, Szeldzsukok és Qaraĥānidák ezt a ĥurāsāni, arab betűs irodalmi nyelvváltozatot használták és terjesztették el később, nagyjából irodalmi, udvari és hivatali nyelvként.⁴⁴ Így került a perzsa irodalmi nyelv a mai Iránba és a mai Anatóliába is és vált ott az elitek nyelvévé. A 11. század közepén Iránt és a Közel-Kelet nagy részét meghódító Szeldzsuk-dinasztia rengeteg ĥurāsāni értelmiségit, írnokot vitt magával Ĥurāsānból nyugatra, és mindez nagyban segítette az addigra már tekintélyes irodalmi nyelvvé váló ĥurāsāni perzsa további sikerét. Valami hasonló történt Indiában is, ahova a betörő Ġaznavidák hozták el magukkal a klasszikus perzsát s ezzel a mai Pakisztán, India és Banglades területén sikeresen vetették meg az indo-perzsa irodalom és kultúra alapjait egészen a 19. századig. A gazdaságilag robusztussá vált Ĥurāsān klasszikus perzsa irodalmi ragyogásában sokan mások mellett olyan költőóriásai éltek a 9–13. században, mint Rūdakī, Firdawsī, °Umar Ĥayyām, °Aṭṭār és Rūmī.⁴⁵

Ĥurāsānt a klasszikus arab földrajzirodalom legtöbb szerzője (mint például Iṣṭaĥrī) négy tartományra osztja leírásakor: Naišāpūr, Marw, Harāt (Harāt) és Balĥ. Más szerzők, mint például a 10. század végén Ĥurāsānban, Ġūzgānban született *Hudūd al-°ālam* ismeretlen szerzője viszont 'ömlesztve' tárgyalja az egyes városokat. Ez utóbbi mű földrajzi rendszere kilenc fejezetre oszthatja Ĥurāsānt: 1–8: Naišāpūr; 9–12: Bāward és Ṭūs; 13–19:

⁴⁴ A *darī* megszületésével, kapcsolatban fontosak Lazard (1994) megjegyzései.

⁴⁵ A perszofóniáról, a perzsa nyelv elterjedéséről, nemzetközi szerepéről lásd Sárközy 2019: 5–10.

Kūhistān; 20–34: Harāt; 35–36: Ġarčistān; 37–45: Marw; 46–66: Gūzgān; 67–77: Balḥ és Tuḥaristān; 78–80: Bāmiyān vidéke. Az, hogy miként fogta fel egy 10. század végi, Ḥurāsānban élő szerző Ḥurāsān határainak kiterjedését, egyébként az amúgy elég bizonytalan Ḥurāsān tartomány koncepcióinak a megértéséhez is hasznos segítség.

Naišāpūr

Az előző általánosabb fejezetek után most nézzük meg a négy Ḥurāsāni kerület városait. Elsőként jöjjön Naišāpūr, Nyugat-Ḥurāsān legnagyobb városa a mai Északkelet-Iránból. Elsőként olvassuk el a *Ḥudūd al-ʿālam* jellemzését Ḥurāsānról és benne mindjárt az első városként említett Naišāpūrról:

„A tőle (ti. Ḥurāsāntól) keletre levő tartomány Hindūstān⁴⁶, tőle délre Ḥurāsān vidékeinek (határainak) egyes részei (*baʿdī* az *Ḥudūd-i Ḥurāsān*) és a Keselyű hegy (*Kargas kūh*) sívatagának⁴⁷ egyes részei, tőle nyugatra Gurgān vidékei és Ġūr⁴⁸ vidékei vannak, tőle északra (pedig) a Jayḥūn⁴⁹ folyó. És az egy nagy folyó sok termékkel és tágas áldással. A világ lakott része közepének közelében van⁵⁰, benne arany- és ezüstbányák vannak és ékkövek, amelyek a hegyből származnak (*ḥīzad*). Ebből a tartományból ló származik

⁴⁶ A Hindūstān név itt az indiai szubkontinens egészét jelöli (a mai Pakisztán, India, Nepál, Bhután, Banglades országait).

⁴⁷ Kāšān környéke, a Karkas hegység a mai Kāšān és Naṭanz között fekvő vulkanikus hegység Irán középső vidékén, a Karkas perzsául keselyűt jelent, de lehet, hogy a kassú etnikum nevét őrizte meg és egyfajta népi etimológia jegyében vált ’keselyűvé’, vö. Minorsky 1970: 222.

⁴⁸ Gurgān Észak-Irán területéhez tartozik, a mai iráni Gulistān tartomány, a Kaszpi-tengertől délkeletre, Ġūr a mai Közép-Afganisztán hegyvidéki részének egy része.

⁴⁹ A Jayḥūn az Amu-darja (latinul Oxus) arab elnevezése, a bibliai Gihon folyónév arabizált változata. Az Amu-darja a Pamír hegységben ered és az Aral-tóba ömlött a modern gyapottermesztés okozta 1945 utáni ökológiai katasztrófa előtt, azóta a vize javarésze gypotföldekre és egyéb megalomán projektekre van elöntözve, mely a folyó tönkretételét és vízhozamának drasztikus lecsökkenését eredményezte. A Ḥwārizmi-tó az Aral-tó régi neve.

⁵⁰ A *Ḥudūd al-ʿālam* eklektikus karaktere jól látszik abból is, hogy mind Ḥurāsānt, mind Irakot benne Bagdaddal a világ közepének hívja, mind pedig Mekkát a legnemesebb városnak nevezi. Mindebben az abbászida korban kialakult két földrajzi iskola (iraki és balḥi) hatásai érezhetők, melyek befolyásolták a *Ḥudūd al-ʿālam* szerzőjét. Az iráni szászánida hagyományok az Irak, Ḥurāsān központú világképet Bagdaddal a szívében sugallták, az iraki földrajzi iskola egyik szárnya ezt a szászánida *haft kišwar* tradíciót követte, míg az iraki iskola másik szárnya az Arábia központú, Mekka-centrikus világképet támogatta. A *Ḥudūd al-ʿālam* szerzője az iraki iskola mindkét szárnyának nézeteit beépítette művébe, miközben erősen támaszkodott a balḥi iskola (főleg Iṣṭahṛī) közléseire is.

és háborúzó emberek (*mardumān-i jangī*). Ĥurāsān Turkistān⁵¹ kapuja. Ĥurāsānból sok ruha származik, és arany, ezüst, türkiz és gyógyszerek. Ez egy tartomány jó éghajlattal, erős felépítésű és egészséges (*ba tarkīb-i qawī wa tandurust*) emberekkel. Ĥurāsān királya (*padišā-yi Ĥurāsān*) régen külön szokott lenni (*būdī*) és a Folyóntúl (*Mā warā' al-nahr*) királya külön (volt), de most mindkettő egy. Ĥurāsān *mīrja* Buḥārā-ban székel és Sāmān nemzet-ségéből (*Āl-i Sāmān*) származik, akik Bahrām Čübīn gyermekeitől vannak és őket Kelet királyának hívják⁵² és egész Ĥurāsānban az ő kormányzói vannak. És Ĥurāsān régióiban (*andar ḥaddhā-yi Ĥurāsān*) királyok vannak és őket részfejedelmeknek (*mulūk-i aṭrāf*) nevezik.

Naišāpūr – a legnagyobb város Ĥurāsānban és nagyon sok vagyona van (*bisyar ḥwāsta-tar*) és egy *farsang*sor egy *farsang*⁵³ (területű) és sok embere van és kereskedők helye és a hadseregparancsnokok (*sipāhsālārān*) szék-

⁵¹ A hagyományos antik és muszlim geográfiában igen nehéz meghúzni Transoxania északi határait. A Turkistān név általában a Szír-darjától (Iaxartés, Sayḥūn) északra fekvő területeket jelentette a 10–12. században, de gyakran beletartozik a Szír-darjától délre fekvő terület is, ha Buḥārā szempontjából indulunk ki. Marquart az *Ērānšahr*ban arra utal, hogy az itt említett Abrūy és népe az i. sz. 5. században megjelenő heftaliták közé tartoztak (Marquart 1901: 305). Vö. Frye 1954: 105, n. 17.

⁵² A Sāmānidák eredetével kapcsolatban több teória létezik. Az bizonyos, hogy az i. sz. 8. század első felében Balḥ, a mai Észak-Afganisztán területén megjelenő helyi családról van szó, akik egyértelműen a közép-ázsiai arab hódítás haszonélvezői lettek, és az arab hódításnak köszönhetőek felemelkedésüket. Származásuk helyeként a 10. századi források túlnyomó többsége Balḥ környékét jelöli meg, ottani *dihqān*okként, tehát nem túl magasrangú helyi előkelőkként definiálva őket. Más forrásokban Tirmidh (Tirmid) és Samarqand környéke is felmerült a Sāmānidák első birtokaként. A kérdésről modern tudományos közvéleményben is többféle nézet él, nem mentesen ideológiai és politikai megfontolásoktól sem. A Sāmānidák ősei minden valószínűség szerint helyi baktriai vagy esetleg heftalita háttérrel rendelkeztek. Itt érdemes megemlíteni Treadwell nemrég publikált tanulmányát, ahol felhívja a figyelmet egy I. Manšūr Sāmānida emír (961–976) korában vert pénzérmére, amely egyértelműen heftalita mintákat követ. Az érme kiadásának a körülményeit nem ismerjük, mindenesetre ez talán utalhat a Sāmānidák szűkebb családi legendáira. Itt érdemes felhívni a figyelmet Yāqūt megjegyzésére is a Sāmānidák eredetéről: „(Azt mondta al-Farḡānī, hogy (a Sāmānidák) eredete Sāmānból volt, és az egy falu Balḥ vidékéről, Bahārimából”). Treadwell szerint a Bahārima helynév a *Bahār diza* név torzulása lehet Yāqūtnál, mely az anonim szerzőségű *Faḏā'il-i Balḥ* szerint Ṭarḥān Nīzak, a Qutaiba b. Muslim által 709-ben kivégzett utolsó balḥi heftalita fejedelem székhelye volt Balḥban. Mindezek alapján Treadwell a Sāmānidákat heftalita leszármazottaknak tartja, akiknek a csillaga al-Ma'mūn kalifátusa (813–833) idejétől kezdett emelkedni. Vö. Juṣṭī 1895: 281; Frye 1954: 140, n. 217; Treadwell 2012: 3–15; Bosworth 2012.

⁵³ A *farsang* (óp. *parasanga*, máshol *parsang*, *fārsah*) régi ókori iráni eredetű hossz mérték, melynek pontos hossza korszakonként és területeként változó volt. Iránban 1926-ban 6 km-ben állapították meg a *farsang* hosszát, de a középkori muszlim geográfiában általában 3–3,5 mérföldet (kb. 5 km) tett ki egy *farsang* (lásd Bivar 1985: 610–639).

helye és van neki citadellája és külső falon túli területe (*rabaḏ*) és városa (*šahristān*). És e város vize leginkább forrásokból van, amelyeket a földben hoztak oda. És onnan különféle ruhák származnak, gyapot. És neki van egy különálló tartománya és (ez) tizenhárom falu (*rūstā*) és négy ház (*ḥān*).”⁵⁴

Amint arra már korábban utaltam, a klasszikus arab földrajzirodalomban a középkori Ḥurāsān négy részre oszlik, amely a négy legnagyobb városról kapta a nevét. Mind a négy városnak komoly iszlám előtti történelme van. Naišāpūr neve valószínűleg a szászánida korra vezethető vissza, vélhetőleg I. Šāhpūhr (ur. 241–271) szászánida király korában alapították újra, a neve bizonyosan utal (’Šāhpūhr jósága’), de olykor a még régebbi Abaršahr név is előfordul, igaz, ez Ḥurāsān szinonimája is egyben az iszlám előtti időszakban.⁵⁵ Naišāpūr az egyik legjobb példája az iszlámkori Ḥurāsān robbanásszerű fejlődésének.

Naišāpūr városképe jól ötvözi a hozott muszlim várostervezést és a megörökölt iráni hagyományokat. Egyfelől jellemző rá a klasszikus muszlim várostervezésből átvett struktúra: fellegrvár (*quhandiz*), a falakon belüli város (*šahristān*) és a falakon kívüli város (*rabaḏ*) mintája, másfelől régi iráni örökségként a városban több jelentős *maidān*, nagyméretű négyszög alakú tér volt, mint például a *Maidān al-Murʿaskar* és a *Maidān al-Husainain*, melyek között több mint ötven egyenes utcából álló bazárváros állt. Az erődítménynek két, a városnak négy kapuja volt, ezeknek a neveit jól ismerjük a muszlim forrásokból: *Bāb-al-Kantara* (*Hídkapu*), Maʿqil utca kapuja, *Bāb-al-Kuhandiz* (*Erődkapu*), végül a Ṭakīn-híd kapuja. Az erődön és a városon túl és körül húzódó külvárosoknak, ahol a nagy piacok álltak, szintén sok kapuja volt. Ilyen volt a *Bāb al-kubāb* (a kupolák kapuja), a perzsa nevet viselő háború kapuja (*Bāb-i jang*). Naišāpūr leghíresebb piacterei a ’Nagy négyszög’ és a ’Kis négyszög’ (*Al-Murabbaʿa al-Kabīra* és *Al-Murabbaʿa al-Šaḡīra*) voltak, amelyek közül a Nagy négyszög a Péntek-mecset közepén feküdt, neveiket vélhetőleg alakjukról kapták és ezek is valójában *maidān*ok voltak. E tér melletti utcákban sok karavánszeráj épült a kereskedők számára, és mindenféle árut lehetett találni a saját piacán, miközben bőségesen képviseltették magukat a suszterek, ruhaárusok, csizmadiakészítők és minden szakmabeli férfi. A városban minden háznak megvolt a saját külön *qanāts*atornája, a víz főleg Wādī Saḡāwar patakjából származott, amely Naišāpūron keresztül folyt le a szomszédos Buštānqān faluból, ez het-

⁵⁴ *Ḥudūd al-ʿālam* 1962: 23. fejezet, 88–89. a tanulmány szerzőjének fordítása.

⁵⁵ Abaršahr (’Felső tartomány’ vagy a ’parnos országa’, akik a párthus királyság elitje voltak) elnevezés is. Vö. Barthold 1928: 180–313; Bosworth 1997: 55–56; Tor 2015: 1–12; Gaube 1982.



6. kép Nāiband oázisa, őrtorony Kelet-Irán (fotó: Sárközy Miklós)



7. kép Nāiband oázisa, Kelet-Irán (fotó: Sárközy Miklós)

ven vízimalmot forgatott. Ezek a vízcsatornák, amelyek a városon belül egy speciális arab-perzsa nevű hivatal (*dīwān al-kastafzūd*, 'csökkenés-növekedés hivatala') ellenőrzése alatt álltak, gyakran száz lépéssel a talajszint alatt futottak. A városon túl a csatornák a felszínre értek, és itt a kerti területek öntözésére szolgáltak. Naišāpūr környéke a középkorban nagyon termékeny földekkel volt körbevve, amelyeket mind *qanāt*okkal, mind felszíni öntözéssel láttak el vízzel. Mindehhez különösen sűrű településhálózat és gondosan művelt földek is társultak, amelyeknek fejlett falaik és őrtornyaik voltak, veszélyek jelzésére. Ilyen középkori eredetű falusi oázisvédő őrtornyokat lehet ma is látni Nāiband falujában, Ṭabas közelében (6. kép).⁵⁶

⁵⁶ Jelen sorok írója 2024 februárjában járt tanulmányúton a Ṭabas oázisban, az iráni Dél-Hurāsān tartományban és volt szerencséje az attól nem messze fekvő Nāiband ősi falvának építészetét tanulmányozni.

A 10. századi Ibn Hāwqal szerint Naišāpūrnak volt a legjobb éghajlata egész Hūrāsānban és emellett alighanem egész Hūrāsānban a leggazdagabb városnak is számított, a távolsági kereskedelemben betöltött eminens szerepének, fejlett mezőgazdaságának és iparának köszönhetően. Naišāpūr legtöbbet emlegetett exportcikke a pamut és a selyem voltak. Selyemipara a Kaszpi-tenger vidékéről szerezte be a zömében nyers selymet. A város abbászida kori fontos terméke volt az ún. *sābūrī*, mely egy finom selyemből készült brokátféleség volt,⁵⁷ és vetekedett Bagdad és Iszfahán hasonló termékeivel. Mindezekén túl a város híres volt a fémművességéről, és ahogy arra a *Hudūd al-‘ālam* is utal, a város környéke olyan fontos ásványkincsek lelőhelye volt, mint például réz, ón, antimonium, vas és az ezüst. Naišāpūr legfontosabb középkori ásványkincse azonban kétségkívül a világon talán legjobb minőségben itt kitermelt türkíz volt, melyet egyébként ma is nagy mennyiségben bányásznak a Naišāpūr körüli hegyekben és amelyről egy 14. századi kínai forrás (*Chuogenglū* 輟耕錄, 7. fejj.) is megemlékezik *nī-she-bu-di* 你舍卜の néven.⁵⁸

Mindezekén túl Naišāpūr aktív szerepet játszott Hūrāsān távolsági kereskedelmében, naišāpūri kereskedők bukkannak fel a mai Kínában, Egyiptomban, Volgai Bulgáriában, Ománban és a Perzsa öbölben is, hogy fűszerekkel, prémekkel és kínai porcelánnal kereskedjenek. Naišāpūr messzenyúló kapcsolatait bizonyítja a középkorban Naišāpūrban élő indiai, egyiptomi, iraki, közép-ázsiai és görögajkú (talán bizánci) kereskedőkolóniák léte. Mindezek túl a Közel-Keleten híres, értékálló és közkedvelt fizetőeszköz volt a naišāpūri dinár, amint ezt Nāšir-i Husraw iráni utazó beszámolója is alátámasztja, aki Kelet-Arábiában naišāpūri dinárral fizető helyekre figyelt fel. Naišāpūr ragyogása a hūrāsāni Selyemút legkiemelkedőbb állomásává avatta a várost.⁵⁹

Naišāpūr végül a 12–13. században földrengések, továbbá az oguzok és a mongolok támadásai miatt ment tönkre, bár később újjáépült, de 10–13. századi fényét többé nem nyerte vissza (7. kép).⁶⁰

⁵⁷ Vö. Bosworth 1963: 151.

⁵⁸ Vö. Bosworth 1963: 151.

⁵⁹ Naišāpūr belső társadalmi viszonyairól, gazdasági életéről és Hūrāsānban elfoglalt szerepéről Bosworth (1963: 145–202) mindenre kiterjedő elemzést nyújtott a korai Ġaznawidákról szóló monográfiájában.

⁶⁰ Le Strange 1905: 382–395; Christensen 2016: 193–197.

Harāt

Ĥurāsān négy régi nagyvárosa közül másodikként nézzük meg Harātot. Először olvassuk el a 10. század végi *Ĥudūd al-‘ālam* beszámolóját Harāt gazdaságáról és sajátosságairól:

„Harī⁶¹ – egy nagyváros, és polgárvárosa (*šahristān*) nagyon erős, citadellával (*quhandiz*), falon kívüli területtel (*rabaḍ*) és benne folyóvizek találhatók. E város nagymecsete egész Ĥurāsānban az emberek által leglátogatottabb mecset (*ābādāntar-i mazgithā*⁶²-st *bi mardum*), a hegy lábán van, nagyon áldott hely és sok arab (*tāziyān*) él benne. Harīban található egy nagy folyó is, amely Ġūr és Gūzgānān vidékéről megy és Harī tartományaiban kerül használatra (*bi kār šawad*). És onnan gyapotvászon (*karbās*) és madárbirs szirup (*šīrḥišt*) és szőlő (vagy datolya) szirup (*dūšāb*) származik.”⁶³

A középkori Ĥurāsān egy másik fontos nagyvárosa Harāt⁶⁴ volt, mely Naišāpūrtól keletre fekszik mintegy négyszázharminc kilométerre. Harāt a ĥurāsāni Selyemút kiemelkedő és prosperáló városa volt már az iszlám előtt is. A város kezdetei egészen az óperzsa korig (i. e. 6–4. század) mennek vissza, az óperzsa Haraiva, szászánida kori Harēw (ógörögül Areia) városáig. Az i. sz. 7. század közepén több fontos külpolitikai kontextus határozta meg Harāt történetét, amely 652-ig szászánida kézen volt és tulajdonképpen a szászánida állam egyik legkeletibb nagyvárosának számított. Egyfelől a várostól északra és keletre heftalita (keleti hun) kisállamok okoztak bizonytalanságot, másfelől 652 és 661 között arab–kínai összecsapások zajlottak Harāt birtoklásáért. Harāt városa a történelmi Kína legnyugatibb szárazföldi hódítása volt a Tang-dinasztia korábban 659 és 665 között. A muszlim arab uralom végül 665 után stabilizálódott és Harāt innentől fogva az iszlám világ részévé vált. Harī, más néven Harāt (Herát) a mai Nyugat-Afganisztán fontos középkori muszlim tartománya, amely a történeti Ĥurāsān részét képezte. A mai Herát városa, ősi oázistelepülés, fontos politikai és kulturális központ, virágzásának csúcsára a 15. században ért, amikor a Tīmūrida Birodalom fővárosa lett. Ma fontos város Nyugat-Afganisztánban számos, főleg tīmūrida műemlékekkel.

⁶¹ A Harī alak a Harāt név archaikus, preklasszikus perzsa alakja, amely a középperzsa Harēw formára megy vissza.

⁶² A *mazgīt* 'mecset' erős preklasszikus perzsa nyelvi archaizmus, szemben az elterjedtebb arab, klasszikus perzsa *masjid* alakkal.

⁶³ *Ĥudūd al-‘ālam* 1962: 23. fejezet, 91. A tanulmány szerzőjének fordítása.

⁶⁴ A *Ĥudūd al-‘ālam* szerzője a Harātról és az azt követő településekről szóló fejezetekben végig Ištahrī leírását követi szorosan, vö. Minorsky 1970: 327; Frye & Bosworth 2007: 153–155.

Az abbászida kori Harāt a Harīrūd folyó völgyében feküdt, amely Ġūr hegyei közül fakad és onnan folyik nyugat felé, majd pedig északi irányba fordul, hogy végül a mai türkmén sivatagban érjen véget Tedzszen néven. Harāt környékén számos csatorna épült a középkorban a Harāt városa völgyének öntözésére. Al-Muqaddasī beszámolója szerint az abbászida uralom végén ezekből hét csatorna csak magát Harātot öntözte a 10. század második felében. Ḥamd Allāh Mustawfī a 14. században már kilenc csatornáról számol be, amelyek Harātot és közvetlen környékét látták el vízzel a Harīrūdból. Al-Muqaddasī beszámol Ḥurāsān legszebb hídjáról is, amely Harāt városában a Harīrūd felett ívelt át, és amelyet egy helyi zoroasztrianus mágus emeltetett a hagyomány szerint. Ibn Ḥawkal és Al-Muqaddasī szerint Harātot a 10. század második felében vastag falak és négy nagy kapu vette körbe. A *Bāb-i Sarāy* (*Palota kapuja*) északkeletre Ballḥ felé nézett, nyugatra, Naišāpūr felé nézett a *Bāb-i Ziyād*, a *Fīrūzābād* (vagy *Fīrūz*) kapu dél felé, Sīstān felé vezető utat határolt, míg a *Bāb-i Hušk* (*Száraz kapu*) Ġūr hegyei irányába, keletre nézett. A 10. századi szerzők 9000 láb hosszúságban húzták meg a város falainak hosszát, a falakon kívül tizennyolc falu feküdt, melyeket a Harīrūd csatornái láttak el édesvízzel.

A 10. századi Harāt abbászida, majd számánida kormányzójának a fellegrára kívül feküdt egy Ḥurāsānābād nevű helyen, miközben a városon belül is állt egy citadella, amely – számos átépítés után – máig fennmaradt. Ez a mai citadella vélhetően a 14–18. századi nagyszabású timurida és szafavida építkezések során született meg. Harāt mai nagymecsete vagy annak előzménye is jó eséllyel ott állt már, ahol ma is, a mai harāti nagybazar közvetlen szomszédságában, és a 10. századi szerzők úgy emlegetik mint a 10. századi Ḥurāsān és Sīstān legszebb mecsetét. Mára azonban a mai harāti nagymecset legrégebbi látható részei nem régebbiek a ġūrida kornál (12. sz.), a mai épület azonban zömében a Timuridák alatt épült fel a 15. században.

Harāt prosperitása töretlen volt az abbászida, számánida, ġaznavida és ġūrida korban egészen az 1221-es mongol dűlásig. A várost körbevevő idilli óázist több 13. századi muszlim geográfus méltatta – többek között Zakariyya Qazwīnī és Yāqūt is, és ez még a szokásos szóvirágok és retorikai bravúrok között is figyelemreméltó. Qazwīnī kiemeli, hogy Harātban sokkal több a szélmalom, mint a vízimalom. Ez egyébként nem meglepő, mert a régi Ḥurāsān szárazabb vidékein és Sīstānban is számos szélmalom működött. Ezek utolsó hírmondóit a mai iráni-afgán határsávban, az iráni Naštīfān városában lehet látni. Ezek a régi harāti szélmalomok vélhetően hasonlóan működhettek, mint a naštīfāniak, vagyis függőleges farúdra függesztett szár-



8. kép Naštīfān régi szélmalmai, Kelet-Írán (fotó: Sárközy Miklós)

nyaik voltak, amelyeket, az európai szélalmoktól teljesen eltérően, a májustól szeptemberig fújó sivatagi szelek hajtottak előre vagy hátra (8. kép).⁶⁵

A nevezetes harāti fegyveripar mellett Harāt környékén jelentős volt a textilipar is, rengeteg brokát származott innen. Emellett a harāti *fahrī* nevű szőlő különösen híres volt, de Harāt fügekészítményei, szirupjai is messze tájon ismertek voltak, ahogy erre a *Hudūd al-‘ālam* beszámolója is utal. Harāt és általában a mai Afganisztán nagy részének ma is egyik fontos exportcikke az aszalt füge.

A ħurāsāni Harāt gyarapodása a mongolok előtti periódusban alighanem a 12. században érte el a csúcát. Ĥamd Allāh Mustawfī perzsa földrajz-író szerint a Ġūrida-dinasztia alatt 12 000 bolt, 6000 fürdő és 659 medre-sze működött Harātban. Ĥamd Allāh Mustawfī szerint 444 000 fő lakott a városban. A lakosság lélekszámával és az egyéb fenti számokkal kapcsolatban – a vonatkozó hiteles statisztikák hiányában – feltétlenül óvatosnak és kritikusnak kell lennünk. Bosworth is megjegyezte, hogy Naišāpūrban is jóval kevesebben lakhattak fénykorában (maximum 40-50 ezer fő) a 10–12. században. Harātot jelentős mongol pusztítás érte 1221-ben, de a 14. század végétől, a Timuridák alatt a város újra régi fényében pompázott és a 16. század elejéig, a timurida kor elejéig fantasztikus aranykort élt meg, amikor monumentális műemlékek sokasága épült itt.⁶⁶

⁶⁵ Jelen sorok írója 2024 februárjában tett tanulmányutat Naštīfānban, a mai iráni-afgán határsávbán, ahol az utolsó működő régi iráni szélalmok állnak.

⁶⁶ Le Strange 1905: 407–415; Frye & Bosworth 2007: 153–155; Christensen 2016: 197–200.

Marw

A történeti Hurāsān kormányzati és igazgatási központja, fővárosa egyértelműen Marw volt. A *Hudūd al-‘ālam* Marw esetében is értékes adatokat őrzött meg e fontos hurāsāni városról a 10. század végén:

„Marw – egy nagyváros és régen Hurāsān mīrjának székhelye ott szokott lenni, de most a mīr Buḥārā-ban székel. És Marw áldással teli, boldog hely, van citadellája. Marwot Ṭahmūrāt alapította, a városban számos pavilon (*kušk*) épült, és Marw a *ḥusrawok* (királyok) helye volt, egész Hurāsānban nincs egy hely sem fekvésére nézve, Marw bazára szép és a földadók a vízre vannak kiszámolva (*ḥarājišān bar āb-ast*). Marwból szép gyapot, ördöggyökér (*ušturgāz*), *filāta*-halwa⁶⁷, ecet, *ābkāma* kenyér⁶⁸, *qazzīn*-selymek,⁶⁹ valamint fehér selyem (*mulḥam*) származik.”⁷⁰

Hurāsān harmadik régiójának központja az egykor termékeny, zöld oázis, Marw⁷¹ volt, meglehetősen páras és tulajdonképpen nem túl egészséges éghajlattal. A város mellett fekszik a Murḡāb vagy Marw folyó. A Murḡāb (eredetileg talán *Marw-āb* – ’Marw folyója’) Harāttól északkeletre Gūr hegyeiből folyik, és onnan északra fordulva a mai türkménisztáni sivatagban szakad ágakra és tűnik el a sivatagban, hasonlóan a Harīrūdhoz és nagyjából ugyanazon a szélességi fokon, mint a Harīrūd.

Marw (Merv, mai türkménisztáni Mary) a mongol kor előtti Közép-Ázsia egyik legnagyobb városa, metropolisza volt, amely már a párthus kor (i. e. 3. század – i. sz. 3. század) óta virágzó település volt a történeti Irán és Közép-Ázsia határán. A koraiszlám periódusban Marw a hurāsāni arab amīrok tartományi igazgatási központjának számított Hurāsānban. Később, Sanjar szeldzsuk szultán (1097–1157) idejében is virágzott, s csak a mongolok rombolták le 1220-ban, közel félmillió embert ölve meg. Marw olyan pusztítást szenvedett el, hogy soha többé nem támadt fel hamvaiból.

Régészeti adataink alátámasztják az írott források közléseit: a Marw körüli ásatások bizonyítják, hogy a Marw oázis legalább az óperzsa korig

⁶⁷ A főleg Dihḥudā *Luḡatnāma*-ja adatait újraközlő Wāḏayāb weboldal szerint birkatejből készült. A Wāḏayāb az összes klasszikus perzsa szótár és lexikográfia adatait tartalmazza: *معنی فلاته | واژه‌یاب* (vajehyab.com; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 18.).

⁶⁸ Joghurtból, tejből és néhány más adalékból készült ételféleség: *معنی آبکامه | واژه‌یاب* (vajehyab.com) (Utolsó megtekintés: 2024. július 23.)

⁶⁹ Minorsky (1970: 105) ezt nyersselyemnek (’raw silk’) fordítja.

⁷⁰ *Hudūd al-‘ālam* 1962: 23. fejezet 94. a tanulmány szerzőjének a fordítása.

⁷¹ *Hudūd al-‘ālam* 1962: 23. fejezet 94. Az ókori és középkori Marw romjai a mai Türkménisztán déli részén vannak, Mary néven ismertek. Vö. Yakubovskij & Bosworth 2007: 401–406.

(i. e. 6–4. század) visszanyúló történettel rendelkezik és jelentős fejlődés tapintható ki a szeleukida korban, már I. Antiochos Sótér (i. e. 280–261) idején falakkal körülvett jelentősebb települést emeltek itt a görög-make-dón erők. A város fejlődése töretlen volt a pártus korban is (i. e. 3 – i. sz. 3. század), amikor a Róma, Perzsia és Kína közötti központi Selyemút karavánútja haladt át Marwon keresztül Balhig és az Amu-darja völgyéig, ahol a folyót átlépve az útvonal továbbhaladt Közép-Ázsia és Kásgar felé. A helyzet hasonló volt a szászánida korban is, talán azzal a különbséggel, hogy a Marwot átszelő Selyemút iránya ekkor már északra ment tovább és Balh helyett attól nyugatabbra lépett át az Amu-darján és haladt tovább Sogdianába. Marw virágzását a heftaliták sem zavarták meg, akik a 480-as évektől 565-ig uralták a Marw oázist. A város Selyemútból fakadó távolsági kapcsolatait jól reprezentálja a buddhizmus itteni megjelenése, amely valószínűleg e vallás egyik legnyugatibb felbukkanása volt földrajzilag az ókor végén a Szászánida Birodalom keleti kapujában, Marwban. Marw környékén ölték meg 651-ben az utolsó szászánida királyt, III. Yazdgirdet is, amely esemény után ‘Umar kalifa seregei harc nélkül vették be a szászánida állam legjelentősebb keleti végvárát, a Marw oázist. Marw csakhamar a kalifátus keleti terjeszkedésének fontos stratégiai helyszíne lett, ahol a 670-es évektől fogva több tízezernyi arabot és családjukat telepítettek be, akik a Marw oázisban kaptak földeket katonai szolgálataikért. Marw Hūrāsān amīrjának székhelye lett és a 7. század végétől innen irányították az Amu-darján túli muszlim katonai terjeszkedést.

Marw városának és oázisának a virágzása tehát sok évszázadon keresztül zavartalanul folyt tovább, és új impulzusokat kapott a merkantil szemléletű Abbászida Kalifátusban, valamint az azt követő periódusban egészen a 1221-es elemi erejű mongol pusztításig. A 9–13. századi arab földrajzi irodalom számos érdekes részletet őrzött meg Marw fejlődéséről. Al-Muqaddasī és Ištahṛī részletesen beszámolnak Marw öntözőrendszereiről, amelyből látszik, hogy Marwban egy rendkívül szervezett rendszert és szakembergárdát üzemeltettek az öntözőcsatornák felügyeletére és karbantartására, amelyet erre szakosodott hivatalnokok (főleg az ún. *muqassim al-mā* ‘vízelosztó’ hivatalnok) szerveztek. Ibn Ḥawqal és Al-Muqaddasī szerint még bűvárokat is alkalmaztak a csatornák karbantartására, a vízellátást gáttal és a vízhozamot szabályzó precíz mérőműszerrel szabályozták. A Naišāpūrból ismert arab-perzsa nevű *dīwān al-kastabzūd* (‘a csökkenés-növekedés hivatala’) intézménye itt is ismert volt arról, hogy pontos kimutatást vezetett az éves vízhozamról, a csatornák vízszintjéről és arról, hogy ki mennyi vízre, mikor és mennyi pénzért volt jogosult és mennyi adót kell fizetnie. A területre előn-

tözött vízmennyiség alapján kalkulált földadókra Marwban a fenti *Ḥudūd al-‘ālam*-idézet is utal röviden.⁷²

De vajon mire kellett ez a sok víz? Marw alighanem Ḥurāsān legnagyobb mezőgazdasági központja volt, amely a búzát leszámítva mindenből önellátó volt. Mivel – bár továbbra sincsenek megbízható statisztikáink – jó eséllyel több százezernyi lakosság zsúfolódott össze az oázisban, ezért indokolt volt a hatalmas és kiterjedt öntözőrendszerek használata. Másfelől – amint a fenti *Ḥudūd al-‘ālam* idézetből is látszik – Marwban nagyon komoly volt a gyapottermelés a 1220-as mongol támadás előtt, és ez extrém módon víz-igényessé tette a területet, hiszen a gyapotföldek minimum háromnaponta vizet kellett kapjanak. A vízigényes növények mellett Marw kiemelkedő selyemtermelő központ volt Ḥurāsānban, az itt termelt nyersselymet döntően nem itt dolgozták fel, hanem a Közel-Kelet centrális részeire szállították. A régi abbászida és posztabbászida kori Marw oázisban jól rekonstruálható a nyersselymet előállító zóna. Maga a város egy erősen megművelt zóna közepén feküdt, amely bevételeit két forrásból szerezte: egyfelől a helyi mezőgazdasági és ipari (főleg textilipari) termékek eladásából, másfelől a Kína és a Mediterráneum között átmenő transzkontinentális Selyemút kereskedelméből, melynek fő útvonala érintette Marwot.

A régi Marw területe három egységre oszlik régészetileg: egyfelől a Gavur Qal‘a, amely megfelel a szászánida és az omajjád kori oázisnak, másfelől a Sulṭān Qal‘a, amely a 8–13. századi, abbászida és posztabbászida kori város és oázis területe volt, ez a terület gyakorlatilag teljesen elpusztult a mongolok 1221-es inváziójában. A harmadik rész az ‘Abd Allāh Ḥān Qal‘a területe, ez a 15–19. századi városrész, amely jóval kisebb területre terjedt már csak ki az első kettő után. Az 1220 előtti Marw városfejlődésének két fontos fokozata van, egyfelől a 700 és 950 közötti időszak, ekkor, a 9. század elején al-Ma’mūn kalifa uralma (813–833) idején, 817-ig Marw az Abbászida Kalifátus ideiglenes fővárosa volt. Al-Ma’mūn palotájának a romjai is ismertek a városból, és 817-ben itt kiáltották ki Riḍā imámot al-Ma’mūn ideiglenes utódjának. Másodsorban az 1040 utáni időszak, amikor a Szeldzsukok Čağrı Bīg Dāwūd vezetésével Marwot választották fővárosuknak, később a 12. század elején Marwban székelt Sanjar szeldzsuk szultán 1105 és 1153 között. A város voltaképpen egészen a mongol támadásig megőrizte gazdasági és kulturális ragyogását. A városon belül jól nyomon követhető a *kuhandiz*, a *šahristān* és a *rabaḍ* korszakonkénti növekedése vagy csökkenése, amely jó fokmérője a terület prosperitásának, illetve fejlődésnek. A város gyara-

⁷² Marw koraiszlámkori vízgazdálkodásával, csatornarendszerével kapcsolatban fontos és részletes adatokat közölnek: Le Strange 1905: 397–406; Yakubovskij & Bosworth 2007: 402.

podását az is mutatja, hogy az omajjád kori nagymecset és a körötte fekvő, fallal körülvett *šahristān*ból a 9. század elejére a város súlypontja a *rabadra*, tehát az omajjád kori város falain kívüli új városnegyedbe vándorolt át és ott épült fel az al-Ma'mūn-féle új nagymecset is. Fontos építkezésnek számítottak az 1080 körüli monumentális szeldzsuk városfalak, amelyek részben máig fennmaradtak, eddigre két városmagma lett Marwnak: az egyik a Gavur Qal'a, a másik pedig a Sultān Qal'a, ez mutatja a hely hatalmas kiterjedését. Ezzel együtt a 11. századra a Sultān Qal'ában dobogott a város szíve, itt zajlottak a legnagyobb kereskedelmi tranzakciók, ha hihetünk például Nāšir-i Ḥusraw megjegyzéseinek. Ezt a területet két főutca szelte át, az egyik észak–déli irányban haladt, a másik pedig kelet–nyugati irányban. Ez volt a klaszszikus perzsában *čārsūn*ak, perzsául négyosztatúnak nevezett közép-ázsiai bazártípus klasszikus esete, amely négy területre szelte a bazár területét. A bazár közepét kupolával fedett nagy épület vagy épületek foglalták el az utcák találkozásánál. Emellett itt voltak a pénzváltók, az ötvösök, a tímárok, a takácsok, a rézművesek, fazekasok negyedei, de itt álltak a kormányzói épületek és az Abū Muslim által emeltetett nagymecset, egészen az 1221-es katasztrófaig. Ezt követően Marw egy ideig szinte eltűnt a térképről és régi jelentőségét már sosem nyerte vissza igazán, Marw reneszánszát a későbbi üzbég, türkmén és iráni összecsapások sem segítették a 16–19. században.⁷³

Balḥ

A történeti 'kisebbik' Ḥurāsān utolsó kerülete Balḥ körül alakult ki. Nézzük meg először a *Ḥudūd al-ʿālam* adatait Balḥ városáról:

„Balḥ – egy nagy és boldog város, a *ḥusrawok* (perzsa királyok) lakhelye volt régen. A városban található a *ḥusrawok* épületei képekkel (*naqšhā*), csodálatos, de romossá vált alkotásokkal (*kārkardhā-yi ʿajab wa wīrān*), a romterületet *Nawbahār*nak⁷⁴ nevezik. Balḥ a kereskedők helye, sok áldású lakott hely, Hindūstān kereskedelmi lerakata (*bārkada*). Balḥban található egy nagy folyó, az Bāmiyān vidékeiről jön, a folyó Balḥ közelében tizenkét részre válik szét, lemegy a városba, minden folyóágot a falvak mezőgazdaságában használnak fel. Balḥból cédrátcitrom (*turunj*), narancs, cukornád,

⁷³ Le Strange 1905: 397–406; Yakubovskij & Bosworth 2007: 401–406; Christensen 2016: 187–193.

⁷⁴ Ez minden bizonnyal a híres *Nava viḥāra* buddhista sztúpa és kolostor volt Balḥban, mely a 8. század közepéig bizonyosan működött. A *Nava Viḥāra*hoz és Balḥ koraközépkori vallási térképéhez lásd Azad 2013: 78–83; Azad 2017: 53–54.

lótusz (*nīlūfar*) származik. A városban található egy polgárváros (*šahristān*) kemény várfallal (*bāra*), a várfalon túli területén (*rabaḏ*) sok bazár (piac) épült.”⁷⁵

Balḥ jelentős város a mai Észak-Afganisztánban, húsz km-re az Amu-darjától, a mai afgán-üzbég határtól délre, Mazār-i Šarīf városa közelében, a történeti Ḥurāsān keleti részén. Jelentős politikai és muszlim kulturális központ, a muszlim középkorban a keleti perzsa muszlim kultúra egyik fellegvára. Mai neve az ókori Baktria-Baxtriš név továbbélése.

Balḥ⁷⁶ Ḥurāsān negyedik híres kerületének számított a muszlim középkorban. Súlypontja szerint jóval keletebbre fekszik a másik három városnál, közelebb Indiához Ḥurāsān északkeleti részén. Régészeti adatok szerint Balḥ gyökerei szintén az óperzsa korig (i. e. 6–4. század) vezethetők vissza. Az ókori Baktria/Baxtriš területe az Amu-darjától délre fekvő termékeny síkságon terül el, amelyet délről pedig a Hindukus hegység vonulatai övezik. Balḥ az India, Irán és Közép-Ázsia közötti kereskedelem stratégiai helyszíne volt Ḥurāsān keleti felében.

Az Amu-darjába ömlő kisebb folyók virágzó mezőgazdaságot hoztak létre már jóval a történeti Ḥurāsān megszületése előtt. Az i. e. 3. században itt jött létre a baktriai görög királyság a maga keleti hellenisztikus kultúrájával, majd pedig a keletiráni háttérű Kusán Birodalom révén megjelent India felől a buddhizmus, amely közel ezer éven markáns hatást gyakorolt a terület kultúrájára. Később, a szászánidák alatt a már inkább Tuḥāristānnak nevezett terület a Selyemút fontos megállója lett, a keleti hunok és a türkök alatt pedig a buddhizmus továbbra is megmaradt a balḥi kulturális szövet alapjának. Ez a buddhista világ a koraiszlámkorban kezdett hanyatlani, de a vizsgált korszakunkban (8–13. század) Ḥurāsān keleti részén még egy ideig kivehető a buddhista vallás befolyása. Az iszlám vallás Kelet-Ḥurāsānban a 10–11. századra kerülhetett többségbe. Balḥ városában az egykor hatalmas szanszkrit nevű *Nava Vihāra* buddhista kolostor (szó szerint ’Új kolostor’) emléke valószínűleg a perzsa népi etimológiával *Nawbahār*nak kiejtett negyed nevében sokáig továbbélt.

Ḥurāsānban Balḥról számos muszlim földrajzíró elragadtatással beszél, jelentőségében Harāthoz és Marwhoz hasonlítják, és a megtisztelő *Umm al-bilād* (’a városok anyja’) névvel illetik. Al-Muqaddasī szerint Balḥ méretei vetekedtek Bukharával. Balḥot a *Balḥāb* folyó öntözte a középkorban, amely Ibn Ḥawqal szerint tíz malmot forgatott a város közelében. A *Balḥāb*

⁷⁵ *Ḥudūd al-‘ālam* 1962: 23. fejezet, 99. a tanulmány szerzőjének fordítása.

⁷⁶ Az iszlámkori Balḥ földrajzáról, történelméről: Barthold 1928: 76–79; Azad 2013: 3–4, 15–16, 94–95.



9. kép A középkori Balh városfalai, Afganisztán (fotó: Sárközy Miklós)

a városnál tizenkét ágra osztott, hogy öntözze a környező vidéket; e mezőgazdasági terület termékei között említik a főleg exportra szánt citromot, narancsot, vízililiomot, szőlőt, míg a közeli nyílt steppéken kiváló baktriai tevefajtát neveltek. Ezeken a területeken kívül azonban sós mocsarak és sivatagok terülnek el. Az egykori hatalmas Nawbahār buddhista kolostor romjai és buddhista témájú festményei láthatóan még mindig lenyűgözőek voltak, és a *Hudūd al-‘ālam* szerzője falfestményeket és egyéb csodákat említ ott; az ő idejében az eredeti épület építését tévesen a szászánida uralkodóknak (*ḥusrawoknak*) tulajdonították.

Balh a klasszikus muszlim várostervezés már jól ismert rendje szerint hármass felosztású volt: egy belső fellelgvár (*quhandiz*), egy belső város (*šahristān*) és egy külső város vagy külváros (*rabaḍ*). Mind a *šahristān*, mind a *rabaḍ* körül vályogfalak voltak (a vályogtéglá Balh házainak szokásos anyaga is), a külső falon túl pedig egy árok. A későókorban Balhot komoly erődítmény vette körül, tizenkét kapuval, amelyek a várost és a szomszédos falvakat is védték a nomádokkal és a rablókkal szemben, de úgy látszik, hogy a 9. századra új falakat húztak fel (9. kép).

Úgy tűnik, hogy a következő évszázadban a *rabaḍ*nak hét, a *šahristān*nak pedig négy kapuja volt, ez utóbbi számos más perzsa városra is erősen jellemző. A hét *rabaḍ*-kapu közé tartozott a *Bāb-i Hinduwān*, amely neve szerint indiai kereskedők itteni tartós jelenlétére utalhat. Itt érdemes megjegyezni, hogy a *Hudūd al-‘ālam* valóban úgy írja le Balhot, mint India tárházát (*bārkaḍa*). Balhnak volt egy ún. zsidó kapuja is, a *Bāb al-Yahūd*, amely egy zsidó közösség létét is valószínűsíti az 1221 előtti periódusban. Amint az elmúlt húsz évben előkerült afganisztáni zsidó irodalmi és történelmi kútfor-

ből kiderült, Észak-Afganisztánban, Balḥ közelében jelentős zsidó közösség élt a 11–12. században.⁷⁷

Balḥ legfontosabb bazárai, piagai főleg a *šahristān*ban voltak, ahol a nagymecset állt. Figyelemreméltó adat, hogy a 897-ben elhunyt Yaʿqūbī arab földrajztudós szerint negyvenhét mecset volt *minbarokkal* (szószékkel) a Balḥ régió közepes méretű városaiban. A *minbarok* jelenléte egyben a nagymecsetek relatíve magas számát és az előrehaladott iszlamizációt sugallja a régióban. A Balḥot övező területeken narancsot, vízililiomot és cukornádat termesztettek nagy mennyiségben, amelyeket a szőlőültetvényeiből származó termésekkel együtt javarészt exportáltak, de híres volt a balḥi kurkuma, ördöggyökér, továbbá a helyi bőrpar és tevetenyésztés is. Balḥ India és Ḥurāsān között a legfontosabb kapcsolat volt 1221 előtt és után. A másik három Ḥurāsāni nagyvároshoz hasonlóan a város nagyon megsemmisítette a mongolok támadását, de Harāttal együtt jobban volt képes regenerálódni az örökre tönkrement Marw és a korábbi fényét szintén elvesztő Naišāpūr városaihoz képest.⁷⁸

⁷⁷ Balḥban a helyi ḥurāsāni zsidó hagyomány szerint Ezékiel és Jeremiás prófétának is volt mauzóleuma egykoron és a középkorban tekintélyes zsidó közösség otthona volt. Részben ide kapcsolódik, hogy 2012-ben került elő egy jelentős zsidó dokumentumgyűjtemény a mai Afganisztán területéről, amelyben 11–13. századi zsidó perzsa, héber és arab nyelvű, de többnyire héber karakterekkel írt szövegek tartoznak. A szövegek nagy része a mindennapi élethez kapcsolódik, gazdasági vagy magánlevél, de vannak benne irodalmi és vallási tárgyú szövegek. Az afgán zsidó dokumentumok egy része Bāmijānból származik.

⁷⁸ Le Strange 1905: 420–433.

Bibliográfia

- AZAD, Arezou 2013. *Sacred Landscape in Medieval Afghanistan, revisiting the Fada'il-i Balkh*. Oxford: Oxford University Press.
- AZAD, Arezou 2017. „The Beginnings of Islam in Afghanistan: Conquest, Acculturation, and Islamization.” In: Nile GREEN (ed.) *Afghanistan's Islam, From Conversion to the Taliban*. Oakland, California: University of California Press, 41–55.
- BABUR, Zahir ud-Din Mohammad 1921. *Memoirs of Babur*. Translated by John LEYDEN & William ERSKINE. Packard Humanities Institute [PHI Persian Literature in Translation – The Memoirs of Babur, Volume 1.] London: Oxford University Press.
- BARTHOLD, Wilhelm 1928. *Turkestan Down to the Mongol Invasion*. Oxford: Oxford University Press.
- BIVAR, Adrian David Hugh 1985. „Achaemenid Coins, Weights and Measures.” In: Ilya GERSHEVICH (ed.) *The Cambridge history of Iran: The Median and Achaemenian Periods*. Cambridge: Cambridge University Press, 610–639.
- BOSWORTH, Clifford Edmund 1963. *The Ghaznavids: Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran, 994:1040*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BOSWORTH, Clifford Edmund 1997. „Khurāsān.” In: E. van DONZEL, B. LEWIS & Ch. PELLAT (eds.) *The Encyclopaedia of Islam, New Edition (2nd Edition)*. Leiden: Brill, 55–59.
- BOSWORTH, Clifford Edmund 2007. *Historic Cities in the Islamic World*. Leiden: Brill.
- BOSWORTH, Clifford Edmund 1988. „Balk ii. From the Arab conquest to the Mongols.” *Encyclopaedia Iranica Online Edition* [Online elérhető: <https://www.iranicaonline.org/articles/balk-town-and-province#pt2>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 19.]
- CHRISTENSEN, Peter 2016. *The Decline of Iranshahr Irrigation and Environment in the Middle East, 500 BC- AD 1500*. London and New York: I. B Tauris.
- COMPARETI, Matteo 2016. *Samarkand: the Center of the World – Proposal for the Identification of the Afrasyab Paintings*. Costa Mesa: Mazda Publishers.
- CRONE, Patricia 2011. 'Moqanna.' In: *Encyclopaedia Iranica Online Edition* [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/moqanna>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 15.]
- CRONE, Patricia 2012. *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt and Local Zoroastrianism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CZEGLÉDY, Károly 1958. „Bahrām Cōbīn and the Persian Apocalyptic Literature.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 8/1: 21–43.
- DALE, Stephen F. 2010. „Empires and Emporia: Palace, Mosque, Market, and Tomb in Istanbul, Isfahan, Agra, and Delhi.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53/1-2: 212–229.
- DARYAEE, Touraj 2008. „Šahrestānīhā ī Ērānšahr.” *Encyclopaedia Iranica Online Edition* [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/sahrestaniha-i-eransahr>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 30.]

- FRANCFORT, Henri-Paul 2019. „Iran and Central Asia: The Grand’Route of Khorasan (Great Khorasan Road) during the third millennium BC and the „dark stone” artefacts.” In: J.-W. MEYER, E. VLILA, M. MASHKOUR, M. CASANOVA, R. VALLET (eds.) *The Iranian Plateau During the Bronze Age: Development of Urbanisation, Production and Trade. Archéologie(s)*. Penn Museum Library: MOM éditions, 247–266.
- FRYE, Richard Nelson 1954. *The History of Bukhara, Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhi*. Cambridge, Massachusetts: The Medieval Academy of America.
- FRYE, Richard Nelson & Clifford Edmund BOSWORTH 2007. „Hera.” In: Clifford Edmund BOSWORTH (ed.) *Historic Cities in the Islamic World*. Leiden – Boston: Brill, 153–155.
- GAUBE, Heinz 1982. „Abaršahr.” *Encyclopaedia Iranica Online Edition* [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/abarsahr>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 19.]
- GRENET, Frantz 2013. „Contribution à l’étude de la révolte de Muqanna^c (c. 775–780): traces matérielles, traces hérésiographiques.” In: M. A. AMĪR-MOEZZI (ed.) *Islam: identité et altérité. Hommage à Guy Monnot*. Turnhout: Brepols, 247–261.
- HONIGMANN, Ernst & Clifford Edmund BOSWORTH 2007. „Nishāpur.” In: Clifford Edmund BOSWORTH (ed.) *Historic Cities in the Islamic World*. Leiden: Brill, 421–424.
- Ḥudūd al-‘ālam 1962. *Ḥudūd al-‘ālam min al-Mašriq ilā’l-Mağrib ki bi sāl-i 372-i hijrī-yi qamarī ta’līf šuda ast, bi kūšaš-i duktur Manūčīhr Sutūda*. Tihrān: Isfand māh-i 1340/1962 február.
- Ḥudūd al-‘Ālam* 1970. *The Regions of the World, A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. Translated and Explained by V. Minorsky, Second Edition, with the Preface by V. V. Barthold Translated from the Russian and with Additional Material by the Late Professor Minorsky, Edited by C. E. Bosworth*. London: Messrs Luzac & Company, Ltd.
- KĪĀNĪ, Moḥammad & Wolfram YŪSUF-KLEISS 1990. „Caravansary.” *Encyclopaedia Iranica Online Edition* [Online elérhető: <https://iranicaonline.org/articles/caravansary>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- KOCHNEV, Boris 2001. „Les monnaies de Muqanna^c.” *Studia Iranica* 30/1: 143–150.
- LAMBTON, Ann K. S. 1988. *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th–14th Century*. [Columbia Lectures on Iranian Studies] Albany, NY: Bibliotheca Persica.
- LAZARD, Gilbert 1963. *La langue des plus anciens monuments de la prose persane*. Paris: Librairie C. Klincksieck.
- LAZARD, Gilbert 1994. „Dārī.” *Encyclopaedia Iranica Online Edition* [Online elérhető: <https://iranicaonline.org/articles/dari>; utolsó megtekintés: 2024. május 12.]
- LE STRANGE, Guy 1905. *The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MARQUART, Josef 1901. *Ērānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xoranic’i, mit historisch-kritischen Kommentar und historischen und topographischen Excursen*. [Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen] Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.

- MUSTAWFĪ QAZWĪNĪ, Ḥamdallāh 1919. *Nuzhat al-qulūb*. [Ed. G. LE STRANGE] Cambridge: Cambridge University Press.
- Naršaḥī, Abū Bakr Muḥammad b. Jaʿfar al- 2021. *Bukhara története*. Fordította, az utószót és a jegyzeteket írta: SÁRKÖZY Miklós. Budapest: Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- REZAKHANI, Khodadad 2017. *ReOrienting the Sasanians: East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- REZAKHANI, Khodadad 2019, „Mirosan to Khurasan: Hun, Alkhans, and the Creation of East Iran.” *Vicino Oriente* 23: 121–138.
- SADIGHI, Gholam Hossein 1938. *Les mouvements religieux iraniens au IIe et au IIIe siècle de l'hégire*. Paris: Les Presses modernes.
- SÁRKÖZY Miklós 2003. „Ferdousi és a ṭabarestāni Bāvandida-dinasztia.” In: CSIRKÉS Ferenc Péter, CSORBA György, SUDÁR Balázs & TAKÁCS Zoltán (szerk.) *Függőkert: Orientalisztikai tanulmányok* 2. Budapest, mondAT Kft, 135–161.
- SÁRKÖZY Miklós 2019. „Iran – the Persianate world – Hungary.” *Orpheus Noster* 11/4: 5–10.
- TOR, Deborah 2015: „The Importance of Khurasan and Transoxiana in the Persianate Dynastic period (850–1220).” In: Andrew Charles Spencer PEACOCK & Deborah TOR (eds.) *Medieval Central Asia and the Persianate World – Iranian Tradition and Islamic Civilization*. London and New York: Bloomsbury Publishing, 1–12.
- TREADWELL, Luke 2012. „The First Islamic Dynasty of Central Asia in Early Islamic Iran.” In: Edmund HERZIG & Sarah STEWART (eds.) *The Idea of Iran*. V. London: Bloomsbury Publishing, 3–15.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2005. *Sogdian Traders. A History*. [Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies, Volume: 10.] Leiden: Brill.
- WEISS, Bernard G. & Arnold H. GREEN 2009. *Az arabok rövid története*. Budapest: Körösi Csoma Társaság.
- YAKUBOVSKI, Aleksandr Yuryevich & Clifford Edmund BOSWORTH 2007. „Merv.” In: Clifford Edmund BOSWORTH (ed.) *Historic Cities in the Islamic World*. Leiden: Brill, 401–406.

SZOGD KERESKEDŐK A KÖZÉPKORI KÍNÁBAN

KÓSA GÁBOR

ELTE BTK Kínai Tanszék

Az általános tudományos konszenzus szerint az i. sz. 4–10. század között a szogdok vezető szerepet játszottak a Selyemút mentén zajló kereskedelemben.¹ R. Glasgow egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a szogdok minden más nemzetnél jobban testesítették meg a Selyemút szellemét”.² Jelen tanulmányban kísérletet teszek arra, hogy röviden összefoglaljam azt, amit a középkori Kínában élő vagy azzal kapcsolatban álló szogd kereskedőkről tudni lehet, elsősorban a történeti forrásokra helyezve a hangsúlyt.

Mielőtt konkrétan a szogd kereskedőknek a középkori Kínában betöltött szerepére rátérnénk, érdemes egy előzetes képet festeni a szogdok eredeti hazájáról (Sogdiana), illetve a Kínában élő szogdokról általában.³ Írásomban a belső-ázsiai Transoxaniára (az Oxus-folyón túl lévő Sogdianára) fókuszálok, mivel az innen származó irániak⁴, a szogdok bukkannak fel leggyak-

¹ Arakawa 2011: 25. A középkori Irán és Kína közötti kapcsolatokról lásd Ecsedy 1979a; Laufer 1919; Rogers 1991 [2011]; Pulleyblank 1992; Kotyk 2024. A szogdoknak a Tarim-medencében és a kínai történelemben játszott általános szerepéről lásd Jiāng 1994: 150–263; Róng 2001: 17–179, 2002, 2006b; Róng & Zhāng 2004; de la Vaissière & Trombert 2005; Róng, Huá & Zhāng 2005 (ez az előbbi kötet kínai verziója, kiegészítve Duàn Qíng, Jiāng Bóqín, Mǎ Xiǎohé, Ruì Chuánmíng, Shī Ānchāng, Wáng Dǐng és Yù Taishān tanulmányaival); Bi 2011; Xu 2012; Sofukawa & Yoshida 2011; Wertmann 2015; Huber 2020. A szogd kereskedelemről általában lásd É. de la Vaissière 2002 (2004), 2005, a szogdok gazdasági szerepének kialakulásáról lásd Morris 2023: 211–256. Jelen tanulmányban a klasztrikus kínai szövegeket a *Hànjí diànzǐ wénxiàn zīliào kù* 漢籍電子文獻資料庫 (<https://hanchi.ihp.sinica.edu.tw/ihp/hanji.htm>) adatbázisban megadott szövegkiadások alapján idézem. Sárközy Miklósnak köszönöm a segítségét.

² Glasgow 2012: 203.

³ Tashakori 1974: 40–71.

⁴ A következőkben Irán (illetve irániak) alatt természetesen nem a mai Iráni Iszlám Köztársaságot értem, hanem azokat a történetileg változó nagyságú területeket magukban foglaló államalakulatokat, melyekben meghatározó módon iráni nyelvet beszélő etnikumok éltek

rabban a középkori kínai forrásokban. Tanulmányomban elsősorban a kínai Hàn-korra 漢 (i. e. 206 – i. sz. 220), a Széttagoltság vagy Hat dinasztia korának nevezett periódusra (i. sz. 220–589), illetve a Suí- 隋 (i. sz. 589–618) és Táng-korra 唐 (618–907) koncentrálok.

1. A szogdok Sogdianában és környékén

1.1. Sogdiana (Sogdia) és a szogdok terjeszkedése

Az egykori Sogdiana (Sogdia) a mai Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Kazahsztán és Kirgizisztán területén (1. kép) helyezkedett el az Amu Darya (Oxus) és Syr Darya (Iaxartēs) közötti Zarafšān folyó völgyében, ahol olyan jelentős központok léteztek, mint Szamarkand, Buḥārā [Bukhara], Farḡāna [Ferghána] és Panjikent⁵ (2. kép).

Az i. sz. 500-ra már a keleti Čāč [szogd: c’cn’y; kínai: Zhěshí 赭時] (a mai Taskent) és Semireč’e irányába terjesztették ki befolyásukat,⁶ majd eljutottak Kínáig.⁷ Politikailag általában a körülöttük elhelyezkedő nagyobb hatalmak (Perzsia, Nagy Sándor birodalma, Szeleukidák, tokhárok, kusánok, heftaliták) befolyása alatt álltak,⁸ így a szogdoknak soha nem volt saját, egyseges államuk, ennek következtében hadseregük sem.

(vö. például Schottenhammer [2016: 140] véleményét: “Following general use in Iranian studies, I use the term Iran for the territory referred to as Bosi by the Chinese during the Sasanian period and Iranians for subjects coming from this region. I use Persia only when referring to the Persian Empire or the Persian language...”). Ezek közül érdemes megemlíteni a mai Irak és Irán területén elhelyezkedő Párthus (i. e. 248 – i. sz. 226) és Szászánida birodalmakat (i. sz. 224–651).

⁵ Panjikentben (Pendzsikent, szogd: Pancyknō) maradtak fenn legjobban a szogd művészet eredeti alkotásai, elsősorban falfestmények formájában (lásd például Azarpay *et al.* 1981; Marshak 2002; Guō 2015: 19–63), de három másik helyről is ismerünk szogd ábrázolásokat: Szamarkand, Varakhša és Šahristān (Grenet 2007: 463). B. Marshakra hivatkozva R. Glasgow (2012: 222) kiemeli, hogy miközben a szogdok számos vallás híveként és térítőiként lettek ismertek, ezeken a falfestményeken gyakran jelennek meg ezen vallásoktól független ábrázolások, például Aisópos meséi, a *Pañcatantra* történetei, a párdúcra vadászó Táng császár vagy csónakázó kínai palotahölgyek (vö. Hansen 2012: 139).

⁶ Hansen 2003: 153. Skaff (2003: 483–484) szerint elsősorban a kereskedelmi és a mezőgazdasági lehetőségek motiválták a szogdok keleti irányba történő terjeszkedését. Miközben M. Shenkar és S. Stark külső okokban keresi a szogd terjeszkedés elindulását, Morris (2023: 150–151) arra kérdez rá, hogy Sogdianán belül milyen változások zajlottak le, amelyek lehetővé tették ezt, illetve hogy a korábbi évszázadokban a szogdok miért nem terjeszkedtek.

⁷ Hansen 2003: 149.

⁸ Rong 2000: 118.



1. kép Az egykori Sogdia (vagy Sogdiana) területe egy mai térképre vetítve⁹



2. kép Sogdia (vagy Sogdiana) elhelyezkedése¹⁰

⁹ Online elérhetőség: <https://alchetron.com/Sogdia>; utolsó megtekintés: 2024. október 6.

¹⁰ Online elérhetőség: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/b0/Map_of_Sogdia.jpg/1280px-Map_of_Sogdia.jpg; utolsó megtekintés: 2024. október 6.

1.2. A szogd nyelvű dokumentumok

A szogd nyelv a középipiráni nyelvek északkeleti ágához tartozik, akárcsak a baktriai, a khotáni vagy a ḥwārizmi (khorezmi), és máig létezik egy kései leszármazottja, a yaghñōbī.¹¹ A más írásokat is használó szogdok saját írása végsősoron az arámiból származik, a későbbiekben pedig ebből alakult ki az ujgur, majd a mongol és a mandzsu írás is.¹²

A szogd nyelven fennmaradt viszonylag kevés dokumentum közül érdemes kiemelni a Stein Aurél által felfedezett és a 300-as évek elejére datált ún. „Régi leveleket”, az 1933-ban megtalált és a 8. sz. elejére datálható „Mugh-hegyi dokumentumokat”, illetve számos vallási (keresztény, manicheus és buddhista) szöveget. Ezekon kívül elsősorban epigráfiai emlékek (pénzfeliratok, 650 graffiti a Karakorum-hegységben, stb.) állnak a rendelkezésünkre.¹³ A szogdok megismeréséhez jelentős kulcsot nyújtanak a kínai források és a régészeti ásatások.¹⁴

2. A szogdok Kínában

Kínában az irániaknak két nagy csoportja élt: a szogdok és a perzsák. Az általános vélekedés szerint a kelet-iráni szogd nyelv volt a szárazföldi Selyemút *lingua franca*-ja,¹⁵ a nyugat-iráni perzsa pedig a tengeri hajóutaké,¹⁶ tehát mindkét területen meghatározó szerep jutott az irániaknak.¹⁷ A hagyományos véleményt Schafer képviseli, aki kiemeli, hogy az Indiai-óceánon az utazók nagyrésze arab kereskedő volt, de ők jelentős mértékben támaszkodtak

¹¹ Frye 2002: 74; Glasgow 2012: 206.

¹² de la Vaissière 2005: 202.

¹³ Hansen 2003: 149.

¹⁴ Hansen 2003: 149.

¹⁵ Lásd pl. Laufer 1919: 530; Schafer 1951: 405; Schafer 1985: 12; Lerner 2001: 222. J. K. Skaff (2003: 475–476, n. 1) ugyanakkor hozzáteszi, hogy bár ez a nézet általános, de még senki nem bizonyította, hogy a szogd nyelvet magukon a szogdokon kívül valóban beszélték-e jelentős számban más etnikumú személyek. A 4. századi Tarim-medencében még a gāndhārī nyelv számított ennek (de la Vaissière 2005: 84).

¹⁶ Pelliot 1912: 105; Schafer 1951: 405; Watson 1983: 552; de la Vaissière 2005: 324.

¹⁷ A kérdés természetesen nem ennyire egyszerű: Wen Xin (2023: 173–174) például megkérdőjelezi, hogy a 9. században még használták volna a szogdot ilyen közvetítő célra, és Uray Géza, illetve Takeuchi Tsuguhito kutatásaira alapozva Dünhuáng környékén ebben az időszakban a tibetit tartja közvetítőnyelvnek (Wen 2023: 174). George F. Hourani véleményére támaszkodva A. Schottenhammer (2016: 147) cizelláltabban látja a kérdést: úgy véli, hogy a perzsa a 7–8. században, az arab pedig a 9. századtól lett a kereskedők *lingua franca*-ja.

perzsa elődjeik tapasztalatára, mint ez például a csillagok, a csillagképek vagy a szélirányok perzsa eredetű elnevezéseiből látszik.¹⁸ 2018-as cikkében R. Foltz ugyanakkor ennek bizonyos szempontból ellentmondva azt állítja, hogy a „muszlim tengerész” alakját hagyományosan azonosították az arabokkal, ezért általában alábecsülték az irániaknak az ókortól a 16. századig tartó időszakban a tengeri kereskedelemben játszott szerepét.¹⁹ Azt már J. W. Chaffee jegyzi meg, hogy az Abbászida kalifátus (750–1258) idején az iráni távolsági kereskedelmet fokozatos kiegészíti az arabok tevékenysége, így a kettőt nehéz megkülönböztetni egymástól.²⁰

Az bizonyosnak látszik, hogy a szogdok és a perzsák a kínai piacot mintegy „felosztották” egymás között: míg a szogdok leginkább a szárazföldi Selyemúton közlekedtek és elsősorban az északi területeken tevékenykedtek a Táng-korban, addig a perzsák többnyire a tengeri Selyemúton érkeztek és a nagy kikötővárosokban (Guǎngzhōu 广州, Quánzhōu 泉州, Míngzhōu 明州) telepedtek meg a Táng-, majd a Sòng-korban (960–1279).²¹

A kozmopolita beállítottságú Táng-kor első felében a szogdok, illetve más iráni és nem iráni külföldiek hagyományai egzotikus jellegűknél fogva egyértelműen divatosaknak számítottak. Nagy népszerűségnek örvendtek az iráni ételek, ruházkodás, bútor, zene, tánc²², a színházi jellegű szertartások,²³ művészet²⁴ és játékok,²⁵ továbbá nem ritkán a sírokban is találkoznak belső-ázsiai (gyakran iráni) alakokat ábrázoló szobrocskákkal.²⁶

¹⁸ Ferrand 1942; Schafer 1951: 404–405; Tashakori 1974: 35–36.

¹⁹ Foltz 2018.

²⁰ Chaffee 2018: 12–13.

²¹ de la Vaissière 2005: 137.

²² Schafer 1985: 55–56; Gong 1998.

²³ A „hideget fröcskölő szogd előadás”-ról (*pōhán húxì* 潑寒胡戲), annak két részéről (*húntuō* 渾脫 és *sūmózhē* 蘇摩遮), illetve ennek megítéléséről a Táng-kori Kínában, lásd Rotschild 2017. Ugyanennek az ünnepségnek az alternatív elnevezése (*pō hú qī hán* 潑胡乞寒) világosabban utal arra, hogy ennek célja a hideg évszak elűzése volt. Ez a szertartás egyébként meglehetősen népszerű lehetett, mivel 714-ben császári rendelettel próbálták meg betiltani (*Jiù Tángshū* 舊唐書 8.127; Schafer 1985: 53; Yoshida 2021).

²⁴ Az iráni hatás a művészetben is éreztette jelenlétét, hiszen a Dünhuángban talált falfestményeket joggal nevezhetjük sino-iráni stílusúnak, a Turfán medencében pedig egészen a 10. századig fennmarad a kínai és iráni elemek keveredéséből született művészet. A sino-szogd textilekről (pl. *zandanījī*) lásd Gasparini 2020: 45–90. Huy belga város templomában egy selyemre írt rövid írást találtak, amelyet Shepherd és Henning (1959) szogd nyelvűként értelmezett és amelyről azt állították, hogy a *zandanījī* szót is tartalmazza, később azonban kiderült (Sims-Williams & Khan 2012), hogy a szöveg arab és nem szerepel benne a kérdéses szó (röviden lásd: Gyul 2021: 328).

²⁵ Például a lovaspólok (középperzsa *čōwgān*, *čawgān*), erről lásd Schafer 1985: 66; Liu 1985; Bower & Mackenzie 2004; Wen 2023: 135.

²⁶ de la Vaissière 2004; Marshak 2001. A kínaiból az iráni kultúra felé tartó szavakról és reáliákról, lásd Laufer 1919: 535–571.

2.1. A szogdok kínai gyűjtőneve és kinézetük

A *hú* 胡 szót általában a Kínától északra, északnyugatra vagy nyugatra elhelyezkedő „barbárokrá” használták.²⁷ A Han-dinasztia alatt elsősorban a *xiōngnú*-kat 匈奴 („ázsiai hunokat”) értették alatta,²⁸ azonban a Táng-korban már lényegében kizárólag a különböző iráni népekre vonatkozott.²⁹ Ezen belül a „kereskedő *hú*” (*shānghú* 商胡) konkrétan a szogdokra,³⁰ de a *hú* szó általában is leginkább rájuk volt használatos, bár nem minden esetben,³¹ néha a perzsákra vagy arabokra vonatkozott.³² A szogd jelentést jól mutatja, hogy a „hat prefektúra (Ordos vidéke) szogdjai” (*altī čub sogdaq*) ujgur kifejezés, amelyben a szogdok nevesítve vannak, pontosan megfelel a kínai *liùzhōu hú* 六州胡 („a hat prefektúra *hú*-jai”) elnevezésnek, amelyben a szogdoknak megfelelő helyen a kínai változatban a *hú* írásjegy áll.³³

²⁷ A fogalomról lásd Boucher 2000; Yang 1998; Yang 2009 [2020]. Yang (2009 [2020]: 2) egyetért azzal, hogy Boucher a *hú* szót egyszerűen „nyugati ember”-nek fordítja. Yang Jidong amellel érvel, hogy a buddhista szövegekben a 6–7. század során fokozatosan a *fān* 番 szóval helyettesítették a *hú* szót, mert az utóbbinak negatívnak asszociációi voltak az egyébként szintén nyugatról érkező buddhisták szemében.

²⁸ Laufer (1919: 194) szerint a *xiōngnú*-k török etnikumúak voltak.

²⁹ Schafer 1951: 409.

³⁰ Yoshida 2022: 76.

³¹ Pulleyblank 1952: 318–319. Yang Shao-yun (2009 [2020]: 4, n. 14) Moriyasu Takao 2007-es cikkét idézi, amely szerint bizonyos kifejezések esetében (pl. *hú jī* 胡姬, vagyis „szogd leányzó vagy kiszolgálónő”) valóban mindig „szogd”-ként kell értelmezni a szót (tehát valóban „szogd származású lányról” van szó a kínai költészetben), de máskor (pl. „*hú* zene”) nem feltétlenül. A bort felszolgáló és a szórakoztatást biztosító *hú jī* alakját több költő is megörökítette (Lǐ Bái 李白, Zhāng Yòu 張祐, Cén Shēn 岑參), lásd Marinova 2021: 7–8. Ami a perzsákat és arabokat illeti, a Táng-kori kínaiak a szászánida perzsákat általában *bōsī*-nek 波斯, az arabokat *dàshí*-nek 大食 nevezték, tehát elviekben viszonylag jól meg lehetett különböztetni a két etnikumot. Az arabokra használt kínai elnevezés (*dàshí*) érdekes módon valójában iráni, mivel a *dàshí* szó az iráni tadzsik (Tāzīk) szó fonetikus átírása (Schottenhammer 2016: 141; Chaffee 2018: 18, n. 17; Kotyk 2024: 267–270). Ugyanakkor mivel az Abbászida Birodalom létrejötte után az irániak jelentős része muszlim lett, illetve nagy számú lakosság telepedett meg az egykori Szászánida Birodalom területén, így a két népesség összekeveredett. Ahogy a 8. századi *Tōngdiǎn* 通典 (193.1044; Chaffee 2018: 19) fogalmaz: „Az arabok és a perzsák összekeveredve élnek” (大食、波斯參雜居止). Wang Gungwu (2003: 90, 102) elképzelése szerint egy bizonyos idő után a *bōsī* a nem muszlim vallású perzsákat, a *dàshí* pedig a muszlim vallású arabokat és perzsákat jelölte. Ezután az arabok és perzsák együtt szelték át az óceánt, hogy a délkelet-kínai kikötővárosokban telepedjenek meg, és a kínaiak számára értelemszerűen nem volt mindig világos a két népesség közötti különbség. J. L. Kurz (2023) tanulmányában egyébként amellel érvel, hogy a Táng-kor után a *dàshí* kifejezés nemcsak az arabokra, illetve muszlimokra, hanem dél- és délkelet-ázsiaiakra is vonatkozott.

³² Skaff 2003: 480, n. 16.

³³ Yoshida 2022: 76.

A kínai források közül a *Wèishū*-ban 魏書 („A Wèi[-dinasztia] története”) és a *Sòngshū*-ban 宋書 („A Sòng[-dinasztia] története”) jelenik meg elsőként a szogdok ma is használt kínai elnevezése (*sùtè* 粟特),³⁴ bár más írásjegyekkel már korábbi művekben is szerepel (*lìyì* 粟弋, *lùtè* 粟特, *sùyì* 粟弋).³⁵

A „Nyugati területeken” (*Xīyù* 西域) élő *hú*-k kinézetének egyik jellegzetessége a nagy szakáll, a másik „a mélyen ülő szemek és a magasan ülő orr” (*shēnmù gāobí* 深目高鼻).³⁶ A *Běishǐ* 北史 („Az Északi dinasztiák története”) Sogdianáról (Kāngguó 康國) szóló része így jellemzi az ott élőket: „Az ottaniaknak mélyen ülő szemeik, magasan ülő orruk és sok szakálluk van. Kiválóak a kereskedésben, a többi barbár kereskedő mind abba az országba sereglik.”³⁷ Ezek a külső jellemzések a fennmaradt képi ábrázolásokon is tetten érhetőek (3–5. kép).



3–5. kép Szogd kereskedők (Táng-kor)³⁸

³⁴ Trombert 2003: 235; pl. *Wèishū* 4A.85, 102.2270; *Sòngshū* 95.2357.

³⁵ Trombert 2003: 235, n. 10; *Hòu Hànshū* 後漢書 88.2922; *Jīnshū* 晉書 107.2795; 97.2544.

³⁶ Abrahamson 2008: 87. *Tōngdiǎn* 192.5225: „A Gāochāngtól [Turfántól] nyugatra lévő országok lakóinak a többségének mélyen ülő szemei és magasan ülő orruk van” (自高昌以西，諸國人多深目高鼻). Ugyanez: *Wèishū* 102.2263; *Běishǐ* 97.3209.

³⁷ *Běishǐ* 97.3234: 人皆深目、高鼻、多髯。善商賈，諸夷交易，多湊其國。 Ezekén felül a vizuális ábrázolások alapján Valenstein (2014: 7) még a göndör haját említi, bár ez ritkán látszik a gyakran viselt fejfedők miatt.

³⁸ Online elérhetőség: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/Dinastia_tang%2C_straniero%2C_cina_del_nord%2C_VII-VIII_sec._01.JPG, illetve https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/Dinastia_tang%2C_straniero%2C_cina_del_nord%2C_VII-VIII_sec._01.JPG.

2.2. A szogdok nevei Kínában

A középkori kínai gyakorlat szerint a Kínában élő, idegen etnikumú személyek olyan kínai családnevet kaptak, amelyek tükrözik származási helyüket.³⁹ Az indiai például általában a Zhú 竺 nevet kapták, amely India leggyakrabban használt kínai nevéből (Tiānzhu 天竺) származott. Mivel a szogdok igen sokan voltak, ráadásul nem volt önálló államuk, így itt nem pusztán egy általános etnikai elnevezést alkalmaztak, hanem konkrétan megnevezték azt az oázisvárost, ahonnan az illető érkezett.⁴⁰ A legfontosabb szogd nevek alapján a szogdokat összefoglalóan szokás volt „a Kilenc családnevű barbároknak” (*jiǔxìng hú* 九姓胡) vagy „a Zhàowǔ-beli kilenc családnevűeknek” (*Zhàowǔ jiǔxìng* 昭武九姓) nevezni.⁴¹ A kilences szám mindkét kifejezésben inkább egyfajta teljességre utal, hiszen a szogdok egyéb neveket (Hè 賀, Xún 尋 vagy Luó 羅) is viseltek.⁴²

A Shí 石 („kő”) által takart név például Taskentre (vagyis Čăc-ra) vonatkozott, a Shǐ 史 („történetíró”) Kišre (szogd: kšy’n’k; Šahrisabz), a Mǐ 米 („rizs”) Māymurġ-ra⁴³, a Cáo 曹 Kabūdanra, Osrušanára (keleti Cáo)

wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/0/05/Cernuschi_Museum_20060812_185.jpg/640px-Cernuschi_Museum_20060812_185.jpg és https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dynastie_Tang_Barbares.JPG (az első a Musée Guimet-ben, az utóbbi két tárgy a Musée Cernuschi-ban található); utolsó megtekintés: 2024. október 12.

³⁹ A családnemekre vonatkozó információk alapja Yoshida 2006, a szogd személynevekről lásd Lurje 2010, a konkrét sírfeliratokról pedig lásd Huber 2020: 126–162.

⁴⁰ Wen Xin (2016) ugyanakkor figyelmeztet arra, hogy ezek a kínai családnevek nem mindig tükrözték valós kapcsolatot az adott oázisvárossal.

⁴¹ Rong 2000: 117. A kínai felfogás szerint a szogdok a Gānsù tartományban található Zhàowǔ-ból származtak, erről Olga I. Smirnova és Yoshida Yutaka azt feltételezik, hogy a szogd *cm’wk* (*čamūk*), illetve arab *jmwk*, kínai átírása (Yoshida 2003a: 46–47). Az egyik dūnhuángi szöveg (P.3559: *Tiānbǎo shízǎi Dūnhuáng-xiàn chākē bù* 天寶十載敦煌縣差科簿) a kínaiak által Cónguà-nak 從化 nevezett, 703–707 között alapított, Dūnhuángbeli szogd település (從化鄉) népszámlálási adatait tartalmazza i. sz. 751-ből. A településen 257 háztartásban mintegy 1400 ember élt. Ikeda On 池田温 (1965) szerint a 236 személy-név közül 214 (90%) visel Zhàowǔ típusú családnevet, továbbá 100 személynek az adott neve is valószínűleg egy-egy szogd szó fonetikus átírása, mindenesetre nem kínai név (lásd még Rong 2000: 129–130; de la Vaissière & Trombert 2004: 938). Skaff (2003: 484) szerint az Ikeda On által számba vett családnevek közül kettő (Luó 羅, Hè 賀) nem feltétlenül szogd, ezért szerinte a 90%-os arány túlzás. A lakossága túlnyomó többsége egyébként földművelésből és nem kereskedelemről élt (de la Vaissière 2005: 130). A Turfán-beli Astana és Karakhoja temetőiben talált 6–8. sz.-i dokumentumokban összesen 10 500 név szerepel, ezek közül 850 tartozik a fenti típushoz, bár a sírban fekvők messze túlnyomó többsége *hán* kínai betelepülő volt (Skaff 2003: 477). Magáról a Zhàowǔ elnevezésről lásd Yoshida 2003a.

⁴² Trombert 2003: 235, n. 11.

⁴³ Ezt szokás a mai Kuldor-tepe vagy Panjikent településsel is azonosítani, lásd Hansen 2005:

és Ištkhanra (nyugati Cáo)⁴⁴ (Zarafšantól északra), a Hé 何 Kūshāniya-ra, a Huōxún 火尋 pedig Hwārizmre (Khorezmre) utalt.⁴⁵ Mint erre J. K. Skaff emlékeztet, a Mǐ név kivételével egyik családnévről sem állítható, hogy azokat kizárólag a szogdok használták, a Shǐ 史 családnévet például előszere-ttel viselték a türkök is, akik számára a név, a fent leírthoz hasonló logika alapján, az Āshīnà 阿史那 klán kínai nevére rímelt.⁴⁶ É. de la Vaissière is hangsúlyozza, hogy bőven akadtak olyan személyek, akik a fenti család-név egyikét egészen más okból viselték: a kucsai vándorzenészek Cáo 曹 neve például nem szogd származásukkal függött össze, hanem azzal, hogy az első kucsai zenészcsaládnak ez volt a neve.⁴⁷ Ennek ellenére ezekhez a családnevekhez gyakran társulnak szogd etnikumú személyek: a Turfánban élő szogdokról például gyakran kimutatható, hogy nemcsak a családnevük, hanem az adott nevük is valamilyen középíráni név kínai átírása.⁴⁸

Ezen családnevek közül a legrégebbi az Ān 安 és a Kāng 康 volt, az ezek által jelölt földrajzi egység azonban a történeti helyzet alakulásával (pl. az adott dinasztia megszűnésével) megváltozott. Az Ān családnév eredetileg a Párthus Birodalomból (Ānxī 安息 = Aršakidák) való származást takarta, majd ennek bukásával (a jelenlegi tudományos konszenzus szerint) Bukharára (szogd: *pwx'r*) vonatkozott.⁴⁹ Hasonló módon alakult a Kāng családnév is, amely eleinte Kāngjū-re 康居 (Sogdiana egészére), majd konkrétan Szamar-kandra utalt. A következőkben néhány ismertebb, iráni származású személyt sorolok fel, akiknek a nevében tükröződnek a fenti megfontolások:

1. Ān Nuòpántuó 安諾槃陀 (*'n'xtβntk*, Naχ-bandax) 545-ben az Északi Zhōu államban 北周 (557–581) tevékenykedett és kereskedelmi, illetve diplomáciai kapcsolatok kiépítésével bízta meg.⁵⁰
2. Ān Tūgēn-nek 安吐根 a *Běishǐ*-ben (92.3047) található életrajza leírja, hogy az őse mikor érkezett Sogdianából az Északi Wèi-dinasztához 北魏,

287, n. 22.

⁴⁴ Rong 2018: 84.

⁴⁵ Pulleyblank 1952: 319–323.

⁴⁶ Skaff 2003: 479.

⁴⁷ de la Vaissière 2005: 120–121.

⁴⁸ Hansen 2005: 290; Yoshida & Kageyama 2005.

⁴⁹ A Párthus Birodalom bukása utáni időszakot illetően, Kuwabara Jitsuzō 桑原 隲藏 (1871–1931) 1924-ben fogalmazta meg tézisé a tőle véleményt kérő Chén Yuán 陳垣 részére a 12. századi Ān Shìtōngot 安世通 említő kéziratát kommentálva, majd ezek a megjegyzései 1925-ben meg is jelentek. A „Kuwabara-tézis”-ként ismert véleményt, amely szerint az Ān családnév nem a Párthus Birodalomra, hanem Bukharára vonatkozik és amely széles körben elfogadott (pl. Ishida Mikinosuke, Féng Chéngjūn, Xiàng Dá, Pulleyblank), Antonio Forte (1996) megkérdőjelezte.

⁵⁰ Ecsedy 1996: 61.

és hogy a 6. század közepére a kereskedő sátuszát maga mögött hagyva az Északi Qí-dinasztia 北齊 (550–577) jelentős minisztere lett.

3. Ān Lùshān 安祿山 a kínai történelem egyik legnagyobb felkeléséről ismert (755–763), aki saját dinasztiát is alapított Dà Yán 大燕 néven.⁵¹ Mostohaapja által viselt családneve (Ān 安) arra utal, hogy ő Bukharából származó szogd volt, míg édesapja családneve (Kāng 康) arra, hogy Szamarkandból származó szogd. Anyja az Āshīdé 阿史德 klánból származó keleti türk lehetett.⁵² Nevének második fele W. B. Henning szerint a szogd *rwxsñ-* [*roxšn-*] „fény(es)” szó kínai átírása.⁵³ Ő maga hat nyelven értett és eredetileg piacokon volt tolmács.⁵⁴ A felkelésben az Ordosz-vidéki szogdok is részt vettek.⁵⁵ Az Ān Lùshān névvel fémjelzett felkelés kettébe törte a Táng-dinasztiát, és az idegenek megítélését jelentős mértékben rontotta. Ez utóbbit negatív asszociációját mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a felkelés alatt a császári trónt birtokló Sùzōng 肅宗 (ur. 756–762) betiltatta a felkelő családnevétől szolgáló ān 安 írásjegy használatát a főváros, Cháng’ān egyes kerületeit jelző nevekben.⁵⁶ Ugyanakkor a felkelés leverésében jelentős szerepet játszó ujgurok egyebek között az ún. ló–selyem kereskedelem intenzívebbé válásában voltak érdekelték, amelyet a hálás Táng-udvar támogatott, az ebben résztvevők azonban jelentős mértékben éppen az ujgurok tanítómestereként számontarott szogdok voltak.⁵⁷ A szogdoknak egy csoportja tehát lázadóként részt vett az Ān Lùshān felkelésben, ugyanakkor ennek leverése után egy másik csoportjuk sokat profitált a kialakult helyzetből.
4. Kāng Sēnghuì 康僧會, buddhista fordító, egy Hanoiban élő szogd család leszármazottja. Nagyapja Srí Lankán telepedett le, apja pedig a mai észak-vietnámi régióba jött, és ott halt meg.⁵⁸
5. Kāng Yàndiǎn 康艷典 a 8. században szogd kolóniát alapított Lóulán 樓蘭 területén. A szogdok „nagyvezére”, Kāng Yàndiǎn a 7. század első felében telepedett meg a környékén, sok szogd követte, így alapították meg a Lop Nor-nál Diǎnhéchéng 典合城 (későbbi nevén: Shíchěng

⁵¹ Forte 1999-2000: 278; de la Vaissière & Trombert 2004: 961–963.

⁵² *Xīn Tángshū* 新唐書 135.4569; Yang 2020: 3, n. 9.

⁵³ *Apuđ* Pulleyblank 1952: 333, n. 1.

⁵⁴ *Jiù Tángshū* (200a.5367): 解六蕃語, 為互市牙郎 (Kotyk 2024: 62).

⁵⁵ Pulleyblank 1952: 338.

⁵⁶ Forte 1999-2000: 279. Az Ān családnevről lásd még Rong 2000: 134–135.

⁵⁷ Mackerras 1972: 89; Yoshida 2021.

⁵⁸ *Gāosēng zhuàn* 高僧傳 (T50n2059p0325a13–15: 康僧會, 其先康居人, 世居天竺, 其父因商賈移于交趾。會年十餘歲, 二親並終, 至孝服畢, 出家); de la Vaissière 2005: 71–74.

zhèn 石城鎮⁵⁹), majd néhány egyéb helyet, mint például Xīnchéng 新城, Sàpíchéng 薩毗城 vagy Pútáochéng 葡萄城.⁶⁰

6. A szogd Shí Pántuó 石槃陀 Xuánzàng 玄奘 egyik kísérője, akinek a családnéve taskenti származására utal, az adott neve pedig a szogd *βntk* (*vandak*, „rabszolga”) szó fonetikus átírása.⁶¹
7. A 721-ben kitört a „hat *hú* prefektúra” (*liù hú zhōu* 六胡州) lázadása, ezek vezetőivel kapcsolatban Pulleyblank kiemeli szogd eredetüket.⁶² A felkelés öt vezetőjének (Kāng Dàibīn 康待賓 [majd fia, Kāng Yuànzǐ 康願子], Ān Mùróng 安慕容, Hé Hēinú 何黑奴, Shí Shénú 石神奴, Kāng Tiětóu 康鐵頭), akárcsak a Kāng Dàibīnt elfogó és magát a kínai-aknak megadó Kāng Zhí 康植 neve utal szogd származásukra.⁶³
8. És hogy egy nem nevezetes, de jól feldolgozott esetet is említsek: egy 670-ben lezajlott kereskedelmi vitában számos Cáo 曹 családnévű személy vett részt egy Lǐ Shàojīn 李紹謹 (Lǐ Sān 李三) nevű, Cháng’ān-beli, kínai lakos (*jīngshì Hànn* 京師漢) mellett.⁶⁴

2.3. A Kínában élő szogdok közössége és a *sàbǎo* 薩寶 intézménye

Már a 4. századi „Régi levelek”-ből⁶⁵ kitűnik, hogy a dūnhuángi szogd közösség saját magát kormányozta és saját zoroasztrianus temploma is

⁵⁹ 691-ben ennek a településnek továbbra is szogd vezetője volt Kāng Fúdānyán 康拂耽延 (‘pṛtmy’n) és Kāng Dìshèbō 康地舍發 (dšcy’pt) személyében, lásd Yoshida 2021.

⁶⁰ *Shāzhōu dūdūfǔ. Tūjīng* 沙州都督府. 圖經 (P. 2005); de la Vaissière 2005: 123; Glasgow 2012: 215; Yoshida 2021; Huber 2020: I/187–188. Az utóbbi a nevet valószínűleg a helyi bortermelésről kapta (Yoshida 2021). További Kāng családnévű szogdokról lásd még Rong 2000: 130–131.

⁶¹ Hansen 2012: 85. Ez a szogd kifejezés különböző átírásban (槃陀, 盤陀, 畔陀, 飯陀, 煩陀) számos szogd személy kínai nevében szerepel második tagként, akárcsak a neki megfelelő, „szolgát” jelentő kínai szó (*nú* 奴), lásd Wáng 2019: 101–104, 127–128; Yoshida & Kageyama 2005: 305.

⁶² Pulleyblank 1952: 336–337.

⁶³ Pulleyblank 1952: 336; Glasgow 2012: 222.

⁶⁴ Lásd Hansen 2005: 292–293; Arakawa 2005: 236–238. A vitában részt vevő szogd személyek a következők voltak: 1. Cáo Lùshān/Rohšan 曹祿山, 30 éves szogd kereskedő Cháng’ānból, aki azzal a váddal perelte be Lǐ Shàojīnt, hogy az állítólag 275 vég selymet kért kölcsön anélkül, hogy azért fizetett volna; 2. Cáo Yányán 曹炎延, a panaszos időközben elhunyt bátyja, egy utazó szogd kereskedő ([*xīng*] *shēnghú* [興]生胡); 3. & 4. Cáo Guǒyì 曹果毅, Cáo Bìsuǒ 曹畢娑 (Cáo Èr 曹二?), két szogd kereskedő, akik csak átmenetileg tartózkodtak Cháng’ānban, a családjuk lakóhelyén (*hú, kè jīngshì, yǒu jiākǒu zài* 胡, 客京師, 有家口在), és akik tanúsították, hogy a kölcsönadás megtörtént.

⁶⁵ Ezekről a levelekről lásd például Henning 1948; Grenet & Sims-Williams 1987; Grenet, Sims-Williams & de la Vaissière 1998; Sims-Williams 2001a, 2001b; Livšic 2008; a témáról röviden lásd Hansen 2012: 116–121.

volt.⁶⁶ A *sàbǎo*-k 薩寶 (vagy *sàfǔ*-k 薩甫) a zoroasztriánusokra, pontosabban általában az irániakra felügyelő hivatalnokok voltak az Északi Qí- és a Suí-dinasztiák alatt.⁶⁷ Sogdianában eredetileg egy-egy település törzsi vezetői lehettek, akik a karavánút kereskedelméért és egyben vallási ügyeiért is felelősséget viseltek, és ezt a pozíciójukat megőrizve váltak helyi vagy központi hivatalnokokká Kínában.⁶⁸ Körülbelül kétszáz családra jutott egy ilyen vezető.⁶⁹ A fővárosi *sàbǎo* Luòyángban működött, további helyi *sàbǎo*-kat neveztek ki Yōngzhōu 雍州, Liángzhōu 梁州, Tóngzhōu 同州 vagy Gānzhōu 甘州 területén.⁷⁰ A pozíciót különösen az Északi Wèi- (386–535), a Nyugati Wèi- (535–556), az Északi Zhōu-, a Keleti Wèi- (534–550), az Északi Qí-, továbbá a Suí- és Táng-dinasztia időszakában alkalmazták.⁷¹

Mivel a *sàbǎo* idegen elnevezés volt, ezért a kínai adminisztráción belül megfeleltették egy létező, kínai rangnak (*shì liúwài guān* 視流外官).⁷² A Suí-dinasztia alatt több beosztottja is volt, tehát valóban egy kisebb hivatalt vezetett,⁷³ alatta további beosztottak álltak (*xiānzhèng* 祿正; *xiānzhù* 祿祝).⁷⁴ A katonai parancsnoki címet is viselő *sàbǎo* irányítás alá tartoztak a helyi szogd fegyveres erők is, akikre a kínai államgépezet is számíthatott.⁷⁵ A katonai funkciók egyértelmű jelenlétére utal, hogy 757-ben, nem sokkal az Ān Lùshān felkelés kitörése után, egy Ān Ménwù 安門物 nevű kereskedő 60 000 katonát gyűjtött össze, hogy megtámadja Liángzhōu-t.⁷⁶

A Táng-korban használt *sàbǎo* 薩寶 elnevezésnek vagy ennek változatainak (*sàbǎo* 薩保 [Északi Zhōu és Suí], *sàfǔ* 薩甫 [Északi Qí], *sàbáo* 薩薄, *sàbù* 薩簿, *sàhé* 薩和)⁷⁷ az eredete sokáig kérdéses volt: Paul Pelliot 1903-ban még G. Devéria hipotézisét fogadta el, mely szerint a szír *sābā* ('öreg, régi') szóból származik.⁷⁸ B. Laufer azonban már 1919-ben kifejezte egyet nem értését, és azt valószínűsítette, hogy a kínai átírás az óperzsa *xšaθrapāvan*, illetve a szanszkrit *kṣatrapa* szavakkal függ össze, hozzátéve, hogy a *sà* 薩 a középperzsa *sar* „fej, vezető” átírása is lehet.⁷⁹ 1989-as japán

⁶⁶ Rong 2013: 63–64.

⁶⁷ de la Vaissière & Trombert 2004: 946–954; Huber 2000: 258–275.

⁶⁸ Rong 2018: 86.

⁶⁹ Yoshida 2021.

⁷⁰ Rong 2018: 87.

⁷¹ Rong 2018: 87.

⁷² Rong 2019: 379.

⁷³ Rong 2019: 379.

⁷⁴ de la Vaissière 2005: 148; Zhang 2022: 454.

⁷⁵ Rong 2019: 380; Yamashita 2020.

⁷⁶ Yoshida 2021.

⁷⁷ Forte 1999–2000: 286; cf. Grenet, Sims-Williams & de la Vaissière 1998: 102, n. 2.

⁷⁸ Pelliot 1903: 671.

⁷⁹ Laufer 1919: 529.

nyelvű cikkében Yoshida Yutaka vetette fel elsőként, hogy a karavánvezetőkre használt szogd *s'rt̪p'w* [sārt̪pāw] (szanszkrit *sārthavāda*) áll a kínai átírás mögött,⁸⁰ bár N. Sims-Williams hozzáteszi, hogy a szó második része (*p'w*) valószínűleg nem szogd eredetű (ez *p'k* lenne), bár mindenképpen valamilyen iráni (talán baktriai) hatásról van szó.⁸¹ A „karavánvezető” értelemben a kifejezés többször megjelenik korai buddhista szövegekben is.⁸²

Az Északi Qi- és a Suí-dinasztia alatt a *sàbāo*-k alá voltak rendelve a *Hónglúsi* 鴻臚寺 hivatalának, amely akkoriban a külföldi hódolati ajándékokat fogadta, egyben a külföldiekről szóló információkat felügyelte, és gondoskodott arról, hogy a hódolati ajándékokat hozó követsegeken keresztül az ajándékot küldők megkapják a megfelelő kínai hivatalos titulust.⁸³ Még pontosabban a *Hónglúsi* egyik alhivatalához tartoztak, amelynek neve „A vendégeket felügyelő hivatal” (*Diǎnkè shǔ* 典客署) volt, a Táng-korban viszont a „Rítusok Minisztériuma” alá tartozó áldozatok hivatalához kapcsolták őket. Habár a pozíciót 845-ben betiltották, egészen a 12. századig maradtak fenn rá utalások.

2.4. A szogdok vallása Kínában

A szogdok fontos szerepet játszottak a buddhizmus, a manicheizmus és a kereszténység terjedésében,⁸⁴ ugyanakkor számos forrás bizonyítja, hogy az irániak saját területükön gyakorolt vallását, a zoroasztrianizmust is magukkal vitték a keleti terjeszkedésük során.⁸⁵ Az erre vonatkozó kevés kínai forrás egyike a következő:

⁸⁰ Yoshida 1989. A „Régi levelek” közül az ötödikben (verso 3) megjelenik a *s'rt̪p'w* szó mint a címzett Aspadhāt tisztsége (lásd Grenet, Sims-Williams & de la Vaissière 1998: 92, 98). A kifejezést néha használták a szintén szanszkrit *mahā-* (*móhē* 摩訶) előtaggal is: „nagy *sàbāo*” (摩訶薩寶 vagy 摩訶大薩寶), lásd Rong 2000: 132–133.

⁸¹ Sims-Williams 1996: 51; de la Vaissière 2005: 151. Furcsa módon, a *sàbāo* mint folyónév megjelenik a Sogdianát leíró történeti szövegekben (*Běishī* 97.3234; *Wèishū* 102.2281; *Suīshū* 隋書 83.1848): „(A szogdok) fővárosa a Sàbāo-folyó partján fekvő Ālūdì városa (都於薩寶水上阿祿迪城).”

⁸² Forte 1999–2000: 286–287.

⁸³ Tashakori 1974: III–IV; de la Vaissière & Trombert 2004: 946. A követek révén ez a hivatal természetesen rengeteg információval rendelkezett, így amikor például Xuánzōng 玄宗 császár a Tiānbǎo 天寶 korszakban (742–755) érdeklődött a külföldi országokról (玄宗問諸蕃國遠近), a *Hónglúsi* akkori vezetője (鴻臚寺卿), Wáng Zhōngsī 王忠嗣 (704?–748?) információt és térképeket bocsátott a császár rendelkezésére (Schottenhammer 2016: 154).

⁸⁴ A három „idegen vallásról” (*sān yí jiào* 三夷教, zoroasztrianizmus, manicheizmus és „nesztóriánus” kereszténység) lásd például Róng 2001: 275–385; Lín 2005.

⁸⁵ A zoroasztrianizmus kínai történetéről lásd például Chén 1923; Liu 1976; Lín 1995; Aoki 2015.

„A tűz(tisztelő) zoroasztriánus tanítás a nagy Perzsa Államból ered, (az alapítójának a neve) Sülüzhi (Zarathuštra), akinek a tanítványa Xuánzhēn volt, aki a mestere tanát gyakorolta (...) Később Kínába jött téríteni. A Zhēnguān időszak ötödik évében [631] volt egy Hé Lù nevű *māgu*, aki a zoroasztriánus tanítást a császári udvarba hozta és ott bemutatta, (ezután) megparancsolták, hogy Cháng’ān Chónghuà kerületében állítsanak fel egy zoroasztriánus templomot, amelyet Dàqín-templomnak vagy Perzsa templomnak neveztek. (...) Öt évvel később a császári parancs szerint a Dàqínból származó mágusok tűz(tisztelő) zoroasztrianizmusát (követő) több mint 2000 embert arra kényszerítettek, hogy térjenek vissza a világi életbe.”⁸⁶

A fenti információk Zhāng Xiǎoguì szerint egyértelműen egy szogd forrásból származnak, Zarathuštra kínai elnevezése a szogd Zrwšč (Zrušč) szó fonetikus átírása lehet, Hé Lù 何祿 kínai neve pedig arra utal, hogy az illető Kūshānyából származhatott.⁸⁷

Chén Yuán és Ishida Mikinosuke 石田幹之助 a *Weishū* leírása alapján úgy vélik, hogy a zoroasztrianizmus elsőként valamikor 513 előtt érkezett Kínába a diplomáciai kapcsolatok révén.⁸⁸ Zhāng Xiǎoguì 张小贵 szerint az eredetileg anikonikus zoroasztrianizmus Belső-Ázsiában már erős képkultusszal rendelkezett és ez a típusú vallás került azután Kínába,⁸⁹ azonban a tűzkultusz hagyományát a Kínában élő szogdok is megőrizték.⁹⁰

A zoroasztrianizmus legjellemzőbb kínai elnevezése a *xiān* 祆 vagy *huǒxiān* 火祆, az utóbbinak variációja a *huǒshén* 火神 („tűz-istenség”) (*tiān* 天, *tiānshén* 天神 [sz. *deva*]).⁹¹ Aoki Takeshi összefoglalása szerint a Selyemút keleti végállomásaként számontartott Cháng’ānban hat zoroasztriánus templom állt, míg az ettől keletre elhelyezkedő Luòyángban három, Kāifēngben 开封 szintén három, Dūnhuángban kettő, további egy-egy Zhènjiāngban 鎮江, Turfánban és Khotánban, összesen legalább 29 templomról van tudomásunk.⁹² A dūnhuángi (Shāzhōu) templomról például ezt írja egy helyi forrás: „Zoroasztriánus istenek: Shāzhōu-tól keletre egy *li* távolságra számukra

⁸⁶ *Dà Sòng Sēngshīlǜè* 大宋僧史略, T54n2126p0253b21–25, c07–08 (CBETA Taishō): 火祆教法本起大波斯國，號蘇魯支，有弟子名玄真，習師之法，居波斯國 (...) 後行化於中國。貞觀五年有傳法穆護何祿，將祆教詣闕聞奏，勅令長安崇化坊立祆寺。號大秦寺，又名波斯寺。(...) 五年再勅，大秦穆護火祆等二千餘人並勒還俗。

⁸⁷ Zhāng 2022: 453.

⁸⁸ *Apud* Aoki 2015: 149.

⁸⁹ Zhāng 2010: 59–77.

⁹⁰ Zhāng 2010: 99–135.

⁹¹ A *xiān* jelentéstartalmáról lásd Riboud 2005. A kínában megjelenő zoroasztriánus istenségekről lásd Zhang 1994: 209–216.

⁹² Aoki 2015: 150, vö. Schafer 1951: 408.

építettek egy épületet. Az isteneket lefestették, összesen húsz falbemélyedés volt benne, az udvar kerülete pedig 100 lépés volt.”⁹³ Róng Xīnjiāng 榮新江 a „Húsz dunhuangi vers” (P.3870: *Dūnhuáng niàn yǒng* 敦煌廿詠) című gyűjteményből idéz egy rövid verset (*Ānchéng xiān yǒng* 安城祆詠), amely az Ānchéng-beli 安城 zoroasztriánus templomról, illetve az ott zajló tevékenységekről (sikerért és esőért szóló imák, folyamatos étel- és boráldozatok) szól.⁹⁴

Az ún. „nesztorianizmussal” (helyesen: a „Kelet Egyháza”-val), a buddhizmussal és a manicheizmussal ellentétben kínai nyelvű, zoroasztriánus tartalmú szövegek nem maradtak fenn, így ebből arra szokás következtetni, hogy a zoroasztrianizmus kizárólag a Kínában élő idegenek vallása maradt, amelyet jelenleg ismereteink szerint soha nem terjesztettek a kínai lakosság körében.⁹⁵ Ugyanakkor hozzá kell tenni, hogy zoroasztriánus szövegek, ismét a fenti vallásokkal ellentétben, különös módon szogd nyelven is alig maradtak fenn,⁹⁶ így a kínai nyelvű szövegek hiányából nem feltétlenül érdemes messzemenő következtetéseket levonni. A Sòng-korra a zoroasztriánus templomok betagozódtak az általános szerencse és jólét közvetítőiként számontartott egyéb kínai templomok sorába, és lényegében elvesztették sajátosan zoroasztriánus és egyben egzotikus jellegzetességeiket, így előfordult, hogy kínai hivatalnokok imádkoztak bennük az általános jólétért vagy konkrétan az adott városra leselkedő támadás elhárításáért.⁹⁷

3. A szogdok és a kereskedelem

Amikor a szogd kereskedelemről beszélünk, akkor ezen az első évezredben a Selyemút szárazföldi részén a belső-ázsiai oázisvárosok mentén történő kapcsolataikat értjük.⁹⁸ Ebben a tanulmányban az előbbire, tehát a belső-ázsiai

⁹³ Grenet & Zhang 1996: 175; Rong 2000: 129, vö. de la Vaissière 2005: 128. *Shāzhōu dūdūfǔ. Tūjīng* 沙州都督府. 圖經 (P. 2005): 祆神: 右在州東一里, 立舍, 畫神主, 總有廿龕. 其院周回一百步. A festés talán valamilyen módon összefügg a Grenet & Zhang (1996: 181–182) által a P. 4640 alapján tárgyalt *sàixiān* 賽祆 ceremóniához lefestendő isteni képmásokkal (erről lásd még Jiāng 1994: 254–263).

⁹⁴ Rong 2000: 129.

⁹⁵ Aoki 2015: 148, 151.

⁹⁶ Grenet 2007: 463.

⁹⁷ Zhāng 2010: 46–49; Zhang 2022: 455–456.

⁹⁸ Jelen vizsgálódásból kihagyom a délkelet-kínai kikötővárosokon keresztül zajló kereskedelmet, mivel abban elsősorban nem a szogdok, hanem a jelenlegi felfogás szerint perzsák vettek részt. A tengeri kereskedelem és a perzsák kapcsolatáról általában lásd Lombard-Salmon 2004.

oázisvárosok⁹⁹ mentén Kínába érkező, illetve onnan kiinduló kereskedelemmel foglalkozom.

Mindenekelőtt érdemes általánosan néhány szót ejteni a kínaiaknak a kereskedelemhez fűződő viszonyáról, különösen annak fényében, hogy a középkori időszakban meglepően kevesen vettek részt a külföldre irányuló kereskedelmi tevékenységekben. Ecsedy Ildikó két általános jellemzőt emelt ki az ókori és középkori kínai külkereskedelem kapcsán: egyrészt azt, hogy a többi ókori kultúrához hasonlóan Kína is luxustárgyakkal (selyem, tea, drágakövek, fűszerek, fémtükrök, porcelán, stb.) kereskedett, másrészt hogy a kereskedelmet végző személyek túlnyomó többségben nem kínaiak voltak.¹⁰⁰ Ecsedy Ildikó felhívja a figyelmet a *Cěfǔ yuánguī* 冊府元龜 című „enciklopédia” 999. fejezetére, amelynek harmadik egységében (*hù shì* 互市) a külföldiekkel való kereskedelem kapcsán a Hân-kor első felétől i.sz. 951-ig tárgyal 51 rövid, konkrét esetet, és ennek alapján arra következtet, hogy „Kínának sohasem volt külkereskedelme; a piacok ismételt és ideiglenes megnyitása pusztá „taktika” volt az idegenek, a követelőző barbárok lecsendesítésére és megvesztegetésére”.¹⁰¹ A külkereskedelem hiányára utaló megjegyzést természetesen úgy kell érteni, hogy Kína nem a saját kezdeményezésére vagy saját szándékából folytatott külkereskedelmet, ezt valójában mindig az idegenek forszírozták¹⁰² és Kína elsősorban az idegenek megnyerésének kompromisszumos technikáját látta benne.¹⁰³

⁹⁹ Az oázisvárosokat illetően az 1970-es évektől a japán kutatók között jelentős vita alakult ki, hogy ezekben mennyire játszott valóban kulcsszerepet a kereskedelem. Miközben az általános nemzetközi narratíva és ennek megfelelően számos japán kutató (pl. Matsuda Hisao 松田壽男, Moriyasu Takao 森安孝夫) szerint ez volt a meghatározó, addig mások (pl. Mano Eiji 間野英二) úgy vélték, hogy az oázisvárosok gazdasági életében a mezőgazdaság volt a hangsúlyosabb (lásd Noda 2019: 33; Mano 2008).

¹⁰⁰ Ecsedy 1979b: 37.

¹⁰¹ Ecsedy 1979b: 38–39.

¹⁰² Ezt az ókori és középkori Kínára vonatkozó megállapítást, *mutatis mutandis*, gondolatban egészen a 19. századi ópiumháborúig meghosszabbíthatjuk.

¹⁰³ Ecsedy 1979b: 42. „Uralkodóink a négy égtáj barbárjainak kormányzásában hol azt a módszert alkalmazták, hogy jól bántak velük s így nyerték meg a szívüket, hol pedig a szigorúsággal-ellenőrzés elvét érvényesítették. Ilyen módon megbékítették a határvidéket és nyugalmat teremtettek Kínában; s így létesítve cserekapcsolatot, ti. hogy a jó bánásmódot és a szigorú ellenőrzést (egyaránt) felhasználták, vissza tudtuk fogni őket (a barbárokat). Ezt a politikát pedig a Han-kor kezdete óta folytattuk; akkor kijelöltük a piachelyeket és életbe léptettük a határátkelőhelyek piacainak szabályzatát. S ezzel a módszerrel, a megvesztegetésük árán megnyertük (a barbárok) bizalmát. Védelmi módozataink közül ez a barbárok pacifikálásának egyik taktikája (művészete, »trükkje«)” (Ecsedy 1979c: 101). *Cěfǔ yuánguī* 999: 夫王者之牧四夷也，有懷柔之道焉，有羈縻之義焉，蓋所以底寧邊鄙，休息中夏者也。則互市之設，其懷柔羈縻之旨與爰自漢初始建斯議。由是擇走集之地，行關市之法，通彼貨賄，敦其信義，歷代遵守，斯亦和戎之一術也。

3.1. A Sogdiana-beli társadalom és a kereskedők

Saját egységes állam híján a szogdok befolyása alá tartozó területet „kereskedelmi birodalom”-nak nevezhetjük.¹⁰⁴ Ph. D. Curtin terminusát alkalmazva J. K. Skaff „kereskedelmi diaszpóra”-nak nevezi azokat a közösségeket, amelyeket a szogdok hazájukon (Sogdianán) kívül, egy idegen környezetben alakítottak ki.¹⁰⁵ Hangsúlyozni kell, hogy habár a szogdok közül sok sikeres kereskedő került ki, de az általános sztereotípiákkal szemben ez nem jelenti azt, hogy a szogdok többsége kereskedő lett volna: a Turfánban élő szogdok közül például sokan földművesek, börművesek, kovácsok, fogadósok, zászlódíszítők, vagy művészek voltak.¹⁰⁶

A szogd társadalomban a kereskedői réteg bizonyos értelemben arisztokratának számított és a földbirtokos arisztokráciával együtt képezték azt a *n'β* (*nāf*) nevezetű közösséget, amely jogosult volt királyt választani.¹⁰⁷ A 722-ben a muszlim hódítók elől Szamarkandból Farģānába menekülő szogdok közössége egy Mugh-hegyi dokumentum (A-9) szerint három társadalmi rétegből állt: nemesek (*'ztk'r*), kereskedők (*xw'krγ*) és munkások (*k'ryk'r*).¹⁰⁸ A felsorolás önmaga nem fogalmaz egyértelműen, de valószínűsíthető, hogy a szogd felfogásban a nemesek és a kereskedők (ez utóbbiaknak legalábbis egy része) sokkal közelebb álltak egymáshoz, mint a munkások.¹⁰⁹

Mint az a *Régi levelekből* látszik, a szogd kereskedők a 4. századra már számos kolóniát alakítottak ki. A kereskedelem technikáit valószínűleg a Kusánbirodalomban tevékeny gandháriaiaktól és baktriaiaktól lesték el,¹¹⁰ mint az a kereskedelemre vonatkozó szogd szókincs egy részének (pl. *s'rth* [karaván]),

¹⁰⁴ Hansen 2003: 149. Ezzel függött össze, hogy a kínai történeti munkákban Sogdiana nem szerepel azon államok között, amelyeknek diplomáciai kapcsolata volt Kínával (de la Vaissière 2005: 32).

¹⁰⁵ Skaff 2003: 481; Curtin 1984: 1–5. Curtin műve egyébként minimálisan utal csak a szogdokra és nem emeli ki őket mint az általa leírt jelenség tipikus példáit.

¹⁰⁶ Glasgow 2012: 216; de la Vaissière 2005: 130. Yoshida Yutaka (2021) ugyanakkor úgy véli, hogy helytálló Xuánzàng megfigyelése, miszerint a szogdok fele kereskedő volt.

¹⁰⁷ Yoshida 2021. A szogd városállamok szerveződésének az eredetéről és jellegzetességeiről lásd Shenkar 2000, Grenet 2020.

¹⁰⁸ Yoshida 2021; Grenet & de la Vaissière 2002. Létezett egy negyedik réteg is, a rabszolgáké (Skaff 2003: 477).

¹⁰⁹ Yoshida 2021.

¹¹⁰ de la Vaissière 2004. Ugyanakkor L. Morris (2023: 146, 150) szerint a kusániakról mint fontos kereskedelmi közvetítőkről alkotott kép alapvetően egy hamis toposz és alig támasztható alá bizonyítékokkal.

dykh [levél]), *mwōy* [ár]), *prm 'n* [szerződési szakkifejezés]) indiai eredetéből kikövetkeztethető.¹¹¹

A szogdok tehát meglehetősen nagy számban vándoroltak el eredeti területükről és telepedtek meg a következő helyeken:¹¹² Khotán (Yútián 于寔), Lóulán 樓蘭 [Kroraina], Kāšgar (Shūlè 疏勒), Tumšūq, Kuča (Qīūzī 龜茲), Karašahr (Yānqí 焉耆), Cherchen (Qiěmò 且末, Bōxiān zhèn 播仙鎮), Shànshàn 鄯善 (Shìchéng zhèn 石城鎮), Gāochāng 高昌 / Qočo (Xīzhōu 西周),¹¹³ Turfán (Tūlǔfān 吐魯番), Bešbaliq (Tíngzhōu 挺州), Yīwú 伊吾 (Yīzhōu 伊州), Dūnhuáng 敦煌 (Shāzhōu 沙州), Chánglè 常樂 (Guāzhōu 瓜州), Jiǔquán 酒泉 (Sùzhōu 肅州), Zhāngyè 張掖 (Gānzhōu 甘州), Wǔwēi 武威 (Gūzàng 姑臧, Liángzhōu 涼州), Gāopíng 高平 (Pínggāo 平高, Yuánzhōu 原州), Cháng'ān 長安, Luòyáng 洛陽, Língwǔ 靈武 (Língzhōu 靈州), Liùhúzhōu 六胡州, Tàiyuán 太原 (Bìngzhōu 并州), Yànmén 雁門 (Dàizhōu 代州), Ānbīān 安邊 (Wèizhōu 蔚州, Xīngtáng 興唐), Jījùn 汲郡 (Wèizhōu 衛州), Ānyáng 安陽.¹¹⁴ A következőkben a szogdok és Kína viszonyára koncentrálok, de érdemes kiemelni, hogy a szogd kereskedők Kínán kívül Khotán, Baktria, Mongólia, Tibet, India, Perzsia, Bizánc és Kelet-Európa területein is megfordultak.¹¹⁵

A Stein Aurél által talált szogd „Régi levelek”-et („Ancient letters”) a Kína nyugati részén tartózkodó szogd kereskedelmi kolónia tagjai írták, kettejük Dūnhuángban, egyikük pedig Gūzàngban élt.¹¹⁶ A levelek célállomása csak egy esetben ismert, azt konkrétan Szamarkandba címezték.¹¹⁷ A levelek keletkezését W. B. Henning, illetve a F. Grenet és N. Sims-Williams szerző-

¹¹¹ Sims-Williams 1983: 135; Sims-Williams 1996: 50–51; de la Vaissière 2005: 76; Yoshida 2021.

¹¹² Mivel jelen írásban elsősorban a kínai források állnak a középpontban, ezért a nem kínai városoknál is megadom azok kínai nevét.

¹¹³ Ezt az elnevezést a 640-es kínai hatalomátvétel után kapta, korábban egyébként annyira sok kínai élt itt, hogy szogdul és perzsául (*Hudūd al-'Ālam*) is „Chinatown”-nak nevezték (az utóbbi: Chīnanjkanth), lásd Hansen 2005: 286, n. 13. A kínaiak népszámlálást tartottak, amelyből a lakosság száma (37 738) kiderül, de etnikai összetétele nem, mivel azt nem tartották számon (Hansen 2005: 286). A kínai hatalomátvétel után a Turfánban működő piacot is sokkal szigorúbban felügyelték, hiszen már a *Táng törvénykönyv*ben leírt kínai törvényeknek kellett megfelelniük, ezért a piacfelügyelők minden tizedik nap felkeresték az egyes árusítóhelyeket, hogy ellenőrizték, minden súlymérték megfelel-e az előírásoknak, illetve hogy a kereskedők nem kérnek-e jelentősen többet a központilag meghatározott árnál (Hansen 2005: 296). Mind a piacokon, mind pedig az utazási dokumentumokkal kapcsolatban néha szükség volt tolmácsok alkalmazására (Hansen 2005: 296).

¹¹⁴ Rong 2000: 120–151.

¹¹⁵ Yoshida 2021.

¹¹⁶ Sims-Williams 1996: 46.

¹¹⁷ Sims-Williams 1996: 46.

páros i. sz. 307–311 közé datálja.¹¹⁸ A levelek tanúsága szerint éltek szogdok Dūnhuángban, Luòyángban, Jiūquánban és Gūzàngban.¹¹⁹ Az első levél említ egy „templomi papot” (βνμpt), ebből úgy tűnik, hogy Dūnhuángban volt egy zoroasztrianus templom is.¹²⁰ A levelekben szereplő szogdok közeli viszonyt ápoltak a Lóulánban és Shànshànban élő indiaiakkal.¹²¹ A történeti és gazdasági szempontból egyaránt legfontosabbnak tekinthető levél a Nanē-vandak által Varzakk nemesúrnak és a Kanakk családból származó Nanai-thvarnak küldött második levél.¹²² Ez beszámol Luòyáng pusztulásáról és a császár meneküléséről (11. és 13. sor), a saját kereskedelmi tevékenységét illetően pedig megemlíti, hogy Jīnchéngtől 金城 (Lánzhōu 兰州) Dūnhuángig kenderből szőtt anyagokat és takarókat árult (23–26. sor), miközben urának selyembálákat gyűjtött (41. sor). Számos kereskedőtársát is név szerint említi, ezek alapján É. de la Vaissière kiemeli, hogy ez a levél elsőként tanúsodik egy kiépültnek tekinthető szogd kereskedelmi hálózatról.¹²³

A fenti listán említett helyeken természetesen különböző mértékben éltek szogdok, példaként érdemes kiemelni a Táng-kori Kína két fővárosát, Cháng’ānt és Luòyángot.¹²⁴ Az előbbiben 787 környékén mintegy 4000 külföldi család élt.¹²⁵ A Selyemút keleti végének számító Cháng’ān-ban két hatalmas piac volt (6. kép): a Nyugati piac (Xīshì 西市, más néven Jīnshì 金市) és a Keleti piac (Dōngshì 東市, másik nevén Chūnmíng mén 春明門).¹²⁶ Az utóbbi kevésbé volt zsúfolt, így csendesebbnek és előkelőbbnek számított a nemesek és hivatalnokok lakóházai mellett, míg a Nyugati piacot zajosabb és durvább környékként tartották számon. Ebben a fővárosban elsősorban a Kínától északra és nyugatra lakó türkök, ujgurok, tokhárók, szogdok, arabok, perzsák és indiaiak éltek, a legfontosabb az iráni lakosság lehetett.¹²⁷ A raktárokkal kiegészített bazárokra (teaárusoké, mészárosoké, vaskereskedőké, selyemárusoké, gyógyszerészeké) egy bizonyos típusú áru volt a jellemző.¹²⁸

¹¹⁸ Henning 1948; Grenet & Sims-Williams 1987. Harmatta János (1982: 8) korábbra, i. sz. 196 környékére datálja a leveleket.

¹¹⁹ Sims-Williams 1996: 48.

¹²⁰ Henning 1948: 602, n.3; Sims-Williams 1996: 48; Rong 2000: 128–129; Rong 2013: 63.

¹²¹ Sims-Williams 1996: 49.

¹²² Magyar fordítását lásd Harmatta 1982: 5–7, angol fordítását lásd Sims-Williams 2001a, 2001b; lásd még Morris 2023: 146–148.

¹²³ de la Vaissière 2005: 43.

¹²⁴ A két város szogd kapcsolatairól lásd például Rong 2000: 137–144.

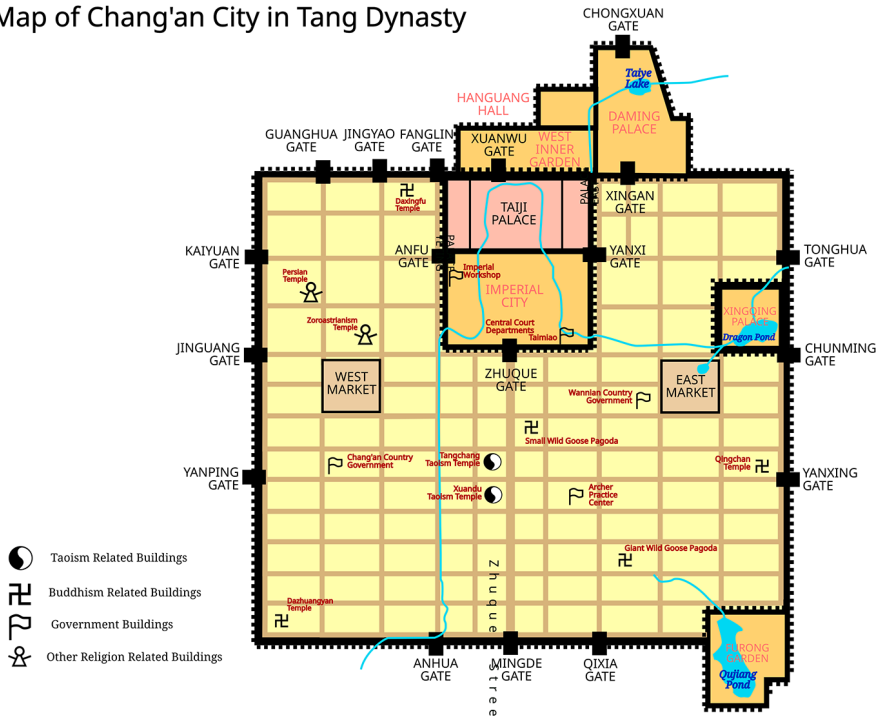
¹²⁵ Ye 2010: 4; J. L. Morris 2020: 117.

¹²⁶ Chiu 1973: 64.

¹²⁷ Schafer 1985: 20.

¹²⁸ Schafer 1985: 20.

Map of Chang'an City in Tang Dynasty



6. kép Chang'an alaprajza, rajta a Nyugati és a Keleti piaccal.

A taoista („yin-yang”), buddhista (szvasztika) és egyéb templomok csak jelzésértékkel szerepelnek a fenti ábrán, ennél sokkal több volt belőlük.¹²⁹

A Nyugati piac kifejezetten a külföldiek kereskedelmi területének számított, a szogdok különösen drágakő- és borüzleteikről voltak nevezetesek.¹³⁰ A Nyugati piac körül számos, Iránból érkező vallást (zoroasztrianizmus, nesztorianizmus, manicheizmus) képviselő templom állt.

Ha kisebb mértékben is, de Luòyángban is jelen voltak a szogd kereskedők, az ottani piacok környékén éltek. A várostól nem messze fekvő buddhista Lóngmén 龍門 barlangtemplomok egyikében (1410-es barlang) egy 689-ből származó dedikációs felirat a luòyángi illatszerárusok szövetségének (*Xiānghángshè* 香行社) szogd nevű tagjaitól (elnök, titkár, három tag) származik.¹³¹

¹²⁹ Online elérhetőség: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Map_of_Chang%27an_in_Tang_Dynasty.svg; utolsó megtekintés: 2024. október 12.

¹³⁰ Schafer 1951: 408.

¹³¹ de la Vaissière 2005: 141.

Liu Ligang a szogdok különleges kereskedői sikereit az „enyhe patriarális rendszerének”, a család női tagjainak az elismerésének, a birodalmi jellemzők hiánya miatt a szomszédos nagy államokkal kialakuló kiegyensúlyozott viszonyaiknak, fejlett kereskedelmi szokásaiknak (szerződések, lerakatok), a szogd zoroasztrianizmus egyszerűsített és „hordozható” jellegének, továbbá a korabeli kínai gyakorlatnak (pl. a selyem pénzként való használatának) tulajdonítja.¹³²

Az is kimutatható, hogy ahol a szogdok kereskedőként megjelentek, ott ezt gyakran követte a politikai, diplomáciai, katonai, kulturális és vallási pozíciókba történő felemelkedésük is.¹³³

3.2. A szogdok mint kereskedők a kínai forrásokban

A kínai forrásokban már korán megjelentek azok a toposzok, amelyek a szogdokat a kereskedelemmel hozzák összefüggésbe. A legkorábbi forrás a Sīmā Qiān 司馬遷 és apja, Sīmā Tán 司馬談 által írt munka, a „Történetíró feljegyzései” (*Shiji* 史記):

“Habár a Fargānától [Dàyuān] nyugat felé egészen a Párthus Birodalomig (Ānxī) fekvő államban egy meglehetősen különböző nyelvet használnak, a szokásaik mégis nagyrészt azonosak, és a nyelvük is kölcsönösen érthető. Ezeknek az embereknek mélyen ülő szemeik vannak, dús szakálluk, kiválóan értenek a kereskedéshez, és az aprópénzért is öltre mennek.”¹³⁴

Ez a részlet a Kāngjū földjének (Kāngjū dì 康居地) leírásához tartozik, ennek utódállama a Kāng állam (Kāngguó 康国),¹³⁵ ami természetesen nem jelenti azt, hogy a Hān-korban és a Sui-dinasztia alatt pontosan ugyanazt a területet értették alatta, az azonban bizonyos, hogy mindkettőbe beleértették a szogdok hazáját (Sogdiana).¹³⁶ É. de la Vaissière amellet érvel, hogy mivel Dàyuānt Fargānával lehet azonosítani, egyértelmű, hogy a leírás a szogdokra vonatkozik, mivel más népesség Fargāna és a Párthus Birodalom között nem volt, ez a leírás tehát a legkorábbi, kínai nyelvű alapszöveg

¹³² Liu 2023.

¹³³ Arakawa 2011: 25. A szogdoknak a Széttagoltság korabeli történetéről lásd Bi 2011: 14–123, a Sui- és Táng-korabeliről pedig Bi 2011: 124–195.

¹³⁴ *Shiji* 123.3174: 自大宛以西至安息，國雖頗異言，然大同俗，相知言。其人皆深眼，多鬚髯，善市賈，爭分銖。

¹³⁵ Wang 2023: 16. A 6. századra vonatkozóan a *Suishū* (83.1848) például ezt írja: „A Kāng állam 'Kāngjū földjének' utóda” (康國者，康居之後也).

¹³⁶ Az ún. Kāngjū-problémáról (tehát ennek a politikai entitásnak a nehezen definiálható jellegéről) lásd Morris 2023: 170–209 (különösen 170–185).

a szogdokról, amelynek egyes pontjait (nyelvi különbség, kinézet és a kereskedéshez fűződő viszony) a későbbi történeti munkák is visszhangozzák.¹³⁷

A Táng-korból már jóval több történeti forrásunk van, a következőkben ugyanannak az alapszövegnek két verzióját közlöm, mindkettő a Táng-dinasztia hivatalos történetét tárgyalja:

„Amikor gyerekekük születik, mézet etetnek vele, a markába ragasztót tesznek, mert azt szeretnék, hogy, amint mondják, 'felnöve édesen beszéljen és úgy ragadja meg a kincseket, mintha azok oda lennének ragasztva'. Vízszintes sorokban írnak. Nagyon jók a kereskedésben, szeretik a hasznót, és amikor egy férfi 20 éves lesz, eltávozik a szomszédos országba, és nincs az a hely, ahová el ne menne, ha valahol haszon vár (rá).”¹³⁸

„Amikor fiú születik, mézet tesznek a szájukba és átlátszó ragasztót a markukba, mert azt akarják, hogy felnőtt korukban a szájuk mindig édes szavakat (árasszanak), a tenyerükben pedig úgy tartsák meg a pénzt, mint ahogy a ragasztó odaragasztja a tárgyakat. Szokásuk, hogy a nyugati (barbár) írást használják. Kiválóak a kereskedésben, a legkisebb pénz hasznáért is összevesznek. Amikor egy fiú 20 éves lesz, akkor elküldik messzire egy szomszédos államba. (Amikor pedig) Kínába jönnek, nincs az a hely, ahová el ne mennének, ha hasznuk lesz belőle.”¹³⁹

Hasonlókat ír a Táng-kori összefoglaló mű, a *Tōngdiǎn* is:

„Wéi Jié „Feljegyzések a nyugati vidékekről” (*Xīfānji*) című műve ezt írja: 'A Sogdiana-beliek kiválóak a kereskedésben. Amikor a fiúk ötévesek lesznek, megtanítták őket írni-olvasni és amikor már értenek hozzá egy kicsit, elküldik őket, hogy kereskedést tanuljanak, mert azt tekintik jónak, ha valaki haszonra tesz szert.’”¹⁴⁰

A jelentős korai Táng-kori utazó, Xuánzàng 玄奘 (602–664) buddhista szövegek után kutatva saját maga bejárta a belső-ázsiai területeket és az itt és Indiában szerzett élményeit (626–645) Biànjī 辯機 segítségével megírta

¹³⁷ de la Vaissière 2005: 26–28.

¹³⁸ *Xīn Tángshū* 221B.6243-4: 生兒以石蜜啖之，置膠於掌，欲長而甘言，持瑤若黏云。習旁行書。善商賈，好利，丈夫年二十，去傍國，利所在無不至。L. Morris (2023: 151) az ebben a leírásban szereplő motívumokat „viccesen szélsőséges toposz”-nak („humorously extreme *topoi*”) nevezi.

¹³⁹ *Jiù Tángshū* 198.5310: 生子必以石蜜納口中，明膠置掌內，欲其成長口常甘言，掌持錢如膠之黏物。俗習胡書。善商賈，爭分銖之利。男子年二十，即遠之旁國。來適中夏，利之所在，無所不到。

¹⁴⁰ *Tōngdiǎn* 193: 韋節西蕃記云：康國人並善賈，男年五歲則令學書，少解則遣學賈，以得利多為善。Vö. Sheridan 2020: 418.

„A Nagy Táng-dinasztia korából származó feljegyzések a nyugati területekről” (*Dà Táng Xīyùjì* 大唐西域記) című művében, amelyben egyebek között így ír Sogdianáról (Sūlì 寧利):

„Gyapjúruhát hordanak, a felsőruhájuk bőrből és nemezből áll, az alsóruházatuk testhezálló és szűk. A hajukat úgy igazítják, hogy a fejtető kilátszódik, egyesek pedig teljesen levágják (a hajukat). A homlokukra színes szalagot kötnek. A természetük nagy, de a természetük gyáva. A szokásaik alávalóak és hamiskodóak, sokszor becsapnak (másokat), alapvetően a mohóságtól vezérelve, az apa és fia (még egymás között is csak) a haszonra törekszik. A sok vagyont becsülik, (ebből a szempontból) nincs különbség az előkelő és az alacsony származásúak között. Még ha valaki rendkívüli mértékben meg is gazdagszik, a ruházkodásban és az étkezésben durva és igénytelen (marad). A szántóföldeken munkálkodók és a pénzhajhászok (kereskedők) fele-fele arányban (vannak köztük) vegyesen.”¹⁴¹

Xuánzàng leírása sok szempontból különleges: egyrészt a külső megjelenésre vonatkozóan is számos fogódzót nyújt, másrészt kifejezetten érdekesnek tűnik az a megállapítása, amely szerint az alacsony származásúak (*jiàn* 賤), ha meggazdagodnak, akkor társadalmilag lényegében egy szinten lehetnek az arisztokratákkal, még ha a viselkedésükben ez nem is érhető mindig tetten. A származási különbségek hiánya a vizuális ábrázolásokon is egyértelműen megfigyelhető, bár ott éppen azt az erőfeszítést látjuk, hogy a meggazdagodó kereskedők ne maradjanak „durvák és igénytelenek”.

A valamilyen hátasállaton (általában tevén vagy lovon) ülő szogd kereskedő alakja nagy népszerűségnek örvendett a kínai sírmellékletekben. A jellegzetesen nagy szakállt hordó szogdok ezeken az ábrázolásokon előszere-ttel játszanak valamilyen hangszeren (7–8. kép).

A szogdok önreprezentációját két egykorú vizuális korpuszon érhetjük tetten: az első a Sogdianában található vizuális emlékek (kb. 600–750), a másik pedig a kínai sírábrázolások (6. század második fele).¹⁴² Ezekből általánosan megállapítható, hogy a külső szemlélő által feljegyzett leírásokkal szemben a kereskedelmi tevékenység mint motívum az elsőben lényegében egyáltalán nem jelenik meg,¹⁴³ míg a másodikban is csak vissza-

¹⁴¹ *Dà Táng Xīyùjì* 大唐西域記 (T51n2087p0871a14–18): 服氍褐，衣皮氍，裳服褊急，齊髮露頂，或總剪剃，繒綵絡額。形容偉大，志性恆怯。風俗澆訛，多行詭詐，大抵貪求，父子計利。財多爲貴，良賤無差。雖富巨萬，服食麤弊。力田逐利者雜半矣。Vö. Huber 2020: I/39–40; Liu 2023: 341.

¹⁴² Grenet 2005: 123.

¹⁴³ Frantz Grenet (2005: 134) megfogalmazásában: „In the whole of Sogdian art there is not a single caravan, not a single ship, except for the pleasure boat of the Chinese emperess.”



7–8. kép Teveháton utazó szogd kereskedők hangszerekkel (Táng-kor)¹⁴⁴

fogottan.¹⁴⁵ Ez arra tűnik utalni, hogy miközben a külvilág, amint ez első sorban a kínai történeti forrásokban tükröződik, a szogdokat a kereskedelem területén tevékenykedő személyekként percipialta, addig a szogd kereskedők magukat egészen másként látták és kifejezetten tartózkodtak attól, hogy sírjaikon a kereskedelmi aspektust hangsúlyozzák. Amikor akár Sogdianában, akár Kínában jómódú szogd kereskedőket látunk a vizuális emlékeken, akkor nem a vagyonuk alapjául szolgáló kereskedelmet emelik ki az ábrázolások, hanem az ennek következtében megélt arisztokratikus életvitelt (lásd 9a-c kép).¹⁴⁶ Az elért jómódra és életvitelre tehát büszkék voltak, de mintha kissé szégyellték volna azt az utat, ahogy mindezt megszerezték, Xuánzàng leírásának ez a része mindenesetre jó szöveges analógiát kínál ehhez.

¹⁴⁴ Online elérhetőség: https://www.liveauctioneers.com/item/141251730_a-rare-painted-pottery-group-with-a-sogdian-camel-and-a-foreigner-playing-a-liute; https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/87/Tang_Dynasty_musicians_on_camel%2C_723_ad.jpg (az első aukciótárgyként ismert, a második a Kínai Nemzeti Múzeumban [Zhōngguó Guójiā Bówùguǎn 中国国家博物馆] őrzik); utolsó megtekintés: 2024. október 12.

¹⁴⁵ Grenet (2005: 135) két példát említ: az ún. Miho temetkezési ágyon 13 panelből kettőn található teve, az Ān Jiā 安伽 ágyon pedig 12 panelből egyetlen látszódnak mállás állatok (teve, szamár), és még ezek sem feltétlenül árut cipelnek, hanem valószínűleg sátrat és egyéb ellátmányt. Wirkak (Shī jūn 史君) szarkofágján már több ilyen jelenet van és ez ennyiben elkülönül a többi esettől (Grenet 2005: 135, n. 32).

¹⁴⁶ A Sogdiana-beli ábrázolásokról ismét F. Grenet (2005: 134) így nyilatkozik: „The few scenes including Sogdian merchants show them banqueting like good aristocrats.”



9a-c. kép Arisztokratikus életvitelt tükröző életképek Ān Jiā sírábrázolásain (6. sz.)¹⁴⁷

¹⁴⁷ Online elérhetőség: [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_An_Jia_\(panels\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_An_Jia_(panels).jpg); utolsó megtekintés: 2024. október 12.

A szogdok a kereskedők szinonimájaként nem pusztán a kínai forrásokban jelennek meg. A khotáni nyelvben a „sūlī [pl. sūlya]” (‘szogd’, szanszkritul: *śūlīka*¹⁴⁸) terminust az etnikumától függetlenül minden kereskedőre használták.¹⁴⁹ Az általuk alapított településeket khotániul *sūlī biša* („szogd falu”) névvel illették, baktriai nyelven ugyanez *βονοσολιγο* („szogd falu”) volt.¹⁵⁰

3.3. Rövid történeti áttekintés

I. e. 29 és 11 között a Sogdiana területét magába foglaló Kängjü képviselői jelentek meg a kínai udvarban és a kereskedelemről beszéltek.¹⁵¹ A következő két évszázadban a szogdok növekvő befolyása a kusánokéval vette kezdetét,¹⁵² 439-ra pedig Gānsù 甘肅 vidékén a szogd kereskedőké lett a legmeghatározóbb külföldi csoport.¹⁵³ Ezekben az évszázadokban egyébként az Észak-Indiával való kereskedelem volt a szogdok egyik súlypontja, ami művészetükben is nyomot hagyott.¹⁵⁴

Az 5–8. század között immáron az egész régióban szogdokból állt az a domináns kereskedőréteg, akik a luxusáruk távolsági kereskedelmével, exporttal és importtal egyaránt foglalkoztak, és akiknek elsődleges kereskedelmi partnerei Kína északi részén éltek. A szogdok egy kereskedelmi hálózatot építettek ki annak révén, hogy az adott területre betelepültek és maximálisan kihasználták az ebből fakadó adminisztratív előnyöket (útlevélek, engedélyek).

A szogdok beépültek a 6. században még széttagolt Kína udvaraiba, ahol kifejezetten kereskedelmi ügyekkel bízták meg őket.¹⁵⁵ Az 563-at

¹⁴⁸ Kotyk 2024: 61.

¹⁴⁹ Sims-Williams 1996: 46; Rong 2009: 406.

¹⁵⁰ Yoshida 2021.

¹⁵¹ *Hànshū* 96A.3893. Az itt szereplő rövid áttekintés alapja: de la Vaissière 2004.

¹⁵² *Sānguózhì* 4.895.

¹⁵³ *Wèishū* 102.2270; Enoki 1955: 44.

¹⁵⁴ de la Vaissière 2005: 90.

¹⁵⁵ A fentiekre példa az Észak-Kínát uraló, de nem a kínaiak, hanem a xiānbēi-ek 鮮卑 által vezetett Északi Zhōu-dinasztia történetét összefoglaló *Zhōushū* 周書 (50.908) egyik részlete: „(A türkök) először jöttek a (xiānbēi) határhoz, hogy selymet és selyemszálat vegyenek, (kereskedelmi) kapcsolatba kívántak kerülni a Középső Birodalommal. A Dàtóng uralkodói időszak 11. évében (545-ben) (a Zhōu-dinasztiabeli) Tàizǔ 太祖 a Jiǔyuán-beli barbárt, Ān Nuòpántuó-t 安諾槃陀 (szogd: *n'xtβntk*, Naḫ-banday) küldte követként hozzájuk. (A türkök) egymásnak gratuláltak és így szóltak: 'Ma megérkezett a Nagy Birodalom követe, országunk felvirágzik majd!' A Dàtóng időszak 12. évében (546), Tūmén erre követtséget küldött, hogy helybeli áruikat elvigyék (a kínai/xiānbēi udvarba)” (至塞上市繒絮，願通中國。大統十一年，太祖遣酒泉胡安諾槃陀使焉。其國皆相慶曰：「今大國使至，我國將興也。」十二年，土門遂遣使獻方物)。

követő években a nyugati türkök meghódították a Heftalita Birodalmat és a Sogdianában élő szogdok a türkök alattvalói lettek,¹⁵⁶ bár a két nép közötti szoros viszony már korábban is megjelent.¹⁵⁷ A 6. század eleje és a 8. század közepe között érte el a szogd kereskedelem a csúcspontját,¹⁵⁸ mialatt a régióban először a heftaliták, majd a türkök, később pedig a kínaiak lesznek a meghatározóak.¹⁵⁹

Sogdiana kínai megszállásától, 640-től¹⁶⁰ egészen az onnan történő kiszorulásukig, 755-ig tartó bő évszázad alatt ez a kereskedelmi volumen még inkább növekedett, mivel a kínai udvar a hadseregnek nyújtott fizetségként rengeteg selymet küldött nyugatra és ennek szétosztásában a szogdok mint közvetítők voltak a fő haszonélvezők.¹⁶¹

Mindeközben a szogdok igen közeli kapcsolatban éltek a türkökkel, nagy befolyással voltak rájuk. Miután a Táng-ház legyőzte a türköket, a befolyásuk megmaradt. 679-ben a Táng udvar a steppe határához tartozó Ordosz vidékén létrehozta a „Hat Hú Prefektúrát” (Liùhú zhōu 六胡州), az itt élő szogdok lovakat tenyésztettek és adtak el.¹⁶² Miután a türköket az ujgurok váltották fel, a szogdok ismét fontos szerephez jutottak mint kulturális és kereskedelmi közvetítők és „az ujgurok tanítói”, akik egyebek között saját írásukat mint a későbbi uigur írás alapját, illetve adminisztratív módszereiket kölcsönöztek az ujguroknak.¹⁶³ A közeli viszony egyik következményeképpen a Kínában élő szogdok a 7. századra részben összekeveredtek a különféle török etnikumúakkal, ezt a kevert népességet illették a *zázhōng húrén* 雜種胡人 („kevert típusú barbár”) vagy *záhú* 雜胡 („kevert barbár”) nevekkkel.¹⁶⁴ A kínai történelemben a legismertebb ilyen személy a korábban már említett Ān Lùshān volt, aki szogd apától és türk anyától származott.¹⁶⁵ Az Ān Lùshān-felkelés kitöréséig (755) a szogdok a türkök, majd az ujgurok politikai védelme alatt álltak és ez biztosított számukra kereskedelmi kiváltságokat.¹⁶⁶

¹⁵⁶ Harmatta 1962: 52.

¹⁵⁷ de la Vaissière 2005: 206.

¹⁵⁸ de la Vaissière 2005: 95.

¹⁵⁹ de la Vaissière 2005: 95.

¹⁶⁰ A kínai adminisztratív hierarchiába *dūdūfǔ*-ként 都督府 650–655 között került be a terület (Yoshida 2021).

¹⁶¹ Trombert 2000: 108–109.

¹⁶² Rong 2000: 145–146; Pulleyblank 1952: 331.

¹⁶³ Frye 2002: 72.

¹⁶⁴ Glasgow 2012: 218.

¹⁶⁵ Glasgow 2012: 218.

¹⁶⁶ Híres példaként említhető Menandrosz Protektor görög nyelvű leírása, amely szerint a türk hatalom növekedésével a korábban a heftalitákat, majd a türköket szolgáló szogdok azt kérték, hogy követségbe mehessenek a perzsákhoz és nyersselymeiket eladhassák nekik.

A 8. század közepén két esemény csökkentette a szogdok befolyását: a 751-es talaszi csata után az arabok fokozatos térnyerése következtében a háttérországuk, Sogdiana megfogyatkozott, a kínaiak onnan történő kivonulásával a korábban jövedelmező selyemkereskedelem háttérbe szorult. A másik ok a 755-ben kitört Ān Lùshān felkelés volt, amelyben számos szogd is részt vett,¹⁶⁷ így a felkelés leverése után a szogdok egy része megpróbálta elrejtetni szogd identitását.¹⁶⁸ Ahogy ezt Ikeda On kimutatta, a dūnhuāngi szogdok a 8. század közepére már egyébként is nagymértékben sinizálódtak, a közösség fele már kínai nevet viselt, sokan buddhisták voltak, többen pedig a mezőgazdaságot választották a kereskedelem helyett.¹⁶⁹ Ugyanakkor a szogdok egy másik csoportja 840-ig, az Ujgur Birodalom fennállásáig részt vett a kínaiak és az ujgurok között virágzó selyem-ló kereskedelemben.

A 9. század közepén a kirigzek támadása következtében az Ujgur Birodalom 840-ben megbukott, így a szogd kereskedők végleg elvesztették politikai támogatóikat. É. de la Vaissière szerint a 9. század végén, a 10. század elején a Selyemúton a szogdok által uralt kereskedelmi rendszer összeomlott,¹⁷⁰ a források alig említik őket, a szogd nyelv és kultúra fokozatos hanyatlásnak indult, de mindennek ellenére Dūnhuāngban például még a 10. századig fennmaradt. A szogdok fokozatos háttérbe szorulásával, majd eltűnésével lassan kialakult a „poszt-szogd Selyemút”, amelyet a jelentős diplomáciai kapcsolatokra utalva Wen Xin a „Király útjának” (King’s Road) nevez.¹⁷¹

3.4. Karavánutak, áruk

3.4.1. Karavánutak és kereskedelmi engedélyek

Az Indiával és az északi nomádokkal való kapcsolatukhoz hasonlóan a szogdok Szamarkand és Cháng’ān között is kialakították kereskedelmi hálózataikat, kolóniáikat és településeiket,¹⁷² ugyanakkor a szogd kereskedők nemcsak Sogdiana és Kína között mozogtak, hanem az India, Sogdiana és

A türk Sizabul (Ištāmi) beleegyezik és elküldi a szogd küldöttséget, amelynek vezetője Maniach (de la Vaissière 2005: 209; Maniachról lásd Wang 2020).

¹⁶⁷ de la Vaissière 2005: 217–220.

¹⁶⁸ de la Vaissière & Trombert 2004; de la Vaissière 2005: 220–222.

¹⁶⁹ *Apud* Sims-Williams 1996: 59–60. A Táng-kori szogdok sinizálódásáról általában lásd Wáng 2016.

¹⁷⁰ Lásd de la Vaissière 2005: 289–331.

¹⁷¹ Wen 2023: 12.

¹⁷² Rong 2018: 88 [= Rong 2023a: 364].

Kína háromszögben.¹⁷³ A „Régi levelek”-ből kitűnik, hogy az i. sz. 4. sz.-tól a szogdok egy része a távolsági kereskedelembe vett részt a Szamarkand, Dünhuáng, Güzàng és a kínai fővárosok (Cháng’ān és Luòyáng) között,¹⁷⁴ de kimutatható, hogy Kína délnyugati részén (a mai Sichuan tartományban, egykori Bā-Shǔ 巴蜀 régióban) is éltek szogd közösségek.¹⁷⁵ A szogdok egyik fő települése a Gānsù tartománybeli Liángzhōu volt, ahonnan az 5. századig Güzàngba utaztak kereskedni. Az először a nyugati türköknek dolgozó szogdok számos hivatalos karavánutat, követséget állítottak össze, amelyekhez biztonságos jellegük miatt sok más, önálló szogd kereskedő is csatlakozott.¹⁷⁶

A Selyemút mentén a szogdok legfontosabb kereskedelmi központjai Kuča, Qočo, Khotán, Lóulán és Dünhuáng voltak.¹⁷⁷ A Táng-dinasztia bevezette a Cháng’ān és Luòyáng központú „posta utak” (*yìdào* 驛道) rendszerét, Belső-Ázsiát is ezen keresztül lehetett elérni.¹⁷⁸ Az utazó kereskedőket (*shānglǚ* 商旅) „ellátmányi” boltok (*diànsì* 店肆) szolgálták ki, amelyeket néha *hú*-külföldiek vezettek.¹⁷⁹

A szogd kereskedők mozgását egyrészt az egy prefektúrára és korlátozott időre érvényes utazási engedélyekkel (*gōngyàn* 公驗),¹⁸⁰ másrészt az egész Táng-birodalomra időhatár nélkül érvényes „útlevéllel” (*guòsuǒ* 過所) szabályozták.¹⁸¹ Mint az Arakawa Masaharu által citált példákban látható, ugyanaz a személy mindkét típust egyetlen kérelem megírásával megkaphatta, ha többféle útra készült.¹⁸² Mivel a különféle határátlépési, illetve piaci kereskedelmi adókat eltörölték,¹⁸³ így az „útlevéllel” rendelkező szogdok viszonylag szabadon közlekedhettek, miközben ez nem volt igaz a külföldiek többségére,¹⁸⁴ tehát a szogdok kiváltságot élveztek ezen a téren.¹⁸⁵

¹⁷³ Sims-Williams 1996: 56.

¹⁷⁴ Huber 2000: 277.

¹⁷⁵ Yáo 2007, 2009.

¹⁷⁶ Arakawa 2011: 27–28.

¹⁷⁷ Huber 2000: 276–277.

¹⁷⁸ Arakawa 2011: 30. Cháng’ān és a szogdok viszonyáról lásd Bi 2011: 196–288.

¹⁷⁹ Arakawa 2005: 235.

¹⁸⁰ Arakawa 2005: 232. Ilyen jellegű engedélyeket már a Hán-kor végén is kiadtak: Cāng Cí 倉慈, Dünhuáng i. sz. 227–231 közötti magisztrátusának életrajza beszámol arról, hogy miként segítette a nyugati kereskedőket abban, hogy korrekt kereskedelmet tudjanak folytatni a kínaiakkal, továbbá Luòyáng felé utazási engedélyeket adott ki (*Sānguózhì* 16.512–513; Yoshida 2021).

¹⁸¹ Arakawa 2011: 30; Rong 2009: 407.

¹⁸² Arakawa 2005: 232, n. 6.

¹⁸³ Arakawa 2011: 31.

¹⁸⁴ Arakawa 2011: 31.

¹⁸⁵ Arakawa 2005: 233.

A Kínában letelepedett szogdok automatikusan kínai közemberek (*bǎixìng* 百姓) lettek, míg a Sogdianában élő, de kereskedni Kínában kívánó személyeket a *xīnghú* 興胡 kategóriában tartották nyilván az adott prefektúrában, ahol egy helyben letelepedett szogd vállalt érte kezességet, és így adózási kötelessége lévén már útlevelet is kaphattak, tehát a kínaiakhoz hasonlóan szabadon kereskedhettek.¹⁸⁶

Az útlevelek és engedélyek ellenőrzésekor leginkább azt vizsgálták, hogy a karavánhoz tartozó személyek és állatok mind fel vannak-e tüntetve a karaván tulajdonosának okmányán.¹⁸⁷ A Turfánban talált tizenkét ilyen dokumentum arra utal, hogy egy-egy karavánhoz kb. egy tucat ember és ugyanennyi hátságállat tartozott, bár néhány ilyen csoport összeverődhetett 50 fős közösséggé is, de az bizonyos, hogy a buddhista szövegekben jellemzően említett 500 fős karavánok nem lehettek gyakoriak,¹⁸⁸ bár ilyenre is van példánk: 553-ban Shǐ Níng 史寧, Liángzhōu kormányzója elfogott egy illegális karavánt, amelyben 240 kereskedő 600 tevével kb. tízezer vég selymet szállított.¹⁸⁹ Az okmányokból az is kiderül, hogy a hatóságok szigorúan szabályozták a karavánok útvonalát, amiről csak külön engedéllyel lehetett letérni.¹⁹⁰

Ezekből az utazási engedélyekből következtethetünk arra, hogy a szogd kereskedők többsége viszonylag szűk területen mozgott, legfeljebb 3–4 város között, és néhány száz kilométert tett meg,¹⁹¹ tehát inkább a helyi kereskedelemben voltak aktívak.¹⁹² 648-ban például a 31 éves, Mǐ Xúnzì 米巡背 nevű kereskedő engedélyt kért, hogy Bešbalikból a Turfánban rendezendő piacra elmehessen és ott áruba bocsáthassa két szolgáját (egy 15 éves fiút és egy 12 éves lányt), egy 8 éves tevét és 15 birkát.¹⁹³ 732–733-ban egy Shí Rǎndiǎn 石染典 nevű, Turfánban élő szogd kereskedő olyan „útlevelet” kért, amennyel Turfán, Hami és Dūnhuáng között utazhat.¹⁹⁴ Léteztek persze mások, aki jóval nagyobb távolságot jártak be: az Altaiból Bizáncba menő Maniakh

¹⁸⁶ Arakawa 2011: 31–32.

¹⁸⁷ Hansen 2005: 293.

¹⁸⁸ Hansen 2005: 293–294. A Khotánnal kapcsolatos próféciákat tartalmazó tibeti szöveg, a *Li yul chos kyi lo rgyus* például egy 500 fős szogd (*Sog-dag*) csoportot említ, akik Indiába menet elvesztek az erdőben (de la Vaissière 2005: 89).

¹⁸⁹ Dien 2005: 195.

¹⁹⁰ Hansen 2005: 294.

¹⁹¹ de la Vaissière 2005: 165.

¹⁹² Sims-Williams 1996: 59.

¹⁹³ Jiāng 1994: 187; de la Vaissière 2005: 165.

¹⁹⁴ Ikeda 1981: 78; de la Vaissière 2005: 165.

vagy a Güzàngból Szamarkandba jutó Nanai-vandak ilyenek voltak,¹⁹⁵ de ez utóbbiak csoportja inkább a kivétel lehetett, semmint a szabály.

A karavánok vizuális ábrázolására álljon itt egy példa az elmúlt időszakban előkerült, a 6. század végére datálható szogd sírok egyikéről.¹⁹⁶ A számos sír közül több szempontból is kiemelkedik a Wirkak (Shǐ jūn 史君) nevű *sàbǎo* kőszarkofágja, nem véletlen, hogy sok tanulmány foglalkozott vele.¹⁹⁷ A szarkofág nyugati oldalának harmadik paneljének ábrázolása (W3) felül egy vadászjelenetet, lent pedig egy karaván vonulását mutatja be (10a. kép).¹⁹⁸ Az utóbbin két tevét látunk megrakodva, előttük két karavánvezető lovon ül, az elülső övén tegezzel. A hátsó teve mögött szintén lovon ülve egy férfi mintha távcsövön kémlelné a messzeséget, mögötte pedig egy férfi ostoroz két megrakott lovat és egy szamarat.¹⁹⁹

A fenti és más, hasonló ábrázolásokkal kapcsolatban Róng Xīnjiāng kiemeli, hogy a rajta látható állati és emberi szereplők kis száma nyilvánvalóan annak köszönhető, hogy a szarkofág felülete értelemszerűen korlátozott volt, hiszen a valóságban jóval nagyobb számú kereskedő és állat alkotott egy karavánt.²⁰⁰ Habár az említett embercsoport etnikai összetétele minden bizonnyal rendkívül vegyes volt, mégis feltételezhető, hogy a karavánvezető (*sàbǎo*), a sír tulajdonosához hasonlóan, szogd származású, a képen balról a második lovon ülő, nemezsapkát viselő személy az, aki az egész menetet vezeti.²⁰¹ A hátul lovagoló, csónakformájú kalapot viselő személy minden bizonnyára a *sàbǎo*-nak alárendelt, másodlagos vezető.²⁰² Anélkül, hogy az *argumentum ex silentio* hibájába esnénk, valószínűsíthető, hogy jelentősége van a női ábrázolások hiányának.²⁰³ A legtipikusabb állatok (szamár, ló, teve) láthatók a fenti képen, máshol ökörvontatta szekérrel találkozhatunk még.²⁰⁴ A legjellegzetesebb állat a teve volt, így az idegen kereskedőket legtöbbször az ő társaságukban láthatjuk viszont a kínai ábrázolásokon.²⁰⁵ Mivel az ilyen

¹⁹⁵ de la Vaissière 2005: 165–166.

¹⁹⁶ A Kínában talált szogd sírok általános áttekintését lásd például Wu 2002; Lerner & Juliano 2004; Lerner 2005, 2011; Chén 2006: 81–155; Guō 2015: 87–153; Wertmann 2015; Li 2016; Sun & Yang 2021. A szogd sírfeliratokról lásd Róng & Zhāng 2004: 99–164; Lǐ 2019: 168–260; Wertmann, Wagner & Tarasov 2017.

¹⁹⁷ Dien 2003, 2009; Róng & Zhāng 2004: 59–65; Yáng 2005, 2014; Sun 2005; Yoshida 2005; Rong 2023c.

¹⁹⁸ Az elemzést lásd Rong 2006a.

¹⁹⁹ Rong 2006a: 181. A bal felső részen látható többi motívum a vadászjelenethez tartozik.

²⁰⁰ Rong 2006a: 182.

²⁰¹ Rong 2006a: 184.

²⁰² Rong 2006a: 184.

²⁰³ Rong 2006a: 184.

²⁰⁴ Rong 2006a: 184.

²⁰⁵ Rong 2006a: 184.



10a. kép Wirkak (Shī jūn) szarkofágjának nyugati oldala, 3. panel, alsó jelenet²⁰⁶



10b. kép Wirkak (Shī jūn) szarkofágjának nyugati oldala (3. panel),
illetve északi oldala (1. panel)²⁰⁷

²⁰⁶ Online elérhetőség: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Wirkak_panel_3.jpg; <http://www.dxbei.com/x/20220414/346204.html>; utolsó megtekintés: 2024. október 12.

²⁰⁷ Online elérhetőség: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tomb_of_Wirkak_panel_3.jpg; <http://www.dxbei.com/x/20220414/346204.html>; utolsó megtekintés: 2024. október 10.

karavánok jelentős veszélynek vannak kitéve, így mindenképpen szükségesnek tekintették a védelmüket, erre vonatkozóan itt három motívumot láthatunk (10b. kép): 1. A legelől lovagoló személy övében tegezettel a katonai kíséretet testesíti meg;²⁰⁸ 2. A leghátul lovagoló személy „távcsövén” figyeli a leselkedő veszélyeket;²⁰⁹ 3. Végül, ha jól értelmezem, a karaván mellett hátul szaladó, illetve álló két kutya is valószínűleg a karavánt védte. Ez utóbbival kapcsolatban két jel utal arra, hogy a kutyák nem a fenti vadászjelenethez tartoznak. Egyrészt, hogy a közvetlenül szomszédos panelen ugyanezt vagy egy hasonló karavánt látunk pihenni (a tevék fekszenek, a terhük levéve), és egy kutyát itt is látunk, pedig a vadászjelenet itt nem folytatódik; másrészt a fent elhelyezkedő vadászjelenet rendkívül dinamikus, így a vágta szarvasok és nyulak, illetve az őket üldöző vadászok dinamikája ellentmond a képen látszólag előttük nyugodtan üldögélő, hátratekintő kutya alakjának, ez utóbbi tehát valószínűleg tényleg az ostoros figurát nézi, az alatt immáron szaladó kutya viszont már egyértelműen a karavánt védi oldalról.

3.4.2. A szogdok által forgalmazott áruk

A kínaiak Sogdianán keresztül jutottak hozzá a perzsa ezüstáruhoz és ezüstpénzekhez, gyapjúruhákhoz, a Szíriából, Egyiptomból vagy Babilóniából származó üvegedényekhez és üveggyöngyökhöz,²¹⁰ a lucernához (alfalfa)²¹¹ és a szőlőhöz.²¹² Irán felől különféle illatszerek²¹³ és élelmiszerek is érkeztek.²¹⁴ A szogdok cserébe a kínai selyemhez, festett selyemtekercsekhez és papírhoz jutottak hozzá.²¹⁵

A szogdok a későbbi évszázadokban is meghatározók voltak a kereskedelemben, a népszerű történetekben mint drágakőszakértők jelentek meg,²¹⁶

²⁰⁸ Rong 2006a: 184–185.

²⁰⁹ Rong 2006a: 185.

²¹⁰ Watson 1983: 547–551. A Kínában talált, Rómával összefüggésbe hozott üvegtárgyakról lásd Hoppál 2016.

²¹¹ Erről lásd Laufer 1919: 208–219.

²¹² Glasgow 2012: 216, részletesebben: Laufer 1919: 220–245. A *Wèishū* és a *Suishū* még számos további árut említ (Hourani 1947: 549; Pashazanous, Zohouri & Ahmadi 2014: 9), azonban kérdéses, hogy ezek közül melyek érkeztek Irán felől és melyek Délkelet-Ázsiából.

²¹³ Lásd Laufer 1919: 455–467; Kotyk 2024: 236–242.

²¹⁴ Lásd Laufer 1919: 208–454; Kotyk 2024: 243–255.

²¹⁵ Sims-Williams 1996: 62. A szogdok által előállított selyem kérdéséről lásd Kageyama 2006.

²¹⁶ Schafer 1951.

habár a különféle kristályok, türkizek, agátok és borostyánok történeti értelemben valószínűleg nem számítottak a legfontosabb árucikkek közé, ahogy a szintén általuk forgalmazott szőnyegek, páncélok, korallók, illatszerek és gyantaféleségek sem.²¹⁷

Laufer 1919-es klasszikus könyvére (*Sino-Iranica*) alapozva 1983-as tanulmányában William Watson a különféle élelmiszereket megpróbálja időben elrendezni: szerinte a lucerna és a szőlő forgalmazása a Hân-korban kezdődött, az ún. Széttagoltság korára jellemző a koriander, az uborka, a hagyma, a gránátalma, a sáfrány, a mirha és a gyanta megjelenése, míg a Táng-korban kerül Kínába a mandula, a kömény, a datolyapálma, az „arany barack”, az oliva, és a pisztácia.²¹⁸ A hátságállatok (szamar, ló, teve) értelem-szerűen szintén a szogd kereskedelem tárgyát képezték, itt az eladók és/vagy a kezesek szogdok voltak,²¹⁹ akik egyébként gyakran tenyésztettek lovakat.²²⁰

A Turfánban (514-es számú Astana sírban)²²¹ talált *Chèng jiàqián* 稱價錢 („A mérleg árai”) címet viselő dokumentum szerint a szogdok uralták például a Karakhoja (Qočo) környéki nemesfémek és fűszerek kereskedelmét.²²² A korai 7. századra datálható dokumentum számos tranzakciót és az utánuk járó adót is bemutatja,²²³ összesen 37 db kereskedelmi tranzakciót jegyez fel, ezek között többször is szerepel a fűszer (*xiāng* 香, 9x), ezüst (*yín* 銀, 6x), arany (*jīn* 金, 6x), szalmiáksó²²⁴ (*lǔshā* 鹼砂, 6x) és selyemfonál (*sī* 絲, 5x).²²⁵ A J. K. Skaff által részletesen tanulmányozott dokumentumban a „mérlegadóért” felelős hivatalnok feljegyezte a megvásárolt árut, annak súlyát, a kiszabott adót, a tranzakció dátumát, továbbá a vásárló és az eladó nevét.²²⁶ Amint ez a neveikből (Ān, Cáo, Hè, Kāng, Shí) kitűnik, a dokumentumban felsorolt 49 eladó és vevő 84%-a (41) szogd származású volt, a fennmaradó nevek között egyetlen turfáni kínai személy jelenik meg,

²¹⁷ Watson 1983: 550.

²¹⁸ Watson 1983: 552, lásd még Lombard-Salmon 2004: 24–25, 29.

²¹⁹ Yamamoto & Ikeda 1986–87: 13–15 *apud* Yoshida 2021.

²²⁰ Yoshida 2021. Ennek szogd neve kínaiul is fennmaradt: *chībō* 叱撥 (*cyrðp’ò* = négylábú), lásd Schafer 1985: 61, 69, 295, n. 29; Yoshida 2021.

²²¹ A dokumentum teljes neve: *Gāochāng nèizàng zòudé chéng jiàqián zhàng* 高昌內藏奏得稱價錢賬, a „Gaochang-i Belső Archivumban származó árjegyzések regisztere” (Rong 2000: 124).

²²² Rong 2018: 88.

²²³ Skaff 1998: 90.

²²⁴ Ezt gyógyszerként vagy (fémek olvasztásakor, illetve festékek előállításakor) adalékanyagként használták (Hansen 2005: 291).

²²⁵ Skaff 1998: 90, a teljes lista a 91. oldalon az 5. táblázatban található.

²²⁶ Skaff 1998; Hansen 2005: 291.

mégpedig a vásárlók között.²²⁷ Érdekes hangsúlyozni, hogy a selyemfonalat leszámítva mindegyik tétel a nyugatról kelet felé haladó kereskedelmet képviseli.²²⁸ J. K. Skaff továbbá kiemeli, hogy első ránézésre meglepő a selyemárak hiánya, illetve a selyemfonál-tranzakciók viszonylag kis száma, melynek magyarázatát abban látja, hogy a selyemárakat a hosszúságuk alapján mérték, így a dokumentum által a súly alapján számított mérlegadónál nem játszhattak szerepet.²²⁹ Ez a megfontolás egyébként további hiányzó tételekre (lovak, rabszolgák, stb.) is igaz.²³⁰

Habár a rabszolga-kereskedelem elméletileg tilos volt, Gāochāngban (135-ös számú Astana sír) találtak egy ilyen jellegű, 639-re datált, szogd nyelvű szerződést (rövidítése: DP, *ḍāypustē*, lásd 11. kép), amelyben egy Szamarkandból származó, Wakhshuvirt (wxwšwβyrt)²³¹ nevet viselő, szogd kereskedő adott el egy Upāch-ként megnevezett nőt a Chān klánból származó Yānsyān nevű buddhista szerzetesnek 120 „nagyon tiszta” perzsa dirhemért.²³² A szerzetes, akinek eredeti kínai neve Zhāng Yánxiāng 張延相 (Chān Yānsyān) lehetett, az ún. „népi szerzetes” (*bāixìng sēng* 百姓僧) körébe tartozhatott, akik földtulajdonnal rendelkeztek és nem cölibátusban éltek. A szerződést négy szogd tanú jelenlétében írták alá és Gāochāng főirnok hitelesítette aláírásával, és mindez (a szöveg szerint) Upāch beleegyezésével történt.²³³

A fent leírtak a szogdok által Kína felé közvetített árukra vonatkoztak. A Kínából nyugat felé áramló kereskedelem legfontosabb árucikke közismerten a selyem volt.²³⁴ A *Seidenstrassen* német elnevezést Ferdinand

²²⁷ Skaff 1998: 94. É. de la Vaissière és Éric Trombert (2004: 936) 35 tranzakciót és 29 szogd kereskedőt említenek, továbbá kiemelik, hogy 13 esetben mind az eladó, mind pedig a vevő szogd volt.

²²⁸ Yoshida 2021.

²²⁹ Skaff 1998: 93.

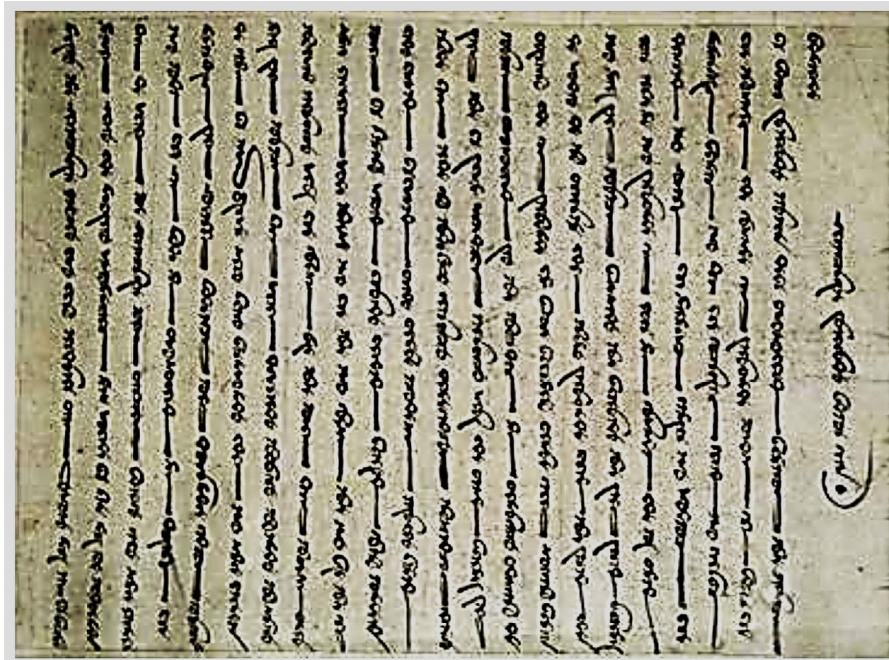
²³⁰ Yoshida 2021.

²³¹ Yoshida 2021.

²³² Huber 2000: 277; Hansen & Rong 2013: 290; Skaff 2019. A szerződés fordítását lásd Yoshida 2003b; de la Vaissière & Trombert 2004: 936–937. A nőkkel való kereskedésről lásd még Lín 1992.

²³³ Yoshida & Moriyasu 1988. Mintegy negyven ilyen jellegű szerződés maradt fenn Niya, Khotán, Turfán és Dünhuáng területéről kínai, khotáni, ujjur és prákrit nyelven.

²³⁴ A legenda szerint az eperfa magjait és a selyemgubót elsőként egy kínai hercegnő csempészte át fejébe Khotánba 419-ben. A Róma Birodalomban a selyemlepké (*bombyx mori*) 552-ben már ismert volt, és 562-ben Iustinianos császár már állami monopóliummá teszi a selyemtermelést (Watson 1983: 549). Az irániak maguk is előállítottak selyemárut, a *Suishū* (68.1596) szerint „Perzsia arany selyemszálból szőtt brokátruhát ajánlott fel” (波斯嘗獻金繇錦袍) a kínai udvarnak (Watson 1983: 550). Egy Dandán-Uilikből származó és a British Museumban (1907,1111.73) őrzött híres ábrázoláson a fenti legenda képi megjelenítését látjuk (lásd https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1907-1111-73; utolsó megtekintés: 2024. október 8; jelen kötetben lásd Felföldi Szabolcs cikkét).



11. kép Egy rabszolga eladásáról szóló 639-es szerződés a 135-ös számú Astana sírból²³⁵

von Richthofen, illetve a már előtte járók²³⁶ is emiatt adták ennek az úthálózatnak. A selyem azonban nem egyetlen árut jelölt, ugyanis sok fajta minőségben és feldolgozottsági szinten kereskedtek vele.²³⁷

A fennmaradt dokumentumok alapján Arakawa arra következtet, hogy a középkori Kínában összesen négyfajta selyemtípus létezett, ezek közül az utolsó hármat (2–4) a helyi piacokon a megfelelő három „kereskedelmi szövetségbe” (*háng* 行) tömörült kereskedők forgalmazták, míg a legértékesebb brokátot, úgy tűnik, kizárólag a fővárosban árulták, a vidéki piacokon nem:²³⁸

(1) *jīn* 錦: brokát, a legmagasabb szintű, több színből összeálló, mintás selyem;²³⁹

²³⁵ Online elérhetőség: https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:Contract_written_in_Sogdian_for_the_purchase_of_a_slave_in_639_CE,_Astana_Tomb_No._135.jpg; utoljára megtekintve: 2024. október 12.

²³⁶ Mertens 2019.

²³⁷ A szogdok és a selyem kapcsolatáról lásd Gyul 2021; az Irán felől érkező különféle textilekről lásd Kotyk 2024: 233–235. Jelen kötetben lásd Felföldi Szabolcs tanulmányát.

²³⁸ Arakawa 2011: 33–34.

²³⁹ Arakawa 2011: 33–34 (lásd még Laufer 1919: 488–502). Ennek különböző fajtáiról lásd Zhao & Wang 2013: 366–378.

- (2) *cǎibó* 綵帛: kiváló minőségű selyemárú, mint például a *líng* 綾²⁴⁰ (damaszt selyem), *shā* 沙 (紗 vászonkötésű selyemszövet; tüll)²⁴¹ vagy *qī* 綺²⁴² (egyszínű, általában fehér, mintás selyem);
- (3) *bóliàn háng* 帛練行 vagy *juàn háng* 絹行: átlagos minőségű selyemárú, mint például a *dàliàn* 大練, *xiǎoliàn* 小練, *shēng juàn* 生絹, *shī* 純 és *màn* 縵 (egyszerű, nem mintás selyem). Ezeket adóként szedték be és gyakran vitték őket Belső-Ázsiába.
- (4) *sīmián háng* 絲綿行: gubó vagy nyersselyem.

Mivel a (2)-es kategóriából 30 cm-es darabokat árultak, a (4)-es csoportból pedig 37 grammnyit, miközben a (3)-as típusú, átlagos selyemből viszont 12 méter (*pǐ* 匹) volt az egység, így ebből Arakawa arra következtet, hogy a (2–4) közül csak a (3)-as típusú selymet használták ruhák készítésére, a többit csak díszítésre.²⁴³ A *Táng-dinasztia törvénykönyve* (*Tánglǜ shūyì* 唐律疏議, 8/86) szerint a fenti selyemfajták többségét (錦, 綾, 羅, 縠, 紬, 絹, 絲) csak hivatalos engedéllyel lehetett kivinni Kínából.²⁴⁴

A 600-as évek első évtizedeiben gabonában fizettek az olcsóbb árukért, (szászánida) pénzzel a drágaságokért, és a textileket csak kivételes esetben használták,²⁴⁵ de erre is van példa: a legkorábbi kínai nyelvű kézirat i. sz. 273-ból egy koporsó vásárlását rögzíti 20 vég *liàn* 練 selyemért.²⁴⁶ A 7. század közepéig ez azonban inkább a kivétel, mint az általános gyakorlat, selyemmel lényegében kizárólag rendkívül tehető személyek bonyolítottak jelentősebb üzleteket. Ez a helyzet változik meg 640-ben, amikor a kínai csapatok elfoglalják Turfánt és 658-ban a katonai és adminisztratív hatalomgyakorlás eszközeként létrehozzák az Ānxī protektorátust (*Ānxī dàdū hùfǔ* 安西大都護府).²⁴⁷ Ekkortól a szericin (gumi) tartalmától megfosztott *liàn* 練 selymet elkezdik az ezüstpénzt helyettesítő pénzeszközként használni.²⁴⁸ Azért ezt a fajtát alkalmazták, mert ez az egyszerű selyemnél (*shēngjuàn* 生絹) vagy a gumitartalmától nem megfosztott selyemnél nehezebb volt.²⁴⁹ V. Hansen és Róng Xīnjiāng cikkükben hangsúlyozzák, hogy Turfán oázisvárosában

²⁴⁰ Ennek különböző fajtáiról lásd Zhao & Wang 2013: 354–363.

²⁴¹ Zhao & Wang 2013: 365–366.

²⁴² Zhao & Wang 2013: 363–365.

²⁴³ Arakawa 2011: 33–34. A különféle anyagok terminológiájáról lásd még Zhao & Wang 2013.

²⁴⁴ Yoshida 2021.

²⁴⁵ Hansen & Rong 2013: 283, 289.

²⁴⁶ Hansen & Rong 2013: 283.

²⁴⁷ Hansen & Rong 2013: 283, 290.

²⁴⁸ Arakawa 2011: 36.

²⁴⁹ Hansen & Rong 2013: 283.

273 és 769 között a pénzermék mellett gabonát és különböző textilanyagokat, pl. selymet, is használták fizetési eszközként.²⁵⁰

A 7. század vége felé a Táng állam összesen mintegy 25 000 katonát állomásoztatott a Kučában berendezett Ānxī protektorátusban. A katonák a fizetésüket selyemben kapták meg, amit Liángzhōu-ból szállítottak számukra. A környéken működő szogd kereskedők szerződést kötöttek a Liángzhōu-beli selyemgyártókkal, hogy Ānxī-ba szállíthassák a selymet, Ānxī-ban pedig megvásárolták a katonák által megkapott selymet és cserébe a mindennapokhoz szükséges árukat adtak nekik.²⁵¹ É. de la Vaissière számításai szerint ennek a folyamatnak a következtében a selyem ára megkétszereződött (14-ről 28 dirhemre emelkedett) a Dūnhuáng és Szamarkand közötti területeken.²⁵²

3.4.3. Iráni pénzek Kínában

A szogdok kétféle pénzt használtak: 1. a Transoxaniában általános ezüst *statért* (στατήρ); 2. a valószínűleg kínai eredetű rézpénzt (*rwðk*, később *pny*;²⁵³ [a szanszkrit *paṇa* szóból]).²⁵⁴

A 20. században mintegy 2000 szászánida pénzermét (többségében ezüstöt) találtak Kína különböző tartományaiban, amelyeknek lelőhelyei alapvetően három régióhoz tartoztak:²⁵⁵ 1. Xīnjiāng 新疆 tartomány (Gāochāng, illetve a Wūqià 烏恰 hegy környéke);²⁵⁶ 2. Cháng’ān, Luòyáng és környéke;²⁵⁷ 3. Guǎngdōng 广东 tartomány.²⁵⁸ A szászánida pénzek viszonylag kis száma természetesen nem jelenti azt, hogy a használatuk ennyire korlátozott

²⁵⁰ Hansen & Rong 2013: 281.

²⁵¹ Yoshida 2021.

²⁵² de la Vaissière 2005: 271; Yoshida 2021. Vö. Jiāng 1994: 36.

²⁵³ Lásd például a Khotánban talált szogd dokumentumokban (GXW 0116; GXW 04320; GXW 0434); a szogd *pny* megfelel a kínai *qián*nek 錢, illetve a khotáni *mūrā*-nak (Bi & Sims-Williams 2010: 499, 501–503).

²⁵⁴ Sims-Williams 1996: 50. A szogdoknak az indiai kereskedelemben játszott szerepéről lásd Sims-Williams 1996: 52–57. Az indiaiakkal folytatott kereskedelemmel összefüggő szogd feliratok (kb. 4–6. sz.) 90%-a a mai pakisztánbeli (Gilgit-Baltistan) Shatíalban található (Sims-Williams 1996: 53–54).

²⁵⁵ Li 2006: 190–192.

²⁵⁶ Földrajzilag tágabban értelmezve lásd Huber 2000: 180–208. A pénz Selyemút mentén (Lólán [Koraiña], Niya, Turfán) történő használatáról lásd Hansen 2011.

²⁵⁷ Li 2006: 192. Perzsa ezüstpénzeket egyebek között a következő helyeken találtak: Wūqià 烏恰 (Xinjiang), Gāochāng 高昌 (Turfán), Xīníng 西寧 (Qīnghǎi 青海); Gùyuán 固原 déli külvárosában fekvő sírokban; a Dìngxiàn-i 定縣 (Héběi 河北) pagoda alapjában (Rong 2023b: 376). Kiterjesztettebb területtel lásd Huber 2000: 210–216.

²⁵⁸ Curtin 1984: 101; Pasha Zanous & Zohouri 2020: 549. Az utóbbi tanulmányban (p. 557, 1. táblázat) szerepel az a három, 5. századi leletegyüttes (3, 8, illetve 20 darab szászánida pénz), amelyeket 1960-ban, 1973-ban, illetve 1984-ben találtak.

volt, hiszen egy régészeti felfedezés során talált lelet pusztán csak „csepp a tengerben”.²⁵⁹

A szászánida vagy arab-szászánida ezüstpénzek legkorábbi példányai II. (vagy Nagy) Šāhpūhr (ur. 309–379) rendkívül hosszú uralkodási időszakból származnak, a legkésőbbiek pedig az utolsó Szászánida uralkodó, III. Yazdgird (ur. 632–665) uralma idején állították elő.²⁶⁰ Ha a Kínában talált perzsa ezüstpénzek megoszlását a pénzekhez tartozó szászánida uralkodók szerint csoportosítjuk, akkor feltűnő, hogy különösen sok pénz származik két perzsa uralkodó idejéből: Pērōz (ur. 459–484) idejéből 468 darab, II. Chosroēs (ur. 590–628) pénzeiből pedig 1328 darab, minden más uralkodó idejéből 14 vagy annál kevesebb maradt fenn.²⁶¹ Kínában a legjellemzőbb iráni pénz a négy grammos ezüst drachma volt.²⁶² A Szászánida birodalom 651-es bukását követően az arab hódítók mintegy 50 évig továbbra is használták perzsa jellegű pénzeket, ezeket az arab felirattal is ellátott pénzeket szokás arab-szászánida pénzeknek nevezni.²⁶³ A kereskedők azért használták szívesen ezeket a pénzeket, mert az ezüsttartalmuk 85-95%-os volt, és ez rendkívül tisztának számított a használatban lévő egyéb pénzekhez képest.²⁶⁴

Gāochāngban 高昌 (Qočo) mintegy 130 db, 4. századi szászánida pénzt találtak, a többi érme (kb. 30) többségét a tőle nem messze fekvő sírokban (Qočo és Astana).²⁶⁵ A pénzek 580 és 710 között voltak forgalomban, a használatuk csúcspontja a 620–650 közötti időszak.²⁶⁶ J. K. Skaff meggyőző történeti magyarázattal szolgált arra, hogy miért ekkor és miért éppen ilyen pénzeket használtak a régióban.²⁶⁷

A *Suīshū* 隋書 „Shíhuò zhì 食貨志” fejezete szerint: „Hexi különböző kerületeiben egyesek a Nyugati régió arany- és ezüstpénzeit használják és a hivatalnokok képtelenek ezt megakadályozni.”²⁶⁸ Az idézetből egyértelmű, hogy a kormányzat részéről számos erőfeszítés történt a használat ellen, de ezek sikertelennek bizonyultak. Róng Xīnjiāng hozzáteszi, hogy az aranypénzeket a kutatás bizáncinak, míg az ezüstpénzeket szászánida iráninak szokta tekinteni.²⁶⁹

²⁵⁹ Rong 2023b: 382.

²⁶⁰ Skaff 1998: 68.

²⁶¹ Li 2006: 191, 1. táblázat.

²⁶² Skaff 1998: 68.

²⁶³ Skaff 1998: 68.

²⁶⁴ Skaff 1998: 68; Frye 2002: 73.

²⁶⁵ Skaff 1998: 69.

²⁶⁶ Skaff 1998: 78–79. V. Hansen (2005: 303) a csúcsidőszakot 550 és 650 közé teszi.

²⁶⁷ Skaff 1998: 79–89.

²⁶⁸ *Suīshū* 24.691: 河西諸郡，或用西域金銀之錢而官不禁。

²⁶⁹ Rong 2023b: 376.

A pénzek többsége a szárazföldi (és nem a tengeri) Selyemúton érkezett, és bár logikusnak tűnhetne, hogy perzsák hozták be Kínába, a jelenlegi tudományos konszenzus szerint elsősorban (vagy talán kizárólag) szogd kereskedők révén érkeztek oda.²⁷⁰ Róng Xīnjiāng kutatásai alapján úgy tűnik, hogy a perzsák a szárazföldi Selyemút mentén főleg politikai, illetve diplomáciai követségekben vettek részt, és a 4–8. század között kiépült szogd kereskedelmi hálózat lényegében kiszorította a perzsa kereskedőket, ezért nem az ő révükön kerültek Kínába az egyébként perzsa szászánida pénzek.²⁷¹

Általánosan is elmondható, hogy a 4–8. század között a szogdok lényegében monopolizálták a szárazföldi Selyemút kereskedelmét,²⁷² míg a perzsáknak nagyobb hatása volt a tengeri Selyemútra.²⁷³ Ez a monopolizálás természetesen egy folyamat volt, aminek az alapját a szogdoknak a Sogdianán kívüli területeken való megtelepedése és ezáltal egy szogd kereskedelmi hálózat kialakulása képezte. A szogdok térnyerése során az általuk használt szászánida pénzek fokozatosan kiszorították a korábban használatos egyéb pénzeket (pl. *wǔzhū* 五銖, *Gāochāng jìlì* 高昌吉利, kusáni rézpénzek).²⁷⁴ A szogdok által használt pénzeket nemcsak a nagyobb távolságokon átívelő kereskedelembe, hanem helyben is használták: *Gāochāng*-ban például az adó beszedéséhez, a helyi üzleti tranzakciókhoz és a fizetések kiadásához is ezeket a perzsa eredetű pénzeket alkalmazták.²⁷⁵ Hasonlóan, mikor az Északi Wèi-dinasztia Yuán Róngot 元榮 (fl. 488–525) elküldte Dūnhuángba, akkor ő ezüstpénzeket ajánlott fel jótékony célokra.²⁷⁶ Mikor pedig Xuánzàng Liángzhōu-ban tartott dharma-beszédet, a helybeliek számos felajánlást tettek, egyebek között szászánida ezüstpénzben.²⁷⁷

A gazdaságilag viszonylag nagy önállóságnak örvendő Turfán környékén talált perzsa ezüstpénzeket helyileg elfogadták fizetőeszközként, amint erre használt voltuk, illetve a helyi írásos emlékekben való említésükből következtethetünk.²⁷⁸ Az Astanában feltárt temetőben mintegy 250 szerződést találtak, ezeket 1987-ben Yamamoto Tatsurō és Ikeda On olyan kategóriákba sorolta, mint például „eladási, vásárlási, csere szerződések”, „végleges átru-

²⁷⁰ Li 2006: 192; Rong 2023b: 377.

²⁷¹ Rong 2023b: 377.

²⁷² Rong 2023b: 378: „... from the Northern Dynasties period to the Sui and Tang, i.e. from the 4th to the 8th centuries, trade along the overland Silk Road was almost completely monopolised by the Sogdian merchants.”

²⁷³ Rong 2023b: 378.

²⁷⁴ Rong 2023b: 381.

²⁷⁵ Rong 2023b: 381–382.

²⁷⁶ Rong 2023b: 382.

²⁷⁷ Rong 2023b: 382.

²⁷⁸ Rong 2023b: 382.

házási szerződések”, „bérleti szerződések”, „munka alkalmazási szerződések” és „végakaratok és egyéb szerződések”.²⁷⁹ A kínai magánszerződések pénzt általában csak két esetben említene: egyrészt akkor, amikor valaminek az árát kívánják megadni, másrészt a szerződés be nem tartásáért elvileg járó, de inkább csak fenyegetésként alkalmazott büntetések meghatározásakor.²⁸⁰

710 után viszont már nem használták ezeket a szászánida pénzeket, hiszen a Szászánida Birodalom megszűnt, továbbá a kínai udvar a kínai rézpénzeket részesítette előnyben.²⁸¹ Miután az ezüstpénzek kikerültek a forgalomból, többféle módon használták fel őket: részben ezüstedényeket készítettek belőlük, másrészt a sírokba tették őket a halott szájába²⁸² vagy lecsukott szemhéjára²⁸³, ezért háromnál többet egyetlen sírban sem találtak.²⁸⁴ Turfánon kívül a pénzeket tárolókban helyezték a sírba vagy a holttest mellett fekvő egyéb tárgyak közé szórták.²⁸⁵

A fentiekben kísérletet tettem arra, hogy bemutassam azt a sokrétű tevékenységét, amellyel a Selyemúton tevékenykedő szogdok hozzájárultak a középkori kínai kereskedelemhez és gazdasághoz. Mint ez a hivatkozott szakirodalomból reményeim szerint látszik, egyes kérdéseket a kutatók már meglehetősen alaposan elemeztek, ugyanakkor más részletek megvilágítása még várat magára. A későbbiekben a fent leírtak vizsgálatát érdemes lenne folytatni további történeti dokumentumok, régészeti leletek, irodalmi leírások és képi ábrázolások tükrében.

²⁷⁹ Hansen & Rong 2013: 281.

²⁸⁰ Hansen & Rong 2013: 281.

²⁸¹ Li 2006: 192; Hansen & Rong 2013: 292; részletesebben lásd Skaff 1998: 99–104. Ami az ezüst- és rézpénz arányát illeti, egy 692-ből származó adat szerint 1 ezüstpénz 32 rézpénzt ért (Hansen & Rong 2013: 293). A kínaiaknak a térségből való kiszorítása természetesen a kínai típusú rézpénzek használatának megszűnését is eredményezte, ebből Szamarkandban az utolsó Duōhé 咄曷 (twy'r) király ideje alatt készült.

²⁸² Nem eldöntött az a vita, hogy a halott szájába helyezett érmék nyugati (ez volt Stein Aurél véleménye) vagy kínai szokást tükröznek, lásd Skaff 1998: 69, n. 10. A gyakorlatot szogd szokásnak tartja Luo Feng (2004), *apud* Hansen 2011: 97–98; Wertmann, Wagner & Tarasov (2017: 28) szerint bizánci, illetve hellenisztikus baktriai eredetű szogd szokásról van szó.

²⁸³ Ez valószínűleg párthus hatás, amely Belső-Ázsiában elterjedt (Skaff 1998: 70).

²⁸⁴ Li 2006: 192.

²⁸⁵ Li 2006: 193.

Bibliográfia

- ABRAMSON, Marc S. 2008. *Ethnic Identity in Tang China*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- AOKI Takeshi 2015. „Zoroastrianism in the Far East.” In: Michael STRAUSBERG and Yuhán SOHRAB-DINSHAW VEVAINA (eds.) *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. Chichester: John Wiley & Sons, 147–156.
- ARAKAWA Masaharu 荒川 正晴 2005. „Sogdian merchants and Chinese Han merchants during the Tang dynasty.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 231–242.
- ARAKAWA Masaharu 2011. „Aspects of Sogdian Trading Activities under the Western Turkic State and the Tang Empire.” *Journal of Central Eurasian Studies* 2: 25–40.
- AZARPAY, Guitty (with contributions by A. M. BELENITSKII, B. I. MARSHAK, and Mark J. DRESDEN) 1981. *Sogdian Painting: The Pictorial Epic in Oriental Art*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press
- BÌ Bō 毕波 2011. *Zhōngguó de sùtè húrén — yǐ Cháng’ān wéi zhōngxīn* 中古中国的粟特胡人——以长安为中心 [A középkori Kína szogd barbárjai, különös tekintettel Chang’anra]. Běijīng: Zhōngguó Rénmín Dàxué Chūbǎnshè.
- BÌ Bo & Nicholas Sims-Williams 2010. „Sogdian Documents from Khotan, I: Four Economic Documents.” *Journal of the American Oriental Society* 130/4: 497–508.
- BOUCHER, Daniel 2000. „On *Hu* and *Fan* again: the Transmission of ‘Barbarian’ Manuscripts to China.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 23/1: 7–28.
- BOWER, Virginia & Colin MACKENZIE 2004. „Polo: The Emperor of Games.” In: Colin MACKENZIE & Irving FINKEL (eds.) *Asian Games: the Art of Contest*. New York: Asia Society, 282–303.
- CHAFFEE, John 2018. *The Muslim Merchants of Pre-Modern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora, 750-1400*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CHÉN Jìchūn 陳繼春 2006. *Zhōngguó měishù zhōng suǒluó yà dé jiào yīn sù yán jiū — yǐ Nánběicháo zhì Suí Táng shíkū, shíguānchuáng hé sīchóu wényàng wéi zhōngxīn* 中国美术中琐罗亚德教因素研究——以南北朝至隋唐石窟、石棺床和丝绸纹样为中心 [Zoroasztriánus elemek a kínai művészetben: a sziklabarlangokban, a temetési fekvőhelyeken és a selyemdíszítésekben, az Északi és déli dinasztiák korától a Suí- és Táng-korig]. (PhD diss., Zhōngyāng Měishù Xuéyuàn 中央美术学院).
- CHÉN Yuán 陳垣 1923. „Huǒxiānjiào rù Zhōngguó kǎo 火祿教入中國考 [A zoroasztriánizmus kezdetei Kínában].” *Guóxué jìkān* 国学季刊 1/1: 27–46.
- CHIU Ling-Yeong 1973. „Persians, Arabs and other nationals in T’ang China: their status, activities and contributions.” *Journal of the Hong Kong Branch of the Royal Asiatic Society* 13: 58–72.
- CURTIN, Philip D. 1984. *Cross-cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DIEN, Albert 2003. „Observations Concerning the Tomb of Master Shi.” *Bulletin of the Asia Institute* [new series] 17: 105–115.
- DIEN, Albert E. 2005. „Caravan and Caravan Leaders in Palmyra.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 195–206.
- DIEN, Albert E. 2009. „The Tomb of the Sogdian Master Shi: Insights into the Life of a Sabao.” *The Silk Road* 7: 42–50.

- ECSEDY Ildikó 1979a. „Perzsa követek a kínai udvarban az V–VI. században.” In: ECSEDY I. 1979. *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 53–67.
- ECSEDY Ildikó 1979b. „Selyemvaluta és mandarintekintély (A kínai külkereskedelem az első évezredben).” In: ECSEDY I. 1979. *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 36–52.
- ECSEDY Ildikó 1979c. „Kereskedelem és háború a VI. századi türk–kínai kapcsolatokban. Függelék: Türkök és *zsuan-zsuan*-ok Északi C’i földjén 554-ben.” In: ECSEDY I. 1979. *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 78–164. [= ECSEDY 1968.]
- ECSEDY Ildikó 1996. „Kereskedelem a Selyem-úton: nomád közvetítés az iráni sztyeppén Kína és Róma között.” *Aetas* 1996/4: 57–67.
- ENOKI, Kazuo 1955. „Sogdiana and the Hsiung-nu.” *Central Asiatic Journal* 1/1: 43–62.
- FERRAND, Gabriel 1942. „L’élément Persan dans les textes nautiques Arabes des XVe et XVIe Siècles.” *Journal Asiatique*, Avril-Juin, 193–257.
- FOLTZ, Richard 2018. „From Zanzibar to Zaytun: Iranian Merchants across the Indian Ocean Basin.” *Iran & the Caucasus* 22/2: 139–154.
- FORTE, Antonino 1996a. „Kuwabara’s Misleading Thesis on Bukhara and the Family Name An 安.” *Journal of the American Oriental Society* 116/4: 645–652.
- FORTE, Antonino 1999–2000. „Iranians in China. Buddhism, Zoroastrianism, and Bureaus of Commerce.” *Cahiers d’Extrême-Asie* 11: 277–290.
- FRYE, Richard N. 2002. „The Merchant World of the Sogdians.” In: Annette L. JULIANO and Judith A. LERNER (eds.) *Nomads, Traders and Holy Men Along China’s Silk Road*. [Silk Road Studies, 7.] New York: Brepols Publishing, 71–74.
- GASPARINI, Mariachiara 2020. *Transcending Patterns Silk Road Cultural and Artistic Interactions through Central Asian Textile Images*. Honolulu: University of Hawai’i Press.
- GLASGOW, Robert 2012. „The Evolution of Sogdian Identity.” In: Victor H. MAIR (ed.) *The „Silk Roads” in Time and Space: Migrations, Motifs, and Materials*. [Sino-Platonic Papers 228]. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania, 202–227.
- GÖNG Fāngzhèn 龔方震 1998. „Suí-Táng gēwǔ qūmíng zhōng suǒ jiàn sùtè yǔ 隋唐歌舞曲名中所見粟特語 [A Suí- és Táng-kori énekek és táncok nevében előforduló szogd elnevezések].” In: Yè Yiliáng 葉奕良 (ed.) *Yǐláng xué zài Zhōngguó lùnwén jí 伊郎學在中國論文集*. Vol. 2. Běijīng: Běijīng Dàxué Chūbǎnshè, 25–28.
- GRENET, Frantz 2005. „The self-image of the Sogdians.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 123–140.
- GRENET, Frantz 2007. „Religious Diversity among Sogdian Merchants in Sixth-Century China: Zoroastrianism, Buddhism, Manichaeism, and Hinduism.” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 27/2: 463–478.
- GRENET, Frantz 2020. „The Wooden Panels from Kafirkala: A Group Portrait of the Samarkand *nāf* (Civic Body).” *Acta Asiatica* 119: 21–42.
- GRENET, Frantz & Nicholas SIMS-WILLIAMS 1987. „The Historical Context of the Sogdian Ancient Letters.” In: *Transition Periods in Iranian History: Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mai 1985)*. Leuven: L’Association pour l’avancement des études iraniennes, 101–122.
- GRENET, Frantz, Nicholas SIMS-WILLIAMS & Étienne DE LA VAISSIÈRE 1998. „The Sogdian Ancient Letter V.” *Bulletin of the Asia Institute* 12 [Alexander’s Legacy in the East Studies in Honor of Paul Bernard]: 91–104.

- GRENET, Frantz & Étienne DE LA VAISSIÈRE 2002. „The Last Days of Panjikent.” *Silk Road Art and Archaeology* 8: 155–196.
- GRENET, Frantz & ZHANG Guangda 1996. „The Last Refuge of the Sogdian Religion: Dunhuang in the Ninth and Tenth Centuries.” *Bulletin of the Asia Institute* 10: 175–186.
- GUO Ping 郭萍 2015. *Sùtè měishù zài Sīchóu zhī lù shàng de dōngchuán* 粟特美术在丝绸之路上的东传 [A szogd művészet keleti terjedése a Selyemúton]. Chéngdū: Sìchuān Dàxué Chūbǎnshè.
- GYUL, Elmira 2021. „Sogdian silk: the thread connecting countries and people.” In: *Сүздиёна-ипак йўлиниг юраги / Sogdia: The heart of the silk road / Согдауна-сердце шелкового пути*. Toshkent: Silk Road Media, 327–344.
- HANSEN, Valerie 2003. „New work on the Sogdians, the most important traders on the Silk Road, AD 500-1000 (Review article).” *T'oung Pao* 89/1: 149–161.
- HANSEN, Valerie 2005. „The Impact of the Silk Road Trade on a Local Community: The Turfan Oasis, 500-800.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 283–310.
- HANSEN, Valerie 2011. „The Place of Coins and their Alternatives in the Silk Road Trade.” In: Shanghai Museum (ed.) *Sīchóu zhī lù gǔguó qiánbì jì sīlù wénhuà guójì xuéshù yántǎohuì lùnwénjì* 絲綢之路古國錢幣暨絲路文化國際學術研討會論文集 / *Proceedings of the Symposium on Ancient Coins and the Culture of the Silk Road*. Shànghǎi: Shànghǎi Shūhuà Chūbǎnshè, 83–113.
- HANSEN, Valerie 2012. *The Silk Road – A New History*. Oxford: Oxford University Press.
- HANSEN, Valerie & RONG Xinjiang 2013. „How the Residents of Turfan used Textiles as Money, 273–796 CE.” *Journal of the Royal Asiatic Society* [Series 3] 23/2: 281–305.
- HARMATTA János 1962. „Bizánc és a türkök kapcsolatainak kezdetei.” *Antik Tanulmányok* 9/1-2: 39–53.
- HARMATTA János 1982. „A szogd „régí levelek” : A levélírás kezdetei Közép-Ázsiában.” *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 33: 3–19.
- HENNING, Walter Bruno 1948. „The Date of the Sogdian Ancient Letters.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* XII: 601–615.
- HOPPÁL, Krisztina 2016. „Contextualising Roman-related glass artefacts in China. An integrated approach to Sino-Roman relations.” *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67: 99–114.
- HOURLANI, G. F. 1947. „Direct Sailing between the Persian Gulf and China in Pre-Islamic Times.” *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1947/2: 157–160.
- HUBER, Moritz 2020. *Lives of Sogdians in Medieval China*. I-II. [Asiatische Forschungen 160.] Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- IKEDA On 池田温 1965. „Haseiki chūyō ni okeru Tonkō no Sogudojin shūroku 8世紀中葉における敦煌のソグド人聚落 [Egy szogd kolónia Dunhuangban a 8. század közepén].” *Yūrashia bunkakenkyū* ユーラシア文化研究 (Hokkaidō Egyetem) 1: 49–92.
- IKEDA On 1981. „Les marchands sogdiens dans les documents de Dunhuang et de Turfan.” *Journal Asiatique* 279: 77–79.
- JIANG Bóqín 姜伯勤 1994. *Dūnhuáng Tǔlǔfān wénshū yǔ Sīchóu zhī lù* 敦煌吐鲁番文书与丝绸之路 [A dunhuangi és turfáni dokumentumok és a Selyemút]. Běijīng: Wénwù Chūbǎnshè.

- KAGEYAMA Etsuko 2006. „Use and Production of Silks in Sogdiana.” In: Matteo COMPARETI, Paola RAFFETTA & Gianroberto SCARCIA (eds.) *Ēran ud Anērān: Studies presented to Boris Ilich Marshak on the Occasion of His 70th Birthday*. Venice: Libreria Editrice Cafoscarina. [Online elérhetőség: <http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/kageyama.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 26.]
- KOTYK, Jeffrey 2024. *Sino-Iranian and Sino-Arabian Relations in Late Antiquity: China and the Parthians, Sasanians, and Arabs in the First Millennium*. Leiden and Boston: Brill.
- KURZ, Johannes L. 2023. „Dashi 大食 reconsidered.” *Journal of Art Historiography* 28 [A Historiography of Persian Art: Past, Present and Future]: 1–37. [Online elérhetőség: <https://arthistoriography.wordpress.com/wp-content/uploads/2023/05/kurz.pdf>; utolsó megtekintés: 2024. július 25.]
- LAUFER, Berthold 1919. *Sino-Iranica. Chinese Contribution to the History of Civilization in Ancient Iran*. Chicago: Field Museum of Natural History.
- LERNER, Judith 2005. *Aspects of Assimilation: The Funerary Practices and Furnishings of Central Asians in China*. [Sino-Platonic Papers, 168.] Philadelphia, PA: University of Pennsylvania.
- LERNER, Judith A. 2011. „Zoroastrian Funerary Beliefs and Practices known from the Sino-Sogdian Tombs in China.” *The Silk Road* 9: 18–25.
- LERNER, Judith A. & Anette L. JULIANO 2004. „Funerary Stone Bed: Stone Mortuary Furnishings of Northern China.” In: Anette L. JULIANO (ed.) *Ritual Objects and Early Buddhist Art. Exhibition Catalogue*. Brussels: Gisèle Croës, 14–55.
- Lǐ Hóngbīn 李鴻賓 2019. *Mùzhì suǒjiàn Tángcháo de hú-hàn guānxì yǔ wénhuà rèntóng wèntí* 墓志所见唐朝的胡汉关系与文化认同问题 [Az idegenek és kínaiak kapcsolatának és kulturális identitásuk kérdése a Táng-korban a sírfeliratok tükrében]. Běijīng: Zhōnghuá Shūjú.
- LI Sun 2006. „The Distribution and Significance of Sassanid Silver Currency in China.” *Chinese Archaeology* 6: 190–194.
- LÍN Méicūn 林梅村 1992. „Sùtè wén mǎibì qì yǔ sīchóu zhī nǚ shàng de nǚnú màoyì 粟特文买婢契与丝绸之路上的女奴贸易 [Szogd nyelvű rabszolga-szerződések és a nőkkel való kereskedelem a Selyemúton].” *Wénwù* 文物 4: 49–54.
- LÍN Wùshū 林悟殊 1995. *Bōsī bàihuǒjiào yǔ gǔdài Zhōngguó* 波斯拜火教與古代中國 [A perzsa zoroasztrianizmus és a régi Kína]. Táiběi: Xīn Wénfēng Chūbǎn Gōngsī.
- LÍN Wùshū 林悟殊 2005. *Zhōnggǔ sān yí jiào biànzèng* 中古三夷教辨證 [Vizsgálatok a középkori három idegen vallás köréből]. Běijīng: Zhōnghuá Shūjú.
- LIU Ts’un-yan 1976. „Traces of Zoroastrian and Manichaean Activities in Pre-T’ang China.” In: LIU Ts’un-yan: *Selected Papers from the Hall of Harmonious Wind*. Leiden: E.J. Brill, 3–55.
- LIU, James T. C. 1985. „Polo and Cultural Change: From T’ang to Sung China.” *Harvard Journal of Asiatic Studies* 45/1: 203–224.
- LIU Ligang 2023. „An Analysis of the Success of Sogdian Commerce on the Silk Roads base on the Sogdian’s National Characteristics and Chinese Institutions from Perspective of Primary Sources (581-901).” *The International Conference on Interdisciplinary Humanities and Communication Studies* 2023: 336–347.
- LOMBARD-SALMON, Claudine 2004. „Les Persans à l’extrémité orientale de la route maritime (IIe A.E. -XVIIe siècle).” *Archipel* 68: 23–58.

- LURJE, Pavel B. 2010. *Iranisches Personennamenbuch. Band 11. Mitteliranische Personennamen. Faszikel 8. Personal Names in Sogdian Texts*. Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- MACKERRAS, Colin 1972. *The Uighur Empire According to the T'ang Dynastic Histories: A Study in Sino-Uighur Relations 744–840*. Canberra: Australian National University Press.
- MANO Eiji 間野英二 2008. „‘Shirukurōdo shikan’ saikō: Moriyasu Takao-shi no hihan ni kanren shite 「シルクロード史観」再考 — 森安孝夫氏の批判に関連して [A Selyemút történetéről alkotott elképzelések újragondolása — Moriyasu Takao kritikájával összefüggésben].” *Shirin* 史林 91/2: 116–136 [402–422].
- MARINOVA, Maria 2021. „Status of Women in Ancient Sogdian Society 古代粟特社会中女性的地位.” [Online elérhetőség: https://www.researchgate.net/publication/353890065_Status_of_Women_in_Ancient_Sogdian_Society_gudaisute_shehuizhongnuxingdedewei, utolsó megtekintés: 2024. szeptember 1.]
- MARSHAK, Boris 2001. „La thématique sogdienne dans l’art de la Chine de la seconde moitié du Vie siècle.” *Comptes rendus des séances de l’Académie des Inscriptions et Belles-Lettre, séances de l’année 2001*. Paris: [Diffusion de Boccard], 227–264.
- MARSHAK, Boris 2002. *Legends, Tales and Fables in the Art of Sogdiana*. [Appendix by Vladimir A. LIVŠIC.] New York: Bibliotheca Persica Press.
- MERTENS, Matthias 2019. „Did Richthofen Really Coin „the Silk Road”?” *The Silk Road* 17: 1–9.
- MORIYASU Takao 森安孝夫 2007. „Tōdai ni okeru Ko to Bukkyōteki sekai chiri 唐代における胡と仏教的世界地理 [A Táng-kori hú-k és a buddhista világ földrajza].” *Tōyōshi kenkyū* 東洋史研究 66/3: 506–538.
- MORRIS, James H. 2020. „A New Analysis of Persian Visits to Japan in the 7th and 8th Centuries.” *Journal of International and Advanced Japanese Studies* (University of Tsukuba) 12: 105–120.
- MORRIS, Lauren 2023. „Merchants and Nomads: Political and Economic Organization in Sogdiana and the Middle Syr Darya under the Kangju Confederacy.” In: Sitta VON REDEN (ed.) *Handbook of Ancient Afro-Eurasian Economies, Volume 3: Frontier-Zone Processes and Transimperial Exchange*. Berlin: De Gruyter, 145–270.
- NODA Jin 2019. „Development of Central Eurasian Studies in Japan during 2000–2015.” *Asian Research Trends* (New Series) 14: 31–53.
- PASHA ZANOUS, H. R. & M. Montazer ZOHOURI 2020. „Some Thoughts on the Iranian-Chinese Maritime Trade in Late Antiquity and during the Early Islamic Period.” In: Adelheid OTTO et al. (eds.) *Proceedings of the 11th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East. Vol. 2: Field Reports. Islamic Archaeology*. Wiesbaden: Harrassowitz, 547–557.
- PASHAZANOUS, H. R., M. Montazer ZOHOURI & T. AHMADI 2014. „Sea Trade between Iran and China in the Persian Gulf based on the Excavations of Sirāf City.” *Indian Journal of Economics and Development* 2/2: 6–13.
- PELLIOT, Paul 1903. „Le Sa-pao.” *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient* 3: 665–571.
- PELLIOT, Paul 1912. „Les influences iraniennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient.” *Revue d’histoire et de littérature religieuses* 1912: 97–119.
- PULLEYBLANK, Edwin G. 1952. „A Sogdian Colony in Inner Mongolia.” *T’oung Pao* 41/4-5: 317–356.

- PULLEYBLANK, Edwin G. 1992. „Chinese-Iranian Relations i: in Pre-Islamic Times.” In: Ehsan YARSHATER (Hg.) *Encyclopaedia Iranica*. V.4. Costa Mesa: Mazda Publishers, 424–431. [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-i>; utolsó megtekintés: 2024. október 5.]
- RIBOUD, Pénélope 2005. „Réflexions sur les pratiques religieuses désignées sous le nom de *xian 祆*.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 72–91.
- ROGERS, J. M. 1991 [2011]. „Chinese-Iranian Relations ii: Islamic Period to the Mongols.” In: Ehsan YARSHATER (Hg.) *Encyclopaedia Iranica*. V.4. Costa Mesa: Mazda Publishers, 431–434. [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-ii>; utolsó megtekintés: 2024. október 5.]
- RONG Xinjiang 2000. „The migrations and settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui and Tang.” *China Archaeology and Art Digest* 4/1: 117–163.
- RÓNG Xīnjiāng 榮新江 2001. *Zhōnggǔ Zhōngguó yǔ wàilái wénmíng* 中古中国与外来文明 [A középkori Kína és a külföldi civilizációk]. Běijīng: Sānlíán shūdiàn.
- RONG Xinjiang 2002. „The Migration and Settlements of the Sogdians in the Northern Dynasties, Sui, and Tang.” (Trans. Bruce DOAR) *China Archaeology and Art Digest* 4/1: 117–163.
- RONG Xinjiang 2006a. „The Sogdian Caravan as Depicted in the Relieves of the Stone Sarcophagus from Shi’s Tomb of the Northern Zhou.” *Chinese Archaeology* 6/1: 181–186.
- RONG Xinjiang 2006b. „Sogdians around the ancient Tarim Basin.” In: Matteo COMPARETTI, Paola RAFFETTA & Gianroberto SCARCIA (eds.) *Ērān ud Anērān: Studies presented to Boris Il’ič Maršak on the occasion of his 70th birthday*. Venice: Libreria Editrice Cafoscarina, 513–524.
- RONG Xinjiang 2009. „Further Remarks on Sogdians in the Western Regions.” In: Werner SUNDERMANN *et al.* (eds.) *Exegisti monumenta: Festschrift in Honour of Nicholas Sims-Williams*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 399–416.
- RONG Xinjiang 2013. *Eighteen Lectures on Dunhuang*. [Trans. Imre GALAMBOS] Leiden and Boston: Brill.
- RONG Xinjiang 2018. „Sogdian Merchants and Sogdian Culture on the Silk Road.” In: Nicola DI COSMO & Michael MAAS (eds.) *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*. Cambridge: Cambridge University Press, 84–95.
- RONG Xinjiang 2019. „The History of Sogdians in China.” In: Albert E. DIEN & Keith N. KNAPP (eds.) *The Cambridge History of China. Vol. 2. The Six Dynasties*, 220–589. Cambridge: Cambridge University Press.
- RONG Xinjiang 2023. *The Silk Road and Cultural Exchanges between East and West*. [Trans. Sally K. CHURCH *et al.*; ed. Sally K. CHURCH and Imre GALAMBOS] Leiden and Boston: Brill.
- RONG Xinjiang 2023a. „Sogdian Merchants and Sogdian Culture on the Silk Road.” [Trans. Flavia Xi FANG] In: RONG 2023: 359–375.
- RONG Xinjiang 2023b. „Currency on the Silk Road and the Sogdian Merchants.” [Trans. Sally CHURCH] In: RONG 2023: 376–387.
- RONG Xinjiang 2023c. „The Life of a Sogdian Leader on the Silk Road – A Rough Summary of the Images on Shi Jun’s Sarcophagus.” [Trans. TONG Yangyang 同楊陽] In: RONG 2023: 388–411.

- RÓNG Xīnjiāng 荣新江, HUÁ Rùn 华澜, ZHĀNG Zhìqīng 张志清 2005. *Sùtè rén zài Zhōngguó — lìshǐ, kǎogǔ, yǔyán de xīn tànsuǒ* 粟特人在中国—历史、考古、语言的新探索 [Szogdok Kinában: történelmi, régészeti, nyelvi vizsgálatások]. Běijīng: Běijīng Zhōnghuá Shūjú.
- RÓNG Xīnjiāng 荣新江 & ZHĀNG Zhìqīng 张志清 (eds.) 2004. *Cóng Sāmǎ'ěrgàn dào Cháng'ān — Sùtè rén zài Zhōngguó de wénhuà yíjì* 从撒马爾干到長安 — 粟特人在中國的文化遺跡 [Szamarkandtól Cháng'ānig: a szogdok nyomai a kínai kultúrában]. Běijīng: Běijīng Túshūguǎn.
- ROTSCHILD, Norman H. 2017. „Sumozhe Suppressed, Huntuo Halted: An Investigation into the Nature and Stakes of the Cold-Splashing Sogdian Festal Dramas Performed in Early Eighth Century Tang China.” *Frontiers of History in China* 1/2: 262–300.
- SCHAFER, Edward H. 1951. „Iranian Merchants in T'ang Tales.” In: Walter J. FISCHER (ed.) *Semitic and Oriental Studies Presented to W. Popper*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 403–422.
- SCHAFER, Edward H. 1985. *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T'ang Exotics*. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press. [1. kiad.: 1963.]
- SCHOTTENHAMMER, Angela 2016. „China's Gate to the Indian Ocean: Iranian and Arab Long-Distance Traders.” *Harvard Journal of Asiatic Studies* 76/1-2: 135–179.
- SHENKAR, Michael 2020. „The origin of the Sogdian civic communities (nāf).” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 63/3: 357–388.
- SHEPHERD, Dorothy G. & Walter B. HENNING 1959. „Zandanīj identified?” In: Richard ETTINGHAUSEN & Ernst KÜHNEL (Hrsgg.) *Aus der Welt der islamischen Kunst: Festschrift für Ernst Kühnel zum 75. Geburtstag am 26. 10. 1957*. Berlin: Gebr. Mann, 15–40.
- SHERIDAN, Daniel J. 2020. „From Cradle to Grave: Studies in Envoy Weijie's Account of Samarqand.” *ARAM* 32: 399–419.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas 1983. „Indian Elements in Parthian and Sogdian.” In: Klaus RÖHRBORN & Wolfgang VEENKER (eds.) *Sprachen des Buddhismus in Zentralasien. Vorträge des Hamburger Symposions vom 2. Juli bis 5. Juli 1981*. Wiesbaden: Harrassowitz, 132–141.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas 1996. „The Sogdian Merchants in China and India.” In: A. CADONNA & L. LANCIOTTI (eds.) *Cina e Iran da Alessandro Magno alla Dinastia Tang*. Firenze: Olschki, 45–67.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas 2001a. „Sogdian Ancient Letter 2.” In: Annette L. JULIANO & Judith LERNER (eds.) *Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwest China*. New York: Harry N. Abrams with The Asia Society, 47–49.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas 2001b. „The Sogdian Ancient Letter II.” In: M. G. SCHMIDT & W. BISANG (eds.) *Philologica et Linguistica: Historia, Pluralitas, Universitas. Festschrift für Helmut Humbach zum 80. Geburtstag am 4. Dezember 2001*. Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 267–280.
- SIMS-WILLIAMS, Nicholas & Geoffrey KHAN 2012. „Zandanīj Misidentified.” *Bulletin of the Asia Institute* 22: 207–213.
- SKAFF, Jonathan K. 1998. „Sasanian and Arab-Sasanian Silver Coins from Turfan: Their Relationship to International Trade and the Local Economy.” *Asia Major* (3rd series) 11/2: 67–115.

- SKAFF, Jonathan K. 2003. „The Sogdian Trade Diaspora in East Turkestan during the Seventh and Eighth Centuries.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 46/4: 475–524.
- SKAFF, Jonathan K. 2019. „Slavery and Foreign Slaves at Turfan during the Gaochang Kingdom.” In: Müller SHING, Thomas O. HÖLLMANN & Sonja FILIP (eds.) *Early Medieval North China: Archaeological and Textual Evidence*. Wiesbaden: Harrassowitz, 283–300.
- SOFUKAWA Hiroshi 曾布川寛 & YOSHIDA Yutaka 吉田豊 (eds.) 2011. *Sogudo-jin no bijutsu to gengo* ソグド人の美術と言語 [A szogdok művészete és nyelve]. Kyoto: Rinsen shoten.
- SUN Fuxi 孫福喜 2005. „Investigations on the Chinese Version of the Sino-Sogdian Bilingual Inscription of the Tomb of Lord Shi.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 47–55.
- SUN Wujun & YANG Yuhan 2021. „The Sogdians burial beds in China.” In: *Сүздиёна-унак йўлиниг юраги / Sogdia: The heart of the silk road / Согдиана-сердце шелкового пути*. Toshkent: Silk Road Media, 460–486.
- TASHAKORI, Abbas 1974. *Iran in Chinese Dynastic Histories* (M.A. thesis, Australian National University, Canberra).
- TROMBERT, Éric 2000. „Textiles et tissus sur la Route de la Soie. Eléments pour une géographie de la production et des échanges.” In: M. COHEN, J.-P. DRÈGE & J. GIÈS (eds.) *La Sérinde, terre des échanges. Art, religion, commerce du I^{er} au X^{ème} siècle. Actes du colloque international. Galeries nationales du Grand Palais, 13-14-15 février 1996*. Paris: La Documentation Française, 107–120.
- TROMBERT, Éric 2003. „Un sujet d’actualité: les Sogdiens en Chine des Han aux Tang.” *Études chinoises* XXII: 231–241.
- TAKAKUSU Junjirō 高楠順次郎 & WATANABE Kaigyoku 渡邊海旭 (eds.) 1924–1932. *Taishō shinshū daizōkyō* 大正新修大藏經. Tōkyō: Taishō Shinshū Daizōkyō kankōkai. [Online elérhetőség: <http://tripitaka.cbeta.org>]
- TAKAKUSU Junjirō (ford.) 1928. „Le voyage de Kanshin en Orient (742-754) par Aomi-no Mabito Genkai (779).” *Bulletin de l’École française d’Extrême-Orient* 28/3: 441–472.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2002 (2004). *Histoire des marchands sogdiens*. [Bibliothèque de l’IHEC-XXXII] Paris: Collège de France et Institut des hautes études chinoises.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2004. „Sogdian trade.” *Encyclopedia Iranica* [Online elérhetőség: <https://www.iranicaonline.org/articles/sogdian-trade>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 27.]
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2005. *Sogdian Traders: A History*. [Trans. James WARD] Leiden and Boston: Brill.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne 2006. „Chinese-Iranian Relations xiii. Eastern Iranian Migrations to China.” *Encyclopedia Iranica* [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/chinese-iranian-xiii>; utolsó megtekintés: 2024. október 5.]
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne & Éric TROMBERT 2004. „Des Chinois et des Hu: Migrations et intégration des Iraniens orientaux en milieu chinois durant le haut Moyen Âge.” *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 59/5-6: 931–969.
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne & Éric TROMBERT 2005. *Les Sogdiens en Chine*. Paris: École française d’Extrême-Orient.

- VALENSTEIN, Suzanne G. 2014. *Cosmopolitanism in the Tang Dynasty: a Chinese Ceramic Figure of a Sogdian Wine-Merchant*. Los Angeles: Bridge21Publications.
- WÁNG Dīng 王丁 2019. „Hú míng shì lì 胡名释例 [Példák a nyugati barbár nevek magyarázatára].” *Tonkō shahon kenkyū nembō* 敦煌寫本研究年報 13: 99–132.
- WANG Ding 2020. „The Sogdian envoy Maniach and his namesakes in China.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 73/2: 187–197.
- WANG Gungwu 2013. *The Nanhai Trade: Early Chinese Trade in the South China Sea*. Singapore: Eastern University Press.
- WÁNG Ruì 王睿 2016. *Tángdài sùtè rén huàhuà wèntí shùlùn* 唐代粟特人华化问题论述. Běijīng: Shèhuì Kēxué Wénxiàn Chūbǎnshè.
- WANG Yang 2023. *From Samarkand to Chang'an – The Regionality of Sogdian Cultural Identity during the Tang Dynasty* (PhD diss., University of Nottingham, UK).
- WATSON, William 1983. „Iran and China.” In: Ehsan YARSHATER (ed.) *The Cambridge History of Iran*. Vol. 3(1). Cambridge: Cambridge University Press, 537–558.
- WEN Xin 2016. „What's in a Surname? Central Asian Participation in the Culture of Naming in Medieval China.” *T'ang Studies* 34: 73–98.
- WEN Xin 2023. *The King's Road: Diplomacy and the Remaking of the Silk Road*. Princeton: Princeton University Press.
- WERTMANN, Patrick 2015. *Sogdians in China: An archaeological and art historical research based on tomb finds and historical texts from the 3rd to the 10th century AD*. Darmstadt: Verlag Philipp von Zabern.
- WERTMANN, Patrick, Mayke WAGNER & Pavel TARASOV 2017. „Sogdian careers and families in sixth- to seventh-century northern China: a case study of the Shi family based on archaeological finds and epitaph inscriptions.” *The History of the Family* 22/1: 1–33.
- WU Hung 2002. „A Case of Cultural Interaction: House-shaped Sarcophagi of the Northern Dynasties.” *Orientalia* 34/5: 34–41.
- YAMAMOTO Tatsurō 山本達郎 & IKEDA On 池田温 1986–87. *Tunhuang and Turfan Documents Concerning Social and Economic History III: Contracts (A): Introduction and Texts*. Tokyo: Toyo Bunko.
- YAMASHITA Shōji 2020. „Sogdians in the Maelstrom of War: Sogdians during the Period of Division in North China in the Sixth Century as Depicted in Chinese-Language Epitaphs.” *Acta Asiatica* 119: 91–109.
- YANG Jidong 1998. „Replacing *hu* with *fan*: A Change in the Chinese Perception of Buddhism during the Medieval Period.” *Journal of the International Association of Buddhist Studies* 21/1: 157–170.
- YANG Junkai 杨军凯 2005. „Carvings on the Stone Outer Coffin of Lord Shi of the Northern Zhou.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 21–45.
- YÁNG Jūnkǎi 楊軍凱 2014. *Běizhōu Shǐ Jūn mù* 北周史君墓 [Shi Jun Tomb of the Northern Zhou Dynasty]. Běijīng: Wénwù Chūbǎnshè.
- YANG Shao-yun 2009 [2020]. „The Semantic Context of Word Play with the Label Hu 胡 in Anecdotes about the Tang.” [Online elérhetőség: https://www.academia.edu/8605630/The_Semantic_Context_of_Word_Play_with_the_Label_Hu_%E8%83%A1_in_Anecdotes_About_the_Tang; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 15.]
- Yáo Chóngxīn 姚崇新 2007. „Zhōnggǔ shíqī Bā-Shǔ dìqū de sùtèrén zōngjì 中古时期巴蜀地区的粟特人踪迹 [A szogdok nyomai a középkori Bā-Shǔ területén].” *Xīyù wénshǐ* 西域文史 2: 169–182.

- YÁO Chóngxīn 姚崇新 2009. „Zhōnggǔ shíqī xīnán dìqū de sùtèrén, bōsī rén zōngjì 中古时期西南地区的粟特、波斯人踪迹.” *Biānjiāng Mínzú Kǎogǔ yǔ Mínzú Kǎogǔxué Jíkān* 边疆民族考古与民族考古学集刊 1: 104–125.
- YE Yiliang 2010. „Introductory Essay: Outline of the Political Relations between Iran and China.” In: Ralph KAUZ (ed.) *Aspects of the Maritime Silk Road: From the Persian Gulf to the East China Sea*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 3–6.
- YOSHIDA Yutaka 吉田豊 1989. „Sogudo-go zatsuroku ソグド語雑録, II [Szogd miscellanea II].” *Oriente* オリエント 31/2: 165–176.
- YOSHIDA Yutaka 吉田豊 2003a. „On the Origin of the Sogdian Surname Zhaowu 昭武 and Related Problems.” *Journal Asiatique* 291/1-2: 35–67.
- YOSHIDA Yutaka 2003b. „Translation of the contract for the purchase of a slave girl found at Turfan and dated 639.” *T'oung Pao* 89/1-3: 159–161.
- YOSHIDA Yutaka 2005. „The Sogdian Version of the New Xi'an Inscription.” In: DE LA VAISSIÈRE & TROMBERT 2005: 57–72.
- YOSHIDA Yutaka 2006. „Personal Names, Sogdian i. in Chinese Sources.” [Online elérhetőség: <https://iranicaonline.org/articles/personal-names-sogdian-1-in-chinese-sources>; utolsó megtekintés: 2024. július 20.]
- YOSHIDA Yutaka 2021. „The Sogdian Merchant Network.” In: David LUDDEN (ed.) *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. New York: Oxford University Press, 2020. [Online elérhetőség: <https://oxfordre.com/asianhistory>; utolsó megtekintés: 2024. október 3.]
- YOSHIDA Yutaka 2022. „Three Scenarios for the Historical Background of the Xi'an Sino-Pahlavi Inscription – Post-Sasanian Zoroastrian Traders?” In: D. G. TOR & INABA Minoru (eds.) *The History and Culture of Iran and Central Asia from the Pre-Islamic to the Islamic Period*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press, 73–92.
- YOSHIDA Yutaka & KAGEYAMA Etsuko 2005. „Sogdian names in Chinese characters, Pinyin, reconstructed Sogdian pronunciation, and English meanings.” In: Valerie HANSEN 2005: 305–306.
- YOSHIDA Yutaka & MORIYASU Takao 1988. „Kikushi Kōshōkoku jidai Sogudo bun jodorē baibai monjo 麹氏高昌国時代ソグド文女奴隷売買文書 [A Qu-család által uralt Gāochāng idejéből származó, szogd nyelvű dokumentum egy rabszolgálat megvásárlásáról].” *Nairiku Ajia gengo no kenkyū* 内陸アジア言語の研究 [Studies on the Inner Asian languages] 4: 1–50.
- ZHANG Guangda 1994. „La Chine de l'autre.” *Études chinoises* XIII/1–2 [*Mélange de sinologie offert à M. J. Gernet*]: 203–219.
- ZHĀNG Xiǎoguì 张小贵 2010. *Zhōnggǔ huáhuà xiānjiào kǎoshù* 中古华化祆教考述 [Tanulmányok a középkori, sinizálódott zoroasztrianizmusról]. Běijīng: Wénwù Chūbǎnshè.
- ZHANG Xiaogui 2022. „Sogdian Religion Along the Silk Road. Variations of Zoroastrianism in Medieval China.” In: LIU Xinru (ed.) *World of the Ancient Silk Road*. London and New York: Routledge, 452–464.
- ZHANG Zhan 2018. „Sogdians in Khotan.” *The Silk Road* 16: 30–43.
- ZHAO Feng & WANG Le 2013. „Glossary of Textile Terminology (Based on the Documents from Dunhuang and Turfan).” *Journal of the Royal Asiatic Society* 23/2: 349–387.

A FŰSZER-SZIGETEK A TENGERI SELYEMÚTON: A SZEGFŰSZEG ÉS A SZERECSENDIÓ KORAI KERESKEDELME

PARTI GÁBOR¹

The Hong Kong Polytechnic University

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a szegfűszeg, a szerecsendió és a szerecsendió-virág premodern kereskedelmét igyekszik bemutatni, elhelyezve azt a tengeri Selyemút történeti kontextusában. A három anyag kereskedelmét terjedésük útján vizsgálom, elsősorban a gazdaságukban érintett felek írott anyagaira támaszkodva. A fűszerek esetében releváns szövegek többek között orvosi és farmakognóziai munkák, földrajzi és gazdaságföldrajzi írások, valamint utazók és kereskedők feljegyzései. Munkám során európai, valamint klaszszikus arab és kínai forrásokra koncentrálok. A fűszerek kultúrtörténetének feldolgozásakor különös tekintettel leszek a legkorábbi írásos említésekre, azok kontextusaira, és azokra a középkori forrásokra is, amelyek a tengeri Selyemút fejlődése tekintetében kritikus időszakokban születtek.

A fűszerekről szóló korabeli ismereteken kívül neveiket is megvizsgálom, mivel a különböző nyelvekben meglévő szavak és az azok mögött meghúzódó etimológiai információk az anyagok terjedésének útjára és mikéntjére is rávilágíthatnak. Szótörténeti szempontból részletesen a magyar, angol, arab és kínai neveket igyekszem megmagyarázni, kitérve egyéb kapcsolódó vagy különösen érdekes esetekre is. Végül, a két fűszer neveinek mai kiterjedését áttekintve, megpróbálom térképre vinni korai szétterjedésüket. Röviden tehát, a botanikai és földrajzi realitásokat szem előtt tartva, a történelmi eseményeket értelmezve és a nyelvi bizonyítékokat áttekintve szeretném a fűszerek hosszú útját bemutatni.

¹ Email: gabor.parti@connect.polyu.hk.

Manapság mind a szegfűszeg, mind a szerecsendió globálisan ismert fűszer és bár mindkettő terjedése az ókorig visszakövethető, különösen említésre méltó az a tény, hogy egészen a 18. század második feléig mindkét fűszer csak az indonéz szigetvilág egy távoli szegletében termett. A többi fűszernövény elérhetőségéhez képest ez a két növényi anyag volt a korai fűszerkereskedelem logisztikailag legtávolabbi árucikke, ennek ellenére mind a szegfűszeg, mind a szerecsendió és „virága” felkapott árucikk volt – főleg a késő középkorban – és Európától Ázsiáig máig népszerű aromatikum.

A szegfűszeg és a szerecsendió kezdetben a helyi ausztronz kereskedelmi útvonalak évezredes árucikke volt, majd a regionális kereskedelem áramlatain fokozatosan terjedve lett ismert. Különleges illata és aromája, valamint vélt és valós gyógyhatásai révén a két fűszer hamar a Fűszer-szigetek (Maluku-szigetek) legkeresettebb természeti kincsévé vált, és beszerzésére az Óvilág különböző civilizációi fektettek energiát. Ezenfelül, a fűszerkereskedelem a premodern gazdaság egyik jól jövedelmező motorja is volt, és a bőséges anyagi haszon reményében az érdekelt közösségek és államok közül többen is bizonyos árak, s kimondottan e két földrajzilag kezdetől izolált árucikk kontrolljára, monopóliumára tettek kísérleteket. A szegfűszeg és a szerecsendió utáni vágy miatt Arábiától Kínáig hajók sora indult útnak, hogy az indiai és délkelet-ázsiai kikötők fűszerpiacait felkeressék, és tengerjáró hajóik raktereit megtöltsék. Végül az eredetileg főleg borsért és fahéjért Keletre induló európai felfedezőutak is a Fűszer-szigetekért folyó versenyben érték el tetőpontjukat. Az európai tengeri hatalmak közt itt javában zajló rivalizálás alapjaiban rengette meg a régió történelmét. Az európai „fűszer-verseny” a globális gazdaságtörténet egyik meghatározó korszaka (kb. késő 15–17. sz.); szorosan ide kapcsolódik az első nyílt részvénytársaságok megalapítása,² az első értéktőzsde megnyitása,³ és a kelet-indiai társaságokból kialakuló gyarmatbirodalmak kiépülése is.

A továbbiakban rövid áttekintést nyújtok a tengeri Selyemútról (2), majd rátérek a fűszerek és a fűszerkereskedelem témájára (3), végül részletesen bemutatom a szegfűszeget (4) és a szerecsendőt és szerecsendió-virágot (5): a rövid fitogeográfiai (növényföldrajzi) ismertető után mindkét esetben megvizsgálom az adott növény kultúrtörténetét és elnevezéseit.

Az idegen szavak tudományos átírásakor a szakirodalomban általánosan használt konvenciókat követem: arab, perzsa, héber: Brill; kínai: *pinyin*;

² A Holland Kelet-indiai Társaság (Vereenigde Oostindische Compagnie, VOC) hivatalosan 1602-ben lett megalapítva és több rivalizáló németalföldi társaságot egyesített; a vállalatra ma a történelem egyik első részvénytársaságként tekintünk (Ferguson 2008: 128–136).

³ A Holland Kelet-indiai Társaság részvényeinek adás-vételére 1611-ben Amszterdamban nyílt az első értéktőzsde, történetét egy közgazdász-történész tollából lásd: Petram 2014.

szanszkrit: IAST; egyéb nyelveknél a forrásban használt alakokat adom meg. Kivételt képeznek a magyarban jól ismert tulajdonnevek, például Ramszesz, Kairó, Sziám. Az etimológiai értekezéseknél a szavakat dőlttel szedem, tehát például bors, amikor a fűszerről írok, de *bors*, amikor a 'bors' jelentésben álló magyar szóról van szó. Néhány helyen a kínai szavak írásjegyeinek szó szerinti jelentéseit is megadom, ezeket szögletes zárójelbe teszem: pl. *hújiāo* 胡椒 [barbár-bors] 'bors'.

2. A tengeri Selyemút

2.1. Kutatási megközelítések

Történettudományi szempontból a tengeri Selyemút kifejezés alapvetően a premodern indiai-óceáni és csendes-óceáni világot összekapcsoló kereskedelmi útvonalak és kulturális kölcsönhatások rendszereire utal, ideértve az Arábiát, Kelet-Afrikát és Indiát összekötő indiai-óceáni kereskedelmi hálót, valamint a dél-kínai partokat Délkelet-Ázsiával összekötő hálózatokat is. Tágabb értelemben a fogalom a Kelet és Nyugat közötti történelmi – főként tengereken zajló – gazdasági és kulturális kapcsolatok egész kérdéskörére utal, beleértve a Mediterráneum térségét és azt az Indiai-óceánnal összekötő közel-keleti régiót is.

A szárazföldi Selyemúttal egyetemben,⁴ ez az óriási, kelet-nyugati irányú tengeri kereskedelmi és kulturális komplexum nemcsak különféle civilizációk egymással való kölcsönhatásainak, egymásra ható befolyásainak volt a színtere, de egyben az egész globalizált világ kialakulásának egyik fontos helyszíne is volt.⁵ Ebből kifolyólag vizsgálhatunk globális folyamatokat (pl. a buddhizmus vagy az iszlám terjedése), regionális csomópontokat (pl. kínai kikötők szerepe a dél-kínai-tengeri kereskedelemben), vagy éppen lokális helyszíneket is (pl. egy hajóroncs rakományának a vizsgálata); ez a tagolás jól észrevehető a tengeri Selyemutat tárgyaló frissebb publikációkban is.⁶

A nagy térbeli kiterjedés voltán a témában érdekeltek általában egy vagy két adott régióhoz, nyelvhez, kultúrához, valláshoz, esetleg tárgyi emlékekhez kapcsolódóan, korszakonként vizsgálják a tengereken áthidaló emberi aktivitást. Ily módon, viszonylag jól körülhatárolható kutatási területek ala-

⁴ A Selyemutak rövid összefoglalásához lásd Felföldi 2009.

⁵ Az indiai-óceáni világ átfogó történetét Philippe Beaujard dolgozta fel egy monumentális műben, lásd Beaujard 2019.

⁶ Lásd pl.: Billé *et al.* 2022.

kultak ki a rendelkezésre álló írott források és régészeti leletek nyomán. Gazdaságtörténeti szempontból ilyen többek között az ókori római-indiai kereskedelem,⁷ a középkori arab/muszlim hajózás az Indiai-óceánon,⁸ az ókori és középkori dél-indiai birodalmak befolyása Délkelet-Ázsiára, különösen a Cōla⁹ expedíciók,¹⁰ a Maláj-félsziget közvetítő szerepe a tengeri Selyemút mentén,¹¹ az európai gyarmatosítás előtti indonéz szigetvilág kereskedelmi körei,¹² a császárkori Kína hűbér-kereskedelmi rendszere, különösen a Sòng–Song (960–1279) és Yuán–dinasztiák 元 (1271–1368) alatt,¹³ és még sorolhatnánk. Mindegyik említett témakör terjedelmes szakirodalommal rendelkezik és a bölcsészettudományok szinten minden ága hozzásegített minket az itt működő tengeri kereskedelem alapos megismeréséhez és megértéséhez, legyen az a történetírás, régészet, nyelvészet, vallástudomány, művészettörténet vagy néprajz.

A fentiek közül kiemelendő két témakör mint a manapság vitathatatlanul legnépszerűbb területek. Az egyik az ókori indiai-óceáni kereskedelem vizsgálata Rómával a fókuszban klasszikus latin és görög források mentén, a másik pedig a keleti térség Kína-centrikus vizsgálata, amely a kínai kikötővárosok és az adott időszaknak megfelelő hatalmi háttér szerepét elemzi a regionális, kelet- és délkelet-ázsiai tengeri kereskedelemben, elsősorban kínai forrásokra támaszkodva. E második témakör kezdetei a modern történetírásban részben Wang Gungwu 1958-as tanulmányában keresendők, és a tanulmány címe után sokszor a „*Nanhai* kereskedelem”¹⁴ kifejezés is megjelenik. A két témakör valamelyest a Selyemutak klasszikus korszakának két „végpontját” is reprezentálja.

Véleményem szerint a fentiekből kitűnik, hogy a témakör két nagy részre osztható: az Arábia környékét, Kelet-Afrikát, a perzsa partokat és Indiát érintő nyugati kereskedelmi körre, valamint az Indiát, Délkelet-Ázsiát és Kínát

⁷ Legújabbban: Sidebotham 2011; McLaughlin 2014; Mathew 2017; De Romanis 2020.

⁸ Hourani 1975; Agius 2005.

⁹ Ejtisd: Csóla, az angol szakirodalomban általában Chola, i. sz. 9–13. századi dél-indiai dinasztia és birodalom, különösen erős befolyással a Bengáli-öböl menti területekre és Szumátrára.

¹⁰ Coedès 1975; Hall 1985; Kulke, Kesavapany & Sakhuja 2009.

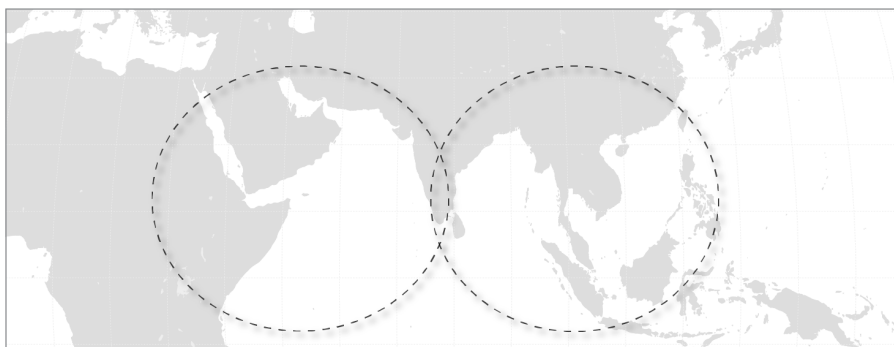
¹¹ Wheatley 1961; Jacq-Hergoualc’h 2002.

¹² Wolters 1967; Donkin 2003; Hoogervorst 2013.

¹³ Wang 2003; Kang 2012; Antony & Schottenhammer 2017.

¹⁴ Az angol szakirodalomban *Nanhai trade*, a Dél-kínai-tenger kínai neve (*Nánhǎi* 南海 ‘Déli-tenger’) után. Wang Gungwu (2003: vii) így ír: „A Dél-kínai-tenger az ázsiai, kelet-nyugati irányú árukereskedelemnek és eszmék terjedésének volt a fő útvonala. Ez volt a második selyemút. Vizei és szorosai olyanok voltak, mint Közép-Ázsia homokos hágói, kikötői a karavánszerájok voltak. A [tenger] a dél-kínaiak számára az lett, ami az észak-kínaiaknak a Jádé Kapun túli vidék.”

összekötő „háromszög” mentén kialakult keleti körre. A választóvonal tehát India, amely nemcsak a tengeri Selyemút keleti-nyugati irányultságú tengelyének közepén helyezkedik el földrajzilag, de a korai periódusokban mindkét oldal végpontja is volt: Dél-India kezdetben egyfajta átrakodóhelyként működve kötötte össze a nyugati és keleti tengeri szakaszokat, és ennek következtében az egymásról szóló híradások csomópontjaként is funkcionált. Megemlítendő még, hogy a szakirodalomban az itt fentebb definiált nyugati körre sokszor az „indiai-óceáni világ”, „indiai-óceáni kereskedelem” kifejezések használatosak, útvonalaira utalva pedig hagyományosan a Füszerút kifejezéssel élünk. A tengeri Selyemút kifejezés inkább a keleti körre vonatkozik, vagy tovább pontosítva, az elnevezés a keleti kört – és Kínát – mindig magában foglalja (vö. 1. kép).



1. kép A tengeri Selyemút nyugati és keleti köre

A fenti felosztás természetesen inkább egy elméleti absztrakció, mintsem tényleges földrajzi tagolás, és amolyan kapaszkodóként szolgál a régi tengeri Selyemút koncepciójának mentális térképünkben való elhelyezéséhez. Mint minden történelmi, politikai és gazdasági szempontok mentén vett térbeli rendezés, ez is csupán egy leegyszerűsített képzet, de úgy gondolom, hogy jó kiindulópont a továbbiakhoz. A földrajzi realitásokat egy következő szakaszban tárgyalom.

Meg kell jegyeznünk, hogy a két fent említett területhez képest Délkelet-Ázsia kissé elhanyagolt. Ennek egyik oka, hogy a trópusi klíma miatt az írásos emlékek itt sokkal kisebb mértékben maradtak fenn, a szerves anyagok, mint a fa vagy a papír egyszerűen nem viselik jól a hosszú évszázadokat. A legtartósabb ázsiai médium a pálmalevél (jávai *lontar*), amely Nepáltól Baliig minden hindu és buddhista hagyományban használatos és bár folyamatos másolást igényel, megfelelő kezelés mellett évtizedekig olvasható. Ennek ellenére a trópusokon a páratartalom és a papírnyűvő kártevők nem teszik lehetővé az olyan régi felfedezéseket, mint a kairói *geniza*

gyűjtemény,¹⁵ vagy a dūnhuángi 敦煌 kéziratok,¹⁶ amelyeknek a sivatag és a szárazság megkegyelmezett. A filológiai szempontból igen korlátozott számú pálmalevél kéziratok mellett¹⁷ az ókori és középkori tengeri Délkelet-Ázsia az epigráfokból (kőfeliratokból) és a térséggel érintkező idegenek írott anyagaiból ismerhető meg. Az európaiak érkezése előttről elsősorban arab és kínai forrásaink vannak; helyi, maláj nyelvű krónikák például csak kb. a 16. századtól kezdve érhetőek el.

Összefoglalva, kutatási szempontból számos nagyobb részre osztható a téma és mivel a témakör tüzetes vizsgálata mély tudományos előképzettséget, széles történelmi ismereteket és sokféle nyelvi készséget kíván, így viszonylag kevesen foglalkoznak átfogóan az „egész” régi tengeri Selyemút történelmével.¹⁸

2.1.1. Terminológia

A „tengeri Selyemút” a közismertebb szárazföldi Selyemút tengeri párja, ugyanakkor önálló földrajzi, kereskedelmi és történelmi entitásként viszonylag új fogalom a modern regionális és világtörténetírásban. Maga az elnevezés több szempontból is problémás, de a szárazföldi Selyemúttal való párhuzamba állítás kétségtelenül az utóbbi kultúrtörténeti és gazdasági jelentőségét is szeretné megidézni. A kifejezés gyakorlatilag egy újabb, Ázsia-központú és legújabban sinocentrikus elnevezés, amely az indiai-óceáni tengeri kereskedelmet tárgyalja, ám elsősorban keleti szemszögből.

Az első említés Emmanuel-Édouard Chavannes (1865–1918) francia sinológus tollából származik, aki 1903-ban hivatkozott egy bizonyos tengeri útvonalra („la voie de mer”), amelyen kínai selyem érkezett Európába dél-ázsiai kikötőkön keresztül.¹⁹ Ettől függetlenül, az elnevezést az 1970-es, ’80-as évektől kezdve japán és kínai szerzők kezdték el használni, először Misugi Takatoshi 三杉隆敏 (1929–), aki kerámiák távolsági kereskedelmével foglalkozott és 1968-ban publikálta tanulmányát – *Umi no Shiruku Rōdo*

¹⁵ A kairói Ben Ezra zsinagógából származó *geniza* („rejtekhely”) az i. sz. 6–19. század között készült kb. négyszázezer héber, arab, és arámi nyelvű kéziratból álló gyűjtemény.

¹⁶ A dūnhuángi 敦煌 Mògāo-barlangok (*Mògāokū* 莫高窟) kb. 4–11. századi kézirateit Stein Aurél „fedezte fel” 1907-ben.

¹⁷ Ilyen fennmaradt kézirat például az ójávai nyelven írt elbeszélő verses próza, a *Nagarakrtāgama* (1365), ami a Majapahit Birodalomról (1292–1527) való ismereteink egyik fő forrása.

¹⁸ A legfrissebb nagy átfogó, *longue durée* történetiszemléletű kiadvány a tengeri Selyemútról Gunn 2021.

¹⁹ Chavannes 1903: 233; Sen 2023: 1064.

o motomete: Tōzai yakimono kōshō-shi 海のシルクロードを求めて: 東西やきもの交渉史 [A tengeri selyemút nyomában: Kelet-nyugati kerámia-kapcsolatok története] – ahol a Selyemutat egy angolból átvett kifejezés (*Shiruku Rōdo* シルクロード) jelöli.²⁰

Fontos tudni, hogy az újabb keletű angol nyelvű szakirodalomban a *Maritime Silk Road* terminus túlnyomó részben a „21. századi tengeri Selyemút” (*21st Century Maritime Silk Road*) projektre utal, amely egy kínai gazdaságstratégiai kezdeményezés, az Egy Övezet Egy Út (*One Belt One Road; OBOR*) program, vagy újabb nevén Út és Övezet Kezdeményezés (*Belt and Road Initiative; BRI*) keretein belül (ahol a *road* szó jelöli a tengeri beruházásokat). A programot 2013-ban Xi Jinping 习近平, a Kínai Kommunista Párt (KKP) főtitkára jelentette be, és azóta is a kínai nemzetstratégia kulcsfontosságú fókuszát képezi. Az elnevezés történetét, az elnevezés mögött meghúzódó mai kínai állampárt által diktált politikai-gazdasági célokat, az ennek némiképp alárendelt akadémiai erőfeszítéseket és az ezekből eredő ellentmondásokat Tansen Sen tárgyalja részletesen.²¹

Magyarul a tengeri Selyemút terminus első szavát kisbetűvel szokás írni, utalva arra, hogy a fogalom a Selyemút tengeri ágára, szakaszaira vonatkozik és ily módon része a Selyemút fogalomnak. Ezzel szemben számos olyan publikáció létezik, melyeknek címében a Selyemút kifejezés szerepel, de egyáltalán nem taglalják a Selyemút tengeri részét, vagy csak érintőlegesen utalnak rá.²² Jelen írásban a tengeri Selyemút mint kereskedelmi rendszerek és kulturális kölcsönhatások összessége, a szárazföldi Selyemútnak nem annyira részét, hanem inkább párját képezi.

2.2. Történelmi, gazdasági, és kulturális jelentősége

A tengeri Selyemút, mint az Óvilág egyik legfontosabb útvonalhálózata, egymástól távoli civilizációkat kötött össze hosszú évszázadokon át, így teret adva különböző kereskedelmi, nyelvi és kulturális kölcsönhatásoknak. Kikötőiben nem csupán nyersanyagok és kész árucikkek – selyem, porcelán, drágakövek, illatszerek – cseréltek gazdát, hanem személyek és közösségek vándorlásának, vallások és eszmék terjedésének, valamint tudományos ismeretek és technológiai újítások áramlásának is fontos színtere volt. Bár jelen írás csak a tengeri útvonalakra koncentrál, nem szabad elfelejteni, hogy

²⁰ Sen 2023: 1064.

²¹ Lásd Sen 2023.

²² Lásd például néhány frissebb kiadványban: Hansen 2012; Frankopan 2012; Xia 2024.

a szárazföldi Selyemúttal egybefonódva a két hálózat egymást kiegészítve egy dinamikusan változó, organikus rendszert alkotott.²³

Az egyik lényeges különbség a két kapcsolatrendszer között, hogy szállítmányozás szempontjából kereskedelem nagyja a tengereken zajlott. Az ókortól kezdődően a hajózás fejlődésével fokozatosan egyre egyszerűbb és könnyebb lett tetemes árumennyiségeket vízen mozgatni (a teherszállítás nagy része a 21. században is az óceánokon zajlik), és a nem romlandó áruk nagy része – pl. porcelán vagy a fűszerek – hajók rakterében utaztak. Az Indiai-óceán nyugati partjai mentén először az arab és perzsa hajózás dominált, keleten pedig a szigetvilágban otthonos malájok és egyéb ausztronéz népek hódították meg először a hullámokat; ők lettek a tengeri átjárók első kormányosai, fuvarozói és kereskedői.

A 16. század elején, az európaiak megjelenésével rövidesen az Újvilág áruai is megjelentek, és bizonyos új növények azonnal nagy népszerűsége tettek szert (pl. csilipaprika, földimogyoró).²⁴ Az Amerika és az Óvilág között lezajlott „kolumbuszi csere”²⁵ analógiáján akár úgy is hivatkozhatunk a fent említett folyamatokra, mint „indiai-óceáni csere”. Így került bors a rómaiakhoz, így utaztak muszlim kereskedők Guǎngzhōu-ba 廣州 (Kanton) és így jutott el a hinduizmus Jávára és Balira. Így történhetett meg az is, hogy a kínai császár udvarába – egy Bengálban állomásozó malindi küldöttség jóvoltából – egy élő zsiráf került az 1400-as évek elején (2. kép).²⁶

A tengeri Selyemút történelmi jelentősége abban áll, hogy a kereskedelmi kapcsolatok mellett nyelvi, etnikai és vallási kölcsönhatásokról is beszélhetünk, amelyek maradandó nyomokat hagytak az óceánok peremén tevékenkedő és vándorló közösségeken. Ennek eredménye például a maláj-polinéz nyelvű népesség Madagaszkáron, a kevert kínai-maláj eredetű *peranakan*²⁷ lakosság Szingapúrban, vagy éppen a muszlim indonézek szerte a szigetvilágban.

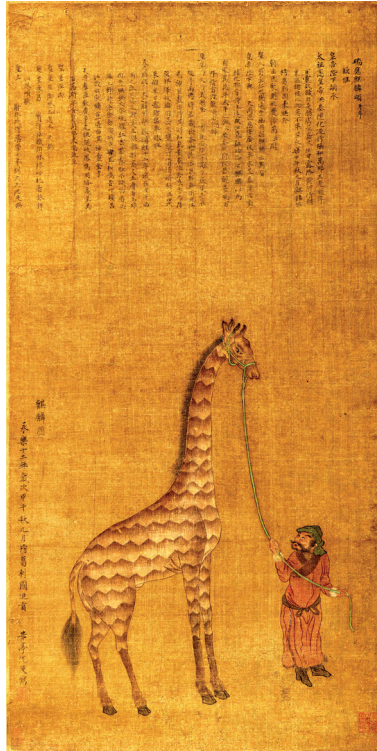
²³ A Selyemút szakirodalma igen terjedelmes, de kiemelném a fennmaradt szövegtöredékek alapján a Selyemutak hétköznapijait tárgyaló Valrie Hansen munkáját (2012) és Peter Frankopan (2012) populárisabb, ismeretterjesztő jellegű könyvét.

²⁴ A csilipaprika a 15. században körülbelül 50 év alatt meghódította az Óvilágot, először a portugáloknak köszönhetően, majd a már évszázadok óta működő indiai fűszerpiacokról szétterjedve. Magyarországra oszmán közvetítéssel került, vö. a *törökbors* 'pirospaprika' szavunk. A csili különleges abból a szempontból, hogy szinte bárhol meghonosodik és megterem, így sosem lett drága egzotikus fűszer. A csili kultúrtörténetéről Kínában lásd Dott 2020.

²⁵ Az újonnan felfedezett Amerika, Európa és Afrika közötti háromszögű folyamat: áruk, nyersanyagok, rabszolgák, növények, állatok és betegségek rohamos terjedése; az angol szakirodalomban *Columbian exchange*.

²⁶ A zsiráf történetéről lásd Church 2004.

²⁷ *Peranakan*, malájul kb. 'leszármazott; utód', a dél-kínai ősökre utalva.



2. kép Shěn Dù 沈度 (1357–1434) *Ruìyìng qílín tú* 瑞應麒麟圖 („Szerencsét jelző egyszarvú”) (angol címe: „Ajándék zsiráf kísérvél”) (részlet). Philadelphia Museum of Art https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tribute_Giraffe_with_Attendant.jpg

A kulturális kölcsönhatások a közösségek rituális és tárgyi kultúrájára is hatással voltak, és így nemcsak a rómaiak által oly kedvelt indiai feketeborsról vagy a kínai selyemről beszélhetünk mint távoli luxuscikkről, de egyéb – néhol meglepő – összefüggéseket is találhatunk. Ilyenek például az indi-aiak, kínaiak és portugálok által is áhított timori szantálfa sikertörténete,²⁸ a perzsa kerámiákat idéző, tömeggyártott kínai porcelánnal megrakott, majd a Jáva-tengeren elsüllyedt arab kereskedőhajók,²⁹ vagy a Zhèng Hé 鄭和 (1371–1433) kínai admirálisnak állított szentélyek és nevét viselő mecsetek szerte a maláj/indonéz szigetvilágban.

²⁸ Részletesen lásd Gunn 2006.

²⁹ A Belitung hajóroncs egy 9. században elsüllyedt arab kereskedőhajó, rakománya sokat elárult a korabeli világ gazdasági mechanizmusairól, ma a szingapúri *Asian Civilisations Museum* állandó kiállításának ékköve. A hajó rákerében talált nagyszámú Chángshā 長沙 porcelán a híres kék-fehér Míng vázáknak egy korai elődje, ezeket aztán a hollandok másolták le a delfti porcelán formájában.

A tengeri Selyemút és az indiai-óceáni kereskedelem emlékei a hétköznapi nyelvhasználatban is fellelhetőek. A magyar nyelvben ezek mind viszonylag késői vándorszavak: éghajlati és társadalmi jelenségek, valamint navigálással kapcsolatos szavak mellett – pl. monszun,³⁰ kuli,³¹ zenit³² – főleg áru- és anyagnevekre kell gondolni, pl. ámbra,³³ tea,³⁴ szatén,³⁵ mokka.³⁶

2.2.1. Vándorszavak

A vándorszavak olyan jövevényszavak, amelyek elsősorban „régebbi korokban, szóbeli átvétel útján” kerültek egyik nyelvből több másikba, földraj-

³⁰ Monszun (1801): 'a tenger és a szárazföld között évszakonként változó irányú szél'; Európában a portugálból terjedt el, forrása az arab *mawsim* 'kedvező időjárás, kedvező évszak' (Zaicz *et al.* 2006: sv. monszun). Eredetileg valamilyen periodikusan visszatérő alkalomra, szezonális ünnepre utalt (Lane 1863: VII/3054). Ma gyakorlatilag 'évszak' jelentéssel bír.

³¹ Kuli (1852): 'kelet-ázsiai (teherhordó) napszámos'; Európában a portugálból és angolból terjedt el, eredete valószínűleg egy újind nyelvű szó, vö. bengáli *kuli*. Bővebben: Zaicz *et al.* 2006: sv. kuli. A kuli (angol *coolie*) a gyarmati Ázsia talán egyik legérdekesebb vándorszava, a hindusztáni *qulī* 'napszámos' és tamil *kūli* 'napszámos' mellett találjuk a kínai *kūli* 苦力 'kemény munka' kifejezést is, ami minden bizonnyal egy nagyszerű hang- és jelentésbeli illesztés (*phono-semantic matching*) eredménye. Kapcsolódó tanulmány: Chang 2015.

³² Zenit (?): csillagászati terminus, átvitt értelemben 'tetőpont, csúcspont, delelő'; magyarba az olaszon át a németből került, eredeti alakja az arab *samt ar-ra š* 'a fej iránya'. Bővebben: Tótfalusi 2008: sv. zenit.

³³ Ámbra (1577 k.): 'egy cetfajta váladékából nyert illatanyag'; vándorszó, vö. német *Ambra*, olasz *ambra*, horvát-szerb *ambra*: 'ámbra', ezek a középkori latin *ambar*, *ambra* alakokból származnak, és végső forrásuk az arab *'anbar* 'ugyanaz'. A magyar nyelvbe a németből érkezett. Lásd Zaicz *et al.* 2006: s.v. ámbra, Lane 1863: V/2168.

³⁴ Tea (1664): Az egyik leghíresebb nemzetközi vándorszó, vö. angol *tea*, holland *thee*, francia *thé*, orvosi latin *thea*: 'tea (növény, ital)'. Forrása a hokkien *tē* 茶 'tea' (vö. mandarin kínai *chá* 茶 'tea'). A szót nyugat felé a maláj (*teh*) közvetítette, Európában a hollandok által terjedt el (Zaicz *et al.* 2006: s.v. tea). A tea szó nyelvészeti genealógiájához lásd Mair & Hoh 2009: 262–268. A tea érdekessége, hogy az egész világon szinte csak két néven ismeretes, ezek a kínai *te* és *chá* változatokból erednek, és neveik megoszlása a szárazföldi és tengeri útvonalakat rajzolja ki.

³⁵ Szatén (1785): európai vándorszó, vö. angol *satín*, olasz *satín*; magyarba német jövevényszóként (*Satín*) érkezett a franciából (vö. ófrancia *zatin*), végső forrása az arab *zaytūn* 'zaytūni selyemanyag', ami Quánzhōu kikötőváros arab nevéből ered (Zaicz *et al.* 2006: s.v. szatén). A Zaytūn név, szó szerint 'olajfák', valószínűleg a város korábbi kínai nevének torzulásából származik, ami a kikötőjét díszítő korallfákra utalt (*cítóng* 刺桐 'korallfa [*Erythrina abyssinica*]').

³⁶ Mokka (1796): 'erős feketekávé'; német jövevényszó az angolból, végső forrása egy jemeni kikötőváros arab neve, al-Mukhā, ami az Oszmán Birodalom alatt volt jelentős kávékereskedelmi központ. Bővebben lásd Zaicz *et al.* 2006: s.v. mokka.

zilag viszonylag nagy területen elterjedve, gyakran kereskedelem és új anyagok, eszközök, vagy gyakorlatok átvétele eredményeként.³⁷ Az angol szakirodalom a vándorszavakra a német *terminus technicist* – *Wanderwort*, tbsz. *Wanderwörter* – használja,³⁸ a németben a *Kulturwort* szó is használatos. Zaicz hozzáteszi, hogy a „vándorszavak voltaképpen a nemzetközi műveltségyszavak régebbi rétegét alkotják”. A többszöri „kölcsonzás” során a szavak alakja (és jelentése) általában erősen módosul, a szavak idegen volta idővel elhomályosul. Ezt a folyamatot a történeti nyelvészet nyelvi akkulturizációnak hívja.³⁹ Tipikusan anyagnevek, fémek, ételek, növények és állatok neveire jellemző ez a nyelvészeti érdekesség. A magyar nyelvben ismert vándorszavak például a következők: *betyár*, *cukor*, *narancs*, *paradicsom*, *szappan* és *teve*, vagy az újvilági *barbecue*, *csili*, *csokoládé*, *tobacco* ’dohány’ stb. Vannak olyan (általában késői) vándorszavak, melyek terjedésének a történetét pontosan ismerjük, például a *kenguru* szó James Cook útja nyomán lett ismert, és sok más vándorszó is létezik, amelyek eredete a múlt homályába vész, ilyen például a szinte az egész világot körbeérő *gyömbér*.

Tény továbbá, hogy minél korábbra nyúlunk vissza, annál nehezebb megállapítani, hogy egy vándorszó melyik nyelvből vagy nyelvcsaládból származik, és melyikbe kölcsönözték; bizonyos időbeli mélység után pedig szinte lehetetlen pontosan levezetni az etimológiákat.

2.3. Földrajzi kiterjedés és helyszínek

Földrajzilag tehát egy hatalmas területről van szó, amely legszűkebben véve is a Perzsa-öböltől a Füszer-szigetekig (mai Indonézia) húzódik, de távolabbi végpontokat keresve akár éppen Velencétől Oszakáig is behatárolható.⁴⁰ Mint azt az előző mondat is mutatja, a Selyemutak bemutatásakor általában

³⁷ Zaicz *et al.* 2006, Trask 2000: 366.

³⁸ „Wanderwort” (*Merriam-Webster*, n.d.; online elérhetőség: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/Wanderwort>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 12.).

³⁹ Campbell & Mixco 2007: 105–106.

⁴⁰ 1990. október 13. és 1991 március 9. között az UNESCO Selyemút Projekt keretein belül egy tengeri expedíció indult Velencéből azzal a kimondott céllal, hogy a Selyemút tengeri útvonalának hosszát lekövezzék és az UNESCO Selyemút Projektnek (1988–1997) médiafigyelmet keltsenek. (Négy másik expedíció is indult a Selyemút többi ágán.) Az expedícióra Qābūs ománi szultán adott kölcsön egy *Fulk as-Salāma* nevű hajót, ami 54 napot töltött a tengeren, 16 ország 21 kikötőjében kötött ki, és végül 27 000 km-t tett meg Oszakáig. A legénység mellett 34 országból közel 100 kutató és 45 újságíró vett részt egy-egy szakaszon vagy az út teljes egészén, emellett a regionális és nemzeti hatóságok 19 nemzetközi konferenciát szerveztek, ahol szakértők több száz előadást tartottak a témában: UNESCO 2002.

előkerül a kiindulópontok/végpontok kérdése, amely diakronikus történelemszemlélet során problematikus lehet, hiszen e központok jelentősége állandóan változott a városok folytonos felemelkedésével és hanyatlásával, így csak a hálózat szinkronikus, pillanatképszerű vizsgálatakor nyer értelmet ez a fajta lehatárolás.⁴¹

Továbbá, csakúgy, mint a képzeletünkben elevenen élő, szárazföldi karavánok esetében, a kereskedőhajók nagy része is csak kisebb szakaszokon, bizonyos kikötőket frekvenciálva adta-vette a portékákat szezonálisan, a tengeri útvonalak „teljes hosszát” csak ritkán tette meg egy-egy küldöttség. Ez végül a 16. században változott meg az európaiak érkezésével, akiknek kimondott céljuk volt a közvetítők megkerülése és a termékek forrásainak felkutatása.

A kiindulópontok és végpontok definiálása emellett egy eurocentrikus vagy sinocentrikus álláspontba helyezhet minket, attól függően, hogy honnan közelítjük meg az „utak” taglalását. Fontos azonban szem előtt tartani, hogy maguk az utak kétirányúak, és csak bizonyos anyagok és jelenségek terjedése fog „egyértelmű” irányokat mutatni. Például, a Selyemút ókori nyugati végpontjának Rómát tartjuk, nem utolsósorban mint a kínai selyem-export nagy felvevőpiaca, keleti végpontnak pedig Cháng’ānt 長安 szokás tekinteni, amely több kínai dinasztia fővárosa volt a Táng-dinasztiával 唐 (618–907) bezárólag. S bár a selyem keletről terjedt nyugatra, egyéb anyagok, pl. az Indiában őshonos bors viszont (kínai szemszögből) nyugati irányból terjedt keletre.⁴²

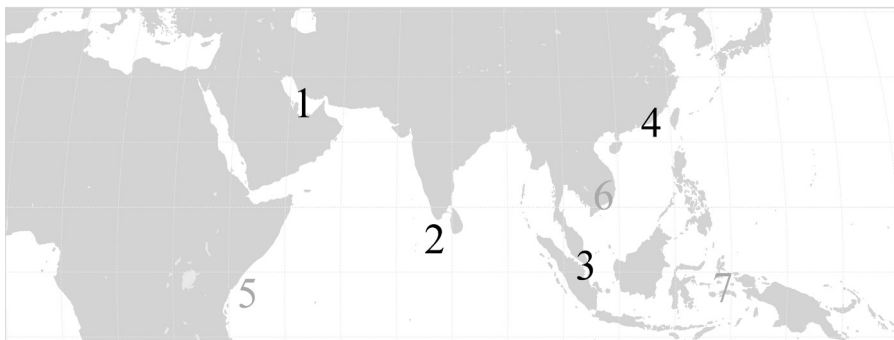
A kiindulópontok és végpontok helyett mérvadóbb talán a főbb csomópontok kérdése. Ez alatt azokra a kereskedelmi központokra kell gondolni, amelyek földrajzi elhelyezkedésük miatt a tengeri útvonalak megkerülhetetlen állomásai lettek, ilyen például Bereniké, Áden és Muziris az ókorban, Sirāf, Kollam és Guǎngzhōu a középkorban, vagy és Kozhikode (Kálikut), Melaka, Bantam és Quǎnzhōu 泉州 a felfedezések korában.⁴³

A tengeri útvonalak kapcsán a nyolcvanas években kezdődő UNESCO világörökségi helyszínek gyűjtése felé irányuló kínai buzgalom és a legújabb vízalatti régészeti eredmények nyomán az egyik legismertebb helyszín ma

⁴¹ A kérdésről Felföldi Szabolcs (2009) is elmélkedett.

⁴² A bors nyugatról kelet felé történő terjedését a fekete bors kínai neve jól mutatja: *hújiāo* 胡椒 [barbár-bors] ’bors’, ahol a *hú* 胡 írásjegy a közép-ázsiai, nem *hàn* kínai, steppei népcsoportokra utal.

⁴³ Az Ázsia kikötőit különböző korokban összefoglaló térképekhez ajánlom: Chaffee 2018.



3. kép A tengeri Selyemút főbb régiói

Quánzhōu,⁴⁴ amely az i. sz. 10–14. századok között (Sòng és Yuán-dinasztia) volt jelentős kikötő.⁴⁵

A csomópontokat vizsgálva kirajzolódik minimum négy fontos halmaz (3. kép), amelyeket a következőképp foghatunk meg: (1) Arábia és környéke, azaz a Vörös-tenger és a Perzsa-öböl kikötői; (2) India és környéke, különösképpen Dél-India, a Malabár-part (nyugat) és a Koromandel-part (kelet), valamint Ceylon (mai Srí Lanka) kikötővárosai; (3) a tengeri Délkelet-Ázsia, kiváltképpen a Maláj-félsziget és Szumátra közti Malaka-szoros, valamint Jáva; és (4) Kína déli, délkeleti partja, főképp Guǎngzhōu, Quánzhōu, Hángzhōu 杭州 és Yángzhōu 揚州 kikötői.

A kelet-afrikai (5) szuahéli part (Malindi, Kilwa, Zanzibár) folyamatos kereskedelmi és politikai kapcsolatban állt Arábiával (és közvetetten az Indiai-szubkontinenssel), aminek a kulturális lenyomatai a mai napig fellelhetők,⁴⁶ de alapvetően a tengeri Selyemút perifériájának tekinthető, mivel nem annak fő ütőerén helyezkedett el. A (6) szárazföldi Délkelet-Ázsia (földrajzi néven Indokínai-félsziget) pedig, bár nem peremterület, de évszázadokon át az indiai, kínai és délkelet-ázsiai érdekszférák közé ékelődve volt a tengeri útvonalakhoz bekötve, és csak korlátozottan volt képes önálló gazdasági erőt demonstrálni a régióban. Holott itt az ókorban és később is találunk jelentős piacokat (pl. Óc Eo a Mekong-deltánál vagy a Champa⁴⁷ főváros, Indrapura, a mai Dél-Vietnám keleti partvidékén), jelen ismereteink

⁴⁴ Lásd pl.: „Did you know?: Quanzhou – The Heart of the Maritime Silk Roads” *UNESCO Silk Roads Programme*, n.d.; online elérhetőség: <https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-Quánzhōu-heart-maritime-silk-roads>; utolsó megtekintés: 2024. július 24.

⁴⁵ Quánzhōu-ról mint a késő középkori tengeri Selyemút egyik legfontosabb kikötőjéről szóló tanulmányokért lásd a következő monográfiát: Schottenhammer 2001.

⁴⁶ Az indiai-óceáni kulturális egység kérdéséről izgalmat képest fest Nile Green (2016), egy rövid, közel-keleti szemszögből megírt esszéjében.

⁴⁷ Ejtsd Csampa, ókori állam az Indokínai-félsziget dél-keleti partján, kb. mai Dél-Vietnám.

alapján mégsem tekintjük a térséget tengeri Selyemút kikerülhetetlen, kritikus állomásának. A (7) Fűszer-szigetek és a délkelet-ázsiai szigetvilág egyéb keleti területei a 13. századig főként a jávai és szumátrai bázisú tengeri hatalmak keze alatt voltak összeköttetésben, s termékeiket a külvilág számára főleg ottani piacokon adták tovább. A Fűszer-szigetek és a szigetvilág egyéb távoli területeivel az arabok, kínaiak és az európaiak csak ezután építenek ki közvetlen gazdasági kapcsolatokat.

A tengeri Selyemút földrajzi korlátait meteorológiai megközelítésből is vizsgálhatjuk, miszerint azokat a területeket tekinthetjük a tengeri Selyemút alá tartozó övezeteknek, ahol az évszakokkal változó monszunszelek operálnak. Az Indiai-óceánon a nyári monszunszelek (kb. áprilistól szeptemberig) észak-keletre, a Himalája felé fújnak, a téli monszunszelek (kb. októbertől márciusig) pedig dél-nyugati irányba az óceán felé fújnak.⁴⁸ A monszun a szigetvilágban is hasonlóan van jelen, az év egyik felében a kontinens felé fúj, a másikban attól el. Ez a periodikus és kiszámítható éghajlati jelenség egy rendszeres, ciklikus ütemet adott a hajózásnak. A szakirodalom erre a megközelítésre a Monszun Ázsia (*Monsoon Asia*) kifejezést használja, amely – véleményem szerint – egy kiváló megoldás a számos partmenti földrajzi régió vagy beltengerek felsorolása helyett a térbeli kiterjedésre való utaláskor.

2.4. Időbeli keretek

Időbeli keretek tekintetében sincs könnyű dolgunk a tengeri Selyemút meghatározásakor, hiszen értelmezéstől függően akár az őstörténetig visszamenő első partmenti/szigetek közötti kereskedelmi útvonalak kialakulásáig is vissza lehetne nyúlni és – mint azt a regnáló kínai gazdaságpolitikai irány is mutatja – a legújabb tengeri kereskedelmi stratégiákra is lehet tengeri Selyemútként hivatkozni.⁴⁹

A nyugati történetírás szempontjából mindenképpen vízválasztó esemény a monszunszelek „felfedezése”, amely kb. az i. e. 2. századra tehető. Az i. sz. 2. évszázadtól kezdődően a tengeri kereskedők elsajátították a szezonális monszunszelekkel való vitorlázást mind az Indiai-óceán, mind pedig a maláj-indonéz szigetvilág térségében, ezzel lehetővé téve nemcsak a partmenti, de

⁴⁸ „Monsoon” (*National Geographic Education*, n.d; online elérhetőség: <https://education.nationalgeographic.org/resource/monsoon/>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 24.).

⁴⁹ Sen 2023. Tansen Sen cikke a tengeri Selyemút kifejezés eredetét, problematikáját és jelenkori politizálódását is bemutatja.

a tengereket átszelő hajózást is.⁵⁰ Ide kapcsolódik Poseidónios története a „félíg vízbefült” indiai tengerészről, amely Strabón (kb. i. e. 63–i. sz. 23 után) *Geógraphikájában* maradt ránk.⁵¹ A történet szerint VIII. Ptolemaios (i. e. 182–116) uralkodása alatt egy félholt, hajótörött indiai tengerészre találtak a Vörös-tenger partján, aki – miután gyorsan megtanult görögül – felajánlotta, hogy elvezeti a görögöket Indiába. A király egy bizonyos küzikoszi Eudoxost (fl. kb. i. e. 130) bízott meg a küldetéssel, így ő lett az első görög, akiről tudjuk, hogy a monszunszelekkel i. e. 118-ban Indiába hajózott. A megforduló monszunnal, drágakövekkel és illatszerekkel megpakolva tért vissza, majd 116-ban – immár vezető nélkül – másodszor is eljutott oda.⁵² Maga Strabón szkeptikusan állt a történethez, amely mai szemmel nem tűnik olyan hihetőnek. Ennek ellenére az is lehet, hogy a történet csak konfabuláció; hiszen görög hajósok rendszeresen találkoztak indiai kereskedőkkel különböző arábiai kikötőkben, például Ádenben,⁵³ akiktől eltanulhatták a szezonális szelekkel, közvetlenül Indiába vitorlázást. A görögök szempontjából ennek azért volt nagy jelentősége, mert így kikerülhették a hosszadalmas partmenti hajózást, és a magas felárakat számoló arábiai közvetítőket is. Hourani azt írja, hogy i. sz. 50 körül jelentősen megemelkedett a közvetlenül a vörös-tengeri kikötőkből Indiába hajózó görög és római hajók száma.⁵⁴

A tengeri útvonalak hajóforgalma ettől kezdve fokozatosan nőtt, és a szárazföldi hálózatokkal párhuzamosan fejlődött. Rendszerszintű változás majd csak a középkor végén következik be, mikoris a 14. században a *Pax Mongolica*⁵⁵ végével elkezdődött a szárazföldi Selyemút hanyatlása, és az iráni és közép-ázsiai útvonalak veszélyessé válása serkentően hatott a tengeri forgalom növekedésére. Mindazonáltal ennek a fordítottjára is találunk egy híres esetet: Marco Polo (kb. 1254–1324) és utazótársai eleinte tengeren szerttek volna Hormuzból Cambalucba⁵⁶ jutni, de a Perzsa-öböl hajóit rozogának és a tengert veszélyesnek ítélve inkább a hosszú, szárazföldi megoldást választották.⁵⁷

Időbeli végpontot talán egy fokkal nehezebb találni és bár a 15. század végén kezdődő földrajzi felfedezések kora szokott felmerülni mint a „vég

⁵⁰ Gunn 2021: 1.

⁵¹ Strabón: *Geógraphika* II.3.4. (Jones 1997: 377).

⁵² Hourani 1959: 24.

⁵³ Ógörögül Eudaimón.

⁵⁴ Hourani 1959: 26–28.

⁵⁵ A *Pax Mongolica*, latinul „mongol béke”, a 13. és 14. században a Mongol Birodalom alatti viszonylagos stabilitás időszakát takarja Euráziában.

⁵⁶ Azaz Khanbalik, a mongol Yuán-dinasztia fővárosa, Kubiláj kán (1215–1294) új székhelye kínaiul *Dàdū* 大都, ma Peking.

⁵⁷ Yule & Cordier 2004.

kezdeté”, az európaiak érkezése valójában nem rombolta szét azonnal az évszázadokon át működő helyi kereskedelmi rendszereket.⁵⁸ A termékek nyugatra áramlásának, főképp a fűszerkereskedelemnek pedig ez a korszak az egyik jelentős momentuma. A helyi kereskedelmi körök bizonyos mértékű hanyatlása majd az európai törekvések második hullámával, a keleti-indiai társaságok felemelkedésével és a holland gyarmati ambíciókkal jön el.

A régi tengeri Selyemút vonatkozásában abszolút végpontnak a gőzhajók elterjedését kell tekintenünk (kb. 1800 körül), ez az a korszak, amikor lassan megszűnik a monszunszelekre való hagyatkozás, amely az egész premodern tengeri Selyemút jelenségének a mozgatórugója volt.

2.5. Utazók, forrásközlők

A leghíresebb utazók közül többen is megjárták az Indiai-óceánt, ilyen volt például Yijing 義淨 (635–713) kínai szerzetes, Marco Polo (kb. 1254–1324), vagy a világutazó Ibn Battūta (1304–1368/9), hogy rövidebb hosszabb-szakaszokat a tengeren megtéve végül hazaérjenek, küldetésüket teljesítsék, vagy tudásszomjukat csillapítsák. Írásaik rendkívül fontos lenyomatai a múltnak és sok esetben ők az első forrásközlők egy adott térségről és a korabeli viszonyokról.

Itt meg kell még említenünk Zhèng Hé (1371–1433) admirálist, aki manapság a Míng-kori 明 Kína (1368–1644) egyik legünnepeltebb figurája.⁵⁹ Zhèng Hé 1405 és 1433 között hét expedíciót vezetett az Indiai-óceánon Yǒnglè 永樂 (ur. 1402–1424) császár utasítása és pártfogása alatt, és óriási „kincses-flottájával” egészen Kelet-Afrikáig jutott.⁶⁰ A hatalmas hajóhad pénzügyileg fenntarthatatlan volt, emellett a Yǒnglè császárnak egyéb kihívásokkal is szembe kellett néznie a birodalom más szegleteiben, így már 1421-ben megparancsolta a tengeri expedíciók felfüggesztését (ennek ellenére ezalatt a hatodik út gond nélkül lezajlott). Végül a következő Míng császár, a befelé forduló Hóngxī 洪熙 (ur. 1424–1425) vetett véget végleg a küldetéseknek és állítólag trónra kerülésének első napján elrendelte a flotta elégetését. Hóngxī más határmenti kereskedelmi tevékenységeket is megszakított, köztük az úgynevezett Tea Ló Út (*chāmǎdào* 茶馬道) forgalmát, szembement mindennel, amit apja, a ma nyitottnak és progresszívnek szá-

⁵⁸ Gunn 2021: 196.

⁵⁹ Az expedíciókat az indiai-óceáni kapcsolatok tekintetében a kiváló Tansen Sen (2016, 2019) is feldolgozta.

⁶⁰ A hét expedíció útvonalának interaktív térképeihez lásd Lo 2024.

mító Yönglè képviselt.⁶¹ Azon csak ábrándozhatunk, hogy mi lett volna, ha a Míng tengeri nyitás hirtelen nem marad abba és a küldetések folytatódnak; minden bizonnyal az egész térség története, és az európai „felfedezések korának” kimenetele is máshogy alakult volna.

Nem hagyhatjuk említés nélkül az ausztronéz expanzió névtelen navigátorait sem, akik az elmúlt évezredek alatt nemcsak a délkelet-ázsiai szigetvilágot és a csendes-óceáni szigetszoportokat népesítették be (Mikronézia, Melanézia, Polinézia), de vendéghajós (*outrigger*) csónakjaikkal Borneóról Madagaszkárig is eljutottak, ahol – nyelvészeti tények, DNS-vizsgálatok és botanikai megfigyelések alapján – k.b. i. sz. 600-zal bezárólag le is telepedtek.⁶² Ezzel minden bizonnyal ők az első közösség, akik az Indiai-óceánt átszelték és a monszunszeleket kiismerték.

A nyugati történetírás több fordulópontja is a tengeri útvonalak megnyitásához, „felfedezéséhez” köthető, például Kolumbusz Kristóf (1451–1506) 1492-es expedíciója, Vasco da Gama (1469–1524) 1498-as indiai partraszállása, vagy Ferdinánd Magellán (1480–1521) 1519-es (majdnem) földkörüli útja. Ezek ma is a köztudatban élnek és alapjaiban változtatták meg a korabeli világról alkotott képünket. Az utazások egyik célja az információgyűjtés volt, és mind a nyugati, mind a keleti próbálkozásokról maradtak fenn írások. A délkelet-ázsiai szigetvilágról például Antonio Pigafetta (kb. 1491–1531), Magellán írnoke közöl felbecsülhetetlen információkat.

Ami sokszor kimondatlan marad, az a felfedezések oka. A valóságban az európaiak nem csupán kíváncsiságból vagy vallási buzgalomból indultak útnak, elsődleges céljuk az anyagi haszonszerzés volt, és a fűszerek forrásának megkaparintása (mind közül leginkább a bors) érdekelte őket és a finanszírozóikat. A fent említett három esemény nem különböző kalandokat illusztrál, hanem – sok másik próbálkozással együtt – ugyanannak a folyamatnak a különböző állomásait. A cél: eljutni a Fűszer-szigetekhez.

3. A fűszerkereskedelem és a fűszerek

A fűszerkereskedelem jól illeszkedik a tengeri Selyemút témakörébe, hiszen a tengerjáró hajók egyik legfontosabb, tehát legjelentősebb volumenű és legjövedelmezőbb rakományai a fűszerek voltak. Ezen kívül úgymond rendelkezésre is álltak, hiszen néhányat kivéve minden fontos fűszer – bors, csillagánizs, fahéj, gyömbér, kardamom, kurkuma, szegfűszeg, szerecsendió

⁶¹ Dreyer 2007: 137.

⁶² Wade & Li 2012: 106–107; Adelaar 1989.

stb. – az ázsiai trópusokról származik. Az eurázsiai mérsékelt öv és a mediterrán éghajlat a sáfrány mellett korianderrel, köménnyel és társaikkal látott el minket, míg a paprikát, a szegfűborsot és a vaníliát az amerikai kontinens adta.⁶³ Bár sok fűszernövény a mai napig is csak bizonyos földrajzi korlátok között (pl. szecsuáni bors), speciális éghajlati és/vagy ökológiai viszonyok alatt (pl. vanília) terem, esetleg óriási munkaigényű (pl. sáfrány), egy kis utánajárással a világ szinte minden pontján vásárolhatunk belőlük.

A fűszerek és illatszerek földkörüli útja a legkorábbi időkre megy vissza. A távolsági kereskedelem egyik legkeresettebb áruféléi közé tartoztak és a Selyemutakra ma terjedésük kulcsfontosságú ösvényeiként tekintünk.⁶⁴ A fűszerek útját Ázsiából Európáig lekövető kereskedelmi útvonalakra szokás Fűszerútként is hivatkozni, ám – ahogy azt Felföldi Szabolcs is írja – ez a kifejezés egyre inkább eltűnni látszik a szakirodalomból, a „Selyemút fogalma lényegében »bekebelezte« azt”.⁶⁵ Bizonyos kiadványokban a tengeri útvonalakra egyszerűen Fűszerútként hivatkoznak, míg a szárazföldi útvonalak a klasszikus Selyemút néven futnak.⁶⁶ Ilyen értelemben a tengeri Selyemút elnevezés, úgy tűnik, szép lassan a Fűszerút nevet váltja. A Fűszerutat megelőző ókori kereskedelmi útvonalakra a Tömjénút kifejezés volt használatos.

A fűszerek globális terjedésének „titka” kettős. Először is, a fűszerek mint szárított növényi részek – más portékákkal szemben – pehelysúlyú, könnyen szállítható, sokáig elálló anyagok és ez a korai kereskedelem ideális árucikkeivé tette őket. Másodszor, a fűszerek távoli, egzotikus és misztikus mivoltuknak köszönhetően rendkívül vonzóak voltak és – főleg Európában – óriási kereslet alakult ki irántuk. Gyógyító, szakrális és élvezeti luxuscikkekként a végfelhasználók nemcsak szinte bármekkora felárat szívesen kifizettek értük, de az érdekeltek a tetemes profittal kecsegtető fűszerüzlet megszerzésére is roppant erőfeszítéseket tettek.⁶⁷

A fűszerek csáberejének lankadását végül látszólag az iparosodás korabeli újdonságok, a cukor, tea, csokoládé és dohány hozták el, de a folyamatban közrejátszott az európai gyarmatbirodalmak stabilizálódása, a fűszermonopóliumok széthullása és az orvostudomány fejlődése is.

⁶³ A fűszerek katalogizálását egy botanikus szemüvegén keresztül lásd van Wyk 2014.

⁶⁴ A fűszerek történetét a Selyemutak tekintetében lásd Nabhan 2014.

⁶⁵ Felföldi 2023: 50.

⁶⁶ Lásd pl. Gantzer & Gantzer 2014: 16–17, vagy Lawton *et al.* 2004.

⁶⁷ A fűszerek vonzerejéről európai kontextusban lásd Freedman 2015; Halikowski Smith 2001b.

3.1. Fűszerek történelmi szemszögből

A fűszereket több megközelítésből is lehet vizsgálni – botanika, gasztronómia, történelem – és a különböző definíciók néha összemosódnak. Legtöbbszörnek a konyhai megközelítés ismerős, amely az anyagok modern kori funkcióját helyezi előtérbe: kulináris szemszögből a fűszerek aromás, szárított növényi részek – virág, bibe, termés, mag, kéreg, gyökértörzs, gyanta stb. – amelyeket ízük, illatuk, erejük és színük miatt használunk. A szárított levelekre magyarul a zöldfűszer szót használjuk, a frissen felhasznált lágy, zöld részek miatt kedvelt növények pedig nagyrészt a gyógynövény kategóriába esnek.

Növénytanilag egyébként nincs különösebb definíciónk, a legkülönbélebb fák-ból és lágyszárúakból is lehet fűszereket kinyerni. Az ízek és illatok mögött meghúzódó biokémiai mechanizmusok evolúciós magyarázata a rovarok és kártevők elleni természetes vegyi védelem, magyarul az erőspaprika ereje – ironikusan – egy védekezési mechanizmus.⁶⁸ Bár a fűszerek legnagyobb részben növények, de adott esetben gombák (pl. szarvasgomba), állati eredetű anyagok (pl. ámbra, pézsmá) és ásványok (pl. só, cinóber) is fűszernek tekinthetők.

Jelen tanulmány szempontjából a történész definíciója a mérvadó, hiszen a fűszer, illatszer és orvosság fogalmak elkülönülése a múltban más vonalak mentén zajlott, mint most. Hippokratésnál (i. e. 460–377) a bors orvosság, Nero császár (i. sz. 54–68) felesége temetésén tömérdek mennyiségű fahéjat égetett el,⁶⁹ a kurkuma pedig már a polinéz őstörténet alatt sárga festékként szolgált⁷⁰ (a hindu kultúrkörben betöltött rituális szerepéről nem is beszélve). Továbbá, ahogy az angol *spice* szónak a latinra visszavezethető etimológiájából is sejthető,⁷¹ a szó az ókori kereskedelem-ben eredetileg valami különleges, *speciális* árucikkek-re utalt, ami a szokásos árukhoz képest kis mennyiségben és drágán érkezett, ebből kifolyólag bármilyen ritka és egzotikus portéka ebbe a kategóriába eshetett.⁷² A rómaiak három jelzővel különböztették meg a *species* fajtáit: *pharmacia*, *aromata*, *gastronomia*,⁷³ aminek öröksége a későbbi Európában is megfigyelhető. A reneszánsz alatt a fűsze-

⁶⁸ Arra a kérdésre, hogy miért vagy miért nem szeretjük a csípőset, biológusok és pszichológusok is keresik a válaszokat. Az erős íz preferencia evolúciós hasznáról lásd Billing & Sherman 1998; Sherman & Billing 1999.

⁶⁹ Czárka 2009: 27.

⁷⁰ A kurkuma ausztrónéz őstörténetéről lásd Kikusawa & Reid 2007.

⁷¹ Angol *spice* < ófrancia *espice* < késői latin *speciēs* 'fűszerek, javak, árucikkek' < latin *speciō* 'féle, fajta'. OED n.d.: s.v. *spice*, Harper n.d.: s.v. *spice*; Glare 2012: 1983–1934.

⁷² Turner 2004: 95.

⁷³ Halikowski Smith 2001b: 130.

rek négy fő osztályba tartoztak: *pharmacia*, *aromata*, *pigmenta*, *condimenta*, azaz orvosság, illatszer, festék, ízesítőszer.⁷⁴ Klasszikus értelemben tehát bármilyen aromás, ízes egzotikum a pályája elején ún. „fűszer” volt, ilyenek például a füstölő tömjén, az illatos rózsavíz vagy az innivaló csokoládé. Ezekre gondolva élek az *aromatikum* kifejezéssel.

A fűszerkereskedelem kulcsfontosságú volt Arábia és Mekka korabeli gazdaságában is és két máig fontos illatszer, a mirha és a tömjén forgalmazásával kezdődött.⁷⁵ Az arab fűszerkereskedelem tekintetében is a fűszerek klasszikus, tágabb definícióját kell alkalmaznunk és akárcsak a görög *aromatikos* vagy az angol *spice* esetében, funkciótól függetlenül, bármilyen illatos – növényi, állati, vagy ásványi eredetű – szer a fűszer fogalma alá tartozott.⁷⁶ Az arab irodalmi hagyományban az aromatikumok (*afwāh*, tbsz. *afāwīh*), az illatszerek (*tīb*; *īṭr*, tbsz. *aṭṭār*) és az orvosságok (*aqqār*, tbsz. *‘aqāqīr*) között nem húzódik éles határ és kimondottan fűszerekről szóló monográfia sem ismeretes. A különböző anyagokról növénytani, farmakognóziái, gazdaságföldrajzi munkák ejtenek szót.⁷⁷ Fűszerlistákat – kimondottan importált egzotikus anyagokról – földrajzi szerzők külföldi árucikkek felsorolásainál olvashatunk. Például, al-Mas‘ūdī (kb. 896–956) a 10. században 25 főleg keleti fűszert, illatszert és orvosságot sorol fel.⁷⁸ A modern arab nyelvben az étkezési fűszerekre a *tābil*, *abzār* és *bahār*⁷⁹ szavak használatosak.

Kínában a délről importált, tengerentúli aromatikus növényi anyagok már korán a figyelem középpontjába kerültek, az első szubtrópussal foglalkozó botanikai munkának titulált, általában az i. sz. 4. századra datált *Nánfāng cǎomù zhuàng* 南方草木狀 [Déli régiók növényvilága]⁸⁰ az egzotikus gyümölcsöket és fűszereket bemutató első munka: a borsot, a kardamomot, a banánt és a citrusféléket is taglalja. A Táng-dinasztia a nyitott és kozmopolita társadalmi berendezkedéséről volt híres, a Selyemúton keresztül nyugatról érkező luxuscikkeknek és egzotikumoknak Edward Schafer szentelt egy kiváló könyvet, *The Golden Peaches of Samarkand* címmel.⁸¹

⁷⁴ Halikowski Smith 2001a.

⁷⁵ Crone 1987: 12–13.

⁷⁶ Nabhan 2014: 23–24.

⁷⁷ Dietrich 2004.

⁷⁸ Dietrich 2004.

⁷⁹ Arab *bahār* 'fűszer, ízesítőszer', több nyelvbe is átkerült klasszikus perzsa jövevényszó, eredetileg 'tavasz, virágzás évszaka; levélzet' jelentéssel (vö. angol *season* és *seasoning*). Lásd még a szegfűbors későbbi, oszmán kori regionális terjedésével (17–18. sz.) létrejött török *yenibahar* [új-fűszer] 'szegfűbors', bolgár *bahar* 'szegfűbors', görög *bachári* 'szegfűbors' (stb.) szavakat.

⁸⁰ Angol fordításban lásd Li 1979.

⁸¹ Schafer 1985.

Kínában a tengerentúli kereskedelem felé elsőként igazán nyitó Sòng-dinasztia alatt két fő kategória létezett az import árucikkekre: *cūse* 粗色 'durva' (pl. ruhaanyagok) és *xìse* 細色 'finom' (pl. drágakövek). A fűszerek és az illatszerek egy harmadik, *xiāngyào* 香藥 'aromatikumok és orvosságok' alkategóriába tartoztak és hol a durva, hol a finom áruk alá estek.⁸² A *xiāng* 香 'illatos, aromás; illat, aroma (ételé); illatszér, parfüm', írásjegy ma elsősorban a füstölőre, illatszerekre vonatkozik, az étkezési fűszereket a *xiāngliào* 香料 névvel illetik.

3.2. A fűszerek mint orvosságok

A fűszerek iránti kereslet magyarázatakor nem szabad alábecsülni vélt, valós és híresztelt gyógyhatásaikat. Ezek az anyagok a premodern orvostudomány elsődleges eszközei voltak különféle bajok és betegségek kezelésében és a korai gyógyszerkönyvek e növényi anyagok felhasználásának fontos forrásai.⁸³ Itt gondolhatunk Dioskoridész (kb. i. sz. 40–90) *De Materia Medica* (Περὶ ὕλης ἱατρικῆς) címen ismert munkájára, amely az ókor egyik leghíresebb *materia medicája* (gyógyhatású anyagokat összegyűjtő mű), valamint a középkori *pharmacopoeia* (gyógyszerkészítés) irodalomra, aminek Ibn Sīnā (latinosan: Avicenna, 980–1037) volt jeles képviselője. 1025-ös könyve, az *al-Qānūn fī l-ṭibb* [Az orvoslás kánonja], több mint hét évszázadon át volt praktikus kézikönyv.

A felfedezések korából két kiemelkedő európai munka közül az egyik egy Goán élő portugál orvos és herbalista, Garcia da Orta (1501–1568) tollából származó, párbeszédes formában megírt *Colóquios dos simples e drogas da India* (1563), amely az ókori munkákra is hivatkozik és az arab orvosláshagyományt is ismeri. A másik Tomé Pires (kb. 1468–1524/1540), a portugál gyarmati Melaka patikusa és hivatalnok, az ő *Suma Orientalja* (*Suma Oriental que trata do Mar Roxo até aos Chins*) méröldölkő volt. Ebben a műben a teljes ázsiai tengeri világot részletesen feldolgozta, különös tekintettel a gyógynövények és fűszerek kereskedelmére. A gyógyhatású anyagokat felsoroló gyűjteményeket a kínai hagyomány a *běncǎo* 本草 szóval illeti, ezek közül kiemelendő a legkorábbi mitikus uralkodónak, Shěnnóngnak 神農 tulajdonított *Shěnnóng běncǎojīng* 神農本草經 [Shennong gyógynövénykönyve] (kb. i. sz. 1–2. sz.), legfontosabb pedig a korábbi írásokat is fel-

⁸² Ptak 1993: 5.

⁸³ A fűszerek és gyógynövények alkalmazásának forrásairól a korai orvoslásban röviden lásd Petrovska 2012.

dolgozó *Běncáo gāngmù* 本草綱目 [A gyógynövények részletes áttekintése] (1578), Lǐ Shízhēn 李時珍 (1518–1593) ecsetjéből.⁸⁴

3.3. Fűszerek irodalma, másodlagos források

A fűszerek kultúrtörténetéről már sokan írtak, a 20. század legtöbbet hivatkozott munkái között találjuk Parry fűszerek történetének szentelt kötetét, Millernek a Római Birodalom fűszerkereskedelméről szóló monográfiáját és Rosengarten népszerű, mindenre kiterjedő művét is.⁸⁵ Ők mind nyugati szemszögből vizsgáloztak. Itt megemlítendő még Welch, aki 1994-ben egy teljes bibliográfiakötetet állított össze a fűszerkereskedelemtől szóló publikációkról.⁸⁶ Ezredfordulós kiadványok tekintetében sem lehet panaszunk, sok érdekes – elsősorban ismeretterjesztő – munka látott napvilágot a fűszerek és a fűszerkereskedelem történetéről.⁸⁷ Ezek közül is kiemelendő Andrew Dalby *Dangerous Tastes: The Story of Spices* című könyve, amely egy történész, nyelvész és filológus szemüvegén át mutatja be a fűszerek lenyűgöző történetét.⁸⁸ A középkori arab orvoslás illatos anyagait Amar és Lev foglalta össze,⁸⁹ a perzsa világ aromatikumai iránt kínai források szemszögeiből érdeklődőknek pedig Berthold Laufer mesteri *Sino-Iranicáját* ajánlom.⁹⁰

3.4. A fűszerek mint kulturális anyagok

A jelen tanulmány egyik alapfeltevése, hogy ezek a fűszerek nem csupán hétköznapi használati cikkek, hanem különleges jelentőséggel bíró kulturális anyagok is voltak, amelyek terjedésének a feltérképezése segít megérteni a különböző népcsoportok és civilizációk közötti kereskedelmi és kulturális kölcsönhatásokat. Bár apró szerves vegyületek lévén régészeti leletekről csak igen kis számban beszélhetünk,⁹¹ gazdaságban és gyógyításban betöltött szerepük révén írásos emlékeink rendkívül gazdagok. Ezen kívül, a fűszerek ter-

⁸⁴ A kínai farmakognóziái munkákról kicsit bővebben lásd Földi 2015.

⁸⁵ Parry (1953) 1969; Miller 1969; Rosengarten (1969) 1973.

⁸⁶ Welch 1994.

⁸⁷ Néhány említésre méltó munka a fűszerekről, fűszerkereskedelemtől: Corn 1998; Turner 2004; Keay 2006; Kronl 2007; Freedman 2008; Anderson 2023.

⁸⁸ Dalby 2000.

⁸⁹ Amar & Lev 2017.

⁹⁰ Laufer 1919.

⁹¹ A délkelet-ázsiai fűszerkereskedelemmel kapcsolatos legújabb archaeobotanikai eredményekért lásd Wang *et al.* 2023.

jedése sok esetben nyelvészeti nyomokat is hátrahagyott, a fűszerek neveinek a különböző nyelvekben fellelhető disztribúciója az anyagok feltételezhető útjának lenyomata. Mi több, a szavak és nevek megléte – régészeti és írásos emlékek híján – sokszor az átvétel vagy vándorlás egyetlen bizonyítéka, így nyelvészeti, történelmi és botanikai ismeretekkel prehisztórikus mozgások is rekonstruálhatók. A fűszerek témaköre kimondottan gazdag ősi vándor-szavakban, amelyek a felvázolt folyamat vizsgálódásának fő tárgyai. Jelen tanulmányban két ismert fűszert választottam ki a Fűszer-szigetokről, és a továbbiakban ezt a két esettanulmányt fogom részletesebben megvizsgálni.

4. A szegfűszeg

A szegfűszeg elnevezés egy illatos trópusi fafaj, a mirtuszfélék (*Myrtaceae*) családjába tartozó *Syzygium aromaticum* (L.) Merr. & L.M.Perry,⁹² szárított, de még zárt, zsenge virágbimbóira utal (4. kép). Az egyik legkönnyebben felismerhető fűszer, nevét sok nyelvben jellegzetes szög alakú formája ihlette; például angol *clove*, spanyol *clavo*, francia *clou de girofle*, német *Nelke* stb. Mint a fűszerek nagy része, kezdetben inkább orvossággént és illatszereként volt használatos és csak később vált étkezési fűszerré. Ma pácok, sütemények, forralt bor és egyéb likőrök hozzávalója. Indonéziában dohányhoz keverve a *kretek* cigaretták adaléka, Indiában a pán (bétellevelekbe)⁹³



4. kép Szegefűszegfa (*Syzygium aromaticum*). Köhler 1887–1898: II/125.

⁹² Egyéb gyakran előforduló botanikai szinonimák: *Caryophyllus aromaticus* L., *Eugenia aromatica* (L.) Baill. A latin *binomenek* (kettős nevek) után az adott *taxon* (rendszertani kategória) szerzője áll, pl. az „L.” Linnaeus-ra, azaz Carl von Linnére (1707–1778) utal, aki a modern tudományos rendszerezés és nevezéktan megalkotója. Az autoritás megadása segít a pontos azonosításban.

⁹³ *Piper betle* L., a borsfélék nemzetségébe tartozó futónövény, kissé éles, keserű levelekkel. A bétel szó a portugálon keresztül érkezett Európába, és egy malajálam (*verrila*) jövevényszó, eredeti jelentése kb. 'sima levél' (*veru* 'sima' + *ila* 'levél').

csavart vörös arékadió,⁹⁴ oltott mész, esetleg dohány és egyéb fűszerek keveréke) összetűzésére is használják.⁹⁵ Illóolaját a fogászatban érzéstelelítő és fertőtlenítő tulajdonságai miatt alkalmazzák. A szegfűszeg aromájáért felelős fő vegyület az eugenol, amely a fahéjban, szerecsendióban és a vele nem rokon szegfűborsban⁹⁶ is megtalálható.⁹⁷ A magyar *szegfűbors* szóra is ez a magyarázat.

A szegfűszeg kizárólag a mai Indonézia területén található Maluku-szigetek („Fűszer-szigetek”)⁹⁸ északi részén, egészen pontosan öt apró vulkanikus szigeten őshonos, de ma már más trópusi régiók is termesztik, például Zanzibár és Pemba szigete (Tanzánia), Madagaszkár, Comore-szigetek, Seychelle-szigetek, Dél-India, Nikobár-szigetek és Borneó; szüretelése a mai napig kézzel történik.

4.1. A szegfűszeg története

A szegfűszeg távolsági kereskedelme évezredekre megy vissza, az első írásos emlékek szerint időszámításunk első évszázadaiban már eljutott Kínába, Indiába és Egyiptomon keresztül Rómába is.⁹⁹ A legkorábbi dokumentált régészeti leletek ennél is régebbiek. 1978-ben egy szíriai ásatáson i. e. 1700 körülre datált szegfűszeg-maradványok kerültek elő kis számban, a leletre ráadásul egy egyszerű, „középosztálybeli” házban bukkantak rá a régészek.¹⁰⁰ Ez mindenképpen nagy jelentőségű felfedezésnek tűnik, hiszen bizonyíték lehet a távolsági kereskedelem korai működésére, még ha csak kivételes, nem rendszeres és sok kézen átmenő árucseréről is volt szó. A terqai

⁹⁴ *Areca catechu* L., a növény arékapálma vagy bételpálma néven is ismert, magját sokszor a bételrágás két fő összetevőjének összekeverése miatt bételdiónak is hívják. Az aréka szó is portugálon át, egy malajálam szóból ered: *aṭaykka*. Az arékadióra utaló kínai szó is jövevényszó, *bīnláng* 檳榔, egy mon-khmer vagy ausztronéz nyelvből; vö. maláj *pinang*. A szó már egy 7. századi, ómaláj nyelvű, pallava írásos kőfeliraton is feltűnik, amelyet az egyik Śrīvijaya király állíttatott egy park alapításakor (Coedès 1975: 84; Jákl 2021: 17).

⁹⁵ Prance & Nesbitt 2005: 161. A bételrágás kvázi-rituális gyakorlata – leheletfrissítőként, de inkább narkotikumként – az egész trópusi Ázsiában elterjedt, habár a fogakra, fogínyre és az utcaképre való kedvezőtlen hatása miatt a szokás egyre inkább leáldozóban van.

⁹⁶ *Pimenta dioica* (L.) Merr., a Karibi-térségben őshonos fűszer, Kolumbusz legénysége révén került Európába.

⁹⁷ van Wyk 2014: 266.

⁹⁸ Maluku (angol *Moluccas*) nem összekeverendő a Maláj-félszigeten található Melaka (angol *Malacca*) kikötővárossal, amiről a félsziget és Szumátra közti Malaka-szoros kapta a nevét. Megegyezik a gyarmatosítás korabeli Fűszer-szigetekkel. A Maluku névről részletebben lásd még Donkin 2003: 87–89.

⁹⁹ Burkill 1966: I/976.

¹⁰⁰ Buccellati & Buccellati 1983: 54.

szegfűszeglelet valódiságát azóta azonban megkérdőjelezték,¹⁰¹ és csakúgy, mint a II. Ramszesz fáraó (ur. kb. i. e. 1279–1213) orrában talált borsszemek esetében,¹⁰² itt is a hibás azonosítás esete a valószínűbb. A legkorábbi, igazolt szegfűszeg leletek Srí Lankáról kerültek elő és az i. sz. 900–1100 környékéről valók.¹⁰³

A mediterrán térségbe a szegfűszeget minden bizonnyal arab kereskedők hozták Indiából, i. sz. 176-ban már elérhető volt Alexandriában,¹⁰⁴ de az i. sz. 1. századi *Periplus Maris Erythraei*¹⁰⁵ még nem említi. Az első és egyetlen ókori nyugati említést az idősebb Pliniusnál (i. sz. 23/24–79) találjuk, ő a szegfűszeget *caryophyllon*nak hívta és egy „Indiai lótszfa” termő nagyobb, törékenyebb borshoz hasonlította.¹⁰⁶ A fűszer 6. századi indiai-óceáni kereskedelméről Kosmas Indikopleustés (fl. i. sz. 6. sz.) alexandriai kereskedő számol be először részletesen *Keresztény Topográfiájában*.¹⁰⁷ Burkill szerint a Földközi-tenger körül az i. sz. 4. században már jól ismert, és a 8. századra már egész Európában elterjedt.¹⁰⁸ A középkorban a szegfűszeget a 13. sz. végén író Marco Polo (kb. 1254–1324) is említi és azt írja, hogy Jáván terem. Bár az állítás maga nem igaz, talán elnézhető, hiszen a korabeli jávai piacok voltak a malukui szegfűszeg legfontosabb viszonteladói.¹⁰⁹ A borssal, gyöm-

¹⁰¹ Spriggs 1998: 59.

¹⁰² Egy sokat ismételt anekdota szerint II. Ramszesz fáraó múmiájának orrlyukaiban borsszemek vannak. Ez az állítás szinte minden feketebors történetéről szóló ismeretterjesztő írásban kritika nélkül előkerül, ám igencsak megkérdőjelezhető. A borsszemek valódiságának tisztázása rendkívül fontos, hiszen a következő említés a borsról majd ezer évvel későbbi, és a római korig nincsen említés egyiptomi borskereskedelemről. Néhány forrás az orvosságokat (sokszor varázslatokkal keverve) közlő Ebers papiruszra (kb. i. e. 1550) hivatkozva is megemlíti a borsot, de az nem tartalmaz efféle egzotikumokat – még a halál visszafordításához is elég a sör és a hagyma. A borsszemek rejtélyének felfedezése II. Ramszesz múmiájának 1976–77-es párizsi útján merült fel, mikoris francia egyiptológusok és orvosok a múmia rohamosan romló állapotán igyekeztek javítani. A restauráció során röntgenképek is készültek, és az egyik felvételen vélhetőleg borsszemeket láthatunk. Bár Turner utánajárása szerint a szakemberek kizárták az egyéb hasonló afrikai fűszereket, az igazság az, hogy a feketeborsra utaló nyilatkozatok mind egyetlenegy, hetvenes évek végi röntgenfelvételen alapulnak, a vizsgálatokat és beszámolókat később többen is erősen kritizálták, és azóta soha senki nem próbálta Ramszesz fáraó orrát ellenőrizni (Bucaille 1990: 206; Turner 2004: 168–169).

¹⁰³ Kingwell-Banham *et al.* 2018.

¹⁰⁴ Prance & Nesbitt 2005: 161.

¹⁰⁵ *Periplus Maris Erythraei* (kb. i. sz. 40–70), ókori görög-római hajózási kézikönyv görög nyelven, az Egyiptom, Kelet-Afrika, Arábia és India közötti tengeri kereskedelem elsődleges írott forrása. Angol fordítását lásd Casson 1989.

¹⁰⁶ Plinius: *Naturalis Historia* XII.15. (Rackham 1960: 22); Dalby 2000: 50.

¹⁰⁷ Amar & Lev 2017: 26.

¹⁰⁸ Burkill 1966: I/977.

¹⁰⁹ Yule & Cordier 2004: 440; Dalby 2000: 50.

bérrel vagy fahéjjal ellentétben a szegfűszeg – bár ismert volt – Európában csak a késő középkorban vált igazán népszerűvé.

A szegfűszegről muszlim földrajzi szerzők közül egy perzsa postaigazgató, Ibn Hurdābih (kb. 820–913; arabos olvasatban: Ibn Khurdādhbih) tesz említést 870 körül, *Kitāb al-masālik wa-l-mamālik* [*Utak és királyságok könyve*] c. adminisztratív földrajzában, *qaranful* néven. Az Indiából érkező fűszerek felsorolásában a feketebors, kubébabors, kardamom, kámfor, szerecsendió, szantálfa és elefántok is helyet kapnak,¹¹⁰ és a szegfűszeg Indonézia (Szumátra) termékei között is szerepel. 10. századi kereskedelmét Ibn al-Faqīh (fl. kb. 902) perzsa geográfus jegyzi fel a „Kínai-tengeren”,¹¹¹ és al-Mas‘ūdī (kb. 896–956) arab történetíró is megemlíti fűszerlistájában. A 9. századi polihisztor és filozófus, al-Kindī (latinosan Alkindus, kb. 801–873), orvosságoskönyvében a formulák gyakori összetevője,¹¹² Ibn Sīnā *Kánonjában* pedig a borivás okozta hasfájásra való gyógyír és emésztést segítő szerként szerepel.¹¹³ Ibn Juljul (latinosan Gilgil, kb. 944–994, orvos, gyógyszerész), Ibn Rushd (latinosan Averroes, 1126–1198, andalúziai polihisztor) és al-Idrīsī (latinosan Dreses, 1100–1165, andalúz szerző és térképész)¹¹⁴ kiemeli mint Dioskoridés és Galénos (i. sz. 129–216) által még nem ismert orvosságot.¹¹⁵ A 12. században alkotó al-Idrīsī egy kicsit részletesebben is beszámolt a szegfűszeg termesztéséről és kereskedelméről, forrását a Malaka-szoros környékére helyezte.¹¹⁶

A nem sokkal Marco Polo után utazó Ibn Baṭṭūṭa (1304–1377) is beszámolt a jávai szegfűszegről, és ügyesen összekeverte a fahéjfat, a szegfűszegfat és a szerecsendiófat: mindhárom fűszert ugyanannak a fafajnak tulajdonította. Leírásában a szegfűszegfa hatalmasra nő, fája a nyugatra exportált fahéj, termése a szerecsendió és a termésben nyíló virág pedig a szerecsendió-virág. Mindehhez hozzáteszi, hogy ennek ő személyesen volt a szemtanúja.¹¹⁷ Ibn Baṭṭūṭa mentségére szóljon, hogy a fahéj és szegfűszegfákat bizony nem lehetett nehéz átutazóként összetéveszteni, ugyanis a különböző helyi fahéjfák¹¹⁸ szegfűszeghez nagyon hasonló szárított virágbimbóit is fűszerként

¹¹⁰ Ahmad 1989: 7.

¹¹¹ Amar & Lev 2017: 13.

¹¹² Levey 1966.

¹¹³ Ibn Sīnā *Qānūn* 725. (Gruner 1973: 376).

¹¹⁴ Al-Idrīsī 1154-ben II. Rezső szicíliai királynak készített egy atlaszt, az ehhez tartozó a *Tabula Rogeriana* néven ismert térkép a középkor egyik legmeghatározóbb térképe.

¹¹⁵ Amar & Lev: 66.

¹¹⁶ Dalby 2000: 52.

¹¹⁷ Gibb & Beckingham 1994: 876, 882.

¹¹⁸ A ceyloni „igazi fahéjon” (*Cinnamomum verum* J.Presl) kívül minden más fahéjfélét kassziafahéjnak is hívunk, hagyományosan alacsonyabb minőségűnek számítanak. Ezek például: kasszia, kínai fahéj (*Cinnamomum aromaticum* Nees, Dél-Kína), Saigon fahéj,

adták-vették,¹¹⁹ hasonló hibát Marco Polo és kínai orvosi gyűjtemények is vétettek.

Kínában a szegfűszeg a régóta jelen van mint leheletfrissítő és orvosság és bár történelmileg sosem számított igazán fontosnak (viszonylag csak kis mennyiségben importáltak belőle),¹²⁰ ma a népszerű kínai „öt-fűszer” (*wúxiāngfěn* 五香粉 [öt-fűszer-por]) egyik stabil eleme. Az első kínai említés viszonylag korai, a Hân-dinasztia 漢 (i. e. 206–i. sz. 220) alatt a halitózis (rossz szájszag) ellenszereként használták a császári audienciákon. A *Hàn guānyí* 漢官儀 [A Hân hivatali rítusai] című etikettútmutató szerint a minisztereknek szegfűszeget kellett a szájukban tartaniuk, hogy leheletüket megédesítsék mielőtt a császárhoz szólnának.¹²¹

A Táng-dinasztia (618–907) alatt szegfűszeget Indonéziából és a Tángvazallus Annánból 安南 (Annám, kb. mai Észak-Vietnám) is importáltak Guǎngzhōu kikötőjén keresztül. Ez arra utal, hogy a korabeli Indokínai-félsziget partvidéke kereskedelmi kapcsolatban állt a Śrīvijaya Birodalommal (kb. 671–1025) és az indonéz szigetvilággal.¹²² Korai kínai szerzők azt gondolták, hogy a szegfűszeg Vietnámban terem, forrását majd csak a 10. században író, perzsa származású gyógyszerész és költő Lǐ Xún 李珣 (fl. kb. 9–10. sz.) „pontosítja” a Keleti-Tengerre.¹²³ Hú Xiùyīng 胡秀英¹²⁴ néhai kínai botanikus egy egzotikus kínai szerekéről szóló tanulmánya szerint a hagyományos kínai orvoslás és a *běncǎo* hagyomány a szegfűszeget először 973-ban jegyzi fel.¹²⁵ A szegfűszeg a Táng-korban is inkább mint orvosság és illatszer volt használatos, parfümök és gyógyszerek készítésében volt fontos szerepe és a fogfájás elleni fő gyógyír volt. Arra nincs utalás, hogy a szakácsművészetekben is alkalmazták volna egyetlen említést kivéve, ami szegfűszeges húspácról szól.¹²⁶ Alkoholra itt is van utalás, a szegfűszeg rágása erősíti az iszákosok erejét: „A szegfűszeg (csirkenyelvűfűszer) rágása: ’Akik italozás közben szegfűszeget rágnak, azoknak [az ivóképességük] nagyobb lesz. Ha beáztatják *bantianhui*-ba, akkor nem lesznek részegek. [A *Jiǔ zhōng*

vietnámi kasszia (*Cinnamomum loureiroi* Nees, Vietnám), indonéz fahéj, Batávia kasszia (*Cinnamomum burmannii* (Nees & T.Nees) Blume, Indonézia) stb.

¹¹⁹ Azaz fahéjvirág (*cassia buds*).

¹²⁰ Ptak 1993: 13.

¹²¹ Prance & Nesbitt 2005: 161; Wang *et al.* 2023: 8.

¹²² Schafer 1985: 140; Dalby 2000: 50.

¹²³ Lǐ Xúnról, és a híres 1578-as *Běncǎo gāngmù* lapján továbbhagyományozott *Hǎiyào běncǎo* 海藥本草 [Tengerentúli gyógyszerkönyv] c. munkájáról lásd még Chen 2007.

¹²⁴ Angol nyelvű publikációihoz Shiu-Ying Hu néven keresendő.

¹²⁵ *Kāi bǎo běncǎo* 開寶本草 [Kaibao gyógyszerkönyv] (973), lásd Hu 1990: 493.

¹²⁶ Schafer (1985: 172, 318, 348) gyűjtése szerint ez Zhāng Jùyuán 章巨源 *Shípǔ* 食譜 című, recepteket taglaló munkájának sorai között (70a) található, ami a *Tángdài cóngshū* 唐代叢書 [Táng-dinasztia könyvsorozat] c. gyűjteményében maradt fenn.

xuán ('Borban a titok') című műből idézve]" (嚼雞舌香：飲酒者，嚼雞舌香則量廣。浸半天回則不醉《酒中玄》).¹²⁷

A 7. század végén a híres indiai Nālandā egyetemen tanuló és a tengeri Selyemúton hazautazó buddhista szerzetes és fordító, Yijīng 義淨 (635–713) nagy örömmel jegyezte meg, hogy az indiaiak és az indonézok mindent megfőzve, bűzös aszattal,¹²⁸ vajjal, olajjal és fűszerekkel elkészítve esznek, az otthoniakkal ellentétben, akik minden halat és zöldséget nyersen esznek. Kijelentése egybeesik az indiai alapanyagokra és étkezésre vonatkozó ismereteinkkel, de kínai tekintetben kissé furcsán hangzik, mert szembe megy a korabeli kínai konyháról szóló vélekedésekkel. A nyers hal és zöldség fogyasztás inkább a modern japán konyha egyik ismert eleme, de ha hiszünk a más tekintetben megbízható adatközlőnek számító Yijīngnek, az azt jelenti, hogy a kínai gasztronómia „legjobb” elemei, gazdag és karakteres ízvilága csak a Táng-korban kezd majd kibontakozni, feltehetően külső, például indiai hatásokra – vélekedik Schafer.¹²⁹

A kínai szegfűszegimportról a Sòng és Yuán korból van a legtöbb feljegyzésünk. A Sòng-dinasztia korában a szegfűszeget elsősorban magánvállalkozások importálták, amelyek Champa, Szumátra és Jáva, kikötővárosaiban, vélhetően helyi ausztrónéz közvetítőktől vásároltak szegfűszeget.¹³⁰ A Yuán-dinasztia alatt kínai kereskedők közvetlenül a szegfűszeg forrásáig, a Maluku-szigetekig is elhajóztak. A kínai hajók két fő útvonal között választhattak. Az egyik a Sulu-tengeren át vezető, egyenesen a Fűszer-szigetekhez tartó, rövidebb, de veszélyesebb északi útvonal, a másik a Jávátengeren át a malukui szegfűszeget újra exportáló jávai kikötőkhöz vezető, sokkal hosszabb, de biztonságosabb déli út. A választást nemcsak a Dél-kínai-tenger ismeretlen zátonyai miatti félsz befolyásolta, hanem a „Sulu-zónában” éppen aktuális politika stabilitásától és a kalóztevékenységek intenzitásától is függött.¹³¹ A kereskedelmi útvonalak mintázatát és a kínai szegfűszegkereskedelem 1000 és 1400 közötti intézményi kereteit Roderich Ptak mutatta be részletesen.¹³²

¹²⁷ Ez a különös praktika a Féng Zhī 馮贄 (fl. kb. 9. század) által jegyzett *Yúnxiān zájì* 雲仙雜記 című, korábbi munkákat feldolgozó tízkötetes műből származik, a *bàntiānhuī* 半天回 nevű szer valamiféle keserű gyógynövényre utalt, de pontos azonosítása fennmaradt források alapján nem lehetséges. A szöveg online is elérhető *Chinese Text Project*-jében: <https://ctext.org/wiki.pl?if=gb&chapter=392348> (Sturgeon 2021). Lásd Schafer 1985: 172, 318, 348.

¹²⁸ A bűzös aszat/aszatgyanta/ördöggyökér (*Ferula assa-foetida*, et al. latinul és angolul *asafoetida*) Selyemúton való terjedéséről szóló kiváló cikket lásd Leung & Chen 2019.

¹²⁹ Schafer 1985: 140.

¹³⁰ Ptak 1993: 6.

¹³¹ Ptak 1993: 9. Az útvonalakról lásd még bővebben: Ptak 1992.

¹³² Ptak 1993.

Zhào Rǔkuò 趙汝适 (1170–1231) *Zhūfānzhì* 諸蕃志 [Feljegyzések idegen népekről] című kb. 1225-ben kiadott munkája az egyik legfontosabb korabeli kínai forrás Délkelet-Ázsia és az Indiai-óceán népeiről, szokásairól és árucikkeiről. Zhào Rǔkuò a Sòng elit tagja volt, és 1224-ben Quánzhōu tengeri kereskedelmi felügyelőjévé (*shībósi* 市舶司) nevezték ki. Ennek révén az ott megforduló kalmároktól és tengerészekről, vagyis első kézből származó információkat vethetett papírra.¹³³

A dél-szumatrai Palembangról, a néhai Śrīvijaya fővárosáról írva a helyi termékeket sorolva a szegfűszeg mellett Zhào Rǔkuò megemlíti a kámfort, különböző osztályú agárfákat,¹³⁴ szantálfát, kardamomot, tömjént, mirhát, aszatot, rózsavizet és egyéb növényi és ásványi anyagokat. Ugyanitt felsorolja azt is, hogy az ide érkező külföldi kereskedők mivel fizettek: arany, ezüst, porcelán, selyem, ezüstbrokát, cukor, rizs, rizsbor, galangál és rebarbara.¹³⁵ Zhào Rǔkuò szerint a szegfűszeg Jáván, Lambrin (Szumátra északi csúcsa), a Malabár-parton, az arabok országában (*Dàshí* 大食) és Hainan szigetén is kapható,¹³⁶ ezek lefedik a tengeri Selyemút fontosabb állomásait.

A Míng-korszakból (1368–1644) szinte semmi említés nincs a szegfűszeg-kereskedelemről, egy-két külföldi delegáció (Kambodzsa, Sziám, Śrīvijaya) ajándékait kivéve, de ezek az alkalmak is csak kis mennyiségekről számolnak be. Ennél is meglepőbb talán, hogy a Zhèng Hé 鄭和 (1371–1433) expedíciók (1405–1433) írnoka, Mǎ Huān 馬歡 (kb. 1380–1460) meg sem említi a szegfűszeget, noha a hét expedíció mindegyike nyugatra koncentrált és nem érintette a Maluku-szigeteket (5. kép).

4.2. A Fűszer-szigetek

A Maluku-szigetek azonosak a gyarmati korszakban áhított Fűszer-szigetekkel, az európai földrajzi felfedezések legvégső céljával. Egészen a 18. századig az itt található két maroknyi szigetcsoporthoz volt a szegfűszeg és a szerecsendió egyetlen forrása, és ebből kifolyólag Maluku az európai tengeri hatalmak fűszerek feletti kontrolljára irányuló rivalizálás, az ún. „fűszerverseny” fő helyszíne volt. Bár az egyenlítő mentén elterülő régió több száz szigetből áll, ezek közül csak néhány volt tanúja a sokszor véres

¹³³ A munkát angol fordításban is kiadták: Hirth & Rockhill 1911.

¹³⁴ Különböző trópusi fafajok (*Aquilaria malaccensis* Lam. és társai) egy speciális penész által megfertőzött illatos, olajos belfája, gesztje, aromájának illatának köszönhetően füstölők és parfümök alapja. Angol: *agarwood*, *aloeswood*, *gharuwood*, *agalloch* < ógörög: *agálokhon*; indiai jövevényszó (Beekes & van Beek 2010: 8).

¹³⁵ Hirth & Rockhill 1911: 61.

¹³⁶ Hirth & Rockhill 1911: 73, 89, 116, 176.



5. kép A szegfűszegtermő Maluku-szigetek egy 1630-as holland térképén, ez az egyik első részletes térkép a térségről.¹³⁷ Észak jobbra található.

eseményeknek. A Maluku-szigetek központja stratégiai szempontból Ambon volt. Ambontól kb. 600 km-re északra található az öt sziget, ahol szegfűszeg nőtt: Ternate, Tidore, Moti, Makian és Bacan (a továbbiakban Észak-Maluku, lásd a fenti ábrát), a szerencsendió hazáját, a Banda-szigeteket, pedig Ambontól dél-délkeleti irányban 250 km-re találjuk.

Arab kereskedők már az időszámításunk legelső évszázadaiban jövedelmező és egyre fejlődő üzletet folytattak a Közel-Keleten, a kelet-afrikai, jemeni és indiai fűszerek és illatszerek kereskedelme volt az arabiai kereskedővárosok – például Mekka – felemelkedésének kulcsa. Már Hérodotos (i. e. 484–425) és Aristotelés (i. e. 384–322) is beszámolt azokról a fantasztikus mesékről,¹³⁸ amelyeket a kereskedők találtak ki annak érdekében, hogy

¹³⁷ A térkép forrása: van Santen 1630 [Online elérhetőség; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atlas_Van_der_Hagen-KW1049B13_031-MOLVCCAE_INSVLÆ_CELEBERRIMAE.jpeg; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 7.]

¹³⁸ Dalby 2000: 36–38; Czarra 2009: 25.

a fűszerek valódi forrását titokban tartásuk és a konkurenciát félrevezessék vagy elrettentsék. Az egyik ilyen történet például a *cinnamologus*ról, egy óriási arábiai madárfajról szól, amely messziről hozott fahéjgallyakból építi fel fészket magas sziklák ormain.¹³⁹ A történet szerint az arabok csak cselrel tudják megszerezni a fahéjat, mégpedig úgy, hogy levágnak egy ökröt és hatalmas húsdarabokat hagynak a fahéjmadárnak, majd elrejtőznek. A madár az ökördarabokat a fészkebe cipeli, amely végül megroppan és szétesik a nagy súly alatt, majd a lehulló fahéjdarabokat az emberek gyorsan összeszedik. Ötszáz évvel később Plinius kétségbe vonja Hérodotos elbeszélését és kijelenti, hogy ezek csak mesék, amelyeket a helyiek pusztán azért találtak ki, hogy az árakat felferjék.¹⁴⁰

Tisztázás végett meg kell jegyeznünk, hogy a kora középkorban arab és perzsa kereskedők sem közvetlenül az indonéz szigetvilágból szerezték be fűszereiket, ők is közvetítőktől, indiai és ceyloni kikötőkből vásárolták azokat. Muszlim kereskedők először a 8–9. században tűnnek fel Délkelet-Ázsiában, az iszlám terjedésének kezdete pedig a 13. századra tehető.¹⁴¹

Európának végül több mint ezer évébe telt, hogy a Fűszer-szigeteket megtalálja. A piacot uraló keletiek és a monopolhelyzetben lévő, arab fűszereket újraexportáló velenceiek monopóliumát végül a portugálok törték meg, és szintén ők az első nyugatiak, akiknek sikerült megvetni lábukat a szigetvilágban. Előbbit Vasco da Gama 1497-es indiai partraszállása jelöli, utóbbit pedig Afonso de Albuquerque (kb. 1453–1515) Melaka 1511-es elfoglalása illusztrálja. Az első európai 1512-ben érkezett meg a Fűszer-szigetekre Francisco Serrão (m. 1521) személyében, aki kezdetben jó viszonyt épített ki a Tidore szigetével rivalizáló Ternate szultánjával. A „baráti viszony” nem tartott sokáig, portugálok végül 1514-ben elfoglalták a Fűszer-szigeteket, ez ugyanakkor nem tántorított el másokat, hogy titokban folytassák üzleti tevékenységeiket, monopolhelyzetet pedig pár évtizedbe telt kialakítani.¹⁴² A portugálokat egy évszázad után a hollandok üttették ki a versenyből, akik páratlan kegyetlenséggel igyekeztek elérni céljaikat.¹⁴³ A Fűszer-szigeteken

¹³⁹ Lásd még: „Sources: Cinnamologus” *The Medieval Bestiary*. 2024. január 13; online elérhetőség: <https://bestiary.ca/beasts/beastsource242.htm>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 12.

¹⁴⁰ Plinius: *Naturalis Historia* XII.42 (Rackham 1960: 63).

¹⁴¹ Esposito 1995: 196.

¹⁴² Prance & Nesbitt 2005: 161.

¹⁴³ A portugál gyarmatbirodalom hanyatlásának egyik érdekes oka, hogy a kis ország egy idő után egyszerűen nem bírta emberanyaggal. Nemcsak a Mozambiktól Makaóig mindenhol alapított erődök és raktárok fenntartása járt nagy áldozatokkal, hanem tapasztalt hajósokból sem volt elég. Egy-egy korai hajóúton sokszor a legénység nagyobb része odaveszett a hajótörés, sárgaláz, egyéb szerencsétlenségek és saját arroganciájuk miatt, és a kapitányi

ezután két emberöltőn át a holland és az angol Keleti-indiai Társaságok próbálták egymást legyűrni, a helyieket kijátszani, kiirtani, és monopóliumot kiépíteni – mindenki legnagyobb szerencsétlenségére.

A szegfűszeg és társai megkaparintása oly fontosságú volt a felfedezések korabeli Európában, hogy a hatalmas pénzügyi jutalmak ígérete mellett előfordult, hogy a sikeres visszatérőnek nemesi címet adományoztak. Magellán majdnem teljes földkörüli útja során Mactan szigetén (mai Fülöp-szigetek) egy helyiekkel kiprovokált összecsapásban életét vesztette, de egyik kapitányának, Juan Sebastián Elcano-nak végül sikerült hazakeverednie 26 tonna szegfűszeggel.¹⁴⁴ Az öt hajóval és 237-fős legénységgel elinduló expedíciót végül 18 fő élte túl. Elcano eredményeiért V. Károly német-római császár és spanyol király (ur. 1519–1556) egy címet ajándékozott, amin 12 szegfű, 3 szerecsendió, 2 fahéjtekeres és egy földgömb is látható, az utóbbit átfogó szalag szövege: „*Primus circumdedisti me*” ’elsőként kerültél meg engem’.¹⁴⁵ Érdekes módon Elcano neve egyáltalán nem él a köztudatban, pedig ő mindemellett még spanyolnak is született.¹⁴⁶

Ennél is érdekesebb talán, hogy a földet körbeutazó első ember valószínűleg egy maláj fiatalember, Malakai Henrik (spanyol: Enrique de Malaca, maláj: Awang Hitam, 1497–1522 után) volt, akit Magellán még 1511-ben, Melaka ostromakor vett mint rabszolgát, és földkörüli útjára is magával vitte. Ő Magellán halála után otthagytta az expedíciót és semmit sem tudunk róla többé, de ha valaha hazajutott a Fülöp-szigetéről, akkor ő az első ember, aki körbeutazta a földet.¹⁴⁷

Miután a hollandok elfoglalták Észak-Malukut (1605–1621), Ambon és Ternate kivételével mindenhol kiirtották a szegfűszegfákat; a teljes állomány mintegy 75%-át. Ennek kizárólagos célja az volt, hogy a kereskedelmét könnyebb legyen korlátozni és a monopóliumot könnyebb legyen fenntartani.¹⁴⁸ Ez a lépés nemcsak a szegfűszegfák genetikai diverzitását vetette vissza (eredménye a gyengébb minőségű szegfűszeg, amit a holland ültetvényesek is észrevettek), hanem a helyiek megélhetését és a regioná-

rang is inkább nemeseknek ajándékozott királyi kegy volt, semmint a hozzáértés jelzője. 1643-ban például a portugálok olyan helyzetben találták magukat, hogy egyetlen tapasztalt kormányos sem volt, aki tudta volna hogyan kell Lisszabonból Indiába hajózni, ugyanis mind a tíz Goán rekedt egy holland blokád alatt (Kronld 2007: 196).

¹⁴⁴ Prance & Nesbitt 2005: 161.

¹⁴⁵ A címet lásd de Otálora 2022.

¹⁴⁶ Magellán maga portugál volt, de útját a spanyol korona finanszírozta.

¹⁴⁷ Kelsey 2016.

¹⁴⁸ Prance & Nesbitt 2005: 161.

lis kereskedelmi köröket is teljesen felforgatta. A módszer ugyan az árakat az egekben tartotta, de rendkívüli gyűlöletet szított a hollandok iránt, akik ráadásul súlyosan büntették az „illegális” fákat. Egy helyi szokás szerint minden született gyermek után egy szegfűszegfát ültettek, szimbolikusan összekötve a gyermek és a fa életét, ezért a hollandok pusztítása különösen vérlázító volt. A németalföldi szegfűszegmonopólium a 18. század második felében omlott össze, a franciák által a peremvidék szigeteiről 1770–1772 között kicsempészett, és más indiai-óceáni szigeteken – Réunion, Mauritius, később Zanzibár – sikeresen meghonosított egyedekkel.¹⁴⁹

4.3. A szegfűszeg nevei

4.3.1. Magyar

Magyarul a *szegfű* (1395 körül) szó eredetileg ’szegfűszeg’ értelemben élt, az „elnevezés keletkezésének szemléleti alapja a hajdanán kézzel előállított, kezdetleges szögnek alaki hasonlósága” – írja Zaicz – és az ’egyfajta virág’ jelentése csak másodlagos (1500 k.). A jelentésváltozást „a fűszer és a virág alakjának és illatának hasonlósága magyarázza”. A virágnévként való elterjedés után az eredeti, fűszerre utaló jelentés elhomályosult, s többszörösen összetett szavak jöttek létre, például a ma már elavult *fűszerszám-szegfű* (1690), vagy a *szegfűszer* (1783) és *szegfűszeg* (1847).¹⁵⁰ 18–19. századi helyesírással *szezfű*. A szegfű (virág)¹⁵¹ és a szegfűszeg (fűszer) zavara több európai nyelvben is fellelhető, a Balkánon őshonos virág egyik angol *köznyelvi* neve például *clove pink* (a *pink* szó eredetileg a virágra utalt és csak később a színre), de a német *Nelke* ’szegfű, szegfűszeg’ és *Gewürtzelke* ’szegfűszeg’ és a finn *neilikka-mausteneilikka* páros is ide tartozik.

4.3.2. Angol

Angolban ma a szegfűszeg *clove* (kb. 1225), nagyszámú középanyol (kb. 1066–1500) változatokon át az anglonormann *clowes* (*de gilofre*) leszármazottja, ami egy összetett francia alak – *clou de girofle*, szó szerint ’a szegfű (virág) szegje’ – átvételének az első eleme, és végső soron a latin *clāvus*

¹⁴⁹ Simmonds 1976: 216–217; Prance & Nesbitt 2005: 161.

¹⁵⁰ Zaicz *et al.* 2006: s.v. szegfű, „szegfű” *ÚESzWeb*, Nyelvtudományi Kutatóközpont. Online elérhetőség: <https://uesz.nyud.hu/index.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 30.

¹⁵¹ *Dianthus caryophyllus* L.

‘szög’ szóra vezethető vissza.¹⁵² A francia összetétel második elemének felmenőjét – *caryophyllum* ‘szegfűszeg’ – már láthattuk Pliniusnál, ez a szó a görög *karyophyllum* ‘szegfűszeg’ átvétele. Bár a görög alak a felszínen a *karyon* ‘dió’ és *phyllon* ‘levél’ szavak összetételének tűnik, valójában egy ismeretlen eredetű keleti jövevényszó, amit a népetimológia formált felismerhetetlenné. Beekes és van Beek etimológiai szótára egy szanszkrit etimont említ, *kaṭuka-phala*, ami Maidhofnál merült fel és ‘csípős termés’-ként van megjelölve.¹⁵³

A görög szó eredete a mai napig nem tisztázott, de feltételezett indiai eredete már a 19. században felmerült; kognátumok (rokon szavak) sora sejteti a szó vándor jellegét: vö. arámi *qrnfwl*, klasszikus héber *qaranful*, arab *qaranful*, perzsa *qaranful*.¹⁵⁴ A szakirodalomban olvasható általános vélekedés szerint a sémi alakok a görög szó átvételei,¹⁵⁵ bár az eredeti átvétellel mikéntjét senki sem magyarázza meg. Lehetséges-e, hogy a görög szó közvetlenül egy ind nyelvből érkezett? Ha igen, hogyan? Természetesen a fűszer szárazföldi terjedése sem kizárt, de a lehetséges közvetítő nyelvek alakjait nem ismerjük. A szegfűszeg Mediterráneumba való érkezésének irányára való tekintettel a fenti szavak minden bizonnyal egy indiai, leginkább talán egy dravida etimonból származnak, vö. modern tamil *karāmpu/kirāmpu* ‘szegfűszeg’ és társai.¹⁵⁶ Az sem elképzelhetetlen, hogy sok más keleti növénynévhez hasonlóan (pl. ógörög *kinnāmōmon* ‘fahéj’) a görög szó valójában egy sémi jövevényszó és a görög szó az átvétel.

A latin *caryophyllus* név egyébként nemcsak francia *girofle* ‘szegfű’ felmenője, de a szegfű virágra vonatkozva az európai növénynevek fentebb említett egyik legkuszább rejtvényét nyújtja, és mint láttuk a jelenség a magyar nyelvbe is „lefordítódott”.

4.3.3. Arab

Az arab *qaranful* ‘szegfűszeg’ szó szerepel az első arab nyelvű szótárban, a 8. századi *Kitāb al-Aynban*, ami szerint egy indiai fán terem (vö. Plinius), parfümök alkotóeleme, és a költőnek hosszú ‘ú’-val is megengedhető, azaz

¹⁵² Angol *clove* (kb. 1225) < anglonormann *clowes* (*de gilofre*) ‘szegfűszeg’ (kb. 1200) < ófrancia *clou de girofle* ‘szegfűszeg’ < latin *clāvus* ‘szeg’ (+ latin *caryophyllum* ‘szegfűszeg, később szegfű’ < görög *karyophyllum* ‘szegfűszeg’). OED n.d.: s.v. *clove*, Harper n.d.: s.v. *clove*, gillyflower.

¹⁵³ Beekes & van Beek 2010: 651; Maidhof 1920: 11.

¹⁵⁴ Fraenkel 1886: 144; Löw 1924: II/275–279; Steingass 1892: 966.

¹⁵⁵ Lásd például Zumbroich 2012: 54.

¹⁵⁶ Zumbroich 2012.

versekben a *qaranfūl* alak is előfordult.¹⁵⁷ A szótárban már igenévi alakja is szerepel (*muqarfal* 'szegfűszeggel ízesített [étel]'), ami arra utal, hogy a szegfűszeg ekkorra már a mindennapi szókészlet részévé vált. Mint fent említettem, az arab *qaranful* szó látványosan jövevénytörzses, és gyaníthatóan egy dél-indiai, esetleg tamil szó átvétele.¹⁵⁸

4.3.4. Kínai

A szegfűszeg régi kínai neve *jīshéxiāng* 雞舌香 [csirke-nyelv-aromatikum], később pedig a mai is használatos *dīngxiāng* 丁香 [szög-aromatikum], vagyis 'szeg-fűszer' névvel illették, ahol az első írásjegy szintén a virágbimbó alakjára utal. Schafer megemlíti, hogy a Táng-kori versekben a *dīngxiāng* 丁香 szavak mindenhol inkább egy helyi kínai orgonafajtára utalnak, virágai alakja nyomán, ugyanakkor a rövidített *jīxiāng* 雞香 [csirke-aromatikum] a szegfűszegre utal.¹⁵⁹

4.4. A szegfűszeg neveinek szétterjedése

A szegfűszeg nevei sok különböző nyelvben hasonlóságokat, összefüggéseket mutatnak, ám a származási vonalak nem mindig egyértelműek. A szegfűszegre utaló szavak halmazai több esetben is vándorszóra utalnak, bár kölcsönzés helyett sokszor egyszerű öröklött formák adják a neveket. Ezen kívül, egyenes átvétel helyett több esetben is a közlő nyelv által ihletett tükörfordítások ragadtak meg. Az alábbiakban megpróbálom összefoglalni a szegfűszeg neveinek elosztását, és hogy a jelenlegi állapotok mit árulnak el a fűszer terjedéséről. Ehhez illusztrációként egy ábrát készítettem, amelyen a szegfűszeg neveinek eloszlása található.

Az ábrához először egy adatkészletet állítottam össze, amely a szegfűszeg neveit tartalmazza különböző nyelveken. A lexikográfiai adatok forrása a különböző digitális platformokon összegyűjtött szótári anyag (Wiktionary, SEAlang, DDSA),¹⁶⁰ amelyeket *offline* szótárak és a szakirodalom segítségével-

¹⁵⁷ al-Farāhīdī 786: s.v. qrfī.

¹⁵⁸ Donkin 2003: 85.

¹⁵⁹ Schafer 1985: 171.

¹⁶⁰ Wiktionary: Wikipédiához hasonlóan működő, közművelt szótár; online elérhetőség: <https://www.wiktionary.org/>. SEAlang: *The Southeast Asian Languages Library*, Délkelet-ázsiai nyelvekkel kapcsolatos digitalizált szövegkorpuszokat és szótárakat tartalmazó weboldal; online elérhetőség: <http://sealang.net/library/>. DDSA: *Digital Dictionaries of South Asia*, A Chicagói Egyetem digitalizált szótárak gyűj-

vel manuálisan egészítettem ki, elsősorban az indiai-óceáni világ peremterületeire koncentrálni. Az adatkészlet nyelvtipológiai oldalát a Glottolog¹⁶¹ adatbázis adja, innen származnak a nyelvekhez tartozó földrajzi koordináták is. A „szegfűszeg-adatkészlet” jelenleg kb. 140 szót tartalmaz, 115 nyelvből.¹⁶²

A térképen különböző színekkel jelöltem olyan bizonyos halmazokat, amelyek elemei alaki hasonlóságot mutatnak egymással. A hasonlóság oka, hogy ezek a szavak rokonságban állnak, ún. kognátumok, azaz egy közös eredetre vezethetők vissza.¹⁶³ Ez esetben mind egy korábbi nyelvváltozatból öröklött szavak, mind a jövevényszavak a halmaz részét képezik. Például, az angol *clove* szó a francia *clou* átvétele, ellenben a latinból öröklött spanyol *clavo* nem számít átvételnek, de végsősoron mindkettő ugyanabba a halmazba tartozik. Természetesen az etimonokat is lehet tovább fejteni, akár a rekonstruált ősnyelvekig is (pl. latin *clavus* < indoeurópai alapnyelvi **klau-* ’szög, kampó’),¹⁶⁴ de a jelen tanulmánynak ez nem témája. A halmazokat praktikus okokból önkényesen csoportosítottam, hogy segítsék a narratívát. Csoportosításom alapja, hogy egy adott halmaz legalább 5 kognátumot tartalmazzon (6. kép). Egy adott halmazhoz azokat az összetett szavakat is hozzáadtam, ahol csak az összetétel egyik fele kognátum: pl. svéd *kryddnejlika* ’szegfűszeg’ (*krydda* ’fűszer’ + *nejlika* ’szegfű’).

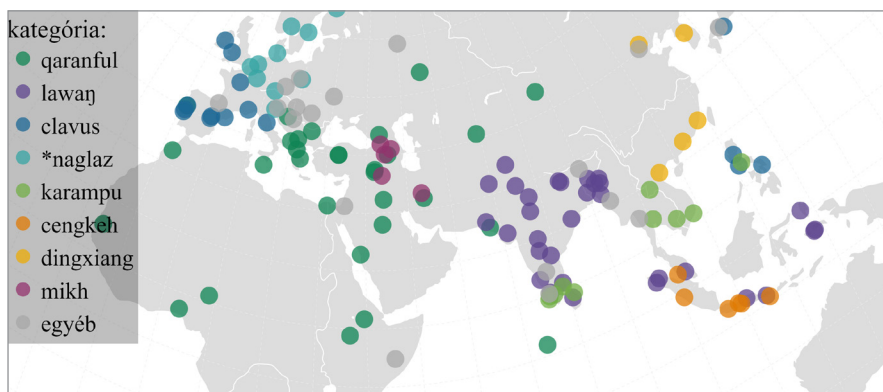
teménye; online elérhetőség: <https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/>; utolsó megtekintés: 2024. október 13.

¹⁶¹ Hammarström *et al.* 2024.

¹⁶² Az adatbázis folyamatosan bővül és a tervek szerint a különböző aromatikumokat tárgyaló, szerkesztés alatt álló *Encyclopedia Aromatica* weboldalon lesz publikálva 2025-ben; online elérhetőség: <https://partigabor.github.io/aromatica/>; utolsó megtekintés: 2024. október 12.

¹⁶³ Kálmán – Trón 2007: 117.

¹⁶⁴ Harper n.d.: s.v. clove.



6. kép A szegfűszeg nevei különböző nyelvekben. A színek összetartozó kognátum-halmazokat jelölnek.

A fenti ábrán több jól kivehető halmaz jelenik meg. Európában ezek vagy a latin *clavus* leszármazottai, vagy a főleg északon fellelhető *Nelke* és társai, amik egy közös protogermán **naglaz* 'köröm; szeg' (vö. angol *nail*) alakra vezethetők vissza (pl. holland *kruidnagel*). Közép- és Kelet-Európában a szláv nyelvek – akárcsak a magyar – saját alakokat preferálnak, és sok esetben a 'szög' jelentésű szavak kicsinyítőképzős változatai (pl. lengyel *goździk*). Ezek az egyéb kategóriába esnek. A kis számú „mikh” csoport a perzsa anyanyelvi *mikh* alak köré fonódik és ennek örmény, grúz, azeri, és kurd átvételeit jelöli.

Zölddel jelöltem a „qaranful” csoportot, azaz a görögre visszavezetett arab *qaranful* szót és kognátumait. Jól látható, hogy ez a földrajzilag legkiterjedtebb halmaz, ami az arab nyelv történelmileg erős kulturális és gazdasági szerepére utal. A szegfűszeget az Indiai-óceán nyugati köreiben arab kereskedők forgalmazták, terjedésére az alábbi szótörténeti morzsák is utalnak: pl. amhara *ḵəraṇfud*,¹⁶⁵ szuahéli *karafuu*,¹⁶⁶ maldív *karaṇfū*¹⁶⁷ stb. A nyugat-afrikai szavak a transzszaharai kereskedelmi útvonal hagyatékei (pl., hausza *kànumfàrī*), a közép-ázsiai és délkelet-európai előfordulására a török *karanfil* átvétel befolyása a magyarázat (pl. ujjur *qālāmpur*, macedón *karanfilče* stb.). Különös kivétel az üzbég *qalampir*, ami ma egyedülállóan a borsra és a pirospaprikára vonatkozik.

A görög (és így az arab) szóval hírbe hozott, feltételezett indiai eredetet a „karampu” csoport reprezentálja. Itt egyrészt tamil, malajálám és szingaléz szavakat találunk, valamint olyan helyszíneket (Dél-India, Srí Lanka), ahol

¹⁶⁵ Leslau 1996: 205.

¹⁶⁶ Johnson 1971: 174.

¹⁶⁷ Maniku 2000: 139.

a tengeri Selyemút nyugat felé áramló szegfűszeg-kereskedelem zöme zajlott. A thai, khmer és lao nyelvek a tamil szót vették át, ami a korabeli tamil kereskedők aktivitását mutatja.¹⁶⁸

Lila színnel jelöltem a „lawang”-nak nevezett kategóriát, amire a legtöbb példát indiai nyelvekben látjuk, akár indoárja, akár dravida nyelvcsaládról van szó. A lexikográfusok szerint ezek mind a szanszkrit *lavaṅga* szóra mennek vissza, ez viszont egy feltételezett ausztronéz jövevényszó, bár az nem teljesen világos, hogy pontosan hogyan és mikor érkezett Indiába. Az érvelés lényege az indonéz szigetvilágban jelenlevő maláj-polinéz nyelvalakok (mint pl. maláj *bunga lawang* [lawang virág] ’szegfűszeg’ és a szegfűszeg háza táján előforduló egyéb helyi alakok, pl. asilulu *pukalawane* Ambon szigetén, vagy *pualawanjo* a szomszédos Nusa Laut szigetén), és az a logikus feltételezés, hogy talán a név együtt utazott az árucikkkel. Az ójávai *lavangga* alak viszont szanszkrit átvétel és a *Rāmāyaṇa* eposz jávai *kakawin* (elbeszélő verses próza) változatában is szerepel.¹⁶⁹

A „cengkeh” csoportba tartozik a maláj *cengkih*, indonéz, jávai és balinéz *cengkeh*, ami egy kínai jövevényszó,¹⁷⁰ és Nányángxban 南洋 (Délkelet-Ázsia kínai kontextusban) oly sikeres hokkieni (Fújiàn 福建 tartományból származó) migránsok hagyatéka, ugyanis a hokkieni *teng-gê* 丁茅 ’szegfűszeg-bimbó’ szó kölcsönzése. A kínai a szegfűszeg szót (*dīngxiāng* 丁香) a koreai (*jeonghyang*) és a vietnámi (*đinh hương*) nyelv is átvette.

Összegezve, a szegfűszeg elnevezéseinek nyolc kategóriába sorolása során egy komplex képet kapunk a fűszer történelmi gazdasági és kulturális kapcsolatairól, és a különböző nyelvekben használt elnevezések nemcsak a nyelvek közötti kölcsönhatásokat tükrözik, hanem a múltba vésző kereskedelmi útvonalakról is informatív képet festenek.

¹⁶⁸ Szótári adatokért lásd még: *SEAlang*.

¹⁶⁹ Az ind nevek részletes vizsgálatáról lásd Zumbroich 2012.

¹⁷⁰ Burkill 1966: I/976.

5. Szerecsendió

A szerecsendió egy trópusi örökzöld fa, a muskátldiófélék (*Myristicaceae*) családjába tartozó *Myristica fragrans* Houtt. magja.¹⁷¹ Az aromatis fa gyümölcse egy kisebb barackra hasonlít, kerekded és halványsárga (7. kép). A gyümölcs érésakor kettéhasad és előbukkan sötétbarna magháza és az azt körülölelő skarlátvörös magköpeny, ami szárítás után fakó narancssárga színt kap. Így a szerecsendiófa egyedülállóan két fűszerrel is megajándékoz minket: a magházban rejtőzködő maggal – ezt hívjuk szerecsendiónak – és a félrevezetően szerecsendió-virágnak hívott magköpennyel. Mindkettő jellegzetesen pikáns aromával rendelkezik és manapság elsősorban



7. kép Szerecsendiófa (*Myristica fragrans*)
Köhler 1887–1898: II/125.

konyhai fűszer. A „diót” általában egészben értékesítik és csak közvetlenül a használat előtt kerül lereszelésre, ezáltal egy egészen érdekes iparművészeti trend is kialakult az antik szerecsendió-reszelők formájában. Gyümölcséből a szerecsendió-termő vidékeken lekvár is készül és kandírozott csemegeként is fogyasztják; utóbbi pár száz éve még Indiában és Európában is népszerű volt.¹⁷² Illóolajának fő hatóanyaga a miriszticin, ami egy hallucinogén vegyület és nagyobb adagban halálos is lehet, de a gasztronómiában ártalmatlan.¹⁷³

A szerecsendió is az indonéz szigetvilág egy apró szegletéből származik, a már emlegetett Maluku-szigetekhez tartozó Banda-szigeteken őshonos, ami hat fő szigetből áll: Lontor (vagy Banda), Neira, Gunung Api, Ai, Run, és Rozengain. A vulkanizmus, az örök hőség, a magas páratartalom és az évszázados kézi szelekció kombinációja egy rendkívüli kultúrnövényt eredményezett, és a szerecsendió és virága végül a 16–17. századi Európa egyik legdrágább árucikkévé vált. Ez a maréknyi kis szigetcsoport ezáltal viharos

¹⁷¹ Magyarul lásd még „Szerecsendió, muskátldió” *Terebess fűszerkalauz*, n.d. Online elérhetőség: <https://terebess.hu/tiszaorveny/fuszer/szerecsendio.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 12.

¹⁷² da Orta 1913: 272–277.

¹⁷³ van Wyk 2014: 182.

évszázadokon van túl és egészen a 18. század végéig az „igazi” szerecsendió egyetlen forrása volt. A Maluku-szigetek többi részén, és a tágabb Délkelet-Ázsiában még kb. 80 egyéb *Myristica* faj van, és Dél-Indiában is kb. 20 vadon termő rokon növényt jegyzünk,¹⁷⁴ ezek közül az ízre jellegtelen vad indiai szerecsendiót (*M. malabarica* Lam.) a malukui dió és virág helyettesítésére, hamisítására használták.¹⁷⁵ Manapság az „igazi” szerecsendiót is termesztik itt. A legnagyobb szerecsendiótermelő ország Indonézia mellett ma Grenada, gazdasági szerepe itt olyannyira jelentős, hogy az ország zászlóján is helyet kapott.

5.1. A szerecsendió története

A szerecsendió használatára utaló legkorábbi régészeti leletek kb. 3500 évesek és a Banda-szigetek egyikéről, Ai szigetéről származnak.¹⁷⁶ Szerecsendió maradványokról egy 1913-as egyiptológiai publikáció is beszámol, miszerint a thébai nekropolisz Dayr al-Bahrī lelőhelyén a 18. dinasztia (i. e. 16–13. sz., Újbirodalom) áldozati relikviái között datolya, düm¹⁷⁷ és füge mellett szerecsendiót is találtak.¹⁷⁸ Bár a beszámoló egyértelműen fogalmaz és még a szerecsendió feltételezett keleti forrásáról is elmélkedik – talán Hatsepszut királynő (ur. i. e. 1479–1458) punti fűszerexpedíciója – a korai 20. századi régészeti praktikákból kiindulva egyáltalán nem biztos, hogy egy ennyire korai leletről szóló beszámoló készpénznek vehető.

Elszigeteltsége miatt a szerecsendió a többi fűszernél később kezdett el terjedni a világban, a borssal, fahéjjal vagy a gyömbérrel ellentétben sem Theophrastos (kb. i. e. 371–287) és Dioskoridész, sem pedig Plinius nem említi.¹⁷⁹ Az illatos „dió” kezdetben a regionális délkelet-ázsiai kereskedelmi körök árucikke volt, majd arab, indiai és kínai hajósok is keresték. A 6. században már Bizáncban is elérhető lehetett,¹⁸⁰ ide arab közvetítéssel került,

¹⁷⁴ Donkin 2003: 12.

¹⁷⁵ Miller 1969: 58–59.

¹⁷⁶ Anderson 2023: 168.

¹⁷⁷ *Hyphaene thebaica* (L.) Mart.

¹⁷⁸ Naville 1913: 18.

¹⁷⁹ Habár a Dioskoridész-nál szereplő *mákir* a szerecsendió-virág európai nyelvekben található neveinek etimonja (vö. latin *macir*, francia *macis*, magyar *máczs* stb.), leírás alapján nem beazonosítható. Dioskoridész egy sárgás színű, vastag és keserű indiai kéregről írt, míg Plinius ugyanezen a néven egy piros, fűszeres indiai kérget emlegetett. Miller szerint, elképzelhető, hogy a szerecsendió valamelyik indiai rokonának „virágáról” van szó (Miller 1969: 60). Dioskoridész: *De Materia Medica* I.110. (Gunther 1968: 59); Plinius: *Naturalis Historia* XII.32. (Pliny 1960: 23).

¹⁸⁰ Prance & Nesbitt 2005: 166.

és a 12. századra már egész Európában ismert volt.¹⁸¹ Marco Polo a jávai termékek között szegfűszeggel, borssal, kubebbel,¹⁸² nárdussal,¹⁸³ és „a világ minden fűszerével” együtt sorolja fel.¹⁸⁴ A szerecsendió lehetséges korai terjedéséről és a számos hasonló *Myristica* terméssel való hibás azonosításról Haw írt legújabban.¹⁸⁵

Európához hasonlóan a szerecsendió a középkori arab irodalomban is inkább gyógyszer, semmint fűszer, Ibn Sīnā *Kánonjában* a szegfűszeggel egyazon főzetben kerül elő az emésztést segítő szerként.¹⁸⁶ A szerecsendiót Ibn Juljul „csodálatosnak” írta le, szerinte erősíti a szívet és a gyomrot, szél-telenít és emésztésjavító. Ibn Rushd az illatát méltatta, és al-Kindī-vel együtt is haspanaszokra javasolta.¹⁸⁷ Ibn al-Faqīh a kámforhoz hasonlította, és azt írta, hogy Kínába Jáváról szállítják, al-Idrīsī szerint Áden kikötőjébe Indiából és Kínából tartó hajókon érkezik, és forrása a „Kínai-tenger” egy két kis szigete, különösen aṣ-Šanf (Champa). Bár Champa nem sziget, a Földközi-tenger környékén dolgozó al-Idrīsī a 12. században ezt még nem tudta, ő Koreát (as-Silā) is hat szigetként ismerte. Mint fentebb említettem, a szegfűszeget és a szerecsendiót Ibn Baṭṭūta is „összemosta”: ő azt írta, hogy a termése a szerecsendió, a virága a szerecsendió-virág, és szegfűszeg pedig a megmaradt, elszáradt virágok.¹⁸⁸ A konyhaművészetről értekező arab szerzők közül Ibn Sayyār al-Warrāq említi *Kitāb al-Ṭabīkh* [Ételek könyve] című 10. századi receptkönyvében, a szerecsendió-virággal együtt.¹⁸⁹ Az arab kereskedők a 13. századra már tisztában voltak a szerecsendió forrásával, de annak titka még sokáig nem került az európaiak kezébe.¹⁹⁰

Kínába a szerecsendió az i. sz. 5–6. század környékén érkezett, és először a 8. században jegyezték fel, de az említések sok esetben egyéb *Myristica* fajokkal, és különösen délkelet-ázsiai kardamom-félékkel, vagy egyéb gyömbérfélék családjába tartozó *Alpinia* fajok terméseivel keverik.¹⁹¹ Donkin szerint azok a korai Sòng-kori említések is kétségesek, melyek szerint a szerecsendiót Dél-Kínában (pl. Guǎngdōng 廣東, Lǐngnán 嶺南) is termesztették, s a 10. század során Fújiànból 福建 terményjáradékként északra küldött bors

¹⁸¹ Watson 2008: 195.

¹⁸² *Piper cubeba* L.

¹⁸³ *Nardostachys jatamansi* (D.Don) DC.

¹⁸⁴ Yule & Cordier 2004.

¹⁸⁵ Haw 2023.

¹⁸⁶ Ibn Sīnā *Qānūn* 725. (Gruner 1973: 376).

¹⁸⁷ Amar & Lev 2017: 112.

¹⁸⁸ Amar & Lev 2017: 112.

¹⁸⁹ Lásd Nasrallah 2007.

¹⁹⁰ Prance & Nesbitt 2005: 166.

¹⁹¹ Donkin 2003: 159; Haw 2023.

és szerecsendió is minden bizonnyal import volt.¹⁹² Zhào Rǔkuò 趙汝适 szerint a szerecsendió Jávától függő, eldugott, távoli szigetekről származik, fája 100 láb magasra is megnő és 40-50 fő tud alatta árnyékba húzódni. Virágait a tavaszi szüretelés után a napon szárítják ki – ez lenne a szerecsendió-virág – amit ő „kardamom virágnak” hív (lásd lentebb), magja melegítő hatású. Haw szerint ez az első leírás, amely valóban a szerecsendióról szól és nem egy gyömbérféle terméséről, bár a fa eltúlzott magassága miatt a növényt talán egy másik *Myristica* fajjal keverték. A kínaiak csak a 14. században azonosítják a Banda-szigeteket mint a szerecsendió hazáját, forrásának a korábban főleg viszonteladóként működő Jávát (Shépo 閩婆, később Zhāowā 爪哇), vagy Borneót (Bóni 渤泥) gondolták. Étkezési fűszerként is előfordult, de inkább a szegfűszeghez hasonlóan gyógyhatása miatt használták. A *běncǎo* irodalom a szerecsendiót a szegfűszegnél kevesebbszer használja, és Hu katalógusa szerint ezt is 973-ban jegyzik fel először.¹⁹³

Európában a szerecsendió csak a késő középkorban vált igazán népszerűvé, elsősorban a nyugaton dúló pestisjárványok állítólagos ellenszereként követelt tömött pénztárcákat. Középkori feljegyzések szerint kimondottan drága volt, még a 14. században is – amikor a fűszerek könnyebben hozzáférhetők voltak – egy font szerecsendió hét kövér ökröt ért egy 1393-as német ártábla szerint.¹⁹⁴ Amikor az európaiak először a Banda-szigetekre érkeztek, már egy régóta olajozottan működő, jávai, arab és kínai kereskedők által frekvenciált, virágzó kereskedelmi hálóban találták magukat, amelyek útvonalait a keletiek jól ismerték. Az első fűszerrakományokat a portugálok a helyi piacokon vették meg 1512-ben. Miután bérelt kormányosok segítségével kitanulták a helyi navigálást, a portugáloknak 1526-ra sikerült monopolizálni a Fűszer-szigetek termékeit, ami tovább emelte a szerecsendió árát.¹⁹⁵ A szerecsendió ára Angliában I. Erzsébet királynő korában érte el csúcspontját, miután orvosok a fűszerrel töltött illatszelenecéket kiáltották ki a pestis egyetlen „igazi” ellenszerének. 1600 körül 10 font (<5 kilogram) 1 penny-ért vásárolt fűszer-szigeteki szerecsendió 2 font 10 shillinget ért, ami egy képzett szakmunkás közel kéthavi bére volt.¹⁹⁶ Angliában egyébként középkori receptkönyvek alapján inkább a szerecsendió-virág volt a

¹⁹² Schafer 1954: 66.

¹⁹³ Hu 1990: 492.

¹⁹⁴ Rosengarten 1969: 62.

¹⁹⁵ Prance & Nesbitt 2005: 166.

¹⁹⁶ Milton 1999; Anderson 2023: 8. A korabeli pénzek értékének átváltásához a brit Nemzeti Archívum online valutaátváltóját használtam. „Currency converter” *The National Archives*, n.d. Online elérhetőség: <https://www.nationalarchives.gov.uk/currency-converter/>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 12.

népszerűbb, ámde drágább fűszer.¹⁹⁷ A két anyag rokonsága egyébként még a fűszerverseny alatt sem volt mindig egyértelmű: a Holland Kelet-indiai Társaság finanszírozói egy alkalommal levelet írtak a banda-szigeteki ültetvényeket kezelő alkalmazottaknak, amiben azt kérték, hogy ültessenek több *foelie*-t (szerecsendió-virág), mert arra nagyobb a kereslet otthon, mint a *muskaatnootra*!¹⁹⁸ Csak elképzelni tudjuk a telepések megrökönyödését.

Egy átlagos korabeli hajót több száz tonna rakománnyal is meg lehetett tölteni, így világos, hogy profitarányban a veszteségek ellenére is minden hazatérő hajó egy vagyont ért. A magas árakért egyébként először a közvetítők, az alexandriaiak, a bizánciak és főleg a velenceiek voltak felelősek; a fűszerekre kivetett hatalmas velencei felár volt a portugál felfedezések egyik fő katalizátora is. Az árakat a szerecsendió forrását megtaláló és portugáloktól megkaparintó Holland Kelet-indiai Társaság (VOC) is mesterségesen magasan tartotta – sokszor a készletek elégetésével – ami végül az angolokat sarkallta akcióra a Fűszer-szigetek tekintetében.¹⁹⁹ A hollandok a szerecsendiótermelést igyekeztek Ambon és Banda szigetére korlátozni, és az egész Fűszer-szigetek a Jan Pieterszoon Coen (1587–1629) nevével fémjelzett terrorban létezett. Coen a neki gondot okozó bandai lakosságot egyszerűen kiirtotta (1621), az angolokat bebörtönözte és megkínóztatta, a Banda-szigetek utolsó, a helyi vezetőkkel való egyezség után „hivatalosan” az angolokhoz tartozó Run szigetén pedig minden egyes fát kivágatott, hogy az angoloknak (és másoknak) semmi se jusson.²⁰⁰ A hollandok 1760-ra a Amszterdam raktáraiban elképzelhetetlen mennyiségű, 16 évnyi szerecsendió-terményt halmoztak fel, amit végül egyszerűen elégettek az árak magasan tartásának érdekében.²⁰¹ Az árak tűzzel való gerjesztése egyébként egy évszázaddal korábban Angliában is előfordult, ha nem is szándékosan: itt a nagy londoni tűzvész (1666) pusztította el a Kelet-indiai társaság bors és fűszerraktárait.²⁰² A Banda-szigetekért folyó angol–holland háborúkat lezáró 1667-es békeszerződés során a feleknek végül sikerült megegyezniük, a hollandokkal szemben legtovább kitartó Run szigetét az angolok egy újonnan elfoglalt kis szigetre cserélték, amit úgy hívtak: Manhattan. A kezdetleges holland települést pedig New Amsterdamról New Yorkra nevezték át.

¹⁹⁷ Anderson 2023: 168.

¹⁹⁸ Prance & Nesbitt 2005: 166. A szerecsendió-virág általában drágább volt, mivel a hozama a dióénak csak kb. a 15%-t tette ki.

¹⁹⁹ Az európai fűszerversenyt már sokan feldolgozták, ezért itt nem részletezem, bővebben lásd pl. Milton 1999; Turner 2004; Keay 2006, és főleg Krondl 2007. Rövid összefoglalva lásd Wright 2007.

²⁰⁰ Milton 1999.

²⁰¹ Prance & Nesbitt 2005: 166.

²⁰² Az tűzvészről részletesen lásd Dodds 2016.

A fenti események részletes történetét Giles Milton írta meg olvasmányosan, *Nathaniel's Nutmeg* című könyvében.²⁰³

1770-ben egy francia misszionáriusból lett üzletember, Pierre Poivre, Timor szigetén állomásozva szerecsendiófa csemetéket csempészett ki a Fűszer-szigetekről, és ezeket titokban Mauritiuson és a Réunion szigeten ültették el, és az onnan történő kivitelüket súlyosan büntették.²⁰⁴ A holland monopóliumot 1776-ben végül az angolok törték meg, akik Penang szigetén és Szingapúrban is elkezdtek a szerecsendió termesztését, ezzel véget vetve a szerecsendió elszigetelt történetének és az évszázadok óta felfújtt áraknak.²⁰⁵

5.2. A szerecsendió nevei

5.2.1. Magyar

A magyar *szerecsendió* első előfordulása a *Magyar történeti szövegtárban* egy 1780-as cikk a Magyar Hírmondóból, ami Cook kapitány egyik expedíciójáról szól:

„Az Angliai hajók közel... hónapokat töltöttek ottan. De az alatt az idő alatt is... a fáradhatatlan főzorgalmatosfágú Cook Kapitány nem hívalkodott; hanem edj rézfént a Szeretsen dió fáknak ültetésébenn és egyéb hafznos fzereknek termefztésébenn, más rézfént a fzigetbélieknek hajózáfok, égi járafokot néző tudományjok, nyelvek és eredetek körül való vizsgálódásbann foglalatatoskodott.”²⁰⁶

Bár a szövegtár csak 1772-ig visszamenően tartalmaz szövegeket, az leszűrhető, hogy a fenti sajtócikk írásakor már mindenki ismerte a fűszert, hiszen az írás nem magyarázza meg, hogy mi az a szerecsendió és az európai szerecsendió láz ekkor már több mint száz éve tombolt (a pestissel együtt). A „szerecsen” szó (1387, tulajdonnévként 1138) – eredetileg ’arab, mór’, később (1395 k.) ’fekete, néger’ értelemben – egy északolasz jövevényszó (vö. irodalmi *saracene* ’szaracén, mohamedán, pogány’), ami a latin *Saracenus* népnévből jön és görög közvetítéssel – *sarakénos* – egy arab szóra szokás visszavezetni, ezek között szerepel a *sarkín* ’napkeleti’,²⁰⁷ *šarqiyyīna* ’kele-

²⁰³ Milton 1999.

²⁰⁴ Corn 1998: 220–223.

²⁰⁵ Prance & Nesbitt 2005: 166.

²⁰⁶ A „szeretsen” szóra keresve a második találat a *Magyar történeti szövegtár* korpuszában: „Magyar történeti szövegtár (MTSz)” *A magyar nyelv nagyszótára*, n.d. Online elérhetőség: <https://nagyszotar.nytud.hu/corptest.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 24.

²⁰⁷ Zaicz *et al.* 2006: sv. szerecsen.

tiek (tárgyeset),²⁰⁸ vagy ennek valamilyen óarab változata a *sharq* 'kelet' szóból. Ez egy egyértelmű utalás a fűszer forrására.

A szerecsendió *muskátdió* és *mácisdió* néven is ismert volt,²⁰⁹ ezek német, francia és késő latin ihletésűek. A középkori Európában a fűszerek orvosságként is funkcionáltak és a szerzetesek a kolostorok ún. *officinájában* készítették orvosságot a fűvészkertekben termesztett gyógynövényekből. Az európai szerzetesrendek, különösen a bencések, rendkívül fontosak voltak a hagyományos orvoslás és herbalizmus megőrzésében és átörökítésében, és az általuk használt latinos nevek Európa minden nagyvárosának patikáiban ismertek voltak.²¹⁰ Ez az örökség sok gyógyhatású növény tudományos nevén is megfigyelhető, pl. *Zingiber officinale* Roscoe (gyömbér), *Saccharum officinarum* L. (cukornád). A *nox moscus* 'muskát dió' elnevezés európai terjedése is a középkori „patika latin” befolyásával magyarázható.

A szerecsendió-virág régebbi nevei még *muskátvirág* és *mácisz*, utóbbi a latin *macir* szó már Dioskoridész-nál emlegetett görög etimonjára – *mákir* – vezethető vissza. A két fűszer kapcsolata nem minden nyelvben transzparens, például a szerecsendió angolul *nutmeg*, „virága” pedig *mace* néven ismert, de a spanyol *nuez moscada* és *macis* szavak sem kiáltanak rokonsággért. A magköpenyre (*arillus*) „virág”-ként való hivatkozás vagy egyszerű félreértésből ered (a fűszert vásárlók nagy része nem találkozott a növény-nyel), vagy abból az elképzelésből, hogy a magházat körülölelő piros köpeny ténylegesen egyfajta virágra hasonlít.

5.2.2. Angol

Az angol *nutmeg* szó (kb. 1300) bőséges középangol és anglonormann alaki változatok sorával egy ófrancia alakra – *nois mu(s)guete* < *nois muscade* 'muskát dió' – megy vissza, aminek forrása a latin *nux muscada* 'u.a.' alakban keresendő. A magyar muskátdió elnevezés is a hasonló újlatin alakok tanult átvétele, kölcsönfordítás. Az összetétel második fele az érdekes, hiszen ez a szó a jól ismert *muskátli*, *muskotályos* stb. szavaink forrása. A latin *muscada* (f.), *muscat* (m.) 'mósuszillatú, pézsmailatú' < latin *muscus* 'mósusz, pézsmá; pézsmaszarvas' egy eurázsiai vándorszó. A latin szó a görög *móschos* átvétele, ami egy feltételezett középperzsa alakon át (vö. modern perzsa *mušk*) a szanszkrit *muška* 'here („kiséger”)' szóra vezethető

²⁰⁸ Harper n.d.: sv. Saracen.

²⁰⁹ Lásd pl. „Szerecsendió, muskátdió” *Terebess fűszerkalauz*, n.d. Online elérhetőség: <https://terebess.hu/tiszaorveny/fuszer/szerecsendio.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 12.

²¹⁰ Castleman 2017: 14–16.

vissza. Az összes európai alak a latin szó leszármazottja.²¹¹ A kapcsolódó magyar szavak közvetlenül a németből kerültek hozzánk: *mósusz* 'pézsmá, a mósuszszarvas illatos mirigye és váladéka', *muskotály* (1540) 'édes itáliai borfajta', középfelnémet átvétel, valamint *muskátli* (1858), a virág pézsmailata miatt. Utóbbit *pézsmavirág* (1664) alakban magyarosítani is próbálták.²¹²

Az angol *mace* szó érdekessége, hogy középgangolban a *macis* alakot többes számúnak gondolták, és egy egyesszámú szó képződött belőle (1234 körül). A *macis* alak vagy ófranciából vagy középkori latinból jön, ami a latin *macir* és végezetül az ismeretlen eredetű ógörög *mákir* szó a forrása. A *macis* < *macir* elváltozás talán félremásolás során történt.²¹³

5.2.3. Arab

A szerecsendió arabul ma *jawz al-ṭīb* 'illatos dió' és bár a felszínen arab elemekből áll, valójában egy perzsa összetétel (*jawz būyā*) tükörfordítása lehet. Az arab *jawz* 'dió' szó a középperzsa *gōz* átvétele (vö. modern perzsa *gūz* és arabból visszakölcsönzött *jūz*),²¹⁴ a *ṭīb* szó 'jó íz, jó illat, aroma' jelentéssel bír. Kora középkori arab forrásokban *jawzbuwā* alakban is megtaláljuk, Ibn Juljul, Ibn Rushd és al-Idrīsī ezt használja.²¹⁵ Ez az alak a perzsa *bū* 'illat' tövet használja a szerkezetben.²¹⁶ A fentiek arra utalnak, hogy az arabok perzsa kereskedők közvetítésével ismerkedtek meg a szerecsendióval

A szerecsendió-virág hivatalos standard formája *qishrat jawz aṭ-ṭīb* 'szerecsendió-köpeny', de beszélt nyelvi alakban inkább *basbās/basbāsa* néven ismert, ami a perzsa *bazbāzból* 'szerecsendió-virág' jön. A *basbās* és változatai különböző arab nyelvjárásokban ma jelentésbővüléssel, jelentéseltolódással különféle helybeli fűszerekre vonatkoznak (pl. Észak-Afrikában édeskömény/ánizskapor, *Foeniculum vulgare*), az örölt szerecsendió-virág, mint kis mennyiségben használatos általános fűszer utáni átvitt értelemben.²¹⁷ Donkin valószínűleg téved, amikor a *basbāsa* szót tisztán arab eredetűnek gondolja, ő az arab *bassa* 'összezúz' igében keresi a megoldást,²¹⁸ amivel sem Zumbroich, sem én nem értünk egyet, bár ő egy szimpla perzsa etimon helyett indiai alakokkal kecsegtet: tamil *vacuvāci* 'szerecsendió-virág',

²¹¹ Harper n.d.: s.v. nutmeg, musk; Beekes & van Beek 2010: 971.

²¹² Zaicz *et al.* 2006: s.v. muskátli, muskotály.

²¹³ OED n.d.: s.v. mace; AHD 2022: s.v. mace.

²¹⁴ Steingass 1892: 377.

²¹⁵ Amar & Lev 2017: 66.

²¹⁶ Steingass 1892: 204.

²¹⁷ Dozy 1881: I/83.

²¹⁸ Donkin 2003: 87.

szingaléz *wasāwāsi* 'illatosítani'.²¹⁹ Az arab *basbās* szóból többek között a szuahéli *basbasi* származik.²²⁰

A szerecsendiónak egy harmadik perzsa eredetű neve is van, *dārķisa*, szó szerint 'persely fa', talán a gyümölcsök alakja után. Ezt Ibn al-Baytār (1197–1248, andalúziai orvos, botanikus) jegyzi.²²¹

5.2.4. Kínai

A szerecsendió kínaiul először *jiājūlè* 迦拘勒 (középkínai:²²² /kjakjulok/; 725 körül) néven fordult elő, ami sejthetően egy átvétel, és az arab *qāqulla* 'fekete kardamom' (*Amomum subulatum* Roxb.) szóval szokás kapcsolatba hozni.²²³ Később *dòukòu* 豆蔻 'kardamom; szerecsendió'²²⁴ (863 k.), majd *ròudòukòu* 肉豆蔻 – szó szerint „hús-kardamom”; (1062) – néven volt ismert, utóbbi elnevezést használjuk ma is.²²⁵ Haw egy friss tanulmánya szerint a *ròudòukòu* 肉豆蔻 név szerecsendióval való azonosítása egy 19. századi fejlemény, és a középkori *ròudòukòu* 肉豆蔻 előfordulások más gyömbérfélék terméseire vonatkoznak.²²⁶ A szerecsendió-virág ma *ròudòukòupí* 肉豆蔻皮 [szerecsendió-héj], de klasszikus munkákban *dòukòuhuā* 豆蔻花 [kardamom-virág] néven is találkozhatunk vele.²²⁷

A kínai *dòukòu* 豆蔻 'kardamom; szerecsendió' különböző minőségjelzőkkel (fehér, piros, aromás, kicsi stb.) legalább féltucat különféle ázsiai növényre és termésre vonatkozhat, s így a terminológia kiváltképp bonyolult.²²⁸ Ezek nagy része az általunk is ismert zöld kardamom rokona és a gyömbérfélék (*Zingiberaceae*) családjába tartozó délnyugat-kínai vagy délkelet-ázsiai gyógy- és fűszernövény. A *dòukòu* 豆蔻 szó eleinte mind a kardamomra, mind a szerecsendióra vonatkozott. Li és Donkin szerint a kínaiak először összekeverték a kettőt, vélhetően terméseik hasonlósága voltán, és a félreértések elkerülése végett a fehér kardamom *báidòukòu*

²¹⁹ Bővebben lásd Zumbroich 2012: 54.

²²⁰ Johnson 1971: 30.

²²¹ Részletesebben lásd Amar & Lev 2017: 112–117.

²²² Baxter (1992) középkínai átírását követve.

²²³ Lásd például Hirth & Rockhill 1911: 211.

²²⁴ Kínában a kardamom prototípusa nem az általunk ismert indiai zöld kardamom (*Elettaria cardamomum* (L.) Maton), hanem a *báidòukòu* 白豆蔻 [fehér-kardamom] néven ismert, két – nagyon hasonló – kardamomfajta fehér és kerek termése (*Wurfbania vera* Thaiföldről és Kambodzsából, és *Wurfbania compacta* Jáváról).

²²⁵ Donkin 2003: 22.

²²⁶ Haw 2023.

²²⁷ Hirth & Rockhill 1911: 210.

²²⁸ Li 1979: 38.

白豆蔻 [fehér-kardamom], a szerecsendió pedig *ròudòukòu* 肉豆蔻 [hús-kardamom] lett.²²⁹ Kínai forrásokból tudjuk, hogy mindkét fűszert a délkelet-ázsiai szárazföldről szerezték be, és hajókra rakodva jutottak el a Táng udvarba, egy bizonyos „Kakolából”.²³⁰ Kakola egy azonosítatlan kikötőváros valahol a mai Thaiföld déli részén, a Maláj-félsziget nyugati partján és fontos kereskedelmi központ volt az ókorban és a kora középkorban. Takola néven már Ptolemaios (i. sz. kb. 85/90–168) is beszámolt róla *Geográphiájában* és tamil forrásokban is előkerül.²³¹ Kínai szempontból tehát eleinte a kardamom és a szerecsendió is ugyanúgy a délkelet-ázsiai szárazföld kikötőiben volt kapható, de a valóságban a fehér kardamom vagy Indokína vagy Jáva erdeiből származott, míg a banda-szigeteki szerecsendió minden bizonnyal Jáván keresztül érkezett északra.

Hirth és Rockhill szerint a szerecsendiót *ròudòukòu* 肉豆蔻 néven először egy 8. századi gyógyszerkönyv, a *Běncǎo shíyí* 本草拾遺 említi, ahol a leírás szerint Kínába egy *jiājūlēi* 迦拘勒 nevű távoli országból érkezik, amelyet a szerzők az arab *qāqulla* ’fekete kardamom; amomum’ szóval hoznak összefüggésbe.²³² A *Yōuyáng zázú* 酉陽雜俎, egy Duàn Chéngshì 段成式 (m. 863) nevű szerzőnek tulajdonított, legendákról, furcsa jelenségekről, fantasztikus lényekről és egzotikus dolgokról szóló 9. századi gyűjtemény is említi Kakolát: a fehér kardamom forrásaként megjelölve *Jiāgǔluó* 伽古羅 (közép kínai: /gjakula/) ország szerepel.²³³ Talán joggal feltételezhetjük, hogy mind az arab, mind a kínai szó a Takola/Kalola helynévből származnak, ha figyelembe vesszük azt is, hogy Arábiától Indonéziáig *kakola/takola* alakú szavak különböző aromatikusan anyagokat jelölnek: például a szanszkrit *kakkola* ’olajos, aromás bogyót termő növény’, tibeti *kakola* ’fekete kardamom’, maláj *kapulaga* ’(fehér) kardamom’, ójávai *kakkolaka* ’kámfor’ stb., de ezek pontos forrása és a Kakola helynévvel való kapcsolatuk egyelőre nem teljesen világos.²³⁴

A kínai *dòukòu* 豆蔻 szó egy kínai etimológus, Shǐ Yǒuwéi 史有为 szerint jövevénysszó, és az arab „*takur*” szóból származik, ami „rokonságban áll Takola ősi kikötőjének nevével”.²³⁵ A fenti állítás nem problémamentes,

²²⁹ Li 1979: 81; Donkin 2003: 22.

²³⁰ Schafer 1985: 184–185.

²³¹ Wheatley 1961: 268–272.

²³² Hirth & Rockhill 1911: 210. Hirthnél és Rockhillnél „kia kü lö”.

²³³ A szöveg a *Chinese Text Project* nevű online adatbázisban is elérhető, lásd a 18. kötet 55. szakaszát; Online elérhetőség: <https://ctext.org/wiki.pl?if=en&chapter=801324>; utolsó megtekintés: 2024. október 12; Sturgeon 2021.

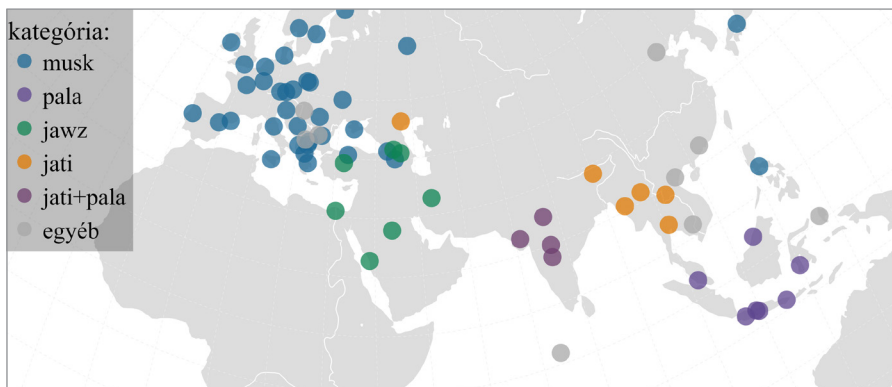
²³⁴ A *kakola/takola* típusú szavak problematikájának összefoglalásához lásd még Wheatley 1961; Wolters 1967; Hoogervorst 2013: 19.

²³⁵ Shi 2021: 44.

hiszen többek között nem világos, hogy a szerző miért gondolja ezt, vagy hogy pontosan melyik arab szót jelöli a „*takur*” átírás, ellenben több nyelvtörténeti morzsa is arra utal, hogy a *dòukòu* 豆蔻 talán kapcsolatban állhat az indiai-óceáni szavakkal.²³⁶

5.3. A szerecsendió neveinek mai elosztása

Mint fentebb a szegfűszeg esetéhez hasonlóan, a szerecsendiót jelölő szavakat is megpróbáltam összegyűjteni, és kategorizálni (8. kép). Ez esetben egy kicsit kevesebb adatponttal állunk szemben (75 szó 70 nyelvből), és az adatkészlet jelenleg nagyon „Európa-nehéz”. A módszer itt is ugyanaz. Sok esetben egy nyelvben több változatot is találunk, ilyenek például a macedón *múskatno órevče* ’muskát dió’ és *mórsko órevče* ’mór dió’, vagy a török *Hint cevizi* ’indiai dió’ és *muskat* szópárosok.



8. kép A szerecsendió nevei különböző nyelvekben. A színek összetartozó kognátumhalmazokat jelölnek.

Látható, hogy a *muskát* szó kognátumai Európában lehengerlően túlnyomó többségben vannak, ami talán jól mutatja a latin (kimondottan a középkori latin) gyógynövény és fűszervek elnevezéseinek fontosságát az itteni terjedés során. A Közel-Keleten az arab és perzsa ’dió’ jelentésű szavak terjedtek. A szerecsendió az indonéz szigetvilág nagy részén, például malájul, indonézül, szundanézül, jávaiul, balinézül, makasszari és (celebeszi) bugisz nyelven is *pala*, ami a szanszkrit *phala* ’gyümölcs; mag’²³⁷

²³⁶ A *dòukòu* 豆蔻 kérdésről, a *kakola/takola* alakú szavakról és a kínai kardamomokról egy külön tanulmányt készülök írni.

²³⁷ Monier-Williams 1899: 716.

szóból ered, és végső soron egy dravida jövevényszó.²³⁸ A *pala* szó és helyi változatai általában a szerecsendió fájára és termésére egyaránt utalhatnak és a régió nagy nyelvein sokszor előtaggal fordulnak elő: indonézül például maga a szerecsendió *buah pala* (*buah* = 'gyümölcs', a *gyümölcs* itt a magra utal), a szerecsendió-virág pedig *bunga pala* (*bunga* = 'virág').²³⁹ Indoárja nyelveken egyébként a különböző pozitív konnotációkkal bíró *jāti* előzi meg a *phala* 'gyümölcs' vagy *pattra* 'levél; szírom'²⁴⁰ szavakat, hogy a dióra és a virágra neveket képezzen; a szerecsendióra az így kapott *jātiphala*-alak terjedt el²⁴¹ (vö. mai hindí *jāyphal* 'szerecsendió, *jāvitri* 'szerecsendió-virág'), amit több indoárja nyelv is átvett. A *jāti* alak Indokinában terjedt, és a tibeti *dza-ti* is ezt kölcsönözte.²⁴²

A fenti két ábrán (6, 8) igyekeztem demonstrálni a szegfűszeg és a szerecsendió szavak vándorszó jellegét, és igencsak nemzetközi voltát. Rengeteg nyelv egymásból kölcsönzött vagy merített ihletet, hogy ezeket a fűszereket valahogyan elnevezze. A jövőben szeretnék ezzel a módszerrel tüzetesebben is foglalkozni, és az adatbázisokat nemcsak új nyelvekkel kiegészíteni, de esetleg korai nyelvváltozatokkal, időbeli feljegyzésekkel, attesztálási dátumokkal, esetleg fonetikai információkkal ellátni. Egy gazdagon annotált adatállomány talán még a jelenleg hiányzó alakok rekonstrukciójában is segíthet. Továbbá, a fenti ábrák, a hosszú adatsorok és táblázatok kíséző illusztrációjaként, a szegfűszegnél és a szerecsendiónál népszerűbb egyéb fűszernevek és más vándorszavak vizsgálatában is hasznos lehet a jövőben.

²³⁸ Donkinnál (2003: 22) „tamil jövevényszó” szerepel, és „*param*” alakot adja meg, de valójában talán egy proto-dravida rekonstrukciót kellene feltételeznünk.

²³⁹ Az európai botanikusok közül többen is beszámolnak a helyi bandai nevekről: da Ortánál *pala* és a virágra *bunapala* szerepel, Rumphiusnál (kb. 1627–1702) *pela* és egy helyi nyelvi *galago* alak. Ternate és Tidore szigetein *gosora* és *gasori*, Pigafettánál *buapala gosoga*, részletekért lásd Donkin 2003: 22.

²⁴⁰ Monier-Williams 1899: 581.

²⁴¹ Turner 1962–1966: 286.

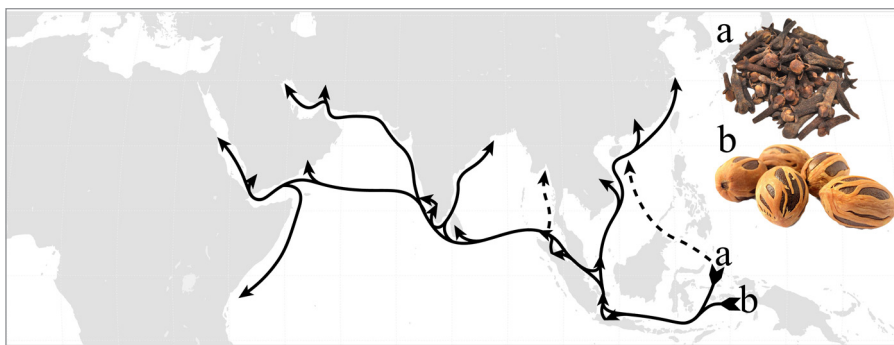
²⁴² Részletesebben lásd Donkin 2003: 55.

6. Konklúzió

A fentiekben igyekeztem röviden bemutatni a szegfűszeg és a szerecsendió kultúrtörténetét, érintve a Fűszer-szigetek premodern gazdaságát és a fűszerek történelmi szerepét a tengeri Selyemút kontextusában. Tárgyaltam növénytanukat, használatukat, kiterjedésüket, és megemlítettem a róluk szóló korai írott forrásokat. Részleteztem neveiket és azok etimológiáját is, s a magyar mellett a fűszerkereskedelem tekintetében fontos nyelveken – angol, arab, kínai – is vizsgáltam. Végül bemutattam a két fűszere mutató modern szavakat is, amelyeket kategorizálva és térképre rajzolva tárgyaltam, megmagyarázva lehetséges forrásaikat, eredetüket.

Írásomnak két célja volt. Egyrészt, hogy az olvasó egy átfogó képet kapjon a szegfűszeg és a szerecsendió történelmi terjedéséről, a terjedés tengeri Selyemút menti állomásairól, és az ebben közreműködő és ezeket lejegyző aktív szereplőkről. Másrészt igyekeztem mind a történelmi eseményeket, mind gazdasági, kulturális, és nyelvészeti információkat oly módon feldolgozni, hogy a fejezet bővelkedjen hivatkozásokban, és az olvasó kedvet kapjon a számára érdekes forrásokat felkeresni és a témában tovább kutakodni.

Ez a tanulmány a fűszerek teljes útjának feltérképezésének pusztán egy kis szelete, s konklúzióként hadd álljon itt a fent részletezett információk alapján megrajzolt térkép a szegfűszeg, a szerecsendió és a szerecsendióvirág korai terjedéséről (9. kép).



9. kép A szegfűszeg és a szerecsendió korai terjedésének vázlatos térképe

A térkép a tengeri Selyemút fő útvonalait jelöli, szaggatott vonallal néhány kevésbé fontos szakaszt. Az észak-malukui (a) szegfűszeg és a banda-szigeteki (b) szerecsendió története és útja rendkívüli mértékben összefonódik, ami nem meglepő, hiszen mostanra tudjuk, hogy a két növény egymástól nem túl távoli szigeteken őshonos, és gazdasági térférfésük során gyakorlatilag ugyanazokon a tengeri útvonalakon utaztak, és ugyanazok

a közösségek vettek részt szállításukban. Bár kinézetre nem is lehetnének különbözőbbek, a három fűszer a használatban is hasonló volt és ebben az európai, az arab és a kínai források is egyetértenek – kezdetben hőn áhított orvosságok, aromatikumok, s végül ma ízletes fűszerek. E kincsekért az emberek óceánokat szeltek át, vagyonokat fizettek, háborúztak, és végül egész szigeteket cseréltek el egymással.

Bibliográfia

- ADELAAR, Karl A. 1989. „Malay Influence on Malagasy: Linguistic and Culture-Historical Implications.” *Oceanic Linguistics* 28/1: 1–46.
- AGIUS, Dionisius A. 2005. *Seafaring in the Arabian Gulf and Oman: People of the Dhow*. New York, NY and London: Routledge.
- AHD 2022. *The American Heritage Dictionary of the English Language*. [5th ed.] Boston: HarperCollins Publishers.
- AHMAD, S. Maqbul (ed.) 1989. *Arabic Classical Accounts of India and China*. Shimla: Indian Institute of Advanced Study; Calcutta: Rddhi-India.
- AMAR, Zohar & Efraim LEV 2017. *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*. [Edinburgh Studies in Classical Islamic History and Culture] Edinburgh: Edinburgh University Press.
- ANDERSON, Ian 2023. *The History and Natural History of Spices: The 5000-Year Search for Flavour*. Cheltenham, Gloucestershire: The History Press.
- ANTONY, Robert J. & Angela SCHOTTENHAMMER (eds.) 2017. *Beyond the Silk Roads: New Discourses on China's Role in East Asian Maritime History*. [East Asian Maritime History 14.] Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- BAXTER, William H. 1992. *A Handbook of Old Chinese Phonology*. Berlin: De Gruyter Mouton.
- BEAUJARD, Philippe 2019. *The Worlds of the Indian Ocean: A Global History*. [2 vols.] Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- BEEKES, Robert Stephen Paul & Lucien VAN BEEK 2010. *Etymological Dictionary of Greek*. Leiden: Brill.
- BILLÉ, Franck, Sanjyot MEHENDALE & James W. LANKTON (eds.) 2022. *The Maritime Silk Road: Global Connectivities, Regional Nodes, Localities*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- BILLING, Jennifer & Paul W. SHERMAN 1998. „Antimicrobial Functions of Spices: Why Some Like it Hot.” *The Quarterly Review of Biology* 73/1: 3–49.
- BUCAILLE, Maurice 1990. *Mummies of the Pharaohs: Modern Medical Investigations*. [Trans. Alastair D. PANNELL & Maurice BUCAILLE] New York: St. Martin's Press.
- BUCCELLATI, Giorgio & Marilyn Kelly BUCCELLATI 1983. „Terqa: The First Eight Seasons.” *Les Annales Archeologiques Arabes Syriennes* 33/2: 47–67.
- BURKILL, Isaac Henry (1936) 1966. *A Dictionary of the Economic Products of the Malay Peninsula*. [2nd ed.] Kuala Lumpur: Ministry of Agriculture, Malaysia.

- CAMPBELL, Lyle & Mauricio J. MIXCO 2007. *A Glossary of Historical Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CASSON, Lionel 1989. *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation, and Commentary*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- CASTLEMAN, Michael 2017. *The New Healing Herbs: The Essential Guide to More than 130 of Nature's Most Potent Herbal Remedies*. New York: Rodale.
- CHAFFEE, John W. 2018. *The Muslim Merchants of Premodern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora, 750–1400*. New York: Cambridge University Press.
- CHANG, Kornel 2015. „Coolie.” In: Cathy J. SCHLUND-VIALS, Linda Trinh VÕ, K. Scott WONG (eds.) *Keywords for Asian American Studies*. New York: New York University Press, 37–38.
- CHAVANNES, Édouard 1903. *Documents Sur Les Tou-Kiue (Turks) Occidentaux: Recueillis et Commentés*. St.-Petersbourg: Commissionnaires de l'Académie impériale des sciences.
- CHEN Ming 2007. „The Transmission of Foreign Medicine via the Silk Roads in Medieval China: A Case Study Of *Haiyao Bencao*.” *Asian Medicine* 3: 241–264.
- CHURCH, Sally K. 2004. „The Giraffe of Bengal: A Medieval Encounter in Ming China.” *The Medieval History Journal* 7/1: 1–37.
- COEDÈS, George 1975. *The Indianized States of Southeast Asia*. [Ed. Walter F. VELLA, trans. Susan Brown COWING] Canberra: Australian National University Press.
- CORN, Charles 1998. *The Scents of Eden: A Narrative of the Spice Trade*. New York: Kodansha International.
- CRONE, Patricia 1987. *Meccan Trade and the Rise of Islam*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- CZARRA, Fred 2009. *Spices: A Global History*. London: Reaktion Books.
- DALBY, Andrew 2000. *Dangerous Tastes: The Story of Spices*. Berkeley, CA: University of California Press.
- DE ROMANIS, Federico 2020. *Indo-Roman Pepper Trade and the Muziris Papyrus*. [Oxford Studies on The Roman Economy] New York: Oxford University Press.
- DIETRICH, A. 2004. „Afāwih.” In: *The Encyclopaedia of Islam*. [2nd ed.] Ed. P. J. Bearman *et al.* Leiden: E. J. Brill, XII:42–43.
- DODDS, Io 2016. „How the Great Fire of London unfolded: Official blunders, mass hysteria, and racist violence which threatened to tear the city apart.” *The Telegraph*, 2016. szeptember 5. [Online elérhetőség: <https://www.telegraph.co.uk/news/2016/09/05/how-the-great-fire-of-london-unfolded-350-years-ago-hour-by-hour/> (utolsó megtekintés: 2024. augusztus 24.)]
- DONKIN, Robin A. 2003. *Between East and West: The Moluccas and the Traffic in Spices up to the Arrival of Europeans*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- DOTT, Brian Russell 2020. *The Chile Pepper in China: A Cultural Biography*. New York: Columbia University Press.
- DOZY, Reinhart Pieter Anne 1881. *Supplément aux dictionnaires Arabes*. [2nd ed.] Leiden: E. J. Brill.
- ESPOSITO, John L. 1995. *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*. Vol. 2. New York and Oxford: Oxford University Press.
- AL-FARĀHĪDĪ, al-Khalīl b. Aḥmad. 786. *Kitāb Al-ʿAyn* [A forrás könyve]. Online: ArabicLexicon.Hamrawani.com.

- FELFÖLDI Szabolcs 2009. „Egy új szemléletű Selyemút-történet alapvonalaihoz.” *Ókor* 8/2: 29–35.
- FELFÖLDI Szabolcs 2023. „Analógia és adaptív evolúció a selyemút, valamint az antikvitás és a középkor további nagy kereskedelmi útjai.” In: HOPPÁL Krisztina – KOVÁCS Szilvia (szerk.) *Percepció és recepció a Selyemút mentén*. [Studia de Via Serica 3.] Budapest: ELTE Konfuciusz Intézet, 27–54.
- FERGUSON, Niall 2008. *The Ascent of Money: A Financial History of the World*. New York: Penguin Press.
- FÓDI Attila 2015. „Farmakognózia az ősi Kínában gyógyszerkönyvi példák alapján.” *Magyar Orvosi Nyelv* 2: 120–126.
- FRAENKEL, Siegmund 1886. *Die Aramäischen Fremdwörter Im Arabischen*. Leiden: E. J. Brill.
- FRANKOPAN, Peter 2012. *The Silk Roads: A New History of the World*. London: Bloomsbury.
- FREEDMAN, Paul 2008. *Out of the East: Spices and the Medieval Imagination*. New Haven, CT: Yale University Press.
- FREEDMAN, Paul 2015. „Health, Wellness and the Allure of Spices in the Middle Ages.” *Journal of Ethnopharmacology* 167: 47–53.
- GANTZER, Hugh & Colleen GANTZER 2014. *Spicestory*. New Delhi: Niyogi Books.
- GIBB, Hamilton Alexander Rosskeen & C. F. Beckingham (eds.) 1994. *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354*. [Trans. C. DEFRÉMERY & B. R. SANGUINETTI] Vol. 4. [Works Issued by the Hakluyt Society, Second Series 178.] London: The Hakluyt Society.
- GLARE, P. G. W. (1982) 2012. *Oxford Latin Dictionary*. [2nd ed.] Oxford: Oxford University Press.
- GREEN, Nile 2016. „The View from the Edge: The Indian Ocean’s Middle East.” *International Journal of Middle East Studies* 48/4: 746–749.
- GRUNER, Oskar Cameron (trans). (1025) 1973. *The Canon of Medicine of Avicenna*. New York: AMS Press.
- GUNN, Geoffrey C. 2006. „The Timor-Macao Sandalwood Trade and the Asian Discovery of the Great South Land?” *Review of Culture* 53: 125–48.
- GUNN, Geoffrey C. 2021. *Imagined Geographies: The Maritime Silk Roads in World History, 100–1800*. Hong Kong: Hong Kong University Press.
- GUNTHER, Robert T. (1934) 1968. *The Greek Herbal of Dioscorides: Illustrated by a Byzantine A.D. 512, Englished by John Goodyer A.D. 1655, Edited and First Printed A.D. 1933*. London and New York: Hafner Publishing Company.
- HAMMARSTRÖM, Harald, Robert FORKEL, Martin HASPELMATH & Sebastian BANK 2024. „Glottolog.” Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology.
- HALIKOWSKI SMITH, Stefan 2001a. *Portugal and the European Spice Trade, 1480–1580*. (Ph.D. diss., European University Institute).
- HALIKOWSKI SMITH, Stefan 2001b. „The Mystification of Spices in the Western Tradition.” *European Review of History: Revue Européenne d'histoire* 8/2: 119–136.
- HALL, Kenneth R. 1985. *Maritime Trade and State Development in Early Southeast Asia*. Honolulu: University of Hawai’i Press.
- HANSEN, Valerie 2012. *The Silk Road: A New History*. Oxford: Oxford University Press.
- HARPER, Douglas n.d. *Online Etymology Dictionary*. [Online elérhetőség: <https://www.etymonline.com>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 24.]

- HAW, Stephen G. 2023. „Nutmeg and the Identity of Chinese Rou Doukou.” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 76/3: 373–397.
- HIRTH, Friedrich & William Woodville ROCKHILL (eds.) 1911. *Chau Ju-Kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the Twelfth and Thirteenth Centuries, Entitled Chu-Fan-Chi*. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences.
- HOOGERVORST, Tom 2013. *Southeast Asia in the Ancient Indian Ocean World*. [BAR International Series 2580.] Oxford: BAR Publishing.
- HOURLANI, George Fadlo (1951) 1975. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*. [Princeton Oriental Studies 13.] New York: Octagon Books.
- HU, Shiu-Ying 1990. „History of the Introduction of Exotic Elements Into Traditional Chinese Medicine.” *Journal of the Arnold Arboretum* 71/4: 487–526.
- JACQ-HERGOUALC'H, Michel 2002. *The Malay Peninsula: Crossroads of the Maritime Silk Road (100 BC-1300 AD)*. [Trans. Victoria HOBSON; Handbook of Oriental Studies 13]. Leiden: Brill.
- JÁKL, Jiří 2021. *Alcohol in Early Java: Its Social and Cultural Significance*. [Brill's Southeast Asian Library 8.] Leiden and Boston: Brill.
- JOHNSON, Frederick (1939) 1971. *A Standard Swahili-English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- JONES, Horace Leonard (trans.) (1917) 1997. *The geography of Strabo 1: Books 1–2*. [The Loeb Classical Library 49.] London: Heinemann.
- KÁLMÁN László – TRÓN Viktor 2007. *Bevezetés a nyelvudományba*. 2. kiadás. [Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 48.] Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- KANG, David C. 2012. *East Asia before the West: Five Centuries of Trade and Tribute*. [Contemporary Asia in the World] New York: Columbia University Press.
- KEAY, John 2006. *The Spice Route: A History*. Berkeley, CA: University of California Press.
- KELSEY, Harry 2016. *The First Circumnavigators: Unsung Heroes of the Age of Discovery*. New Haven: Yale University Press.
- KIKUSAWA, Ritsuko & Lawrence A. REID 2007. „Proto Who Utilized Turmeric, and How?” In: Diana EADES, John LYNCH & Jeff SIEGEL (eds.) *Linguistics Description and Linguistic Applications: Studies in Memory of Terry Crowley*. Amsterdam: John Benjamins, 339–352.
- KINGWELL-BANHAM, Eleanor *et al.* 2018. „Spice and Rice: Pepper, Cloves and Everyday Cereal Foods at the Ancient Port of Mantai, Sri Lanka.” *Antiquity* 92/366: 1552–1570.
- KÖHLER, Hermann Adolph 1887–1898. *Köhler's Medizinal-Pflanzen in naturgetreuen Abbildungen mit kurz erläuterndem Texte: Atlas zur Pharmacopoea germanica, austriaca, belgica, danica, helvetica, hungarica, rossica, suecica, Neerlandica, British pharmacopoeia, zum Codex medicamentarius, sowie zur Pharmacopoeia of the United States of America*. [Ed. Gustav PABST *et al.*] Gera-Untermhaus: Franz Eugen Köhler.
- KRISHNAMURTI, Bhadriraju 2003. *The Dravidian Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KRONDL, Michael 2007. *The Taste of Conquest: The Rise and Fall of the Three Great Cities of Spice*. New York: Ballantine Books.

- KULKE, Hermann, K. KESAVAPANY & Vijay SAKHUJA (eds.) 2009. *Nagapattinam to Suvarnadwipa: Reflections on the Chola Naval Expeditions to Southeast Asia*. [Nalanda-Sriwijaya Series] Singapore: Institute of Southeast Asian Studies (ISEAS).
- LANE, Edward William 1863. *An Arabic-English Lexicon: Derived from the Best and the Most Copious Eastern Sources*. [Ed. Stanley LANE-POOLE] London: Williams and Norgate.
- LAUFER, Berthold 1919. *Sino-Iranica: Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran, with Special Reference to the History of Cultivated Plants and Products*. [Anthropological Series XV/3.] Chicago: Field Museum of Natural History.
- LAWTON, John, Nik WHEELER, Tor EIGELAND & Bill LYONS 2004. *Silk, Scents & Spice: Tracing the World's Great Trade Routes the Silk Road, the Spice Route, the Incense Trail*. Paris: UNESCO.
- LESLAU, Wolf 1996. *Concise Amharic Dictionary*. Berkeley, CA: University of California Press.
- LEUNG, Angela Ki Che & CHEN Ming 2019. „The Itinerary of Hing/Awei/Asafetida across Eurasia, 400–1800.” In: Pamela H. SMITH (ed.) *Entangled Itineraries: Materials, Practices, and Knowledges across Eurasia*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press, 141–164.
- LEVEY, Martin (trans.) 1966. *The Medical Formulary, or Aqrābādhīn of al-Kindī: Translated with a Study of Its Materia Medica by Martin Levey*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- LI, Hui-Lin (trans.) 1979. *Nan-Fang Ts'ao-Mu Chuang: A Fourth Century Flora of Southeast Asia*. Hong Kong: Chinese University Press.
- Lo, Jung-Pang 2024. „Zheng He” *Britannica* 2024. augusztus 17. Online elérhetőség: <https://www.britannica.com/biography/Zheng-He> (utolsó megtekintés 2024. augusztus 30.)
- LÖW, Immanuel 1924. *Die Flora der Juden: Vol. 2. Iridaceae–Papilionaceae*. Wien: R. Löwit.
- MAIDHOF, A. 1920. „Rückwanderer aus den islamitischen Sprachen im Neugriechischen (Smyrna und Umgebung).” *Glotta: Zeitschrift für Griechische und Lateinische Sprache* 10: 1–21.
- MAIR, Victor H. & Erling HOH 2009. *The True History of Tea*. London: Thames & Hudson.
- MANIKU, Hassan Ahmed 2000. *A Concise Etymological Vocabulary of Dhivehi Language*. Colombo: The Royal Asiatic Society of Sri Lanka.
- MATHEW, Kuzhippalli Skaria (ed.) 2017. *Imperial Rome, Indian Ocean Regions and Muziris: New Perspectives on Maritime Trade*. London and New York: Routledge.
- MCLAUGHLIN, Raoul 2014. *The Roman Empire and the Indian Ocean: The Ancient World Economy and the Kingdoms of Africa, Arabia and India*. Barnsley: Pen & Sword Military.
- MILLER, James Innes 1969. *The Spice Trade of the Roman Empire, 29 B.C. To A.D. 641*. Oxford: Oxford University Press.
- MILTON, Giles 1999. *Nathaniel's Nutmeg: How One Man's Courage Changed the Course of History*. London: Hodder & Stoughton.
- MONIER-WILLIAMS, Monier 1899. *A Sanskrit-English dictionary: Etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European languages*. Oxford: Clarendon Press.

- NABHAN, Gary Paul 2014. *Cumin, Camels, and Caravans: A Spice Odyssey*. [California Studies in Food and Culture 45.] Berkeley, CA: University of California Press.
- NASRALLAH, Nawal (trans.) 2007. *Annals of the Caliphs' Kitchens: Ibn Sayyār al-Warrāq's Tenth-Century Baghdadi Cookbook*. [Islamic History and Civilization 70.] Leiden: Brill.
- NAVILLE, Edouard 1913. *The XIth Dynasty Temple at Deir el-Bahari: Part III*. London: Egypt Exploration Fund.
- DA ORTA, Garcia (1563, 1895) 1913. *Colloquies on the Simples and Drugs of India*. [Trans. Clements MARKHAM] London: Henry Sotheran and Co.
- OTÁLORA, Óscar Beltrán 2022. „Los secretos del escudo de Elcano: un regalo real.” *El diario Vasco*, 2022. szeptember 6. [Online elérhetőség: <https://www.diariovasco.com/culturas/secretos-escudo-elcano-20220906095518-nt.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 12.]
- OUP n.d. *Oxford English Dictionary*. Oxford: Oxford University Press. [Online elérhetőség: <https://www.oed.com/>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 14.]
- PARRY, John W. (1953) 1969. *Spices: Vol. 1. The Story of Spices*. 2 vols. New York: Chemical Publishing Company, Inc.
- PETRAM, Lodewijk 2014. *The World's First Stock Exchange*. [Trans. Lynne RICHARDS] New York: Columbia Business School Publishing.
- PETROVSKA, Biljana Bauer 2012. „Historical Review of Medicinal Plants' Usage.” *Pharmacognosy Reviews* 6/11: 1–5.
- PRANCE, Ghilleen & Martin NESBITT (eds.) 2005. *The Cultural History of Plants*. New York: Routledge.
- PTAK, Roderich 1992. „The Northern Trade Route to the Spice Islands: South China Sea - Sulu Zone - North Moluccas (14th to Early 16th Century).” *Archipel* 43/1: 27–56.
- PTAK, Roderich 1993. „China and the Trade in Cloves, circa 960–1435.” *Journal of the American Oriental Society* 113/1: 1–13.
- RACKHAM, Harris (trans.) 1960. *Pliny: Natural History, Volume IV: Books 12–16*. [Loeb Classic Library] London: William Heinemann; Cambridge, MA: Harvard University Press.
- ROSENGARTEN, Frederic (1969) 1973. *The Book of Spices*. New York: Pyramid Books.
- VAN SANTEN, Dirk Janszoon 1630. „Moluccæ insulæ celeberrimæ [A Molukkák leghíresebb szigetei].” In: Willem Janszoon BLAEU 1690. *Atlas van der Hagen*. Vol. 4. KW 1049 B 13, Koninklijke Bibliotheek, Hága. [Online elérhetőség: <https://www.kb.nl/ontdekken-bewonderen/topstukken/atlas-van-der-hagen>; https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Atlas_Van_der_Hagen-KW1049B13_031-MOLVCCAE_INSVLA_CELEBERRIMAE.jpeg]
- SCHAFER, Edward H. 1954. *The Empire of Min*. Rutland, Vermont and Tokyo: Published for the Harvard-Yenching Institute, Charles E. Tuttle Company.
- SCHAFER, Edward H. 1985. *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics*. Berkeley, CA: University of California Press.
- SCHOTTENHAMMER, Angela (ed.) 2001. *The Emporium of the World: Maritime Quanzhou, 1000–1400*. [Sinica Leidensia 49.] Leiden: Brill.
- SEALang: *The Southeast Asian Languages Library*. n.d. Madison, WI: University of Wisconsin–Madison. [Online elérhetőség: <http://sealang.net/library>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 24.]

- SEN, Tansen. 2016. „The Impact of Zheng He’s Expeditions on Indian Ocean Interactions.” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 79/3: 609–636.
- SEN, Tansen. 2019. „Zheng He’s Military Interventions in South Asia, 1405–1433.” *China and Asia* 1: 158–91.
- SEN, Tansen. 2023. „Inventing the ‘Maritime Silk Road’.” *Modern Asian Studies* 57/4: 1059–1104.
- SHERMAN, Paul W. & Jennifer BILLING. 1999. „Darwinian gastronomy: Why we use spices: Spices taste good because they are good for us.” *BioScience* 49/6: 453–463.
- SHI Youwei. 2021. *Loanwords in the Chinese Language*. [Trans. HU Zhengmao] Abingdon: Routledge.
- SIDEBOTHAM, Steven E. 2011. *Berenike and the Ancient Maritime Spice Route*. [The California World History Library 18.] Berkeley, CA: University of California Press.
- SIMMONDS, Norman W. 1976. *Evolution of Crop Plants*. London: Longman.
- SPRIGGS, Matthew. 1998. „Research Questions in Maluku Archaeology.” *Cakalele* 9/2: 51–64.
- STEINGASS, Francis Joseph. 1892. *A Comprehensive Persian-English Dictionary: Including the Arabic Words and Phrases to Be Met with in Persian Literature*. London: Routledge & K. Paul. [Online elérhetőség: <https://dsal.uchicago.edu/dictionaries/steingass/>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 14.]
- STURGEON, Donald. 2021. „Chinese Text Project: A Dynamic Digital Library of Premodern Chinese.” *Digital Scholarship in the Humanities* 36/suppl. 1: 101–112.
- TÓTFALUSI István. 2008. *Idegenszó-tár: Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. [3. kiadás] Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- TRASK, Robert Lawrence. 2000. *The Dictionary of Historical and Comparative Linguistics*. Chicago: Fitzroy Dearborn.
- TURNER, Jack. 2004. *Spice: The History of a Temptation*. New York: Vintage Books.
- TURNER, Ralph Lilley. 1962–1966. *A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages*. London: Oxford University Press.
- UNESCO. 2002. *The Silk Roads Project: ‘Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue’ 1988–1997*. [online:] UNESCO. [Online elérhetőség: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000159189>; utolsó megtekintés: 2024. október 12.]
- Új magyar etimológiai szótár (ÚESz.) [beta] n.d. Nyelvtudományi Kutatóközpont. [Online elérhetőség: <https://uesz.nyttud.hu/index.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 31.]
- WADE, Geoff & Li Tana (eds.) 2012. *Anthony Reid and the Study of the Southeast Asian Past*. [Nalanda-Sriwijaya Series] Singapore: Institute of Southeast Asian Studies.
- WANG Gungwu (1958) 2003. *The Nanhai Trade: Early Chinese Trade in the South China Sea*. [2nd ed.] London: Eastern Universities Press.
- WANG Weiwei, NGUYEN Khanh Trung Kien, ZHAO Chunguang & HUNG Hsiao-chun. 2023. „Earliest Curry in Southeast Asia and the Global Spice Trade 2000 Years Ago.” *Science Advances* 9/29: 1–12.
- WATSON, Andrew M. 2008. *Agricultural Innovation in the Early Islamic World: The Diffusion of Crops and Farming Techniques 700–1100*. [Cambridge Studies in Islamic Civilization] Cambridge: Cambridge University Press.
- WELCH, Jeanie Maxine. 1994. *The Spice Trade: A Bibliographic Guide to Sources of Historical and Economic Information*. Westport, Conn.: Greenwood Press Inc.

- WHEATLEY, Paul 1961. *The Golden Khersonese: Studies in the Historical Geography of the Malay Peninsula before A. D. 1500*. Kuala Lumpur: University of Malaya Press.
- WOLTERS, Oliver William 1967. *Early Indonesian Commerce: A Study of the Origins of Śrīvijaya*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- WRIGHT, Clifford A. 2007. „The Medieval Spice Trade and the Diffusion of the Chile.” *Gastronomica* 7/2: 35–43.
- VAN WYK, Ben-Erik 2014. *Culinary Herbs and Spices of the World*. Chicago: University of Chicago Press; Kew: Royal Botanic Gardens.
- XIA Nai 2024. *Studies in Silk Road Archaeology*. [Trans. LUO Yili & LI Mi] [Studies in Silk Road Archaeology] Singapore: Springer Nature.
- YULE, Henry (trans.) & Henri CORDIER (ed.) (1903) 2004. *The Travels of Marco Polo (c. 1300): The Complete Yule-Cordier Edition*. Project Gutenberg.
- ZAICZ Gábor (főszerk.) et al. 2006. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- ZUMBROICH, Thomas J. 2012. „From Mouth Fresheners to Erotic Perfumes: The Evolving Socio-Cultural Significance of Nutmeg, Mace and Cloves in South Asia.” *eJournal of Indian Medicine* 5: 37–97.

TÉNYEZŐ-E AZ ÚJ SELYEMÚT? – AZ ÚJ SELYEMÚT GAZDASÁGI KEZDEMÉNYEZÉS NÉHÁNY ÓVILÁGI KIS ÁLLAM FEJLESZTÉSI ÉS BIZTONSÁGI POLITIKÁJÁNAK TÜKRÉBEN

PÉTI MÁRTON¹

Pannon Egyetem, Nemzetstratégiai Kutatóintézet

MOZGA GÁBOR

Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapesti Corvinus Egyetem

VARA BÁLINT

Budapesti Corvinus Egyetem

Bevezetés

Kína gazdasági felemelkedése négy-öt évtizede indult, és az ország két-három évtizede már aktív világgazdasági főszerepet vállal. Ezt a geoökonómiai folyamatot széles körben ismertté tette a 2013-ben bejelentett, először OBOR, majd BRI néven ismert Új Selyemút kezdeményezés, amely emblematikusan jeleníti meg Kína globális gazdasági és azon túlmutató politikai szerepvállalását. Kérdés azonban, hogy ez a több mint tíz éve intézményesült doktrína milyen hatással járt a világ geoökonómiai struktúráira.

A válaszadás igen szerteágazó vizsgálatokat igényel. Jelen tanulmány szerzői arra vállalkoznak, hogy hozzájáruljanak a válaszok megtalálásához. Ennek érdekében olyan geopolitikai forrópontokat, átmeneti, illetve ütközőzónákat vizsgáltunk meg, amelyek iránt köztudottan érdeklődnek a kínai gazdasági, gazdaságpolitikai, sőt politikai szereplők. A vizsgálati helyszíneinket az Óvilágban és ezen belül is Euráziában azonosítottuk, az Új Selyemút kezdetben ugyanis erre a nagytérsegre irányult, csak később rakódtak rá a globális ambíciók.

¹ Email: marton.peti@nski.gov.hu.

Jelen tanulmányban megjelenített kutatásaink arra keresik a választ, hogy Kína milyen szerepet játszik és játszhat a vizsgálati terepeinken. Kutatásunk földrajzi tárgykörének meghatározásában szempont volt az is, hogy a mintaterületek felöleljék az Új Selyemút közlekedési rendszer szárazföldi és tengeri folyosóinak egyes kitüntetett szakaszait.

Az egyik mintaterületünk a Nyugat-Balkán, azaz az Európai Unió bővítéséből kimaradt, a Nyugat, Oroszország és Törökország befolyása között őrlődő kis államok átmeneti zónája. E térségben még a médiában megjelenő híradások szerint is köztudottan jelentős a kínai jelenlét. Másik mintaterületünk az Arab-öböl térsége, amelynek világgazdasági jelentősége szénhidrogénkészletének köszönhetően vitathatatlan. E térség kis államaiban bár dominál az amerikai befolyás, mégis hat rá a közeli középhatalmak versengése, de a térség államai között is gyakran konfliktusok feszülnek. Az utóbbi időben itt szintén Kína fokozódó aktivitásáról szólnak a hírek.

Jelen tanulmányban fel szeretnénk tární, hogy a mintaterületeink kis államairól szóló tudósításokból kiolvasható növekvő kínai jelenlét vajon mennyire valós, mennyire érhető tetten az országok gazdasági aktivitásában és szakpolitika-alkotásában. Tanulmányunk elkészítéséhez külgazdasági adatokat, valamint geopolitikai és geoökonómiai szekunder forrásokat vizsgáltunk, amit a Nyugat-Balkán esetében gazdasági és biztonságpolitikai dokumentumok elemzése is követett.

A Nyugat-Balkán és az Új Selyemút

Az EU és tagállamai viszonyulása az Új Selyemúthoz és Kínához

Kína olyan számottevő gazdasági fejlődést ért el az elmúlt évtizedekben, ami egyéb, például diplomáciai képességeivel együtt megkerülhetetlen geopolitikai szereplővé tette az országot a nemzetközi világrendben.² A korábbi elnök Deng Xiaoping 邓小平 (aki 1976 és 1989 között volt a Kínai Népköztársaság vezetője) nevével fémjelzett óvatos, elsősorban megfigyelésre, a kapacitások elrejtésére és a feltűnés elkerülésére építő külpolitikai irányvonal (ún. „24 írásjegyes stratégia”) után a gazdasági prosperitás magával vonta a nemzeti öntudat megerősödését.³ Ennek következményeként az ázsiai ország egyre nyíltabban és határozottan deklarált geopolitikai célokkal lépett ki a globális sakkjábrára (pl. a multipoláris világrend és a *Pax Sinica* létrehozása).

² Eszterhai 2017.

³ Béres *et al.* 2017.

A fennálló nemzetközi viszonyok megváltoztatására törekvő Új Selyemút kezdeményezést Xi Jinping 习近平 elnök 2013-ban, hivatalba lépésének első évében hirdette meg a kazahsztáni Asztanában. A grandiózus geoökonómiai projekt hivatalosan az OBOR („One Belt, One Road”), azaz „Egy Övezet, Egy Út” elnevezést kapta. 2016-ban ez megváltozott és a hivatalos neve „Belt and Road Initiative” (rövidítve BRI, magyarul „Övezet és Út Kezdeményezés”) lett. Fő célja Peking európai, afrikai és ázsiai kapcsolatrendszerének újraalkotása a különböző szárazföldi és tengeri közlekedési, szállítmányozási, energetikai és infrastrukturális útvonalak és folyosók összekapcsolása, illetve fejlesztése révén. A hatalmas földrajzi területet magában foglaló terv gyakorlatilag a történelmi, kontinenseken átívelő és a világgazdaság tengelyeként funkcionáló egykori Selyemút (mely Kínát kötötte össze a Római Birodalommal és több egyéb, akkor meghatározó államalakulattal) aktualizált és modern változatán alapul.⁴

Kína már egy ideje az Amerikai Egyesült Államok egyik meghatározó riválisának tekinthető,⁵ fő külpolitikai céljai közé pedig a *Pax Sinica* bevezetése tartozik, ami értelemszerűen az USA dominálta világrend, a *Pax Americana* megszűnését is jelentené.⁶ Amennyiben a nemzetközi politikai viszonyokat vizsgáljuk és figyelembe vesszük a hegemon ciklusok elméletét,⁷ akkor olyan folyamatokat tapasztalhatunk, mint az Amerikai Egyesült Államok vezette nyugati világrend hanyatlása és Kína felemelkedése. Az OBOR 2013-as bejelentése ezért egy olyan új geopolitikai helyzetet is teremtett, amely az európai kontinens államait is cselekvésre és alkalmazkodásra ösztönzi.

Az Európai Unión belül ez még komplexebb manőverekre készíti a szereplőket, mivel Brüsszel és az egyes tagállamok érdekei és törekvései eltérhetnek egymástól. Felértékelődnek ennek megfelelően az európai-kínai kapcsolatok, amelynek gazdasági és diplomáciai súlyuknak megfelelően leginkább az egyes magországok esetében (pl. Németország, Franciaország és az egykori EU-tag Nagy-Britannia) van kiemelt jelentősége az EU óvatos, de alapvetően együttműködésre törekvő politikája mellett. Az említett három országba érkezett egyébként 2000 és 2014 között a kínai befektetések több mint fele,⁸ mely megoszlás egészen 2023-ig tartott.⁹

⁴ Csizmadia 2017.

⁵ Eszterhai 2017.

⁶ Otero-Iglesias *et al.* 2015.

⁷ Gilpin 1981.

⁸ Hanemann & Huotari 2015.

⁹ Kratz *et al.* 2024.

A „Nagy Három” részesedése az említett évre 35,3%-ra csökkent, Magyarország pedig a 2022-es értékeit megduplázva az egész kontinensen belül 44,1%-os részesedést ért el. Nőtt a közép-európai régió egyéb államaiba (Ausztria, Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Szlovénia) érkezett kínai befektetések értéke (2023: 6%) is. Az elmozdulás hátterében a nagyszabású, az akkumulátor- és elektromos járművek gyártásába érkezett beruházások állnak.¹⁰

Jelenlegi, legfrissebb trendeket tekintve a magtérseégektől való eltávolodás figyelhető meg, melynek fő irányai az említett új szereplők lehetnek. Kína egy nyugati civilizációs kultúrkörön és az euroatlanti erőterén teljesen kívülálló nagyhatalom, ami egy új típusú kihívás elé állítja az európai szereplőket. Peking globális hatalomként való színrelépése azonban fejlesztési lehetőségeket is tartogat az együttműködésben résztvevő országok számára, melynek pontos részletei kevésbé voltak ismertek az Új Selyemút projekt kezdeti éveiben.¹¹ Eközben a globális geopolitikai környezet egyre inkább turbulenssé, kiszámíthatatlanná és instabillá válik az ukrajnai háború, az izraeli–palesztin konfliktus és a tajvani feszültség miatt. Az Európai Unió magállamait ugyanakkor „hagyományosan” szorosnak tekinthető geopolitikai kapcsolatok és érdekek fűzik az Amerikai Egyesült Államokhoz, ezért Washington hozzáállása jelentősen befolyásolhatja és korlátozhatja a kínai geoökonómiai törekvések európai (és globális) megvalósulását.¹²

Németország az EU-s magországokon belül különösen érzékeny a kínai kommunista rendszer demokratikus deficitje és az emberi jogok korlátozása miatt, ami alááshatja a jó gazdasági kapcsolatokat és együttműködéseket, illetve az exportpiac pozitív dinamikáját. A német attitűd (melynek csak egy része származik a világnézeti különbségekből, mert az innovációs fejlesztések és a versenyképesség megtartásának igénye is szerepet játszik benne) hatással van az EU-s szintű, Kínával foglalkozó policy dokumentumokra is.¹³ A legfrissebb német állami szintű, biztonsági-védelempolitikai policy dokumentum egyszerre említi Kínát partnerként, versenytársnak és rendszerszintű riválisnak. Utóbbi miatt Berlin az értékeit és az érdekeit is fenyegetve érzi.¹⁴

Franciaország szintén a fokozódó globális verseny kihívásaira hívja fel a figyelmet, melyben Oroszország mellett a Kínai Népköztársaság is próbatétel elé állítja Európát. Tendenciákat tekintve a látens versenyt az egyre nyíltabb konfrontáció váltja fel. Ennek természete nem korlátozódik kizárólag a

¹⁰ Kratz *et al.* 2024.

¹¹ Péti 2017.

¹² Béres *et al.* 2017.

¹³ Otero *et al.* 2015.

¹⁴ Defence Policy Guidelines 2023.

gazdaságra, mert a nemzetközi kínai ambícióknak katonai (pl. Oroszország támogatása az ukrajnai háborúban, nukleáris robbanófejek fejlesztése) és diplomáciai (alternatív multilaterális kezdeményezések, pl. a 14+1 Együttműködés támogatása) összetevői is vannak.¹⁵

Nagy-Britannia a 2020-as Brexit óta nem tagja az EU-nak, ennek ellenére a kontinens gazdaságának egyik meghatározó szereplője maradt. Az ország kapcsolata különlegesnek mondható Kínával, mert a két ország számottevő közös történelmi múlttal rendelkezik a brit gyarmatosítás miatt. A Brexitet követően lehetséges forgatókönyvként merült fel az Egyesült Királyság EU-n kívüli kapcsolatainak újjászervezése, különös fókusszal Kínára, ami értelemszerűen jelentős és kiterjedt részvételt prognosztizált az Új Selyemút projektben.¹⁶ A London–Peking viszony azonban az együttműködések és a kölcsönös gazdaságfejlesztési projektek helyett egyre inkább feszültebbé válik. Franciaországhoz és Németországhoz hasonlóan az ország szintén rendszerszintű kihívóként tekint a Kínai Népköztársaságra, mely inkább Oroszországgal és Iránnal mélyíti el a gazdasági, katonai és diplomáciai kapcsolatait, célja pedig a jelenleg fennálló geopolitikai világrend megváltoztatása.¹⁷

A Nyugat-Balkán definíciója

A Nyugat-Balkán mint térkategória konkrét meghatározása komplex és nehéz feladat. Ennek egyik fő oka, hogy maga a Balkán fogalma sem egységesen jelenik meg a hazai és külföldi szakirodalmakban, illetve általánosságban a tudományos élet és a politikai, társadalmi közbeszéd szóhasználatában. Lehatárolásában többféle szempont szerepet játszhat (pl. történelmi, természetföldrajzi, gazdasági, politikai földrajzi, geopolitikai, kulturális, és biztonságpolitikai aspektusok), ennek megfelelően a régió konkrét határai sem egyértelműek és univerzálisan elfogadottak. Ezt a kiindulási helyzetet tovább bonyolítja az, hogy a fentebb említett nézőpontok jellemzően átfedésben vannak egymással, kombinációik kölcsönösen hatnak egymásra. Sokszor az adott szerző származási országa is meghatározó adottság e térkategória definiálása során.

A Balkán-félszigetnek különösen az északi határai nem egyértelműek a tudományos gondolkodók számára. Legalább 17 féle különböző lehatárolási koncepció létezik, és ezek mindössze csak a legjelentősebb geográfusok

¹⁵ National Strategic Review 2022.

¹⁶ Béres *et al.* 2017.

¹⁷ Integrated Review 2023.

kísérletein alapulnak és természetföldrajzi határokat vesznek figyelembe, elsősorban markánsnak vélt hegy- és vízrajzi komponenseket. Konkoly (2016) összegzése szerint stabil pontnak jellemzően csak a Duna torkolata és a Trieszti-öböl tekinthető, míg a leggyakoribb balkáni határként a Duna-Száva vonala jelenik meg. Ennél relevánsabb és nagyobb aktualitással bírnak napjainkban a különböző kulturális, etnikai, nyelvi és vallási választóvonalak, amelyek a természetföldrajzi határokkal együtt egy pontosabb Balkán definíciót alkothatnak.¹⁸

A Balkán számos esetben nem is önálló régióként, hanem egy másik nagytérség vagy nagyrégió részeként jelenik meg a klasszikus geopolitikai gondolkodásban. Döntően a különböző nagyhatalmak „hagyományos” felvonulási és meghódítandó területeként, klasszikus ütközőzónaként azonosítható, ahol az adott külső hatalmi érdekek találkoznak és versengenek egymással, hogy betagolják a Balkán-félsziget egészét vagy egy részét a saját érdekszférájukba. Ezen funkciói megfigyelhetők a klasszikus brit, angol-szász és német geopolitikai és geostratégiai elméletekben is (Lebensraum¹⁹; Zwischeneuropa²⁰; Pánrégiók²¹; Stratégiai kiegészítés és Heartland²²; Szovjetunió elleni feltartóztatási peremterület²³).

Említett szerepkörök napjainkban is megőrizte, ugyanakkor olyan új elemekkel is bővült, mint például a civilizációs, vallási és kulturális adottságok fontossága a régióban,²⁴ továbbá a messianisztikus ideológiák vezérelte „orosz világba” történő beolvasztás és hatalmi átrendezés igénye az ún. „eurázsiai szuperkontinensen” belül.²⁵ Történelmi távlatból új szereplőként jelenik meg a Balkánon az Európai Unió, a NATO és Kína. Kisebb súlyú aktorként említhető még Lengyelország (a Három Tenger Kezdeményezés révén), de többek között a Balkán társadalmi, gazdasági és politikai viszonyait évszázadokig meghatározó Törökországnak is vannak elképzelései a régióról (neo-ottomanizmus), különösen annak muszlimok rakta részeiről (pl. Albánia, Koszovó, illetve Bosznia-Hercegovina, Észak-Macedónia és Montenegró egyes térségei).

Jelenlegi státuszát és a nemzetközi rendben betöltött pozícióit tekintve elsősorban politikai régióként értelmezhető, melynek definiálásában kevésbé meghatározóak a természetföldrajzi tényezők és sajátosságok. A Nyugat-

¹⁸ Konkoly 2016.

¹⁹ Ratzel 1896, 1897.

²⁰ Penck 1914.

²¹ Haushofer 1931.

²² Mackinder 1919.

²³ Spykman 1942, 1944.

²⁴ Huntington 1996.

²⁵ Dugin 1997, 2012, 2015.



1. ábra Kína és a tanulmány vizsgálati területei: az Öböl Menti Együttműködési Tanács és a Nyugat-Balkán országai

Balkán elsősorban a Balkán-félsziget olyan nyugati orientációjú országok csoportját fedi le,²⁶ melynek rövid- és középtávú politikai célja az Európai Unióhoz és annak intézményeihez történő csatlakozás és az említett geopolitikai szereplővel való társadalmi-gazdasági integráció elmélyítése. Ezzel párhuzamosan a délszláv háború óta az EU nyíltan deklarált és részletesen kidolgozott Nyugat-Balkán policy-vel rendelkezik, hogy elősegítse az említett törekvéseket. Tágabb aspektusból a volt Jugoszlávia utódállamait és Albániát jelöli az elnevezés.²⁷ Szlovénia 2004-ben, Horvátország 2013-ban csatlakozott az EU-hoz. A fentiek alapján ezért az alábbi országok tartoznak a Nyugat-Balkánhoz: **Bosznia-Hercegovina, Szerbia, Montenegró, Albánia, Koszovó és Észak-Macedónia** (1. ábra).

Az EU ezirányú bővítése mellett fundamentális geopolitikai, geostratégiai és biztonságpolitikai érdekek is meghúzódnak: Jugoszlávia 1992-es felbomlása óta egy jelentős méretű geopolitikai űr keletkezett a Balkán-félszigeten, ahol adott esetben Oroszország és Kína is szignifikáns, rivális aktorként bukkanhat fel. A komplex etnikai és vallási jellemzőkkel és ezekből fakadóan több évszázadra visszanyúló államközi, regionális és helyi feszültségekkel rendelkező térség stabilitásának megőrzése ezért napjainkban is prioritás az EU számára.

A nyugat-balkáni államok alapvetően kis alapterületű és alacsony népességű országoknak tekinthetők, amelyek Albánia, Koszovó és Észak-Macedónia kivételével kedvezőtlen demográfiai trendekkel (jelentős mértékű népességsökkenés) rendelkeznek (1. táblázat).

²⁶ Bihari 2023.

²⁷ Lopes & Bondarenko 2022.

Ország	Terület (km ²)	Népesség (fő, 2022)	Népesség- növekedési ráta (%, 2022)
Szerbia	77 474	6 739 471	-0.75
Montenegró	13 812	604 966	-0.41
Bosznia- Hercegovina	51 197	3 816 459	-0.22
Észak-Macedónia	25 713	2 130 936	0.12
Albánia	28 748	3 095 344	0.22
Koszovó	10 887	1 952 701	0.57
Összesen:	207 831		

1. táblázat A nyugat-balkáni államok alapterülete, népessége és népességnövekedési rátája.²⁸

Kisállami létükből fakadóan viszonylag korlátozott önálló érdekérvényesítő képességgel és mozgástérrel, illetve geopolitikai potenciállal rendelkeznek, de az EU-s csatlakozás új perspektívákat nyújthat ezen államoknak. Külpolitikai céljaik eléréséhez elméletileg alkalmazhatják az ezen országcsoportokra jellemző ún. balancing vagy a bandwagon-politikát is²⁹. Ugyanakkor a kölcsönös történelmi sérelmek és az etnikai feszültségek akadályozhatják a széleskörű, egymással történő kooperációt és az együttműködés összehangolásának kialakítását akár kisebb léptékű ügyek esetében is.

Tágabb kép alapján a Nyugat-Balkán közös vonásai közé tartozik az alacsony gazdasági fejlettség, a gyenge központi kormányzat és a biztonságpolitikai értelemben vett permanens instabilitás. Gazdasági befolyást vizsgálva itt koncentrálnak a szomszédos nagyhatalmi szereplők érdekei, ezáltal a vezető pozíciók nem egyértelműek, több állam is érdekeltségekkel rendelkezik a régióban.³⁰

²⁸ Saját szerkesztés a CIA World Factbook (2022) adatbázisa (<https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/>) alapján.

²⁹ A kisállam általában vagy a gyengébb fél támogatásával egyensúlyozik (balancing), vagy az erősebb félhez csatlakozva a győzteshez húz (bandwagoning); minél gyengébb és kiszolgáltatottabb egy állam, annál valószínűbb, hogy a bandwagon-stratégiát választja (Waltz 1979; Schweller 1994; Walt 2000).

³⁰ Igari 2022.

Napjaink egyetlen szuperhatalma, az Amerikai Egyesült Államok egy publikus adatbázisban monitorozza és összesíti a világ összes országának legfontosabb társadalmi-gazdasági mutatóit, ahol egy külön kategóriában foglalkozik az országok földrajzi jelentőségével. Ezek az általános, rövid természetföldrajzi értékelések mellett kifejezetten az uralkodó terepviszonyokból eredő geostratégiai, hadászati és katonai szemléletű megfigyeléseket is tartalmaznak (2. táblázat).

Ország	Földrajzi tényezők és fontosság
Szerbia	Landlocked; ellenőrzi a Nyugat-Európából Törökországba és a Közel-Keletre vezető fő szárazföldi útvonalak egy részét.
Montenegró	Stratégiai elhelyezkedés az Adriai-tenger partjánál.
Bosznia-Hercegovina	Etnikai megosztottság: bosnyák/horvát föderációk és a Boszniai Szerb Köztársaság.
Észak-Macedónia	Landlocked; jelentős közlekedési folyosó Nyugat- és Közép-Európából az Égei-tenger felé és Dél-Európából Nyugat-Európába.
Albánia	Stratégiai fekvés az Otrantói-szorosnál: kapcsolat az Adriai-; a Jón- és a Földközi-tenger irányába.
Koszovó	Landlocked.

2. táblázat A nyugat-balkáni országok földrajzi jelentőségei³¹

A fenti táblázat alapján kétféle prioritás azonosítható a releváns államok földrajzi-geostratégiai jelentőségével kapcsolatban: 1. általános természetföldrajzi jellemzők, különös tekintettel landlocked-jellegre és a tengeri hozzáférés lehetőségeire 2. a geográfiai lokáció által meghatározott stratégiai aspektusok: kereskedelmi és hadászati útvonalak, illetve folyosók biztosítása és ezek kontrollja. A nyugat-balkáni országok közül Észak-Macedónia és Albánia is a NATO tagjai. Utóbbi két állam révén (illetve a szomszédos egyéb országokkal együtt) az Adriai-tenger gyakorlatilag a NATO „beltengerének” minősül, ami tovább növeli a vizsgált országok stratégiai jelentőségét.

Az euroatlanti integráció második felét, az Európai Unió csatlakozást tekintve Horvátország is nyugat-balkáni országgént jelent meg a hivatalos

³¹ Saját szerkesztés CIA World Factbook adatbázisa alapján (2024).

EU dokumentumokban, de az ország 2013-ban csatlakozott az integrációhoz. Jelenlegi bővítési folyamatokat tekintve Szerbia, Montenegró, Bosznia-Hercegovina, Albánia és Észak-Macedónia tagjelölti státusszal rendelkezik, míg Koszovó 2022-ben nyújtotta be hivatalosan az uniós tagság iránti kérelmét. A csatlakozás jogalapját különböző szerződések szolgáltatják, eszközei pedig a stabilizációs és társulási folyamat, a csatlakozási folyamat (a koppenhágai kritériumok alapján), a regionális együttműködés és a vízummentes utazás.³²

A Nyugat-Balkán és Kína kapcsolata a szakirodalom és a statisztikai adatok alapján

Kína már az 1970-es végétől igyekezett megalkotni egy koherens, elsősorban diplomáciai és gazdasági alapokon nyugvó Balkán-stratégiát. Törekvéseinek hátterében az állt, hogy ekkorra hirtelen véget ért az ország kedvező kapcsolata az albániai kommunista diktatúrával, a Szovjetunióval való versengése pedig fokozódott. Emellett Kína ipara és gazdasága fellendült, mely tendenciát folytatni kívánta az ország vezetése és olyan államok felé próbált nyitni, amelyek nem ellenségesek Pekinggel szemben, illetve képesek nyersanyagokkal és technológiával támogatni az ország növekvő ambícióit. Az el nem kötelezettek táborába tartozó Jugoszláviával való kapcsolatok fejlesztése ezért a stratégia egyik fő fókuszába került. Geográfiai elhelyezkedéséből fakadóan Kína megvethette a lábát a „hagyományosan” orosz és szovjet érdekszférának minősülő térségben, Belgrád pedig egyben ugródeszákát jelenthetett a „második világ” országai felé.³³

Kína napjainkban is rendelkezik geopolitikai ambíciókkal a Nyugat-Balkánon. Oroszországgal szemben látszólag támogatja az Európai Unió bővítését a régió irányába és az itteni államok EU-s csatlakozását. Ugyanakkor saját transzregionális intézménnyel, a Balkán-félsziget egészére is kiterjedő 17+1 Együttműködéssel is jelen van a térségben,³⁴ amely jelenleg 14+1 Együttműködés vagy CEEC (Cooperation between China and Central and Eastern European Countries, China-CEEC) néven ismert. Emellett Koszovó kivételével valamennyi ország tagja az Övezet és Út Kezdeményezésnek (BRI), amin keresztül szándékában áll elérni a helyi kulcsfontosságú stratégiai szárazföldi és tengeri útvonalakat a gazdasági pozíciók erősítése által.³⁵

³² Munter 2024.

³³ Andelman 1980.

³⁴ Ajeti 2020.

³⁵ Stanicek & Tarpova 2022.

Általánosságban, a gazdasági fejlettség néhány részletét vizsgálva megállapítható, hogy a nyugat-balkáni országok vásárlóerő-paritáson vett egy főre jutó GDP értékei jelentősen az EU27 átlaga alatt vannak és nagyjából Kínával mozognak azonos szinten. Egyedül Montenegró éri el az EU-s átlag legalább felét és itt a legmagasabb a GDP százalékában vett FDI nettó beáramlása. Utóbbi mutató esetében az országhoz hasonló érték figyelhető meg Koszovóban, Albániában és Szerbiában is. Koszovó a PPP értéket tekintve a térség legfejletlenebb államaként azonosítható. A GDP abszolút értékeit tekintve a nyugat-balkáni országok Kínához és az EU-hoz hasonlítva csekély gazdasági erőt képviselnek (3. táblázat).

A régióba áramló külföldi közvetlen tőke (FDI) nagy aránya a centrumtérsegekhez képesti leszakadást és függést, illetve a gazdasági kényszerpályán való maradást vetíti előre az itteni országok számára.³⁶ 2009 és 2021 között Kína 32 milliárd eurót fektetett be a Nyugat-Balkánon, melynek kb. az egyharmada Szerbiában realizálódott. Ez ugyan tekintélyes összeg, de a térségbe érkező FDI 70%-a az Európai Unió tagállamokhoz köthető.³⁷ Peking meghatározó befolyását a régióba érkező kínai import nagysága sem igazolja, inkább a környező nagy- és középhatalmak, illetve Szerbia geoökonómiai jelenléte említhető.

Szerbia a jugoszláv korszak örökségeként csökkenő, de még napjainkban is számottevő gazdasági befolyással rendelkezik a térségben. Az ország Montenegró első (30%), Bosznia-Hercegovina második (13%) és Észak-Macedónia negyedik (8%) legnagyobb kereskedelmi partnere az importból való részesedés alapján. Németország az említett mutató alapján Szerbiában, Koszovóban és Észak-Macedóniában rendelkezik erősebb pozíciókkal (13-13% és 14%), illetve részben Bosznia-Hercegovinában és Albániában (10% és 5%). Utóbbi ország unikális módon döntően Olaszország felé orientálódik gazdasági értelemben (28%). Róma befolyása kisebb mértékben, de jelen van Bosznia-Hercegovinában, Montenegróban és Koszovóban is (9%; 6-6%). Oroszország jelenléte leginkább csak Szerbiában és Montenegróban kimutatható, de egyik államban sem domináns (9% és 6%). A Törökországhoz fűződő legélénkebb kereskedelmi viszony Koszovó és Albánia esetében (12% és 9%) azonosítható.³⁸ Az exportot illetően a nyugat-balkáni országok legfontosabb célterülete az Európai Unió, ahová az összes térségbeli kivitel kb. 80%-a irányul.³⁹

³⁶ Igari 2022.

³⁷ Stanicek & Tarpova 2022.

³⁸ Igari 2022.

³⁹ Stanicek & Tarpova 2022.

Ország	GDP érté- ke (USD), 2023	Egy főre jutó GDP, vásárlóerő- paritáson (PPP, USD), 2023	Külföldi közvetlen- tőke- befekteté- sek (FDI), nettó beáramlás (milliárd USD), 2022	Külföldi közvetlen- tőke- be- fektetések (FDI), nettó beáramlás (a GDP %-ában), 2022
Szerbia	75,2 milliárd	27 401	4,61	7,3
Bosznia-Her- cegovina	27 milliárd	22 845	0,79	3,3
Montenegró	7,4 milliárd	31 216	0,87	14
Albánia	22,9 milliárd	21 395	1,44	7,6
Koszovó	10,4 milliárd	15 029	0,76	8,2
Észak- Macedónia	14,76 milliárd	24 872	0,85	6,2
EU27:	18349 milliárd 18,3 billió (összesen)	56 970 (átlag)		
Kína:	17794 milliárd (17,8 billió) (összesen)	28 800 (átlag)		

3. táblázat A nyugat-balkáni országok PPP és FDI értékei⁴⁰

⁴⁰ Saját szerkesztés (2024) a Világbank adatbázisa (<https://data.worldbank.org/indicator/>) alapján.

Általánosabb trendeket tekintve Kína európai beruházásai 2010 óta jelenleg a mélyponton vannak és ezek átalakuló mintázatában egyre inkább Magyarország válik a fő célterületté.⁴¹ Ennek ellenére pontszerűen a Nyugat-Balkánon is találhatók Peking által kezdeményezett nagyobb léptékű és összegű projektek. Döntően infrastrukturális beruházások azonosíthatók a régióban,⁴² melyek egy 2021-es holisztikus felmérés alapján összesen 135 projektet foglalnak magukban 32 milliárd euró értékben és a szállítmányozásra, kohászatra, bányászatra, illetve az energetikai iparra koncentrálnak.⁴³

Egyes vélemények szerint e kínai háttérű fejlesztési projektek akár negatív hatással lehetnek a térség fejlődésére: egyrészt a környezetszennyezés miatt, de kedvezőtlen finanszírozási formájuk is adósságcspadkat és függőséget generálhat; mindez pedig hosszabb távon akár az EU-s csatlakozást is hátráltathatja.⁴⁴ Egyben pénzügyi hátrányt is jelentene a térség országainak, mivel az Európai Unió „Reform and Growth Facility” kezdeményezése 6 milliárd eurós támogatást irányzott elő a 2024-2027-es időszakra, míg az IPA III-ból összesen további 14,2 milliárd euróval részesülnek a nyugat-balkáni államok. A támogatások célja, hogy a beruházások és a reformok egyesítésével az itteni országok is részesüljenek az egységes piac kulcsfontosságú részterületeiből.⁴⁵ E kritikus megközelítések alapvetően a térség európai integrációs folyamatára gyakorolt hatást középpontba helyezve és a jövőben jóval jelentősebb európai uniós támogatásokat feltételezve fogalmazódnak meg. A térség európai uniós integrációs folyamata viszont korántsem kiszámítható.

Peking jelenléte ugyanakkor nem csak csak a gazdaságra és a befektetésekre korlátozódik, Kína kulturális, tudományos, politikai és társadalmi kapcsolatokat is igyekszik kiépíteni a Nyugat-Balkánon.⁴⁶ A legfrissebb elérhető adatokon alapuló, Kína által finanszírozott jelentősebb projekteket az alábbi táblázat összegzi (4. táblázat):

⁴¹ Kratz *et al.* 2024.

⁴² Ajeti 2020.

⁴³ Stojkovski *et al.* 2021.

⁴⁴ Stanicek & Tarpova 2022.

⁴⁵ Stanicek 2024.

⁴⁶ Shopov 2021.

Ország neve és az összes projekt száma (db)	Projekt példák	Összes projekt becsült értéke (milliárd euró)
Szerbia (61)	Pupin híd építése (Belgrád)	18,7
	Budapest–Belgrád vasútvonal	
	Huawei (IT)	
	Gépjárműiparhoz, fémiparhoz és műanyagiparhoz köthető projektek	
	Biometrikus kamera- megfigyelőrendszer kiépítése a fővárosban (tervezett)	
Bosznia- Hercegovina (29)	Tuzla Block 7 erőmű (1,4 milliárd dollár)	5,2
	Banja Luka – Novi Grad autópálya (Első fázis: 1 milliárd dollár. Második fázis: 300 millió euró)	
	Stanari hőerőmű, 300 megawatt (530 millió euró)	
	Ivoviki szél erőmű (130 millió euró)	
Montenegró (9)	Bar-Boljare autópálya (Montenegrói GDP kb. negyede)	2,4
Albánia (8)	2020 óta nincsenek jelentős projektek. Előtte: Tiranai repülőtér koncessziója, gazdasági és befektetési zónák, olajkitermelés	0,6
Koszovó (0)	Nincs	0
Észak-Macedónia (15)	Miladinovtzi–Shtip és Kichevo–Ohrid autópálya (772 millió dollár)	0,6

4. táblázat Kína által finanszírozott jelentősebb projektek a Nyugat-Balkánon.⁴⁷⁴⁷ Saját szerkesztés Shopov (2022) és Stojkovski *et al.* (2022) alapján.

A táblázat alapján Kína összesen 112 db, eltérő megvalósítási fázisban lévő projekttel van jelen a Nyugat-Balkánon, ami nagyságrendeket tekintve meg egyezik a korábban említett felmérés eredményeivel. Több mint felük Szerbiában koncentrálódik, ebben az országban a legmagasabb a kínai befektetések értéke is. Mindez annak tükrében nem meglepő, hogy Szerbia messze a térség legnagyobb országa, mind a népesség (teljes térség lakosságának 45%-a itt él), mind a terület és a gazdasági teljesítmény tekintetében. Az is feltételezhető, hogy az ország a kínai kapcsolatok felé nagyobb nyitottsággal és kevesebb fenntartással viszonyul. Szerbia ugyanis a térség többi államától eltérő nemzetközi kapcsolatok ápol: az EU-hoz való közeledése ellenére nyitottabb maradt az EU-n és az euroatlanti integráción kívüli szereplők felé. Kedvező oroszországi kapcsolatait a régmúlt és a közelmúlt (délszláv háborúk) szövetségei generálják, továbbá az ország NATO-tól való távolságtartása, ami szintén a délszláv háborúk idejétől tapasztalható, amikor az atlanti katonai szövetség csapást mért Szerbiára és a vele szövetséges milíciákra.

Bosznia-Hercegovinában ez kevesebb, mint a szerb érték harmada. Túl nyomórészt infrastrukturális projektek azonosíthatók (közlekedési, energetikai és részben digitális infrastruktúra is). Koszovó egyedülálló módon semmilyen szinten nem vesz részt a kínai beruházásokban és projektekben, jelenleg fagyos a két ország viszonya, Kína nem is ismeri el a térség legfiatalabb országát. Albánia geopolitikai és gazdasági értelemben egyre inkább távolodik Pekingtől és szorosabbra fogja a kapcsolatait az EU-val a csatlakozás reményében, amit az USA is szorgalmaz.⁴⁸

A Nyugat-Balkán és Kína kapcsolata a hivatalos biztonsági és gazdasági szakpolitikákban

A releváns hazai és külföldi szakirodalmak, illetve a vonatkozó statisztikák feltárása és elemzése mellett jelen tanulmány a strukturált dokumentelemzés módszertanát is alkalmazza. Kvalitatív kutatási módszerként alkalmassá teszi a visszatekintő jelleget,⁴⁹ azaz egy adott dokumentumban szereplő információk és adatok retrospektív feltárását, majd strukturált formába való rendszerezését.⁵⁰ Ez jellemzően előre meghatározott kulcsszavak alapján történik.⁵¹ Az adott keresési kulcsszavak lehetővé teszik a vizsgált országok általános fejlesztési terveinek és biztonságpolitikai elképzelései-

⁴⁸ Shopov 2022.

⁴⁹ Kontra 2011.

⁵⁰ Mayer 2011.

⁵¹ Szent István Egyetem 2017.

nek a kutatását a találatok számszerűsítése, aggregálása és összefüggéseinek vizsgálata alapján. Így következtetni lehet a valós (pontosabban publikus) szándékok egy jelentős részének az elemzésére.

Mintavételt tekintve a nyugat-balkáni országok hivatalos, állami szintű biztonsági, nemzetbiztonsági policy dokumentumait és átfogó gazdaságfejlesztési stratégiáit vontuk be a vizsgálatba. A keresés az interneten is elérhető, angol nyelvű dokumentumokra terjedt ki, a mintavétel 2024 nyarán történt. A Kínával való kapcsolat feltárására a következő keresési kulcsszavakat alkalmazza a kutatás: **China; PRC** (People's Republic of China); **Silk Road; New Silk Road; OBOR** (One Belt, One Road); **BRI** (Belt and Road Initiative); **Silk Road Economic Belt; 14+1; 16+1; Asia; Eurasia; Geoeconomics**.

A kulcsszavak megalkotásának alaplogikája az volt, hogy a közvetlenül Kínára és annak tágabb földrajzi régiójára (Ázsia és Eurázsia) vonatkozó kifejezések mellett a Peking által létrehozott Új Selyemút kezdeményezés valamennyi, korábban és napjainkban is használt nemzetközi elnevezését is bevonjuk a vizsgálatba. Ezeket egészíti ki egy másik, a térséget is érintő kínai projekt (a korábbi 16+1, jelenleg 14+1 együttműködés), illetve geoökonómia mint önálló kulcsszó is, hiszen Kína önmagát globális és geoökonómiai hatalomként és ezirányú törekvéseket megfogalmazó szereplőként azonosítja. A strukturált dokumentumelemzés az alábbi biztonsági és átfogó gazdaságfejlesztési stratégiákra terjed ki (5. táblázat)

Dokumentum neve	Ország	Dokumentum típusa	Elfogadó	Érvényesség	Nyelv
National Security Strategy of the Republic of Serbia	Szerbia	Nemzetbiztonság	Szerb kormány	2021-	angol
	Bosznia-Hercegovina			2008	
	Montenegró				
National Defence Strategy	Albánia	Védelempolitika	Albán kormány	2020-	angol
Kosovo Security Strategy 2022-2027	Kosзовó	Nemzetbiztonság	Kosзовói kormány	2022-2027	angol
Defence Strategy of the Republic of North Macedonia	Észak-Macedónia	Védelempolitika	Észak-Macedón kormány	2020-	angol
Economic Reform Programme For The Period 2022-2024	Szerbia	Gazdaságfejlesztés	Szerb kormány	2022-2024	angol
Development Strategy of the Federation of Bosnia and Herzegovina	Bosznia-Hercegovina	Gazdaságfejlesztés	Boszniai kormány		angol
National Strategy For Sustainable Development of Montenegro	Montenegró	Gazdaságfejlesztés	Fenntartható Fejlődés és Turisztikai Minisztérium		angol
General National Spatial Plan / Shqipëria 2030	Albánia	Gazdaságfejlesztés	Albán kormány	2024-2030	angol
National Development Strategy 2030 https://kryeministri.rks-gov.net/en/national-development-strategy-2030/	Kosзовó	Gazdaságfejlesztés	Kosзовói kormány	2024-2030	angol
National Development Strategy 2024-2044	Észak-Macedónia	Gazdaságfejlesztés	Észak-macedón kormány	2024-2044	angol

5. táblázat Az elemzés során használt dokumentumok. (Saját szerkesztés)

A vizsgálatba bevont dokumentumokról alapvetően megállapítható, hogy mindössze néhány esetben említik a Módszertanban rögzített keresési kulcsszavakat. E találatok döntő többsége a szerb dokumentumokban fordul elő. Az ország nemzetbiztonsági stratégiája is inkább csak közvetett formában említi két alkalommal a Kínai Népköztársaságot. A szöveggörnyezet alapvetően általános jellegű, Belgrád politikai, gazdasági és társadalmi stabilitásáról szól. Ezzel összefüggésben Szerbia igyekszik valamennyi jelentős nagyhatalmi szereplővel fejleszteni a kapcsolatait és az együttműködés kereteit. A dokumentum ezzel kapcsolatban megemlíti az USA, a NATO, a CSTO, Oroszország és Kína különös fontosságát. Szerbia nemzetközi reputációjának és pozíciójának erősítése egyben hozzájárul az állam függetlenségéhez, szuverenitásához és területi integritásához is.

A Kína által alapított/kezdeményezett intézmények és projektek nem jelennek meg a szakpolitikai dokumentumokban. Eurázsia fogalma ugyan megjelenik a tervdokumentumokban (pl. Szerbia gazdasági programja), de csak az Oroszország által generált Eurázsiai Gazdasági Unióra hivatkozva (amelynek Kína nem tagja) és nem egy olyan földrajzi egységként, amelybe Kína is beleérthető. Ugyanakkor Kínát a szabadkereskedelmi egyezmények (FTA) megkötésével kapcsolatban említi a szerb dokumentum, leírja, hogy az országgal 2023-ban fejeződtek be a tárgyalások.

A minimális mennyiségű találatszám Kína és a különböző, Kínához köthető geopolitikai és geoökonómiai projektkezdemenyzések alacsony vagy teljesen hiányzó mértékű nyugat-balkáni jelenlétére utalnak. Koszovó kivételével Peking valamennyi vizsgált országban megpróbált gazdasági és politikai hídfőállásokat kiépíteni, egyelőre részleges sikerrel. A beruházások jellemzően valamilyen infrastrukturális, nehézipari vagy digitális- és telekommunikációs projektekre összpontosulnak. Külső hatalmi szereplőket tekintve a Nyugat-Balkán jelenleg inkább az Európai Unió országai (és néhány esetben, kisebb mértékben Oroszország és Törökország) felé orientálódnak gazdasági és kereskedelmi értelemben. Peking már a hidegháború korszakában, az 1980-as évektől igyekszik jó kapcsolatokat kiépíteni a régió államainak többségével, napjaink geopolitikai trendjei, különösen az Európai Unió csatlakozás térségbeli igénye és folyamata azonban zavarják az itteni pozícióit.

A szakirodalmi elemzés során feltárt, fentebb említett eredmények összhangban vannak a dokumentumelemzés eredményeivel. Utóbbi esetében ugyanis csak minimális mértékű kínai jelenlét mutatható ki a nyugat-balkáni országok hivatalos, állami szintű szakpolitikai dokumentumainak hosszútávra irányuló gondolkodásában és terveiben. Peking és az Új Selyemút szinte teljesen mellékes, markánsan nem meghatározó nagyhatalmi szereplőként azonosítható a térség szakpolitikai dokumentumainak szemléletében.

Az ÖET-országok jelentősége a BRI szempontjából

Az Öböl Menti Együttműködési Tanács (ÖET; angolul: Gulf Cooperation Council – GCC) 1981-ben jött létre, hogy az Arab-félsziget hat, szénhidrogénekben gazdag olajállamát összefogja. A létrejöttének az eredeti oka a síita Iránban kialakuló iszlamista forradalom volt, mivel a helyi monarchista berendezkedések tartottak attól, hogy ez gyökeret ereszt a szunnita muszlim térségekben is, ezért inkább a védelem és a biztonság kapta a fő fókuszot.⁵² Az szervezet megközelítése idővel kibővült és sokkal inkább társadalmi-gazdasági-politikai integrációvá kezdett átalakulni. A növekvő jelentőség hatására a világpolitikában is nagyobb jelentőséget élvezett, nem véletlen, hogy a rendszerváltást követően egyedüli szuperhatalommá váló Egyesült Államok építette ki a legjelentősebb befolyást a térségben. A Közel-Kelet védelmi felügyelete a jelentős szénhidrogénkészletek miatt alapvető fontosságú volt a Fehér Ház számára, illetve a térségben dúló konfliktusok (úgy mint az 1991-es Öbölháború, vagy a 2001-ben induló afganisztáni, a 2003-as iraki invázió, vagy a 2010-es években az Iszlám Állam elleni terrorellenes akciók) kontrollja.⁵³ A 2000-es években induló palaolaj- és palagáz forradalom következtében az amerikai szénhidrogénkitermelés megelőzte a világ többi részét, így kisebb figyelem irányult a térség fontosságára ebből a szempontból, bár a katonai szerepkör fennmaradt.⁵⁴

Az ÖET térség csatlakozásának indokai

A lassan visszaszoruló Egyesült Államok hagyott némi hatalmi űrt maga mögött, ám ez éppen a gazdasági felemelkedésben lévő Kína számára teremtett lehetőséget, ehhez pedig szorosan kapcsolódott a 2013-ban meghirdetett Új Selyemút kezdeményezés (a későbbi Övezet és Út Kezdeményezés – *Belt and Road Initiative, BRI*) is. Az összeérő érdekek ellenére az első nyilvánosságra hozott térképeken az Arab-félsziget nem kapott szerepet. A szárazföldi útvonalak észak felől kerültek meg a területet, míg a tengeri útvonalak dél felé kerültek meg az ÖET államokat, majd a Vörös-tengeren keresztül érték el Európát. A BRI kezdeti sikereit követően Peking felismerte, hogy újabb tagországokkal tudja bővíteni a kezdeményezést, így az olyan régiók is részévé váltak annak, mint az Arab-félsziget országai. A térség felvételét több szempont is indokolta:

⁵² Abdelkhalek 2022.

⁵³ Sun 2010.

⁵⁴ Nyangon 2015.

- Földrajzi elhelyezkedés: a Közel-Keleten már az eredeti 2013-as bejelentéssel fókuszba helyezett közlekedési folyosók is érintették (a térség mellett haladtak el a legfontosabb útvonalak). A pozíciójából adódóan nem is lett volna érdemes elkerülni, ugyanis tulajdonképpen központi elhelyezkedéssel bír a BRI elsődleges célpontjának kijelölt Afroeuráziában, innen mindegyik nagyon régió könnyen elérhető. A geopolitikai előnyeit felismerték Kínában is, ma már sokkal nagyobb figyelem irányul e kulcsfontosságú területre.
- Kínának szüksége volt arra, hogy az egyre energiaigényesebbé váló gazdaságát ellássa a termeléshez elengedhetetlen nyersanyagokkal, mivel a saját kitermelés már nem volt képes fedezni a szükségleteket. A Közel-Kelet bőségesen rendelkezésre álló szénhidrogén készletei pedig a globális projekt másik céljának is megfelelt, azaz a stabil nyersanyagforrás biztosítása a kínai ipar számára. A kapcsolatok alapjai pedig már a BRI bejelentése előtt is léteztek a térségben.⁵⁵
- Kínai tőke kihelyezése: a ÖET országaiban a gyors gazdasági fejlődés hatására gyors ütemben épült ki az infrastruktúra, ez pedig ideális lehetett a terjeszkedést tervező kínai vállalatok számára. Ezzel egyszerre tudta a technológiai tudását exportálni, valamint a befolyását növelni.⁵⁶
- Az ÖET országok tőkebefektetései a BRI-ben vagy pedig Kínában: a kétoldali kapcsolatok kialakításával Peking azt is remélhette, hogy a kellő befektethető tőkével rendelkező országok majd akár a kínai gazdaságban, akár más forráshiányos BRI partnerországban megjelennek befektetőként. A jelentős anyagi lehetőségekkel rendelkező ÖET-országok ideálisnak tűntek a keleti hitelezés kiegészítéséhez, valamint a kínai gazdasági befektetések szempontjából is széles lehetőségek álltak rendelkezésre a tőkekihelyezés szempontjából.⁵⁷

A kereskedelmi lehetőségek szintén a felsorolás részei, ám a témát jelen írás egy külön fejezetben elemzi részletesen.

A térség és a BRI kapcsolatának vizsgálatánál kifejezetten nehézséget okoz az a szempont, hogy Kína globális projektje folyamatosan változik az idő folyamán.⁵⁸ Ez az elképzelés rugalmasságát is jelzi, amely alkalmasabbá teszi a modern kihívásokkal szembeni ellenállóságra, más szempontból viszont olyan kezdeményezéseket, beruházásokat és tőkekihelyezéseket is összemos, amelyek alapvetően nem tartoznak a BRI-hez. A politikai találkozók alkalmával is általánossá vált, hogy minden kínai kereskedelmi-

⁵⁵ Galan 2020.

⁵⁶ Ho, Thomas & Sung 2023.

⁵⁷ Kaddorah 2024.

⁵⁸ Calabrese, Jenkins & Lombardozi 2024.

gazdasági-pénzügyi jellegű projektet a globális kezdeményezés alá sorolnak be. A kínai óriásvállalkozás kísérő elemei, hogy ezzel párhuzamosan külön-külön is megerősítik az együttműködéseket a kiemelt országokkal, nem volt ez másképpen az ÖET-országok esetében sem. Több alkalommal ezek meg is előzték a BRI-hez való csatlakozásukat (6. táblázat).

Ország	Csatlakozás a BRI-hez	Stratégiai partnerség megkötése Kínával
Bahrein	2018. július 1.	2024
Egyesült Arab Emírségek	2018. július 1.	2012 (2018)
Katar	2019. január 1.	2014
Kuvait	2018. május 1.	2018
Omán	2018. május 1.	2018
Szaúd-Arábia	2018. augusztus 1.	2016

6. táblázat Az egyes ÖET országok csatlakozása a BRI-hez és a stratégiai partnerség megkötésének időpontja Kínával⁵⁹

A 6. táblázat adatai szerint Bahreinnel csak 2024 júliusában született meg a megállapodás, ami a többi országhoz képest jelentős lemaradást mutat, ez a későbbiekben bemutatott folyamatok szempontjából kiemelt fontosságú lesz.

Kína és a ÖET kapcsolatainak vizsgálatánál elsősorban a nyilvános adatbázisokban elérhető kereskedelmi és gazdasági mutatókra tudunk leginkább támaszkodni. A kvantitatív kutatási módszerek előnye, hogy könnyebben érthetővé és ábrázolhatóvá teszi az olyan mezőregionális eseményeket, mint amilyen az ebben a részben taglalt kérdések. Az adatsorokon keresztül ugyanis látványosan jeleníthető meg az, hogy az elmúlt évtizedekben hogyan alakultak a mutatók és ez mennyivel járult hozzá a felek közötti kapcsolatok elmélyüléséhez. A két térség közötti rendszerek kellő bemutatásához érdemes még a BRI előtti időszakot is szemügyre venni, mivel ezen keresztül a megelőző folyamatok is elemezhetőek. Kiegészítő bemutatást jelent ezen

⁵⁹ Vara 2021; „China, Bahrain establish comprehensive strategic partnership” *Xinhua*, 2024. május 31. Online elérhetőség: <https://english.news.cn/20240531/4657b4b562a24fe99150562f8dca3698/c.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 17.

felül, hogy pontosan milyen folyamatok mentén jutott el jelenlegi szintjére a kapcsolat, ehhez pedig a politikai találkozók és a kiadott dokumentumok leírásainak az elemzésén keresztül lehet a legkönnyebben eljutni. Utóbbiak az elmúlt években váltak hangsúlyossá az Öböl térségében, az országok sorra adják ki a közép- és hosszútávú célokat kijelölő stratégiákat, amelyekből a jövőbeni folyamatokra is tudunk következtetni.

Járadékélvezőből tudásalapú társadalmak – A jövő víziói az ÖET országokban

Az ÖET államaiban a 20. században kialakult korábbi társadalmi-gazdasági modell arra épített, hogy az állami vállalatokon keresztül a kormány diszponál a hatalmas olajvagyon felett, és ezeket különböző jóléti intézkedéseken keresztül visszaosztja az állampolgárok számára. Ez a berendezkedés kapta a „*rentier*”, azaz a járadékélvező nevet, ahol az ország papírjaival rendelkezők alanyi jogon rengeteg kedvezményre és állami pénzre jogosultak, amely jelentősen megnövelte az állami kiadásokat.⁶⁰ Ez a gyakorlat azt eredményezte, hogy az állampolgárok a jól fizető állami szférában helyezkedtek el, míg a piaci pozíciókra külföldi vendégmunkásokat kellett alkalmazni. Az egész rendszer a stabilan érkező olaj- és gázbevételekre támaszkodott, ez viszont erősen függött az energiahordozók világpiaci árától.⁶¹

Az ÖET országok vezetői felismerték, hogy ez a társadalmi-gazdasági rendszer a jövőben a nyersanyagkészletek kimerülése és a globális energetikai átállás miatt hosszútávon fenntarthatatlanná válik, ezért szükséges a bevételeiket diverzifikálni, valamint a tudásalapú társadalom elérésére ösztönözni a saját állampolgáraikat is.⁶² A korábbi bevételek lehetővé tették, hogy hatalmas szuverenitási alapokat halmozzanak fel, amelyet akár külföldön is be tudtak fektetni olyan jövedelmező üzletágakba, amelyek hosszútávon képesek garantálni az stabil bevételeket. Ennél is fontosabb volt, hogy a Perzsa-öbölben fekvő országok kormányai sorra dolgozták ki az olyan hosszútávú stratégiákat, melyek alapidokumentumai lehettek egy több évtizeden át tartó, szinte minden szegmenst érintő átalakulásnak.

A teljes modernizálást és diverzifikációt célul kitűző országok számára nagy lehetőséget rejtett a BRI is, mivel Kína terjeszkedése és egyre moder-

⁶⁰ El Beblawi 2016.

⁶¹ Potter 2017.

⁶² „Competing Economic Visions in the Gulf” *The Cairo Review of Global Affairs*, 2022 Online elérhetőség: <https://www.thecaireview.com/essays/competing-economic-visions-in-the-gulf/>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 30.

nebb technológiai újításai illeszkedtek a térség államainak terveibe. 2024-re már az összes ÖET-ország kidolgozta a saját koncepcióját, melyek jelentős átfedést mutatnak egymással:

- Bahrein hamar felismerte, hogy a versenyképesség fenntartásához mélyreható szerkezetváltásra van szükség az országban, különösen miután a gazdasági mutatók kezdtek negatív fordulatot venni. 2008-ban alkották meg a 22 éves tervet, amely 2030-ig épített fel egy víziót a modern kihívások adta nehézségek leküzdésére.⁶³ Kiemelt célként jelenik meg a tudásalapú gazdaságra történő átállás. A terv megjelenését követően azonban kevésbé tudtak megfelelni a várakozásoknak, az államháztartás továbbra is erősen függ az olaj világpiaci árától, valamint a költségvetési egyensúly sem valósult meg, az államadósság 120 százalék felett van 2023 végére. 2024 elején ezért egy újabb stratégiát adtak ki, ebben már 2050-ig fogalmaztak meg nagyívű céljaikat.⁶⁴ Áttekintették az előző dokumentumban kijelölt célok sikereit és kihívásait. A karbonlábnyom csökkentése és az energetikai átállás világszintű folyamata miatt viszont új, radikális átalakulást igényel az ország, ezért újra kellett gondolni az egész koncepciót. A gazdasági értelemben vett nacionalista elképzelés elsősorban a hazai ipari szektorok fejlesztésére koncentrál, ebben sikerült is sikereket elérni.
- Az Egyesült Arab Emírségek több dokumentumot is nyilvánosságra hozott, amelyek az ország jövőjére vonatkozó elképzeléseket tartalmaznak. Kiemelt figyelmet szenteltek ezekben a két legfontosabb város, Abu-Dzabi és Dubaj fejlesztésére. Gazdasági, környezeti és közlekedési szempontból is megfogalmaztak jelentős célokat, a középtávú célokat 2030-ig tervezik megvalósítani. Átfogó nemzeti terv a „Mi, az Egyesült Arab Emírségek 2031” nevet viselő dokumentum.⁶⁵ Ennek egyik alapvető célja, hogy világszinten is jelentős gazdasági központot hozzanak létre, ehhez vázolnak fel pontokat. Négy pillért határoznak meg, ezek a társadalmi kohézió, gazdasági fejlődés, diplomácia, valamint jövőbe mutató fejlesztések. A felsorolt témakörök segítségével – többek között – a bruttó hazai termék megduplázását, a nem olajipari export jelentős növelését, az idegenforgalom felpörgetését határozták meg elérendő célként. A társadalmi-gazdasági-pénzügyi mutatók feltornázása mellett más szempontokat figyelembe véve is a világ élvonalát célozták meg, így pél-

⁶³ Bahrain.bh 2024.

⁶⁴ Al-Ubaydli 2024.

⁶⁵ Wetheuae.ae 2024.

dául az emberi fejlődési index, a biztonsági mutatók, vagy a fiatal tehetségek odacsábításába is az egyik legvonzóbb országgá kívánnak válni. Távolabbi vízióval is rendelkeznek, úgymint a vízbiztonság garantálásáról szóló 2036-os, vagy az energetikai átalakulás 2050-es dokumentumok. Utóbbiban hangsúlyos szerepet kapnak a megújuló energiaforrások, vagyis továbbra is energiatermelő hatalomként határozzák meg magukat, de immár sokkal kevésbé a szénhidrogénekre támaszkodva. Az Emírségek víziói ennél is tovább mentek, ugyanis egészen 2117-ig fogalmaztak meg távlati célokat, ebben már az egész ország átalakítása szerepel, továbbá űrexpedíciós célokat is kitűztek maguk elé.⁶⁶

- A Perzsa-öböl nyugati partvidékén, egy apró félszigeten található Katar 2008-ban döntött arról, hogy nagyszabású stratégiát valósít meg az országban, ezzel pedig egyik elsőként kezdett bele a koncepcionális természetű átfogó gazdasági diverzifikációba. Ez a dokumentum példaként szolgált a teljes régió számára, amelyet a további országok aztán alapul vettek a saját stratégiájuk kidolgozásánál. Négy pillért fogalmaztak meg: az emberi, társadalmi, gazdasági és környezeti fejlesztéseket, amelyek egymással szoros kapcsolatban állnak. Kiemelt figyelmet fordítanak benne a saját állampolgári munkaerő fejlesztésére, felismerték ugyanis, hogy a járadékélvező társadalmat a jobban képzett, tudásalapú mentalitás felé kell vezetni. Nagy szerepet kapott az elgondolásban a sport, amelyet azóta is elhivatottan valósítanak meg.⁶⁷
- Kuvait 2017-ben mutatta be a Vízió 2035 tervét, amely a többi Öbölmenti országhoz hasonlóan az ország teljes átalakítását célozta meg. Az elképzelés a következő kevesebb mint két évtizedben nagyszabású infrastrukturális elemek sokaságát húzta volna fel, amelyek később az ország gazdasági diverzifikálódásának alapját jelentik. Az ország a jövőben regionális és nemzetközi kereskedelmi, pénzügyi és befektetési központtá kíván válni. Ehhez igyekeznek vállalkozásbarát jogi környezetet teremteni, továbbá kiemelt célként kezelték az ország külpolitikai stabilitásának a biztosítását. A tervben a hazai magánszektor megerősítése is nagy hangsúllyal szerepel.⁶⁸
- Ománban a 2020-ban elhunyt szultán idején kidolgozott tervet az új vezető, Tarik Bin Hejszam még abban az évben elfogadta. A dokumen-

⁶⁶ U.ae 2024.

⁶⁷ National Planning Council 2024.

⁶⁸ MOFA 2024.

tum 2040-ig jelöli ki Omán számára az ország átalakításáról szóló tervet. A különböző szektorokra koncentráló leírást a közösségi részvétel és véleménymegosztás alapelveire támaszkodva dolgozták ki. A tervezet egyedisége abban is megnyilvánul, hogy ötéves ciklusokra van osztva. Kiemelt célként jelenik meg a karbonsemlegesség elérése, gazdasági diverzifikáció, munkaerőpiaci átalakítás, az állami közigazgatási digitális program, a fiskális finanszírozási program stabilizálása, a befektetések felpörgetése és az export növelése. Az állandó monitorozáshoz indikátorokat határoztak meg, hogy ezzel követni tudják az eredményeket.⁶⁹

- Szaúd-Arábia némileg megkésve, 2016-ban mutatta be a Szaúd-Arábia 2030 Vízio nevű tervét. Az ambiciózus terveket három lényegi alapra helyezték, ezeknek a nevei a „vibráló társadalom”, a „virágzó gazdaság” és az „ambiciózus nemzet” lettek. A jelszavak mögött a hagyományos iszlám alapjaira épülő modern ország felépítésének gondolatát fogalmazták meg, amelyben a helyi erőforrások kiaknázására fókuszálnak. Nagy szerepet kapnak benne a humántőke befektetések, az üzleti lehetőségek javítása, a versenyképesség fokozása, valamint a nemzettudat erősítése. A viszonylag kései indulás ellenére rengeteg projektet határoztak meg, köztük olyan világszinten is egyedi elképzeléseket kezdtek megvalósítani, mint az egyetlen, 200 méter széles, 500 méter magas és 468 kilométer hosszú sivatagi város, a Neom megvalósítása.⁷⁰ A beruházásoknál kiemelt szerepet kaptak a zöld fejlesztések, a környezettudatosság, a turisztikai központok és a sportlétesítmények. Minden esetben a legmodernebb technológia felhasználásával és rengeteg tőkebefektetéssel tennék Szaúd-Arábiát a világ egyik legversenyképesebb országává.⁷¹

A fentiekben felvázolt tervekben közös, hogy mindegyik a társadalom jelentős átalakítását vázolja fel a neoliberális gazdaságpolitikán és gigaprojekteken keresztül. A nagyszámú átfedés egyben azt is mutatja, hogy az azonos szövetségi rendszerben lévő államok hasonlóan látják a jövőt, viszont ez konfliktusokhoz is vezethet, mivel egymás vetélytársaivá válhatnak. Megjegyzik a dokumentumokban, hogy kevés konkrétumot tartalmaznak, a címnek megfelelően sokkal inkább egy víziót mutatnak be. Egyik terv sem említ más országokat, vagy közvetlenül bevonni szándékozott partnereket sem, így a BRI-vel összekapcsolhatóság gondolata sem jelent meg bennük.

⁶⁹ Oman2040.om 2024.

⁷⁰ Neom.com 2024.

⁷¹ Vision2030.gov.sa, 2024.

A kooperáció más kormányokkal, illetve nem állami szerepelőkkel viszont szinte az egyik legfontosabb alapelemek közé tartozik.

A BRI és a felvázolt víziók átfedéseit hamar felismerték a politikusok, ezért elkezdtek azon dolgozni, hogy miképpen lehetne a párhuzamosságokat összeigazítani, hogy ezzel mindkét fél teljesíteni tudja a saját célkitűzéseit.⁷²

A kapcsolatok motorja, a kereskedelem

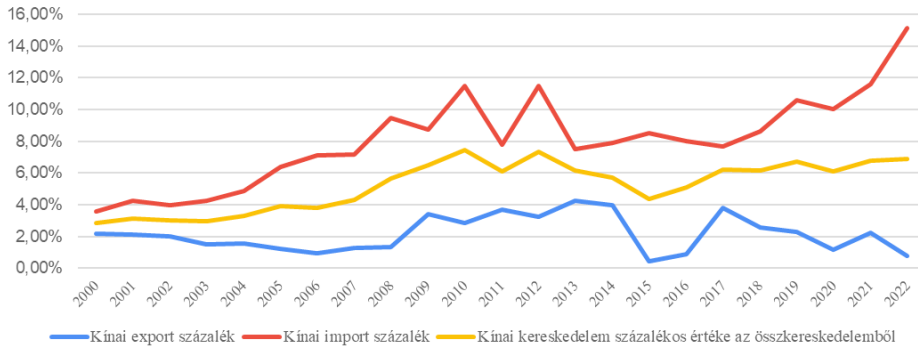
A BRI alapját a kereskedelmi lehetőségek bővülése képezi, különösen az olcsó keleti termékek megjelenése Európában és az import növekedése Kínából. Valamelyest más a helyzet a Perzsa-öbölben, ahol az országok globális szempontból is jelentős mennyiségű energiahordozóval rendelkeznek, erre pedig Pekingnek hatalmas szüksége van a saját, rohamosan bővülő és energiaéhes gazdaságának ellátásához. Magától értetődő volt tehát, hogy ebben a régióban ne egyoldalú kereskedelem jöjjön létre. A jelen tanulmányhoz felhasznált adatbázis az OEC, vagyis a *Observatory of Economic Complexity*⁷³ volt, ami egy a nemzetközi kereskedelmi adatokhoz hozzáférést biztosító online adatvizualizációs és -elosztási platform, amelyet a *Datawheel* platform tervezett és birtokol. Ennek az oldálnak a célja, hogy a rendelkezésre álló információkat egy helyen összegyűjtse és vizualizációs formában elérhetővé tegye.

⁷² Pathak 2023.

⁷³ Online elérhetőség: <https://oec.world/en>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 21.

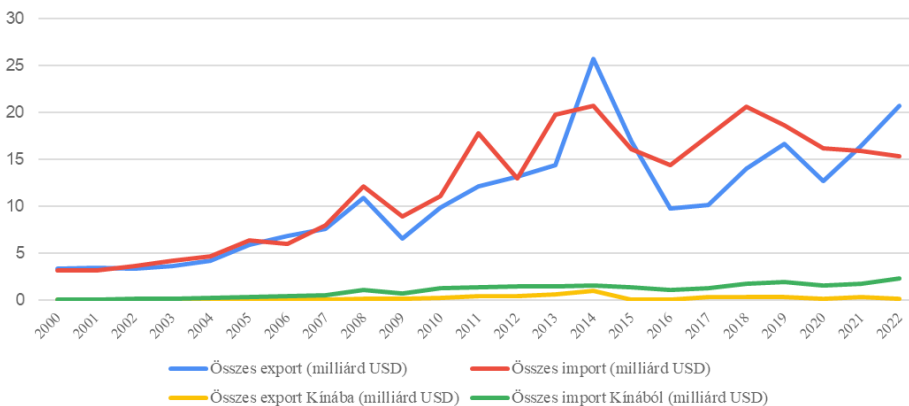
- Bahrein a Perzsa-öböl nyugati partjai mellett fekszik néhány kisebb szigeten. Az ország a legkisebb területű az ÖET államai közül, a legalacsonyabb számú lakossággal, valamint a gazdaság mérete is elmarad a többi államhoz képest.

A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Bahreinben 2000 és 2022 között (%)



2. ábra: A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Bahreinben 2000 és 2022 között százalékban⁷⁴

A bahreini export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége (milliárd USD)



3. ábra A bahreini export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége 2000 és 2022 között milliárd USD-ben⁷⁵

⁷⁴ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

⁷⁵ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

A kis sziget rögtön egy kakukktojást jelent a felsorolásban, hiszen – ahogy ez a későbbiekben látható lesz – Kína kereskedelmi pozíciói nem nőttek hatalmasra 2000 után. Bahrein számára az export tekintetében különösen érdektelen maradt Peking szerepe, hiszen átmeneti emelkedők után folyamatosan visszaesett a kínai vásárlás, ezért ez 2022-ben kisebb részét adja az exportnak, mint az ezredfordulón (2. ábra). A volument tekintve növekedés látható, ám ez inkább köszönhető a bahreini gazdaság ütemes növekedésének.

Az importot illetően már más a helyzet, a kínai termékek a szigetországban is megjelentek, sőt, a vizsgált időszakban három olyan év is volt, amikor Kína a legnagyobb importőr volt. Ezek az arányok – különösen, ha a teljes kínai kereskedelem számait vizsgáljuk – még nem tűnnek kirívó emelkedésnek, de a 22 éves időszak alatt így is a duplájára emelkedett (3. ábra).

A vizsgált időszakban három alkalommal (2010, 2012 és 2022) is előfordult, hogy Kína volt az országban a legnagyobb importőr, valamint az idő előrehaladtával a magas értékek állandósultak, az összkereskedelem tekintetében is lassan növekedett. Bahrein esetében az is állandó volt, hogy a vizsgált időszak egészében negatívan alakult a kereskedelmi mérleg (7. táblázat). Bahrein 2018-as csatlakozása a BRI-hez nem hozott lényeges változást a tendenciában.

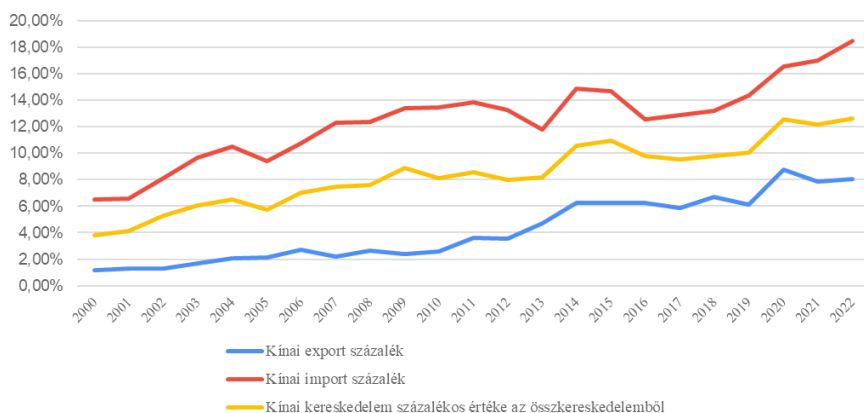
A bahreini kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között										
Év	Összes export (milliárd USD)	Összes import (milliárd USD)	Összes export Kínába (milliárd USD)	Kínai export százalek	Összes import Kínából (milliárd USD)	Kínai import százalek	Összes kereskedelem Kínával	Összes kereskedelem Kínával (milliárd USD)	Kereskedelmi egyenleg Kínával (milliárd USD)	Kínai kereskedelem százalékos értéke az összes kereskedelemből
2000	3,38	3,21	0,0739	2,19%	0,115	3,59%	6,59	0,1889	-0,0411	2,87%
2001	3,5	3,16	0,0755	2,15%	0,134	4,24%	6,66	0,2095	-0,0585	3,15%
2002	3,36	3,69	0,0676	2,01%	0,146	3,95%	7,05	0,2136	-0,0784	3,03%
2003	3,67	4,22	0,0556	1,51%	0,179	4,25%	7,89	0,2346	-0,1234	2,97%
2004	4,19	4,74	0,0654	1,56%	0,231	4,88%	8,93	0,2964	-0,1656	3,32%
2005	5,97	6,45	0,0738	1,24%	0,41	6,37%	12,42	0,4838	-0,3362	3,90%
2006	6,85	6,05	0,0635	0,93%	0,431	7,12%	12,9	0,4945	-0,3675	3,83%
2007	7,65	8	0,1	1,31%	0,571	7,14%	15,65	0,671	-0,471	4,29%
2008	10,9	12,2	0,144	1,32%	1,16	9,48%	23,1	1,304	-1,016	5,65%
2009	6,58	8,97	0,225	3,42%	0,786	8,76%	15,55	1,011	-0,561	6,50%
2010	9,94	11,1	0,283	2,84%	1,28	11,5%	21,04	1,563	-0,997	7,43%
2011	12,2	17,8	0,448	3,67%	1,38	7,77%	30	1,828	-0,932	6,09%
2012	13,2	13	0,425	3,22%	1,5	11,5%	26,2	1,925	-1,075	7,35%
2013	14,4	19,8	0,61	4,23%	1,49	7,53%	34,2	2,1	-0,88	6,14%
2014	25,7	20,7	1,02	3,97%	1,64	7,91%	46,4	2,66	-0,62	5,73%
2015	17	16,1	0,0726	0,43%	1,37	8,50%	33,1	1,4426	-1,2974	4,36%
2016	9,76	14,4	0,0864	0,89%	1,15	8,01%	24,16	1,2364	-1,0636	5,12%
2017	10,2	17,5	0,388	3,82%	1,34	7,67%	27,7	1,728	-0,952	6,24%
2018	14	20,6	0,363	2,59%	1,77	8,62%	34,6	2,133	-1,407	6,16%
2019	16,7	18,7	0,381	2,28%	1,99	10,6%	35,4	2,371	-1,609	6,70%
2020	12,7	16,2	0,151	1,19%	1,62	10,0%	28,9	1,771	-1,469	6,13%
2021	16,5	15,9	0,371	2,24%	1,83	11,6%	32,4	2,201	-1,459	6,79%
2022	20,7	15,4	0,16	0,77%	2,33	15,1%	36,1	2,49	-2,17	6,90%

7. táblázat A bahreini kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között. Narancssárgával kiemelve azok az évek, amikor Kína volt a legnagyobb export/import partnere az országnak⁷⁶

⁷⁶ Az adatok forrása: The Observatory of Economic Complexity.

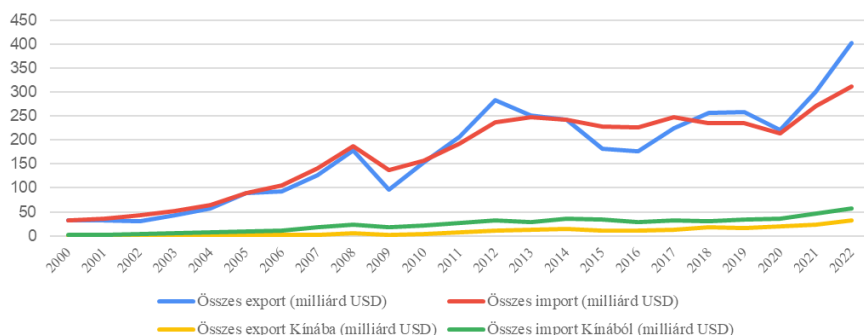
- A vizsgált 22 éves időszakban az Egyesült Arab Emírségek vált az egyik legfontosabb hatalommá az ÖET közül. Az országok közötti kapcsolatok alapját az energiahordozó adja, Az országok közötti kapcsolatok alapját az energiahordozó adja, Kína az egyik legnagyobb vásárlója az EAE kőolajának, 2023-ban összesen 41,8 millió tonnányit vásárolt, ezzel innen szerezte be az összes olajimportjának 7,4 százalékát. Energetikai téren 2023-ban történt további előrelépés, három nukleáris megállapodást írtak alá Kínával, ezzel teret engedve a keleti vállalatoknak a térségi belépéshez.

A kínai kereskedelmi mutatók alakulása az Egyesült Arab Emírségekben 2000 és 2022 között (%)



4. ábra A kínai kereskedelmi mutatók alakulása az Egyesült Arab Emírségekben 2000 és 2022 között százalékban⁷⁷

Az Egyesült Arab Emírségek-beli export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége (milliárd USD)



5. ábra Az Egyesült Arab Emírségek-beli export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége 2000 és 2022 között milliárd USD-ben⁷⁸

⁷⁷ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

⁷⁸ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

Az Egyesült Arab Emírségek esetében a kínai kereskedelmi mutatók szintén alacsony szintről indultak 2000-ben, de három kisebb visszaesés (2005, 2013 és 2016) után mára Kína vált az ország egyik legnagyobb kereskedelmi partnerévé. Elmondható, hogy az import jóval magasabb százalékot képvisel, viszont export tekintetében is jelentős növekedés látható, 2022-re átlépte a 8 százalékot, valamint további növekedés várható (4. ábra).

A volumen is jelentős emelkedést produkált (5. ábra), hiszen 2000 után az Egyesült Arab Emírségek gazdasága hatalmas emelkedésen ment keresztül, mind export, mind pedig import tekintetében több mint tízszeresére növekedett. A kínai export esetében ez az emelkedés majdnem százszoros, de az import is közel harmincszorosára nőtt, folyamatos növekedéssel. A kínai termékekre irányuló nyitottságát jól mutatja, hogy 2003 után összesen 11 olyan év volt, amikor Kínától vásárolták a legtöbb terméket, valamint a teljes kereskedelem folyamatosan nőtt a keleti hatalom részaránya.

Az EAE kereskedelmi egyenlege Kínával jelentősen a negatív tartományban van a teljes vizsgált időszakban, ennek az összege emelkedett meg jelentősen, 2022-re 25 milliárd dollár fölé (8. táblázat). A kínai import termékek folyamatos emelkedése egyelőre még nem fenyeget az egyoldalúvá váló kereskedelmi szerkezet kialakulása miatt, ám a jövőben az ország döntéshozóinak ezzel is számolniuk kell. Az is aggodalmakra adhat okot, hogy egyoldalúság mutatkozik az adatsorok alapján, tehát Peking folyamatosan növeli az eladásokat, miközben ezt csak megkésve követik az eladások. Peking számára viszont nagyon vonzó lehet az eddigi politikát folytatni, mivel az export-import több mint tízszeresére emelkedett a vizsgált 22 éves periódus alatt.

Az Egyesült Arab Emírségek kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között

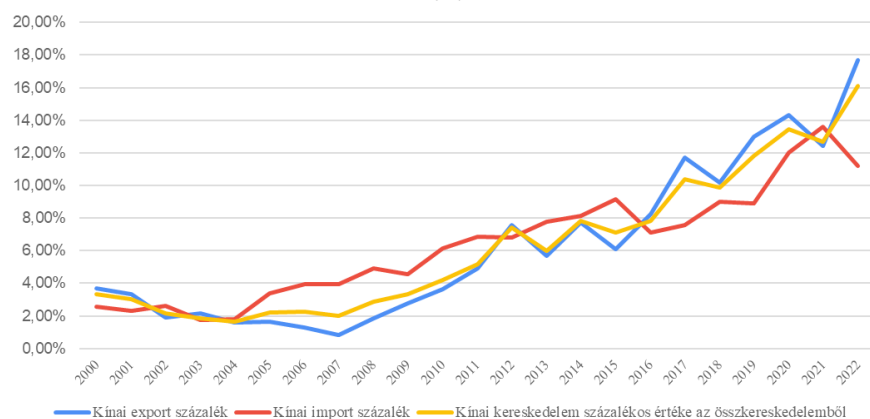
Év	Összes export (milliárd USD)	Összes import (milliárd USD)	Összes export Kínba (milliárd USD)	Kínai export százalék	Összes import Kínából (milliárd USD)	Kínai import százalék	Összes kereskedelem	Összes kereskedelem Kínával	Kereskedelmi egyenleg Kínával (milliárd USD)	Kínai kereskedelem százalékos értéke az összeskereskedelemből
2000	32,5	31,9	0,371	1,15%	2,08	6,51%	64,4	2,451	-1,709	3,81%
2001	31,8	36	0,4	1,26%	2,38	6,61%	67,8	2,78	-1,98	4,10%
2002	30,8	42,2	0,402	1,30%	3,44	8,15%	73	3,842	-3,038	5,26%
2003	42,1	52,2	0,696	1,65%	5,04	9,65%	94,3	5,736	-4,344	6,08%
2004	57,7	65,1	1,18	2,04%	6,84	10,50%	122,8	8,02	-5,66	6,53%
2005	89,7	88,9	1,91	2,13%	8,37	9,41%	178,6	10,28	-6,46	5,76%
2006	92,6	106	2,51	2,71%	11,4	10,8%	198,6	13,91	-8,89	7,00%
2007	127	140	2,8	2,20%	17,2	12,3%	267	20	-14,4	7,49%
2008	179	188	4,7	2,63%	23,3	12,4%	367	28	-18,6	7,63%
2009	97,2	138	2,34	2,40%	18,6	13,4%	235,2	20,94	-16,26	8,90%
2010	153	157	3,92	2,56%	21,2	13,5%	310	25,12	-17,28	8,10%
2011	206	193	7,49	3,63%	26,8	13,9%	399	34,29	-19,31	8,59%
2012	283	237	10,1	3,57%	31,4	13,3%	520	41,5	-21,3	7,98%
2013	251	248	11,9	4,74%	29,1	11,8%	499	41	-17,2	8,22%
2014	242	242	15,1	6,25%	36,1	14,9%	484	51,2	-21	10,58%
2015	182	228	11,3	6,24%	33,7	14,7%	410	45	-22,4	10,98%
2016	176	226	11	6,23%	28,3	12,6%	402	39,3	-17,3	9,78%
2017	225	247	13,2	5,88%	32	12,9%	472	45,2	-18,8	9,58%
2018	257	235	17,2	6,70%	30,9	13,2%	492	48,1	-13,7	9,78%
2019	259	236	16	6,16%	33,9	14,4%	495	49,9	-17,9	10,08%
2020	221	213	19,4	8,76%	35,3	16,6%	434	54,7	-15,9	12,60%
2021	301	271	23,7	7,89%	46,2	17,0%	572	69,9	-22,5	12,22%
2022	402	312	32,5	8,08%	57,7	18,5%	714	90,2	-25,2	12,63%

8. táblázat Az Egyesült Arab Emírségek kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között.

Narancssárgával kiemelve azok az évek, amikor Kína volt a legnagyobb export/import partnere az országnak⁷⁹⁷⁹ Az adatok forrása: The Observatory of Economic Complexity.

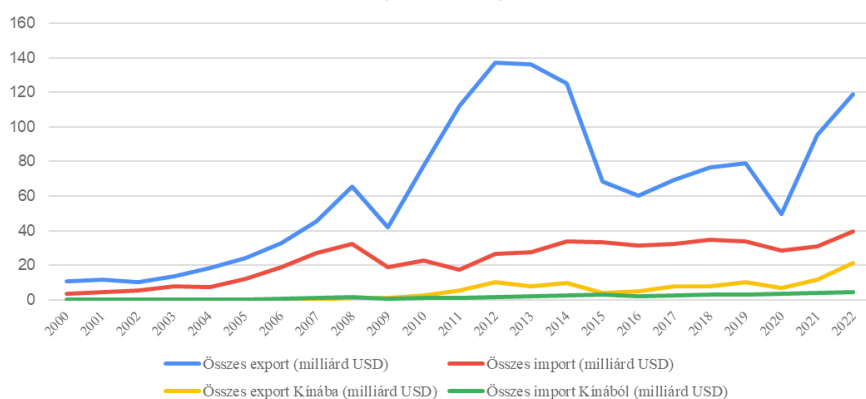
- Az 1995-ben politikai-gazdasági irányvonalváltáson áteső Katar egyre inkább alapozta a felemelkedését a földgázra, ám mivel a csővezetékes szállítás nem volt lehetséges a térségben, ezért a cseppfolyósítani kellett azt, majd hajókon keresztül lehetett elszállítani a világ távolabbi pontjaira is. Az energiahordozó a mobilitása miatt egyre népszerűbbé vált, ez pedig elhozta az ország számára a gazdasági felemelkedést.

A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Katarban 2000 és 2022 között
(%)



6. ábra A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Katarban 2000 és 2022 között
százalékban⁸⁰

A katar export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége
(milliárd USD)



7. ábra A katar export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége
2000 és 2022 között milliárd USD-ben⁸¹

⁸⁰ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

⁸¹ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

Katarnak a szemléletváltást követően nem különösebben számított fontos partnerének Kína. A 2000-es évek elején még csökkent is a kereskedelme a keleti hatalommal, ez különösen az eladásoknál látszódott. A Kínából érkező termékek sem emelkedtek szignifikánsan. A trend a 2008-as pénzügyi válságot követően változott meg, ekkortól kezdve folyamatosan vált a félsziget egyre fontosabb partnerévé a Peking (6. ábra). Az export és az import is stabil növekedésnek indult, ennek köszönhetően pedig a Kína a teljes gazdaságban egyre fontosabbá vált. A 2020 és 2022 közötti időszakban az addig szorosan együttmozgó mutatók szétváltak egymástól az értékesítések javára.

A katarai gazdaságot alapvetően az energiahordozók értékesítése hajtja, így a Kínával kötött kapcsolatok is erre épülnek. Az ország külkereskedelmi mutatói a 2000-es években a többszörösükre emelkedtek, kiemelkedő volt ebben a 2000 és 2008 közötti időszak, amikor hatszorosára emelkedett az export értéke. A következő nagy emelkedés a 2009 és 2012 közé tehető, ekkor szintén több mint négyszeresére ugrott a szám. A következő nagy periódusnak a 2020 utáni évek számítanak, amikor ismét szignifikáns ugrás tapasztalható (7. ábra).

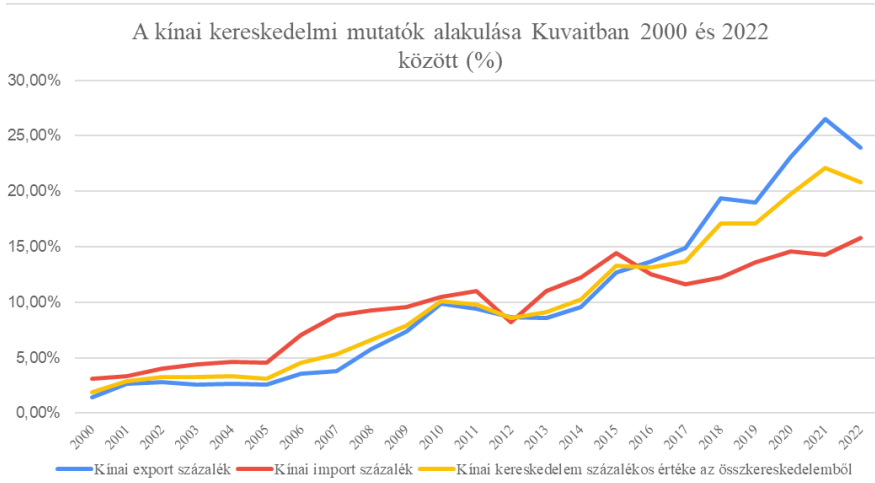
Katarban az összekereskedelem még nem érte el a 2012-es csúcst, ám az egyre jelentősebb importnak köszönhetően lassan megközelítette azt, annak ellenére, hogy az export még jócskán elmarad attól (9. táblázat). A növekedő trend azonban nagy lehetőséget ad Kínának, hogy a következő években jóval több terméket adjon el a félszigetnek

A katar kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között									
Év	Összes export (milliárd USD)	Összes import (milliárd USD)	Összes export Kínába (milliárd USD)	Kínai export százalék	Összes import Kínából (milliárd USD)	Kínai import százalék	Összes kereskedelem	Kereskedelmi egyenleg Kínával	Kínai kereskedelem százalékos értéke az összeskereskedelemből
2000	10,7	3,76	0,393	3,69%	0,0922	2,58%	14,46	0,3008	3,36%
2001	11,9	4,56	0,394	3,31%	0,105	2,30%	16,46	0,289	3,03%
2002	10,4	5,41	0,195	1,88%	0,143	2,64%	15,81	0,052	2,14%
2003	13,7	7,71	0,296	2,16%	0,0996	1,74%	21,41	0,3956	1,85%
2004	18,4	7,58	0,294	1,60%	0,137	1,81%	25,98	0,431	1,66%
2005	24,2	12,3	0,396	1,64%	0,415	3,38%	36,5	0,811	2,22%
2006	32,7	18,9	0,427	1,30%	0,749	3,95%	51,6	1,176	2,28%
2007	45,5	27,1	0,389	0,85%	1,06	3,92%	72,6	1,449	2,00%
2008	65,6	32,5	1,22	1,86%	1,6	4,91%	98,1	2,82	2,87%
2009	42,2	19,1	1,18	2,79%	0,872	4,57%	61,3	2,052	3,35%
2010	71,4	22,7	2,82	3,64%	1,39	6,15%	100,1	4,21	4,21%
2011	112	17,4	5,48	4,89%	1,2	6,87%	129,4	6,68	5,16%
2012	137	26,5	10,3	7,56%	1,8	6,81%	163,5	12,1	7,40%
2013	136	27,4	7,68	5,66%	2,13	7,77%	163,4	9,81	6,00%
2014	125	34	9,69	7,74%	2,76	8,12%	159	12,45	7,83%
2015	68,6	33,3	4,18	6,09%	3,05	9,17%	101,9	7,23	7,10%
2016	60,2	31,3	4,95	8,23%	2,22	7,10%	91,5	7,17	7,84%
2017	69,3	32,6	8,09	11,7%	2,47	7,59%	101,9	10,56	10,36%
2018	76,6	34,8	7,85	10,2%	3,14	9,01%	111,4	10,99	9,87%
2019	78,8	33,8	10,3	13,0%	3,01	8,89%	112,6	13,31	11,82%
2020	49,8	28,5	7,1	14,3%	3,43	12,0%	78,3	10,53	13,45%
2021	95,3	30,9	11,8	12,4%	4,19	13,6%	126,2	15,99	12,67%
2022	119	39,4	21,1	17,7%	4,4	11,2%	158,4	25,5	16,10%

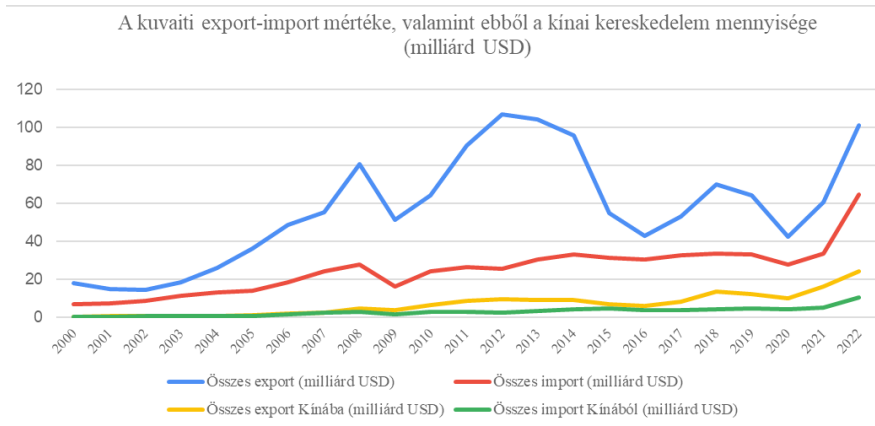
9. táblázat A katar kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között. Narancssárgával kiemelve azok az évek, amikor Kína volt a legnagyobb export/import partnere az országnak⁸²

⁸² Az adatok forrása: The Observatory of Economic Complexity.

- A Perzsa-öböl északnyugati csücskében fekvő Kuvaitban hasonló folyamatok zajlottak le, mint a térség többi országában. Az ezredforduló idején még alacsony szinten állt a kínai export és az import mennyisége is.



8. ábra A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Kuvaitban 2000 és 2022 között százalékban⁸³



9. ábra A kuvaiti export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége 2000 és 2022 között milliárd USD-ben⁸⁴

⁸³ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

⁸⁴ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

A 2000-es években a kuvaiti gazdasági fellendülés – különösen az export terén, nyolc év alatt több mint négyszeresére ugrott az összes értéke – a kínai kereskedelmet is növelte. A 2010-re Kína vált az egyik legnagyobb partnerévé az országnak, a teljes érték átlépte a 20 százalékot. Az export és az import százalékos értéke sokáig együtt mozgott, ám 2015 után a helyzet megváltozott és a kettő közötti olló szétnyílt. Azóta a kivitel aránya majdnem 10 százalékkal előzi meg a behozatalét (8. ábra).

A kuvaiti külkereskedelem is azonosságokat mutatott a vizsgált időszakban a legtöbb ÖET-országgal, exportra alapozott állami bevételek mellett az import szintje alacsony. Ebben változást a 2020 utáni időszak hozott, amikor két év alatt a két és félszeresére emelkedett a behozatal mennyisége az országban (9. ábra). Ehhez igazodott a kínai volumen is, ami szintén ebben a periódusban emelkedett meg.

A kuvaiti külkereskedelem is hatalmas emelkedést ért el a 2000 és 2022 közötti időszakban, ebben pedig Kínának jelentős része volt, mivel a keleti hatalom az egyik legnagyobb vásárlója az országban kitermelt olajnak. Az export mellett az import is folyamatosan emelkedik, két olyan év is volt (2019 és 2020), amikor mind az export, mind pedig az import tekintetében Kína volt Kuvait elsőszámú kereskedelmi partnere (10. táblázat). Ezt követően sem az arány, sem a volumen nem esett vissza, ám ennek ellenére már nem a távol-keleti országtól érkezett a legtöbb termék az országba.

A kuwaiti kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között

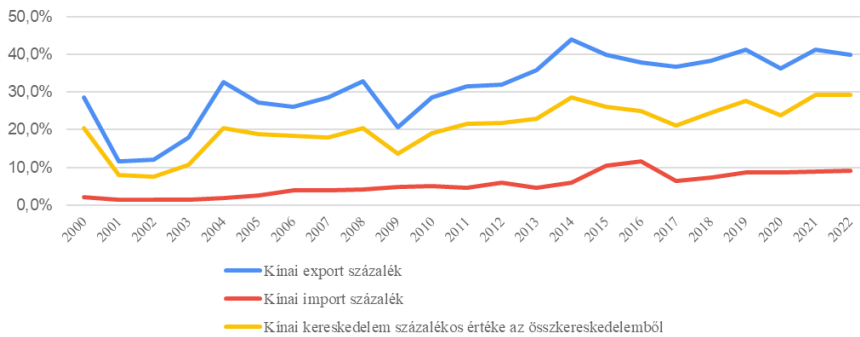
Év	Összes export (miliárd USD)	Összes import (miliárd USD)	Összes export Kínába (miliárd USD)	Kínai export százalék	Összes import Kínából (miliárd USD)	Kínai import százalék	Összes kereskedelem	Összes kereskedelem Kínával	Kereskedelmi egyenleg Kínával (miliárd USD)	Kínai kereskedelem százalékos értéke az összeskereskedelemből
2000	17,9	6,62	0,254	1,42%	0,207	3,13%	24,52	0,461	0,047	1,88%
2001	14,9	7,26	0,395	2,66%	0,241	3,32%	22,16	0,636	0,154	2,87%
2002	14,3	8,55	0,401	2,80%	0,342	4,01%	22,85	0,743	0,059	3,25%
2003	18,4	11	0,475	2,58%	0,482	4,38%	29,4	0,957	-0,007	3,26%
2004	26	12,9	0,693	2,66%	0,597	4,64%	38,9	1,29	0,096	3,32%
2005	35,9	13,9	0,917	2,55%	0,628	4,53%	49,8	1,545	0,289	3,10%
2006	48,7	18,4	1,74	3,58%	1,3	7,05%	67,1	3,04	0,44	4,53%
2007	55,2	24,1	2,1	3,81%	2,12	8,78%	79,3	4,22	-0,02	5,32%
2008	80,5	27,7	4,61	5,73%	2,57	9,28%	108,2	7,18	2,04	6,64%
2009	51,2	16,1	3,77	7,36%	1,54	9,59%	67,3	5,31	2,23	7,89%
2010	64,2	24,3	6,36	9,90%	2,56	10,5%	88,5	8,92	3,8	10,08%
2011	90,2	26,5	8,51	9,44%	2,9	11,0%	116,7	11,41	5,61	9,78%
2012	107	25,4	9,22	8,63%	2,09	8,22%	132,4	11,31	7,13	8,54%
2013	104	30,3	8,88	8,55%	3,33	11,0%	134,3	12,21	5,55	9,09%
2014	95,8	32,9	9,17	9,57%	4,03	12,2%	128,7	13,2	5,14	10,26%
2015	54,8	31,2	6,97	12,7%	4,48	14,4%	86	11,45	2,49	13,31%
2016	42,6	30,5	5,81	13,7%	3,8	12,5%	73,1	9,61	2,01	13,15%
2017	53,1	32,7	7,93	14,9%	3,8	11,6%	85,8	11,73	4,13	13,67%
2018	70	33,6	13,6	19,4%	4,08	12,2%	103,6	17,68	9,52	17,07%
2019	64	33	12,1	19,0%	4,47	13,6%	97	16,57	7,63	17,08%
2020	42,5	27,5	9,8	23,1%	4,02	14,6%	70	13,82	5,78	19,74%
2021	60,5	33,6	16	26,5%	4,82	14,3%	94,1	20,82	11,18	22,13%
2022	101	64,6	24,3	23,9%	10,2	15,8%	165,6	34,5	14,1	20,83%

10. táblázat A kuwaiti kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között. Narancssárgával kiemelve azok az évek, amikor Kína volt a legnagyobb export/import partnere az országnak⁸⁵

⁸⁵ Az adatok forrása: The Observatory of Economic Complexity.

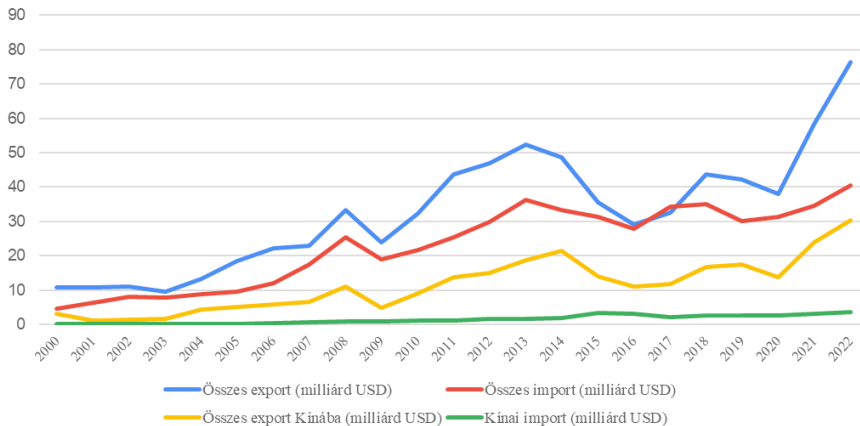
- Az Arab-félsziget délkeleti csücskében fekvő Omán különleges pozíciót élvezhet, mivel már hosszútávú, stabil kapcsolata van Kínával. Ez nagyban köszönhető annak, hogy az Perzsa-öböl bejáratában fekszik, ezen felül viszont innen a tengeri hajózási útvonalaknak köszönhetően elérhető a Vörös-tenger, az Arab-tenger és az Indiai-óceán térsége is. Ez kiemelt stratégiai helyzetet biztosít és így a BRI szempontjából szinte megkerülhetetlenné teszi.⁸⁶

A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Ománban 2000 és 2022 között (%)



10. ábra: A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Ománban 2000 és 2022 között százalékban⁸⁷

Az ománi export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége (milliárd USD)



11. ábra Az ománi export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége 2000 és 2022 között milliárd USD-ben⁸⁸

⁸⁶ Gani, Hasim & Al-Mawali 2021.

⁸⁷ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

⁸⁸ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

Már a 2000-es adatokat vizsgálva kiderül, hogy Kína volt a legnagyobb vásárlója az ország nyersanyagának, az összes forgalom mintegy egyharmada a távol-keleti országba ment (10. ábra). Ezt követően visszaesés következett, de a három évnyi átmeneti időszakot követően újra Kína lett a legnagyobb vásárlója az ománi termékeknek, ez nem is változott 2022-ig. Közben az import csak lassan emelkedett, egy átmeneti kilengést leszámítva a 2010-es évek közepén sosem érte el a 10 százalékot.

Kína kimagasló kereskedelmi szerepét Omán esetében az bizonyítja a legjobban, hogy az ország összes importja 2022-ben 25 százalékkal volt magasabb a teljes összeget tekintve, mint a távol-keleti országba történő eladások mennyisége (11. ábra). Mindez azt jelentette, hogy a kereskedelmi bevételeik mintegy 40 százaléka egyetlen helyről érkezett. Ez már felveti annak a veszélyét Ománban, hogy túlzottan kitetté válik Pekingnek.

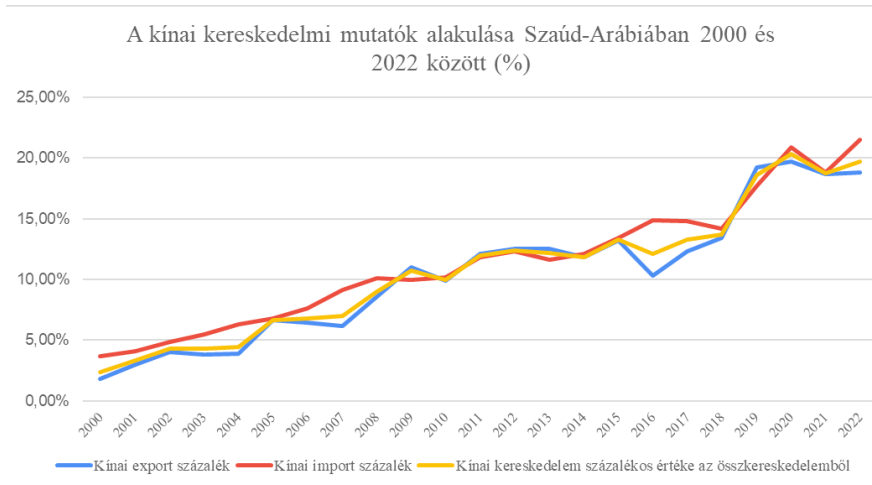
Az ománi külkereskedelem – Kína jelentős vásárlásai hatására – rekordot zárt 2022-ban (11. táblázat), ezzel párhuzamosan az import is. A kínai behozatal egyelőre jelentősen elmarad még a kivittől, ám az emelkedő trend (2022-ben megközelítette a 10 százalékot, korábban már két évben is volt ennél magasabb arányú) egyben lehetőséget ad Peking számára is a gazdasági befolyás emelésére az Arab-félsziget csücskében.

Az ománi kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között										
Év	Összes export (milliárd USD)	Összes import (milliárd USD)	Összes export Kinába (milliárd USD)	Kínai export százalék	Kínai import (milliárd USD)	Kínai import százalék	Összes kereskedelm	Összes kereskedelm Kinával	Kereskedelmi egyenleg Kínával (milliárd USD)	Kínai kereskedelem százalékos értéke az összeskereskedelemből
2000	10,7	4,75	3,05	28,5%	0,103	2,17%	15,45	3,153	2,947	20,41%
2001	10,9	6,45	1,28	11,7%	0,0968	1,50%	17,35	1,3768	1,1832	7,94%
2002	11,1	8,03	1,34	12,1%	0,108	1,35%	19,13	1,448	1,232	7,57%
2003	9,67	7,78	1,74	18,0%	0,114	1,47%	17,45	1,854	1,626	10,62%
2004	13,2	8,85	4,32	32,6%	0,173	1,95%	22,05	4,493	4,147	20,38%
2005	18,4	9,57	5,02	27,3%	0,25	2,62%	27,97	5,27	4,77	18,84%
2006	22,2	12	5,78	26,0%	0,471	3,91%	34,2	6,251	5,309	18,28%
2007	22,9	17,5	6,56	28,6%	0,671	3,83%	40,4	7,231	5,889	17,90%
2008	33,4	25,4	11	32,9%	1,04	4,10%	58,8	12,04	9,96	20,48%
2009	24	18,9	4,94	20,6%	0,914	4,83%	42,9	5,854	4,026	13,65%
2010	32,3	21,6	9,2	28,5%	1,07	4,95%	53,9	10,27	8,13	19,05%
2011	43,7	25,3	13,8	31,6%	1,14	4,54%	69	14,94	12,66	21,65%
2012	46,9	29,9	15	31,9%	1,78	5,94%	76,8	16,78	13,22	21,85%
2013	52,3	36,2	18,7	35,7%	1,66	4,58%	88,5	20,36	17,04	23,01%
2014	48,6	33,2	21,4	44,0%	1,98	5,97%	81,8	23,38	19,42	28,58%
2015	35,5	31,4	14,1	39,8%	3,3	10,50%	66,9	17,4	10,8	26,01%
2016	29	27,8	11	37,8%	3,19	11,50%	56,8	14,19	7,81	24,98%
2017	32,5	34,4	11,9	36,6%	2,24	6,51%	66,9	14,14	9,66	21,14%
2018	43,8	35,1	16,8	38,3%	2,56	7,28%	78,9	19,36	14,24	24,54%
2019	42,2	30,1	17,4	41,2%	2,6	8,64%	72,3	20	14,8	27,66%
2020	38,1	31,4	13,8	36,2%	2,76	8,77%	69,5	16,56	11,04	23,83%
2021	58,2	34,5	24	41,2%	3,08	8,91%	92,7	27,08	20,92	29,21%
2022	76,4	40,4	30,4	39,8%	3,66	9,07%	116,8	34,06	26,74	29,16%

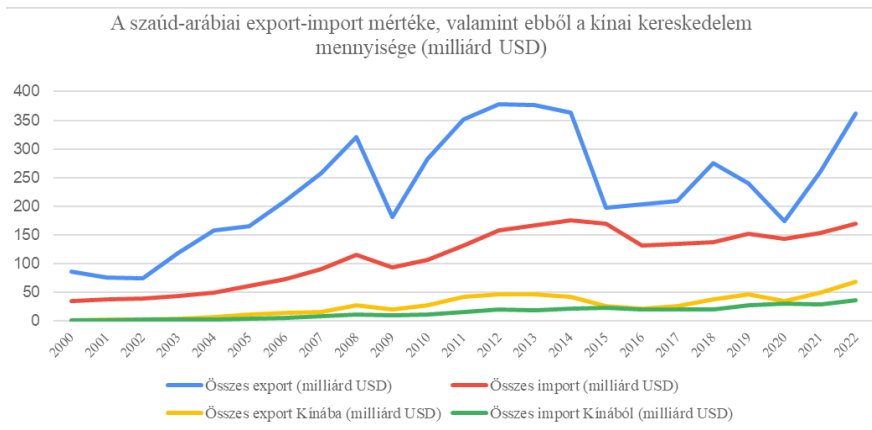
11. táblázat A ománi kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között. Narancssárgával kiemelve azok az évek, amikor Kína volt a legnagyobb export/import partnere az országnak⁸⁹

⁸⁹ Az adatok forrása: The Observatory of Economic Complexity.

- Az ÖET legnagyobb területű és gazdaságú országa Szaúd-Arábia, amely a méretéből fakadóan a legnagyobb piacot és a legtöbb lehetőséget is rejti Kína számára, ennek ellenére sokáig elkerülte a távol-keleti ország figyelmét.



12. ábra: A kínai kereskedelmi mutatók alakulása Szaúd-Arábiában 2000 és 2022 között százalékban⁹⁰



13. ábra A szaúd-arábiai export-import mértéke, valamint ebből a kínai kereskedelem mennyisége 2000 és 2022 között milliárd USD-ben⁹¹

⁹⁰ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

⁹¹ Saját szerkesztés a The Observatory of Economic Complexity adatai alapján.

Szaúd-Arábiában nagyon szorosan együtt tartanak a kínai export, az import és az összkereskedelmi mutatói is, ráadásul a tendencia is hasonló (12. ábra). A 2000-es években még kifejezetten alacsony jelentőségű partnernek számított Peking, egyik szempontból sem érte el az 5 százalékos értéket, ám a tendencia lassú, de stabil növekedést mutatott mind a kiviteli, mind pedig a behozatali termékeket illetően. A mutatók szoros együttmozgása jelzi, hogy Rijád számára minden tekintetben folyamatosan növekedett Kína fontossága, mára pedig a távol-keleti hatalom vált a legnagyobb partnerévé.

Szaúd-Arábia gazdaságában jelentős exporttöbbletet könyvelhet el a kormány, ezeket többnyire a komolyabb világ gazdasági visszaesések tudják visszavetni. Ilyen volt például a 2008-as pénzügyi válság, az olajár visszaesése 2014-ben, illetve a 2020-ben kitört koronavírus-járvány okozta globális gazdasági lassulás (13. ábra). Különlegességet jelent, hogy az ezzel együtt hullámozó kereskedelmi volumen mutatói ellenére az arányok folyamatosan stabilak maradtak. Ez a kiszámíthatóság szempontjából előnyös Rijád számára.

Szaúd-Arábia lett a hatos egyetlen olyan országa, ahol mind az export, mind pedig az import tekintetében Kína lett a legnagyobb kereskedelmi partner. Peking az összkereskedelem közel 20 százalékát adja, ez az arány pedig szinte azonos az eladások és a vételek esetében is (12. táblázat). Egyben az ország jelentőségét jelzi, hogy az Energy Institute 2024-es jelentése szerint Kína számára a második legfontosabb olajbeszállítóként jelent meg, 2023-ban az 563 millió tonnás kőolajimportjának 15 százalékát Szaúd-Arábia adta. A feldolgozott olajipari termékek tekintetében visszafogottabb a kereskedelem, itt Rijád 2,7 millió tonnás értékkel 3 százalék alatt marad a kínai import szempontjából.

A saúd-arábiai kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között

Év	Összes export (miliárd USD)	Összes import (miliárd USD)	Összes export Kínába (miliárd USD)	Kínai export százalek	Összes import Kínából (miliárd USD)	Kínai import százalek	Összes kereskedelem	Összes kereskedelem Kínával	Kereskedelmi egyenleg Kínával	Kínai kereskedelem százalékos értéke az összes kereskelemből
2000	86,5	35,1	1,56	1,80%	1,29	3,68%	121,6	2,85	0,27	2,34%
2001	76,4	37	2,28	2,98%	1,51	4,09%	113,4	3,79	0,77	3,34%
2002	74,8	38,7	3	4,01%	1,87	4,84%	113,5	4,87	1,13	4,29%
2003	119	43,9	4,57	3,84%	2,41	5,49%	162,9	6,98	2,16	4,28%
2004	158	49	6,16	3,89%	3,08	6,28%	207	9,24	3,08	4,46%
2005	166	60,6	11	6,65%	4,11	6,77%	226,6	15,11	6,89	6,67%
2006	210	72,5	13,6	6,46%	5,54	7,64%	282,5	19,14	8,06	6,78%
2007	257	90,9	15,9	6,19%	8,34	9,17%	347,9	24,24	7,56	6,97%
2008	321	115	27,5	8,56%	11,6	10,1%	436	39,1	15,9	8,97%
2009	182	92,7	20,1	11,00%	9,31	10,0%	274,7	29,41	10,79	10,71%
2010	283	107	28	9,88%	10,9	10,2%	390	38,9	17,1	9,97%
2011	352	132	42,6	12,10%	15,5	11,8%	484	58,1	27,1	12,00%
2012	378	158	47,1	12,50%	19,4	12,3%	536	66,5	27,7	12,41%
2013	376	167	47	12,50%	19,3	11,6%	543	66,3	27,7	12,21%
2014	363	175	42,7	11,80%	21,1	12,1%	538	63,8	21,6	11,86%
2015	198	170	26	13,20%	22,8	13,4%	368	48,8	3,2	13,26%
2016	204	132	21,1	10,30%	19,6	14,9%	336	40,7	1,5	12,11%
2017	209	135	25,7	12,30%	20	14,8%	344	45,7	5,7	13,28%
2018	276	137	37	13,40%	19,5	14,2%	413	56,5	17,5	13,68%
2019	240	152	46,1	19,20%	26,9	17,7%	392	73	19,2	18,62%
2020	174	144	34,4	19,70%	30,2	20,9%	318	64,6	4,2	20,31%
2021	261	153	48,9	18,70%	28,8	18,8%	414	77,7	20,1	18,77%
2022	362	169	68	18,80%	36,5	21,5%	531	104,5	31,5	19,68%

12. táblázat A saúd-arábiai kereskedelmi értékek változásai 2000 és 2022 között. Narancssárgával kiemelve azok az évek, amikor Kína volt a legnagyobb export/import partnere az országnak⁹²

⁹² Az adatok forrása: The Observatory of Economic Complexity.

A BRI és a kereskedelem összefüggései az ÖET-államokban

Fontos leszögezni, hogy a vizsgált időszakban szinte az összes országban jelentős változás zajlott le: 2000-ben például az ÖET teljes GDP-je körülbelül 378 milliárd dollárt tett ki, 22 évvel később pedig ugyanez már majdnem elérte a 2200 milliárd dollárt, tehát alig több mint két évtized alatt öt és félszeresére emelkedett.⁹³ A lakosság is megnövekedett, az ezredforduló idején 32 millióan éltek⁹⁴ az ÖET hat országában összesen, mára ez a szám 56 millióra emelkedett, így Peking számára is sokkal vonzóbb piaccá emelte a térséget.

A régióban több különböző országcsoporthat lehet megkülönböztetni. Az első kategóriát jelenti Bahrein, ahol sem a kínai gazdasági felemelkedés, sem pedig a BRI nem hozott látványos változásokat a kereskedelmi trendekben. Ez abból is fakad, hogy a szigetország erőforrásai és lehetőségei korlátozottak, valamint geostratégiai szempontból sem ideális a fekvése, ezért a kínai politikának kevesebb érdeke fűződik ahhoz, hogy jelentősen megerősítse kapcsolatait az országgal. A külkereskedelmi mutatókat tekintve viszont nagyon hasonló adatokat lehet tapasztalni az Egyesült Arab Emírségek esetében, ahonnan – bár többszörös gazdaságmérettel rendelkezik, mint a szigetország –, Kína jelentős mennyiségben importál energiahordozókat, de ennél is több terméket ad el az országon belül. Ez a két ÖET ország tartozik abba a csoportba, amelyek a távol-keleti hatalom globális törekvéseinek, illetve a BRI alapvető céljainak megfelel.

A második csoportot Katar, Kuvait és Omán hármasa adja, mivel ezeknél az országoknál az olaj- és gázellátásoknak köszönhetően az export Kínába jelentősen túlszárnyalja az import mennyiségét, mind volumenében, mind pedig arányaiban. Ebből a sorból némileg kilóg Omán, ahol a szállítmányok tekintetében erőteljesen jelen van a távol-keleti hatalom. Általánosságban azonban az mondható el, hogy ezek az országok jelentősen profitálnak a Kínával fennálló kapcsolatukból, ez pedig nemcsak a pénzügyi volumenben, hanem arányaiban is nyilvánvaló. Kuvait és Katar esetében az utóbbi néhány évben vált el a két mutató. Ezek az országok alapvetően szintén megfelelnek a BRI céljainak, mivel képesek ellátni a kínai ipar állandó energiaigényeit.

A harmadik csoportot egyetlen ország alkotja, ez Szaúd-Arábia. Itt az export-import aránya nagyon szorosan kapcsolódik egymáshoz. Ez összességében jelentős kereskedelmi többletet jelent az ország számára, viszont annak egyensúlyi állapota felé közeledve csökken a mennyiség. Az ÖET

⁹³ International Monetary Fund 2024.

⁹⁴ Amwaj.media 2024.

legnagyobb országa abból a szempontból egyedi jellegzetességeket mutat, hogy a kivitel és a behozatal tekintetében is Kína a legnagyobb partnere.

Mindegyik országban közös, hogy a Kínával megerősödő kereskedelmi mutatók már jóval azelőtt emelkedni kezdtek, hogy Xi Jinping kínai elnök 2013-ban bejelentette volna az Új Selyemutat. A globális projekt ennek ellenére is további emelkedést hozott az ÖET-országok és Kína kereskedelmi mutatóiban, az egyedüli kivételt ebből a sorból Bahrein jelenti, ahol továbbra is relatív alacsony szinten maradt Kína jelentősége. Mivel a térség országai viszonylag későn csatlakoztak a BRI-hez, valamint korábban már stratégiai megállapodást kötöttek Pekinggel, ezért az sem elhanyagolható kérdés, hogy pontosan melyiknek van nagyobb jelentősége a kínai összeköttetések javulása szempontjából. A választ éppen az egyetlen kivétel, Bahrein adja meg, mivel Manama 2024-ig egyedülként nem kötött bilaterális megállapodást Kínával, ellenben a BRI-hez éppen akkor csatlakoztak, amikor a többi ország az ÖET-ben.

A BRI végül a másik négy szempontból is kézzelfogható eredményeket hozott, amelyek igazolták, hogy a térségre a kezdetinél jóval nagyobb figyelmet érdemes fordítani.

- A földrajzi pozíciót és elhelyezkedés szempontjából létrejöttek azok az infrastrukturális elemek, amelyek segítségével az Arab-félsziget valóban egy fontos megállóhelyévé, valamint logisztikai központjává vált a kínai termékeknek. Több olyan kikötő is létesült, amelyek már a BRI részét képezik, ilyenek például Ománban Duqm vagy Szaúd-Arábiában Yanbu.⁹⁵
- Az energia tekintetében kölcsönösen elmélyültek a kapcsolatok: Kína vált az ÖET-államok egyik legnagyobb energiahordozó-felvásárlójává⁹⁶, míg a térségbe a megújuló energiaforrások tekintetében Kína jelenti az egyik legfontosabb partnert a helyi országok számára.⁹⁷
- A kínai tőkebefektetések növekedni kezdtek a régióban, 2023-ban 21 zöldmezős projektet jelentettek be, összesen 16,2 milliárd dollár értékben.⁹⁸ A távol-keleti ország vállalatai számára vonzóak a helyi kedvező adózási feltételek, a modern infrastruktúra, ezért szívesen mennek a térségbe, több országba is. Mivel a helyi országok egymással versenyeznek a minél jobb feltételek biztosításában, ezért tulajdonképpen bármelyik ország potenciális piacot jelenthet számukra.

⁹⁵ Banach & Gunter 2023.

⁹⁶ Webster & Pelayo 2023.

⁹⁷ Raffoul & Keller 2024.

⁹⁸ Crawford 2023.

- Szaúd-Arábia is elkezdett tőkét kihelyezni Kínába⁹⁹, valamint Pakisztánnak szánt jelentős hitel folyósításáról is döntöttek, amelynek egy nagyrészt éppen a BRI projektjeire szánják.¹⁰⁰ Ezzel Rijád tehermentesíti Pekinget a hitelkihelyezés emelésétől. Az EAE számára a harmadik legnagyobb befektetési országot Kína jelenti, ez pedig a diverzifikációs céloknak megfelelően a jövőben tovább emelkedhet.¹⁰¹ Ráadásul az ÖET országok hatalmas szuverén vagyonalapjai a jövőben további jelentős emelkedést jelenthetnek.¹⁰²

Kína és a BRI fényes kilátásai a Perzsa-öbölben

A két régió közti egyre intenzívebbé és szorosabbá váló kapcsolatrendszer jól mutatja, hogy a jövőben egyáltalán nem csak a kereskedelmi, gazdasági és pénzügyi szempont lesz meghatározó. A befektetések és az árucseré növekedése mellett ugyanis több területre kiterjedő megállapodások is születtek, ezek pedig megváltoztathatják az eddigi, elsősorban az export-importra épülő bilaterális viszonyokat. Több szempont mutatja a megváltozott helyzetet, amelyet jelentős részben indukál a BRI is, mivel a kínai kezdeményezés eredeti céljai is folyamatosan bővültek, amelyek így a további kapcsolatépítés alapját jelentették más országok esetében is.

- A politikai kapcsolatok közeledése jelzi, hogy az ÖET országai megváltozott geopolitikai szerepkörben vannak Peking számára. Az Arab-félsziget két legnagyobb hatalma (az Egyesült Arab Emírségek és Szaúd-Arábia) meghívót kapott a BRICS-be.¹⁰³ Ez a szervezet elsősorban a „globális dél” országainak felemelésére szolgál az olyan nemzetközi szervezetekben, mint az ENSZ vagy az IMF. A két ország meghívása azért jelent fontos lépést, mivel a szervezet nem titkoltan a „globális észak”, vagyis az Egyesült Államok vezette blokk hegemon szerepkörének átalakítására törekszik. Az, hogy Rijád és Abu-Dzabi is tag lehet, azt jelenti, hogy a legnagyobb részben Peking vezette fórum egyre nagyobb geopolitikai szerepet szán a térségnek, ez pedig a Washingtonnal felélénkülő globális verseny egy újabb lépésének tekinthető. Az is a politikai nyitottságot jelzi Kína felé, hogy már az ÖET több tagja is a Sanghaji Együttműködési

⁹⁹ Interesse 2024a.

¹⁰⁰ Fazl-e-Haider 2024.

¹⁰¹ Interesse 2024b.

¹⁰² Interesse 2024a.

¹⁰³ García 2024.

Szervezet (SCO) politikai, gazdasági, nemzetközi biztonsági és védelmi szervezet partnerországa lett.¹⁰⁴

- A felek már több olyan megállapodást kötöttek egymással, amelyek jelenleg még nem fejtették ki a hatásukat, de a jövőben tovább növelhetik a stratégiai szerepkört mindkét fél számára. Ezek közül kiemelkednek a Kína és az ÖET közötti szabadkereskedelmi megállapodásról szóló tárgyalások, erről már 2004 óta folytatnak megbeszéléseket. Eddig már öt nagyobb fordulót tartottak, az áruk tekintetében már sikerült megegyezni a részletekről. A következő körben a szolgáltatásokról egyeztetnek, itt még vannak nyitott kérdések. A szerződés aláírását nehezíti, hogy Szaúd-Arábia számára az elmúlt években tapasztalható lett a kínai termékek erőteljes térnyerése, ezért az Arab-félsziget legnagyobb országában attól tartanak, hogy az olcsó távol-keleti cikkek ki fogják szorítani a helyi ipar gyártmányait. Rijád szerint ez azt eredményezheti, hogy a szabadkereskedelmi egyezmény végső soron éppen az ország gazdasági diverzifikációs terveit nehezítené meg.¹⁰⁵ A felek között ezen felül rendszerezések a kétoldalú és a csoportos találkozások, ilyen például a Kína–Arab Fórum vagy a BRI-csúcstalálkozók sora.
- Ami az Egyesült Államokkal való, veszélyesnek ígérkező konfliktust illeti, ahogy növekszik a BRI, úgy válik egyre megfoghatatlanabbá és növekszik az ahhoz tartozó szegmensek köre. A Fehér Ház politikájával szemben Peking a „be nem avatkozás elvét” követi, ezért vonzó lehet az amerikai haditechnika mellett alternatívát kereső országok számára.¹⁰⁶ Eleinte ez nem okozott összeütközést Washingtonnal a BRI-vel, mivel a hagyományos területeket érintette, így a befektetésekre, az infrastruktúrális beruházásokra és a kereskedelemre helyeződött a hangsúly. Az Arab-félsziget kapcsolódása éppen ezért nem is okozott gondot, viszont ahogy a high-tech ipar termékei is a kezdeményezés részévé vált, úgy jelentett egyre inkább biztonsági kihívást. Ez különösen az olyan kettős felhasználású termékek tekintetében okozhat gondot, mint a dróntechnológiák, a mesterséges intelligencia, a tengerészeti berendezések, a távközlési és információbiztonsági eszközök, a navigáció és repülési technológia is. Az Európai Unió leírása szerint „a kettős felhasználású termékek és technológiák számos polgári igényt elégítenek ki, azonban védelmi, hírszerzési és bűnüldözési célokra is felhasználhatók”. A térség elsőszámú védelmi partnereként meghatározott Egyesült Államok szerint már a 2010-es évek végétől problémás Kína térnyerése, különösen az adat- és telekommu-

¹⁰⁴ Sun & He 2023.

¹⁰⁵ Cornwell 2024.

¹⁰⁶ Hirono, Jiang & Lanteigne 2019.

nikációs szektorban.¹⁰⁷ Korábban volt is kezdeményezés, hogy ebből a szektorból kiszorítsák a kínai vállalatokat, azonban az újra egyre feszültebbé váló Közel-Kelet megint az alapvető biztonsági kérdéseket helyezte előtérbe, a hagyományos katonai képességek kerültek előtérbe.¹⁰⁸

Összességében a BRI és a kínai külpolitikai befolyásának a növelése jó kilátásokkal bír a Perzsa-öböl országaiban, különösen a modernizálódó társadalmak vízióinak megvalósítása során. Az különösen pozitív jövőt fest fel Peking számára, hogy az ÖET országok stratégiáikban egyre több figyelmet helyeznek a tőkekihelyezésre, ebben potenciálisan vonzó célpont lehet az egyre nagyobb gazdasági hatalommá váló Kína. A térségi erőviszonyokat viszont ezzel még Kína nem tudja alapjaiban megváltoztatni, mivel a biztonság alapvető fontosságú a feszült Közel-Keleten, ebben pedig az Egyesült Államok vezető szerepe továbbra is megkérdőjelezhetetlen.

Konklúziók

A kínai gazdasági manőverek vizsgálata a nyugat-balkáni és az Öböl-térségi mintaterületeinken részben hasonló és részben eltérő eredményekkel zárult. Mindkét térségben megfigyelhető Kína erősödő gazdasági érdeklődése és jelenléte.

A Nyugat-Balkán regionális középhatalmi hatások között őrlődő, de döntően a nyugati orientációt kereső kis államai közül valóban jelentős kínai gazdasági aktivitás csak Szerbiában figyelhető meg. Ebben a külső fejlesztési erőforrásokra szoruló periférikus térségben a kínai jelenlétet erősen kritizálják a térség európai uniós orientációjának támogatói, főleg az Európai Unió részéről, de az adott államokon belüli európai integrációpárti hangok is. Vélelmezhető, hogy amíg fennmarad a térségben az európai uniós orientáció, addig a kínai jelenlét nem tud jelentősen tovább mélyülni, különösen az érintett országok uniós csatlakozása esetén.

A Nyugat-Balkánnal szemben az Arab-öböl térsége erőforrásokban kifejezetten gazdag, így a kínai gazdasági partnerség itt kiegyensúlyozottabb. Bár e térségben van olyan nagyhatalmi gazdasági szereplő – az Amerikai Egyesült Államok –, amelynek befolyása megzavarhatja a Kína felé mutató gazdasági kapcsolatok kibontakozását, ez azonban vélhetően nem tudja megállítani a folyamatot.

¹⁰⁷ Lons 2024.

¹⁰⁸ Stroul 2024.

A vizsgált kis államok különböző befolyási övezetek metszetében találhatók, hagyományos nagyhatalmi kapcsolataik a kínai jelenléttől függetlenül is változóban vannak, továbbá az Öböl-térség esetében erőforrásokban gazdagok. Így elméletileg nemcsak vonzóak lehetnek egy olyan felemelkedő nagyhatalom, mint Kína befolyásszerző törekvései szempontjából, de még e nagyhatalmi gazdasági terjeszkedésnek is viszonylag könnyű terepei lehetnek.

A kutatások néhány kivételtől eltekintve igazolták az erősödő kínai jelenlétet a vizsgált államokban. A Nyugat-Balkánon azonban a kínai ambíciók jelentősen kisebb mértékűek, mint az Öböl-térségében, és még messze nem dominálnak e térségben sehol. Érdekes módon e fokozódó jelenlét és az évtizedes múlta visszatekintő térségi multilaterális kínai együttműködések ellenére (ld. Kína 17+1 kezdeményezése Közép- és Kelet-Európában) az itt található államok biztonságpolitika és gazdaságpolitika alkotásában csak elvétve jelenik meg a kínai kapcsolat.

Habár a kínai tőke ezen országok számára is vonzó, de ez még mindig nem szervesült a hivatalos stratégiaalkotásba, amit inkább a térség sok évtizedes külgazdasági törekvése, az európai uniós integráció dominál (annak ellenére történik ez, hogy a szakpolitika-alkotáson kívül már érezhető az Európai Unió társadalmi vonzerejének csökkenése és a politikai fáradtság az egyre távolabbra tolódó csatlakozás miatt). Kína számára elsősorban az európai piacok közelsége és egyes országok várható európai uniós csatlakozása, valamint az Új-Selyemút közlekedési rendszerében elfoglalt tranzit helyzete miatt vonzó a nyugat-balkáni térség. Látni kell azonban, hogy amit e térség kínálhat az európai pozíciók terén az nem egyedi, hiszen Kína már most is erőteljesen jelen van számos európai és uniós tagállamban. A térség szinte minden országa az euroatlanti integráció terepe is egyben. Az Európai Unió álláspontja Kínával szemben ugyan még mindig nem egységes, de a kínai jelenléttel szembeni bizalmatlanság nem csökken, az euroatlanti integrációt még mindig domináló Egyesült Államok aggodalmai pedig kifejezetten növekednek Kínával szemben. Így amíg a térségbeli államok az európai integrációt nem adják fel, addig egy bizonyos ponton túl nem fogják tovább mélyíteni a Kínával fennálló kapcsolataikat, még akkor sem, ha a kínai befektetőknek a politikába be nem avatkozó attitűdje akár vonzóbb is számukra, mint amit a nyugati partnerektől remélhetnek.

Utóbbi befektetői politika talán még fontosabb az Öböl-térség számára, ahol nyugati szempontból problémás a demokrácia és az emberi jogok helyzete. Az USA katonai és gazdasági jelenléte a térségben, és hozzájárulása a biztonság szavatolásához azonban itt is visszatartó erőt jelenthet a gazdasági kapcsolatok további megerősödéséhez. Ez a mérséklő hatás azonban sokkal

kisebb ezen a mintaterületen. A térség szinte mindegyik országa komoly és kölcsönösségen alapuló gazdasági, kereskedelmi, sőt befektetői partnere Kínának, és ez a jelentőség a jövőben csak fokozódni fog. A Nyugat-Balkán esetében megfigyeltnél jóval határozottabb kínai orientáció mögött az állhat, hogy ezek az államok maguk is jelentős világgazdasági tényezők, és Kína közvetlenül is támaszkodik erőforrásaikra (ásványkincseikre, sőt, újabban pénzügyi erőforrásaikra). Nem utolsósorban pedig az Új Selyemút közlekedési rendszerének tengeri folyosóin is kitüntetett pozícióik vannak. Talán ezért is lép fel Kína a gazdaság- és biztonságpolitikai diplomácia terén is sokkal hatékonyabban és eredményesebben e térségben, támogatva a térség versengő regionális hatalmainak a kiegyezését is. E térség újrapozicionálódása a hagyományos nyugati és kínai befolyásrendszer szövetében gyorsabb és határozottabb változásokat hozhat, mint a Nyugat-Balkán esetében. Mindez arra is utalhat, hogy ami valódi prioritást képvisel Kína számára, azt fokozott külgazdasági munkával még a más hatalmakkal való érdekütközések ellenére is képes már most megvalósítani.

Bibliográfia

- ABDELKHALEK, Amira A. E. 2022. „The Role of Gulf Cooperation Council in Conflict Management, 1981–2019: A Comparative Study.” *Contemporary Review of the Middle East* 9/1: 99–115.
- AJETI, Faruk 2020. *Der Westbalkan in der Arena geostrategischer Interessen von Russland und China*. [OIIP – Austrian Institute for International Affairs. Research Reports. Policy brief. September 2020.] [Online elérhetőség: <https://www.jstor.org/stable/resrep26352>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 12.]
- AL-UBAYDLI, Omar 2024. „Bahrain’s Economic Vision Towards 2050.” Istituto per Gli Studi di Politica Internazionale, 2024. július 8. [Online elérhetőség: <https://www.ispionline.it/en/publication/bahrains-economic-vision-towards-2050-179421>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 21.]
- AMWAJ.MEDIA, 2024. *Populations of GCC member states, 1960-2020*. London: Amwaj.media.
- ANDELMAN, David A. 1980. „China’s Balkan Strategy.” *International Security* 4/3: 60–79.
- Bahrain.bh 2024. *From Regional Pioneer to Global Contender: The Economic Vision 2030 for Bahrain*. Manama: Government of Bahrain.
- BANACH, Clark & Jacob GUNTER 2023. „How the BRI is shaping global trade and what to expect from the initiative in its second decade.” In: Mercator Institute for China Studies, 2023. december 4. [Online elérhetőség: <https://merics.org/en/tracker/how-bri-shaping-global-trade-and-what-expect-initiative-its-second-decade>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 14.]

- BÉRES Bence – MOZGA Gábor – PÉTI Márton – GOSSLER Judit 2017. „Az Európai Unió és a magországainak változatos viszonyulása az Új Selyemúthoz és az új kínai gazdasági szerepekhez.” In: PÉTI Márton – JENEY László (szerk.) *Az Új Selyemút Gazdasági Övezet geostratégiai és földrajzi dimenziói*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet, 65–92.
- BIHARI Rita 2023. „A Nyugat-Balkán, mint biztonságot támogató régió.” *Hadtudomány* XXXIII/1: 21–40.
- CALABRESE, L., R. JENKINS & L. LOMBARDOZZI 2024. „The Belt and Road Initiative and Dynamics of Structural Transformation.” *The European Journal of Development Research* 36/3: 515–547.
- [n.a.] „China, Bahrain establish comprehensive strategic partnership.” In: *Xinhua*, 2024. május 31. [Online elérhetőség: <https://english.news.cn/20240531/4657b4b562a24fe99150562f8dca3698/c.html>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 17.]
- CORNWELL, Alexander 2024. „China-Gulf free trade talks stall on Saudi industrial agenda, sources say.” *Reuters* 2024. május 14. [Online elérhetőség: <https://www.reuters.com/world/china-gulf-free-trade-talks-stall-saudi-industrial-agenda-sources-say-2024-05-14>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 19.]
- CRAWFORD, Joshua 2023. „Record Chinese investment aids Saudi diversification.” in: *Fdiintelligence* 2023. december 4. [Online elérhetőség: <https://www.fdiintelligence.com/content/news/record-chinese-investment-aids-saudi-diversification-83240>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 9.]
- CSIZMADIA Norbert 2017. „Az Új Selyemút geopolitikai jelentősége – a XXI. századi Selyemút.” In: PÉTI Márton – JENEY László (szerk.) *Az Új Selyemút Gazdasági Övezet geostratégiai és földrajzi dimenziói*. Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem, Gazdaságföldrajz, Geoökonómia és Fenntartható Fejlődés Intézet, 37–63.
- Defence Policy Guidelines 2023. Federal Ministry of Defence. Bundeswehr. 2024.07.28. [Online elérhetőség: <https://www.bmvg.de/resource/blob/5702190/edabed114d7856c8aa71ad666cbce8b3/download-defence-policy-guidelines-2023-data.pdf>; utolsó megtekintés: 2024. október 13.]
- DUGIN, Alexander [Александр Гельевич Дугин] 1997. *Основы геополитики (геополитическое будущее России)*. Москва: Арктогея.
- DUGIN, Alexander 2012. *The Fourth Political Theory*. London: Arktos Media Ltd.
- DUGIN, Alexander 2015. *Last War of the World-Island. The Geopolitics of Contemporary Russia*. London: Arktos Media Ltd.
- EL BEBLAWI, H. 2016. „The Concept of “Rentier States” Revisited.” In: I. DIWAN & A. GALAL (eds.) *The Middle East Economies in Times of Transition*. [International Economic Association Series] London: Palgrave Macmillan, 199–212.
- ESZTERHAI Viktor 2017. „Kína 2050-ben.” *HUG Magazin* 2/2: 116–119. [Online elérhetőség: https://issuu.com/pageo/docs/hug_6_hu_egyben_oldalpar?utm_medium=referral&utm_source=www.geopolitika.hu; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 21.]
- FAZL-E-HAIDER, Syed 2024. „As Pakistan and Saudi Arabia drift apart, China moves in.” *The Interpreter*, 2020. augusztus 19. [Online elérhetőség: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/pakistan-saudi-arabia-drift-apart-china-moves>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 9.]

- GALAN, Enrique M. 2020. „The Financing of the Belt and Road Initiative: Blessings and Curses.” In: Francisco José B. S. LEANDRO & Paulo Alfonso B. DUARTE (eds.) *The Belt and Road Initiative*. Singapore: Palgrave Macmillan, 111–149.
- GANI, Azmat, Haslifah M. HASIM & Nasser AL-MAWALI 2021. „Oman’s Trade Potentials with Indian Ocean Rim Countries.” *Perspectives on Global Development and Technology* 2020/19: 626–649.
- GARCÍA HERRERO, A. 2024. „Potential geoeconomic and geopolitical consequences of an expanded BRICS.” *EconPol Forum* 25/1: 5–9.
- GILPIN, Robert 1981. *War and Change in World Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HANEMANN, Thilo & Mikko HUOTARI 2015. *Chinese FDI in Europe and Germany: Preparing for a New Era of Chinese Capital*. Berlin: Mercator Institute for China Studies – Rhodium Group. [Online elérhetőség: http://rhg.com/wp-content/uploads/2015/06/ChineseFDI_Europe_Full.pdf; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 12.]
- HAUSHOFER, Karl 1931. *Geopolitik der Panideen*. Berlin: Zentral Verlag.
- HIRONO Miwa, JIANG Yuan & Marc LANTEIGNE 2019. „China’s New Roles and Behaviour in Conflict-Affected Regions: Reconsidering Non-Interference and Non-Intervention.” *The China Quarterly* 2019/239: 573–593.
- HO, Chun-Yu, Thomas P. NARINS & SUNG Won 2023. „Developing information and communication technology with the belt and road initiative and the digital silk road.” *Telecommunications Policy* 47/10.
- HUNTINGTON, Samuel P. 1996. *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- IGARI András 2022. „Köztes-Európa belső határai – Kulturális, gazdasági és geopolitikai szempontok alapján. Internal boundaries of 'In-Between Europe' – based on cultural, economic and geopolitical views.” *Köz-gazdaság* 17/1: 235–258.
- INTEGRATED REVIEW REFRESH 2023. „Responding to a more contested and volatile world. HM Government.” [Online elérhetőség: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/641d72f45155a2000c6ad5d5/11857435_NS_IR_Refresh_2023_Supply_AllPages_Revision_7_WEB_PDF.pdf; utolsó megtekintés: 2024. október 13.]
- INTERESSE, Giulia 2024a. „China’s FDI Trends: Sources, Destinations, and Key Sectors.” *China Briefing*, 2024. január 31. [Online elérhetőség: <https://www.china-briefing.com/news/chinas-fdi-trends-sources-destinations-and-key-sectors-2022>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 8.]
- INTERESSE, Giulia 2024b. „China-United Arab Emirates (UAE): Bilateral Trade and Investment Outlook.” *China Briefing*, 2024. május 10. [Online elérhetőség: <https://www.china-briefing.com/news/china-united-arab-emirates-uae-bilateral-trade-investment-outlook>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 8.]
- International Monetary Fund 2024. *World Economic Outlook 2024*. Washington: IMF.
- KADDORAH, Emad 2024. *The Position of the GCC States in the Belt and Road Initiative [Research Paper]*. Doha: Arab Center for Research and Policy Studies.
- KONKOLY SÁNDOR 2016. „A Balkán földrajzi lehatárolásának problematikája.” In: *XIV. Adsumus. Tanulmányok a XVI. Eötvös Konferencia előadásaiból*. Budapest: Eötvös Collegium, 327–347.
- KONTRA József 2011. *A pedagógiai kutatások módszertana*. (Egyetemi jegyzet) Kaposvári Egyetem.

- KRATZ, Agatha, Max J. ZENGLEIN, Alexander BROWN, Gregor SEBASTIAN & Amand MEYER 2024. *Dwindling investments become more concentrated – Chinese FDI in Europe: 2023 Update*. Berlin: Mercator Institute for China Studies – Rhodium Group. [Online elérhetőség: <https://merics.org/en/report/dwindling-investments-become-more-concentrated-chinese-fdi-europe-2023-update>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- LONS, Camille 2024. „East meets middle: China’s blossoming relationship with Saudi Arabia and the UAE.” In: European Council on Foreign Relations, 2024. május 20. [Online elérhetőség: <https://ecfr.eu/publication/east-meets-middle-chinas-blossoming-relationship-with-saudi-arabia-and-the-uae>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 27.]
- LOPES, Hugo & Alona BONDARENKO 2022. „The Integration of the Eastern and Western Balkans into the EU and NATO: A Longitudinal and Integrated Analysis.” In: Bruno Ferreira COSTA (ed.) *Challenges and Barriers to the European Union Expansion to the Balkan Region*. [no place]: Information Science Reference, 135–152.
- MACKINDER, Halford 1919. *Democratic Ideals and Reality: A Study in the Politics of Reconstruction*. New York: Holt.
- MAYER Péter 2011. „Dokumentumelemzés.” In: KÓRÓDI Márta *et al.* (szerk.) *Turizmus kutatások módszertana*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Kempelen Farkas Hallgatói Információs Központ. [Online elérhetőség: <https://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmus%20kutat%C3%A1sok%20m%C3%B3dszertana/book.html>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- MOFA, 2024. *MOFA State of Kuwait: Kuwait Vision 2035*. Kuwait: MOFA.
- MOGIELNICKI, Robert 2022. „Competing Economic Visions in the Gulf.” *The Cairo Review of Global Affairs* 2022 [Online elérhetőség: <https://www.thecaireview.com/essays/competing-economic-visions-in-the-gulf>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 30.]
- MUNTER, André 2024. *The Union’s enlargement and neighbourhood. The Western Balkans. Fact Sheets on the European Union. European Parliament*. [Online elérhetőség: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/168/the-western-balkans>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 21.]
- National Planning Council 2024. *Qatar National Vision 2030*. Doha: National Planning Council State of Qatar.
- [n.a.] *National Strategic Review* 2022. [Online elérhetőség: <https://www.sgdsn.gouv.fr/files/files/rns-uk-20221202.pdf>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- Neom.com, 2024. *Neom – A New Future*. Rijád: NEOM.
- NYANGON, Joseph 2015. „The U.S. Shale Gas Revolution and its Implications for International Energy Policy.” *Green Monitor: Technology Policy Review (Korea University)* 3/2: 184–190.
- Oman2040.om 2024. *Oman Vision 2040*. Maszkat: Oman Vision 2040.
- OTERO-IGLESIAS, Miguel, Mikko HUOTARI, John SEAMAN & Alice EKMAN 2015. „Introduction: Dissecting and re-assembling Europe-China relations.” In: Mikko HUOTARI, Miguel OTERO-IGLESIAS, John SEAMAN & Alice EKMAN (eds.) *Mapping Europe–China Relations: A Bottom-Up Approach. European Think-tank Network on China*. Berlin: Mercator Institute for China Studies, 7–15.
- PATHAK, Mahesh 2023. „The Belt and Road Initiative and Saudi Vision 2030 Will Bring New Prosperity.” *China Today* 2023. szeptember 6. [Online elérhetőség: http://www.chinatoday.com.cn/ctenglish/2018/commentaries/202309/t20230906_800341424.html; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 21.]

- PENCK, Albrecht 1915. „Politisch-geographische Lehren des Krieges.” In: *Meereskunde: Sammlung volkstümlicher Vorträge zum Verständnis der nationalen Bedeutung von Meer und Seewesen* 9 (10). Berlin: Mittler, 1–40.
- PÉTI Márton 2017. „Bevezetés a kötet és az Új Selyemút Kezdeményezés megismeréséhez. Az Új Selyemút korszakváltása.” In: PÉTI Márton – JENEY László (szerk.) *Az Új Selyemút Gazdasági Övezet geostratégiai és földrajzi dimenziói* Budapest: BCE Gazdaságföldrajz, Geoökonomia és Fenntartható Fejlődés Intézet, 9–12.
- POTTER, Lawrence G. 2017. „Society in the Persian Gulf: Before and After Oil.” [Occasional Papers No. 18.] Doha: Georgetown University, Center for International and Regional Studies. [Online elérhetőség: <https://repository.library.georgetown.edu/bitstream/handle/10822/1045467/CIRSOccasionalPaper18LawrencePotter2017.pdf>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- RAFFOUL, Alexandre & Kai KELLER 2024. „As China-Gulf relations deepen, here are 3 key sectors for growth.” In: *Weforum* 2024. április 10. [Online elérhetőség <https://www.weforum.org/agenda/2024/04/3-key-sectors-poised-for-explosive-growth-as-china-gcc-cooperation-deepens>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 9.]
- RATZEL, Friedrich 1896. *Staat und sein Boden geographisch betrachtet*. Leipzig: S. Hirzel.
- RATZEL, Friedrich 1897. *Politische Geographie*. München und Leipzig: Verlag von R. Oldenbourg.
- SCHWELLER, Randall L. 1994. „Bandwagoning for Profit. Bringing the Revisionist State Back.” *International Security* 19/1: 72–107.
- SHOPOV, Vladimir 2021. *Decade of patience: How China became a power in the Western Balkans*. European Council on Foreign Relations, Policy Brief (2021). [Online elérhetőség: <https://www.jstor.org/stable/resrep29125>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- SHOPOV, Vladimir 2022. *Mapping China's rise in the Western Balkans*. European Council on Foreign Relations (2022). [Online elérhetőség: https://ecfr.eu/special/china-balkans/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR12y0M_3hC99siuRqfdXQN9EP5I040qpyPQ8pwot-obPZgOL6-kdWYWA44_aem_nxWt21yI-AdsleI3LQqnUw; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- SPYKMAN, Nicholas 1942. *America's Strategy in World Politics: The United States and the Balance of Power*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- SPYKMAN, Nicholas 1944. *The Geography of the Peace*. New York: Harcourt, Brace and Company.
- STANICEV, Branislav 2024. „Establishing the Reform and Growth Facility for the Western Balkans.” In: European Parliament. Think Tank. European Parliamentary Research Service. [Online elérhetőség: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/760435/EPRS_ATA\(2024\)760435_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/ATAG/2024/760435/EPRS_ATA(2024)760435_EN.pdf); utolsó megtekintés: 2024. szeptember 24.]
- STANICEK, Bransilav & Simona TARPOVA 2022. *China's strategic interests in the Western Balkans*. In: European Parliamentary Research Service. Briefing. [Online elérhetőség: [https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI\(2022\)733558](https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI(2022)733558); utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- STOJKOVSKI, Bojan *et al.* 2021. „China in the Balkans: controversy and cost.” 2024.07.15. [Online elérhetőség: <https://balkaninsight.com/2021/12/15/china-in-the-balkans-controversy-and-cost/>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]

- STROUL, Dana 2024. „Security Cooperation in a Changed Region: How to Advance the U.S.-GCC Defense Working Groups.” in: The Washington Institute for Near East Policy, 2024. május 21. [Online elérhetőség: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/security-cooperation-changed-region-how-advance-us-gcc-defense-working-groups>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 19.]
- SUN Degang & HE Fanxi 2023. „GCC Countries’ Future Relationship With the Shanghai Cooperation Organisation: Motivation and Prospect.” *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies* 17/1: 1–14.
- SUN Degang. 2010. „The US Military Bases in the Gulf Cooperation Council States: Dynamics of Readjustment.” *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)* 4/4: 44–63.
- Szent István Egyetem 2017. *Módszertani segédlet szak- és diplomadolgozatok megírásához*. Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Társadalomtudományi és Tanárképző Intézet. [Online elérhetőség: http://tti.gtk.szie.hu/sites/default/files/upload/page/tti_szak-es_diplomadolgozat_modszertani_segedlet.pdf; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 13.]
- U.ae, 2024. *UAE Future 2030-2117*, Abu-Dzabi: Telecommunications and Digital Government Regulatory Authority
- VARA Bálint 2021. „Kína korlátozott befolyási lehetőségei a GCC államaiban.” In: HORVÁTH Levente – SALÁT Gergely (szerk.) *Övezet és Út*. Budapest: Typotex – Panta, 243–260.
- Vision2030.gov.sa 2024. *Vision 2030 Projects*, Rijád: Vision 2030.
- WALT, Stephen M. 2000. „Alliances: Balancing and Bandwagoning.” In: Robert J. ART & Robert JERVIS (eds.) *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. Essex: Pearson Education Ltd., 96–103.
- WALTZ, Kenneth N. 1979. *Theory of International Politics*. Reading, MA: Addison-Wesley Publishing Company.
- WEBSTER, Joseph & JOZE PELAYO „China Is Getting Comfortable with the Gulf Cooperation Council. The West Must Pragmatically Adapt to its Growing Regional Influence.” In: Atlantic Council, 2023. április 5. [Online elérhetőség: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/china-is-getting-comfortable-with-the-gulf-cooperation-council-the-west-must-pragmatically-adapt-to-its-growing-regional-influence>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 17.]
- Wetheuae.ae 2024. *Towards New Peaks – We the UAE 2031*, Abu-Dzabi: We the UAE 2031.

Online adatbázis források:

- Federal Ministry of Defence. Bundeswehr. <https://www.bmvg.de/resource/>
- CIA. The World Factbook. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/>
- European Parliament. Think Tank. <https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/home>
- European Council on Foreign Relations. Specials. <https://ecfr.eu/specials/>
- European Parliament. Fact Sheets on the European Union. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/home>
- The Observatory of Economic Complexity. <https://oec.world/en>
- World Bank Group: <https://data.worldbank.org/indicator/>

KÍNA SZEREPE KÖZÉP-ÁZSIA GAZDASÁGI INTEGRÁCIÓS FOLYAMATAIBAN

VASA LÁSZLÓ¹

Magyar Külügyi Intézet;
Széchenyi István Egyetem

Bevezetés

A Szovjetunió felbomlása után Közép-Ázsia mint új geopolitikai régió jelent meg a nemzetközi színpadon. A régiót az általános terminológia szerint a térség öt volt szovjet köztársaságaként értelmezem: Kazahsztán, Üzbegisztán, Tádzsikisztán, Türkmenisztán és Kirgizisztán. A térség országait egyrészt a közös gazdasági és politikai történelem hosszú időszaka, másrészt a jelentős mértékű kölcsönös függőségek jellemzik. Ezek a tényezők még a nemzetépítés és a határok kijelölésének folyamatát is meghatározták a mai Közép-Ázsiában. Ugyanakkor Közép-Ázsia mint régió még mindig fejlődik, alakul, számos belső és külső tényező állandó hatása alatt áll. Egyes vélemények szerint a mai Közép-Ázsia egy korábban periférikus régióból egy fontos csomóponttá alakult át az eurázsiai kontinens közepén.² Mások Közép-Ázsiát olyan régiónak tartják, ahol nincs kézzel fogható regionális intézmény és gyenge a regionális identitás.³ A régió jelenleg az egymást átfedő regionális kezdeményezések hálójában van, amelyek gyakran hatástalanok, és jellemzően a külső szereplők gazdasági és politikai érdekeit szolgálják.

¹ Email: vasalaszlo@gmail.com.

² Gleason 2010: 26–32.

³ Lewis 2018: 119–134.

Közép-Ázsia sajátosságai

Minden régiónak megvannak a saját jellegzetességei, sajátosságai. Az integrációs folyamatok sikere vagy kudarca Közép-Ázsiában csak regionális sajátosságainak tanulmányozásával és megértésével elemezhető és értékelhető.⁴

Klán- és törzsi rendszer

A klán-, illetve törzsalapú hatalmi viszonyrendszer az egyik legfontosabb és leglátványosabb informális államszervező intézmény minden közép-ázsiai államban, mely egyben magyarázatot ad a liberális demokratikus berendezkedés hiányára is. A régió minden országában létezik klán vagy törzsi kormányzási rendszer (tádzsikisztáni déli klán, türkmenisztáni Teke, Kirgizisztánban északi klán, Kazahsztánban Nagy Zsüz klán). Ez a rend a középkor óta, 500-600 éve fennáll, és a függetlenség elnyerése után a közép-ázsiai népek kultúrájának és hagyományainak szerves részévé vált. Meg kell jegyezni, hogy a közép-ázsiai országok lakossága általában nem tekinti negatívnak vagy törvénytelennek ezt a fajta informális államrendet – éppen ellenkezőleg, a régió egyes országaiban a polgárok többségének jóváhagyásával és valódi támogatásával működik.⁵ Nehéz nem egyetérteni azzal az állítással, hogy „minden közép-ázsiai köztársaságra jellemző az új vezetési gyakorlatok szimbiózisa a hagyományos elitkialakulási rendszerekkel – közösség, nepotizmus, rokonság, osztálytársi kapcsolatok, üzleti partnerségek keretein belüli kapcsolatok.”⁶

Erős elnöki / autoritárius rendszerek

A függetlenség több mint három évtizede alatt Közép-Ázsia országai – lényegében a klánrendszer miatt – nem tudtak, illetve nem akartak liberális értelemben vett demokratikus rendszereket létrehozni. A kilencvenes években hatalomra került egykori kommunista vezetők mandátumuk lejártá után sem akarták elhagyni pozícióikat, és arra törekedtek, hogy ameddig csak lehet, hatalmon maradjanak. A regionalizmus szempontjából a közép-ázsiai országok rezsimjeinek tekintélyelvű jellege gátló tényezőnek tekinthető, mivel a politikai elit és különösen az elnökök igyekeznek kordában tartani a regionális együttműködést, országaik megnyitásának és a politikai kontroll elvesztésének elkerülése érdekében.⁷ A Szovjetunió összeomlása után a régió

⁴ Az összegzést Rustami (2022) műve alapján végeztem el, a szükséges kiegészítésekkel.

⁵ Rekk 2020.

⁶ Jegorov & Rekk 2020: 38.

⁷ Krapohl & Vasileva-Dienes 2019.

országai tehát nem voltak hajlandók megosztani megszerzett szuverenitásokat a nemzetek feletti struktúrák javára.⁸

Erős függőség Oroszországtól

Közép-Ázsia viszonylag hosszú, Oroszországon belüli történelme (Orosz Birodalom, Szovjetunió) a Moszkvától mint központtól való erős függés kialakulásához vezetett. A cári hatalom egyesítette Közép-Ázsia egymástól elkülönülő és alkalmanként egymással harcoló területeit (Bukharai Emirátus, Kokand Kánság, Khiva stb.) és központosította a régiót, mely az új tartomány népeinek viszonylag békés egymás mellett éléséhez vezetett. Több nyugati szakértő úgy látja, hogy az Oroszországtól való erős függés akadályozza a térség fejlődését és demokratizálódását. Véleményük szerint a közép-ázsiai országok Oroszországtól való elszakadással egy erős és független régiót hozhatnak létre, ami viszont a térség gazdasági és politikai integrációjához vezet.⁹ Más vélemények szerint Oroszország jelenléte Közép-Ázsiában, legalábbis középtávon, nemcsak Moszkva, hanem az egész közép-ázsiai térség érdeke is. A 2000-es évek elején a közép-ázsiai országok szívesen csatlakoztak Moszkva regionális projektjeihez, azonban az ukrajnai konfliktus 2014-es kialakulásával az orosz gazdasági és katonai integrációs projektekhez való további csatlakozási szándékok alábbhagytak. Oroszország nyilvánvalóan az USA és az EU által bevezetett szankciók miatt gazdasági nehézségekkel szembesült.¹⁰

Régió kívüli szereplők jelenléte

A Szovjetunió összeomlása hatalmi vákuum kialakulásához vezetett Közép-Ázsiában. Ez ugyanakkor lehetőségeket nyitott meg, és gyorsan megjelentek azok az érdekelt szereplők, amelyek ezt az űrt akarták betölteni. A térség a globális és regionális hatalmak, elsősorban az Egyesült Államok, Kína, Törökország, Irán és az EU közötti küzdelem új platformjává vált. helyzet arra készítette a közép-ázsiai országok vezetését, hogy újragondolják Moszkvához való viszonyukat, és kedvező légkört teremtsenek az említett hatalmakkal való kapcsolatokhoz, hiszen az új partnerek készen álltak a közép-ázsiai országok hosszútávú finanszírozására (támogatások, kölcsönök stb.). Ugyanakkor mindegyiknek világos céljai voltak, amelyeket meg akartak valósítani ebben a régióban: az Egyesült Államok és az EU például a nyugati értékeket próbálta meghonosítani, míg Kína a térségben történő gazdasági expanzióban volt érdekelt, Törökország és Irán viszont elsősorban a kultu-

⁸ Malysheva 2020: 143–149.

⁹ Lásd Bohr 2003; Collins 2009; Rosset & Svarin 2014; Krapohl & Vasileva-Dienes 2019.

¹⁰ Allison 2018.

rális és vallási értékek mentén mozgott (pántürkizmus és pániranizmus).¹¹ Minden extraregionális szereplőnek megvan a maga közép-ázsiai stratégiája, amely viszont általában ellentétes egy másik érdekelt hatalom terveivel. A közép-ázsiai országoknak nincs közös és egységes álláspontja a régió kívüli hatalmakkal kapcsolatban, ezért a közép-ázsiai országok mindegyike multivektoros külpolitikával próbál lavírozni az erős szereplők között, elkerülve azonban a túlságosan szoros viszonyt bármelyikkel is. Krapohl és Vasileva-Dienes (2019) szerint míg „a regionalizmus sikere nagymértékben függ a régió kívüli szereplőkkel szembeni egységes állásponttól, Közép-Ázsia a „második nagy játszma” tárgya, ahol a régió kívüli hatalmak – elsősorban Kína és Oroszország – versengenek a közép-ázsiai fosszilis erőforrásokhoz való hozzáférésért.”¹²

A gazdasági nyitottság különböző szintjei

A Szovjetunió összeomlása után a közép-ázsiai országok piacgazdasági átmenetbe kezdtek. Megtörtént az állami vagyon privatizációja és külföldi befektetések bevonása (elsősorban a nyugati partnerek részéről). A régió országai eltérő gazdasági fejlettséggel és nyitottsággal rendelkeznek, ami megnehezíti a gazdasági integrációt: Kazahsztánt a legnyitottabb, legkedvezőbb gazdasági rendszerrel rendelkező országnak tartják a régióban, Türkmenisztán éppen ellenkezőleg, a régió legzártabb gazdaságának, ahol teljes az állami ellenőrzés és a piacgazdaság csirái is hiányoznak. Üzbegisztán az alapító elnök, Karimov alatt a mérsékelt liberalizáció útját választotta, majd 2017-től az új elnök, Mirzijojev reformjai meghirdetése óta erőteljes gazdasági nyitásba kezdett. A regionális gazdaságok heterogenitásának fontos indikátorai a nemzetközi indexek, amelyek különböző tényezők alapján mutatják meg a nemzetgazdaságok nyitottságának mértékét. A Heritage Foundation 2024-es rangsorában (2024) a gazdasági szabadság indexe a térség országai esetében a következők szerint alakul: Kazahsztán 62, Kirgizisztán 55, Üzbegisztán 56, Tádzsikisztán 51, Türkmenisztán 46.¹³

Interetnikus konfliktusok

A közép-ázsiai országok többségében jelentős etnikai kisebbségek élnek: Tádzsikisztán – üzbégek (13%), Kirgizisztán – üzbégek (14%), Kazahsztán – oroszok (23%), Üzbegisztán – tádzsikok (5%), Türkmenisztán – üzbégek (9%). Ezek nemzetiségi konfliktusok potenciális forrásai, ami kihívások elé állítja a politikai hatalom gyakorlóit. Tádzsikisztán és Kirgizisztán viszonya

¹¹ Lásd Egeresi 2017; Biró 2021.

¹² Krapohl & Vasileva-Dienes 2019: 349.

¹³ Heritage Foundation, Index of Economic Freedom 2022.

továbbra is különösen feszült. Függetlenségük történelmének legvéresebb konfliktusa 2022. szeptember 14–19. között volt, amelyben a fegyveres konfliktus új szintre lépett, mindkét fél nehézfegyvereket használt. Vannak jelei annak, hogy a Tádzsikisztán és Kirgizisztán közötti konfliktus határkonfliktusból nemzeti-ideológiai háborúvá változott, amelyben külső pártfogók is részt vettek, a helyzet azonban nem eszkalálódott.¹⁴

Határkonfliktusok és határkijelölés

A közép-ázsiai területi viták és a számos áldozattal járó közvetlen összecsapásokhoz vezető fegyveres konfliktusok főként Üzbegisztán, Tádzsikisztán és Kirgizisztán között fordultak elő, elsősorban a Ferghána-völgyben, ahol a három említett ország enklávéi és exklávéi találhatók – elszomorító örökség, amelyet a Szovjetunió hagyott a térség utódállamaira. Számos feltevés próbálja megmagyarázni, hogy a szovjet korszakban miért ilyen módon osztották fel a köztársaságokat. A központosított szovjet tervezés nyilvánvalóan inkább gazdasági, közlekedési és logisztikai megfontolásokon alapult, semmint etnodemográfiai szempontokon. Mindazonáltal bizonyosan létezett szovjethatalmi szándékosság is az etnikai problémák adott tagköztársaságok határain belüli implikálásában.

Befejezetlen nemzetépítés

Közép-Ázsiában a nemzetépítés folyamata nem tekinthető befejezettnek. Annak ellenére, hogy a közép-ázsiai országok vezetői a függetlenség elnyerése óta különböző ideológiai struktúrákat hoztak létre az államépítéshez és a nemzetépítéshez, az államépítés és nemzetépítés folyamata egyetlen közép-ázsiai köztársaságban sem fejeződött be, és tulajdonképpen a mai napig tart. Új vezetők hatalomra kerülésével általában megváltozott a nemzetépítés retorikája és útja. Jó példa erre Üzbegisztán, amely Karimov elnök vezetése alatt ragaszkodott az üzbég nemzet kivételességének ideológiájához és a turáni népek egyesítésének koncepciójához. Miután azonban utódja, Mirzijojev elnök hatalomra került, Üzbegisztán barátságos és kedves szomszédá vált, demonstrálva a „Közép-Ázsia a közös otthonunk”¹⁵ gondolatot, és bemutatva, hogy az üzbég nép nyitott a változásra. Tádzsikisztán elnöke, Rahmon több mint három évtizede folytatja nemzeti identitás projektjeit – és közben folyamatosan változtatja azokat. Több identitásprojektet is futtatott az országban, amelyek a tádzsik nemzeti identitása kialakulásának fő mozgatórugói voltak: az árja örökség, a zoroasztrianizmus, Iszmoil Szomon

¹⁴ Rustami 2022.

¹⁵ Online elérhetőség: <https://www.uzdaily.uz/en/representatives-of-kyrgyzstan-today-we-see-a-completely-different-central-asia>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.

hagyatéka, a Rogun-gát építése.¹⁶ Közép-Ázsia immár független államai a nemzetépítés részeként felülvizsgálták történelmüket és az egykori hatalmi központhoz való hozzáállásukat, így az oroszok immár elnyomóként és Közép-Ázsia gazdag és szent országainak könyörtelen megszállójaként tűntek fel.

A regionális identitás hiánya

A közös, regionális identitás hiánya Közép-Ázsiában közvetlenül összefügg a nemzetépítési folyamat kanyarjaival és befejezetlenségével, amelyről már fentebb volt szó. A regionális identitás fontos eleme a regionális integráció folyamatának, kulcsfontosságú a régió társadalmi-politikai térként és intézményrendszerként való értelmezésében. Több közép-ázsiai ország vezetése is attól tart, hogy a regionális identitás a nemzeti identitás helyébe lép. Laruelle szerint „a közép-ázsiai országok még messze vannak attól, hogy megértsék a regionális identitást, és még nem állnak készen annak kiépítésére”¹⁷. Szerinte nehéz a regionális identitásról beszélni, amikor kevés a közös az olyan álláspontokban, mint Türkmenisztán „kivonódása” Közép-Ázsiából, az üzbég közeledés az USA-hoz a stratégiai autonómia jegyében vagy az eurázsiai integráció kazah politikája.

Földrajzi elhelyezkedés

Közép-Ázsia a kevés, tengerparttal egyáltalán nem rendelkező régiók egyike. Ez a tényező lassítja a térség országainak gazdasági fejlődését és növekedését, és növeli (elsősorban közlekedési) függőségét más országoktól. Vagyis Közép-Ázsia a világtengerekhez hozzáféréssel rendelkező államoktól függ (Oroszország, Kína, Törökország, Pakisztán, Irán). Emellett a magas hegyek keleten és a politikai instabilitás délen (Afganisztán) akadályozzák az áruk és szolgáltatások mozgását a régióban.

A közép-ázsiai integráció dinamikája

Az 1980-as évek óta különböző, jelentős erőfeszítések történtek a világban regionális integrációk kialakítása érdekében. Jelenleg a világ országainak túlnyomó része részt vesz valamilyen intézményesített integrációban.

¹⁶ Online elérhetőség: <https://cabar.asia/ru/natsiestroitelstvo-v-tsentralnoj-azii-v-30-j-godovshhine-nezavisimosti-stran-regiona-inter-vyu-s-helge-blakkisrud>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.

¹⁷ Laruelle 2021: 12.

Közép-Ázsia azonban egyike azon kevés régióknak, amely jelentős lemaradásban van e folyamatok tekintetében.

Politikai régióként Közép-Ázsia az Orosz Birodalom kontextusában jelent meg először, miután az – a különböző kánságok feletti protektorátus kiterjesztésével – megalapította Turkesztán főköormányzóságot. Ezen cári közigazgatási struktúra előtt nem volt közös politikai identitás a három különböző kánságból álló térségben. A szovjetek voltak aztán azok, akik – saját, jól felfogott érdekeik mentén – azon dolgoztak, hogy a régió lakosságának közös, átfogó regionális öntudatot adjanak¹⁸; ez elsősorban a térség gazdasági integrációját célozta.

A Szovjetunió 1991-es összeomlásával az öt közép-ázsiai köztársaság végeredményben komolyabb erőfeszítések és véres küzdelmek nélkül vált függetlenné. Lezárult a 170 éves korszak, amikor a közép-ázsiai régió a tulajdonképpeni Oroszország része volt.

Az öt közép-ázsiai ország függetlensége azonnali hatásként a térség új politikai identitását jelentette. Ezt követően a régió jelentős geopolitikai színtérre vált, és felkeltette azon regionális és globális hatalmak figyelmét, akik saját regionális berendezkedésük különböző változatait akarták ide kivetíteni. A térség újonnan létrejött államai megpróbálták leküzdeni belső kihívásait, és regionális keretek között megkezdeni az együttműködést. Ezek a próbálkozások azonban nem vezettek eredményre, a közös vonásokat (kultúra, társadalmi struktúra, történelem stb.) mutató régió nem tudta megszervezni a regionális integrációt. A Közép-Ázsiai Unió (Central Asian Union – CAU) volt az egyetlen regionális szervezet, amelyet kizárólag a közép-ázsiai államok hoztak létre 1994-ben. Tádzsikisztán 1996-ban megfigyelőként csatlakozott, míg Türkmenisztán semleges külpolitikája miatt soha. A rövid életű uniót végül 2004-ben felszámolták.¹⁹

Közép-Ázsia egy sok szempontból bonyolult, összetett régió, így kiváló esettanulmányt nyújt a regionális integrációt mozgó vagy akadályozó erők megértéséhez. Körülbelül 80 millió ember lakja, gazdag kiaknázatlan természeti erőforrásokban és humán potenciálban. Ám Közép-Ázsia integrációs szándékhoz vezető útja kacskaringós volt. A régió korábban összefüggő, szovjet szempontok szerint kialakított gazdasági rendszereit immár a nemzeti és a geopolitikai érdekek szemüvegén keresztül szemléltek, nem tekintve azt egy egységes régióknak.²⁰ A függetlenné vált közép-ázsiai országok folyamatosan törekedtek arra, hogy Oroszországon kívül is találjanak

¹⁸ Luong 2004: 68.

¹⁹ Rumer 2017: 221.

²⁰ Cooley 2012: 73.

gazdasági partnereket, ami eltérő érdekekhez és kihívásokhoz vezetett, mint például határviták és erőforrás-gazdálkodási nézeteltérések.

A regionális integráció politikai dinamikáját Közép-Ázsiában olyan tényezők összetett kölcsönhatása befolyásolja, mint a gazdasági egymásrautaltság, a biztonság és a geopolitikai kapcsolatok. Közép-Ázsia stabilitása és biztonsága hatással van a régió együttműködési mintáira, intézményi fejlődésére és integrációs pályájára.²¹

A regionális integráció dinamikáját jelentősen befolyásolják még a közép-ázsiai államok összehasonlítható kulturális és politikai rendszerei is. A vándorlások, az asszimilációs folyamatok és a különböző törzsek közötti kulturális cserék alakították Közép-Ázsia kulturális sokszínűségét és történelmi hagyatékát.²² Öt, korábban a Szovjetunió alkotórészét képező, kulturálisan és etnikailag sokszínű ország alkotja Közép-Ázsiát, amelyek politikai és gazdasági fejlődés tekintetében különböző utakat követtek a függetlenné válás után.²³

Közép-Ázsia történelmi öröksége, különösen a Selyemúthoz fűződő kapcsolatai döntő szerepet játszottak a régió országai közötti regionális integrációs erőfeszítések előmozdításában. A Selyemút, amely történelmileg összekapcsolta Kínát, a Közel-Keletet és Európát a közép-ázsiai steppéken keresztül, elősegítette a civilizációk közötti kiterjedt kulturális, kereskedelmi és vallási interakciókat. Ez a közös történelmi háttér a regionális identitás érzését alakította ki a közép-ázsiai országok között, elősegítve egymás iránti megértésüket. Ez a közös örökség hajtóerőként szolgálhat, motiválva a térség kormányait, hogy együttműködjenek a nagyobb integráció érdekében.²⁴

A közép-ázsiai országok jelenlegi vezetői központosított, gyakran korrupt, klánalapú rezsimekből nőttek ki. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk, jelentős különbségeket fedezhetünk fel politikai rendszerükben. Kazahsztán puhább, tekintélyelvű megközelítést alkalmaz, anyagi ösztönzőkre támaszkodik és viszonylag liberális gazdaságpolitikát folytat. Ezzel szemben Kirgizisztán formálisan demokratikus és a legváltozatosabb az öt ország között. Tádzsikisztán egy autokratikusabb rendszer felé tolódott el, legfőképpen intézményi kapacitás deficitek miatt.²⁵ Eközben Türkmenisztán még ma is, Üzbegisztán pedig 2016-ig izolacionista külpolitikát folytatott, miközben belföldön erős elnyomás volt tapasztalható. Ezek a hatalomgya-

²¹ Rakhimov 2010.

²² Abdullaev *et al.* 2021.

²³ Batsaikhan & Dąbrowski 2017.

²⁴ Winter 2016.

²⁵ Stronski & Ng 2018.

korlási különbségek természetesen hatással vannak a nemzetközi és regionális szintén való fellépésükre.

A függetlenség elnyerése óta eltelt mintegy három évtizedben a közép-ázsiai államok számára az elsődleges prioritás a saját területi integritásuk fenntartása, illetve saját állampolgári közösségük lehetőség szerinti etnikai homogenizálása, valamint a nemzetépítés volt, semmint hogy irredenta vagy etnikai alapon területi követeléseket támasszanak a szomszédaikkal szemben. Egyfajta szuverenitás-maximalizáló külpolitikáról beszélhetünk tehát, melynek keretében a rezsimek igyekeztek minél inkább szabad kezet biztosítani maguknak a belügyeikben, és lehetőség szerint a nemzetközi szintén is megpróbálták növelni a mozgásterüket.²⁶ Ugyanakkor, ahogy Wagner Péter megállapítja: „...az önállóság, a nemzeti sajátosságok megélése először adatott meg ezeknek az országoknak, amely inkább a versengést, mint az együttműködést erősítette...”²⁷, így a saját nemzetállami szuverenitásuk felett féltékenyen őrködő közép-ázsiai rezsimek jellemzően nem az együttműködést választották, hanem inkább elszigetelni igyekeztek magukat a szomszédaik problémáitól.

Ennek a fajta politikának a legkövetkezetesebb, egyben legszélsőségebb példája a „pozitív semlegesség” jelszava alatt a teljes nemzetközi elszigetelődés²⁸ politikáját folytató Türkmenisztáné, de a többi rezsim esetében is talán ez a szemlélet magyarázza meg elsődlegesen, hogy az elmúlt két évtizedben miért hiányoznak teljesen a regionális együttműködésre irányuló kezdeményezések, legyen szó akár a terrorizmus elleni küzdelem, a vízmegosztás vagy menekültügy kérdéseiről.²⁹

A regionális integráció először 1991-ben, a Szovjetunió összeomlása idején vetődött fel a közép-ázsiai országok vezetői között. Az újonnan függetlenné vált országok integrációja eleinte természetesnek tűnt a közös valósi és kulturális örökség, a szovjet háttér és tapasztalatok, a bőséges természeti erőforrások és a hasonló belső gazdasági és politikai kihívások miatt. Kazahsztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán megtették az első lépést ebbe az irányba, 1994-ben létrehozták a Közép-ázsiai Uniót, amelyhez Tádzsikisztán 1996-ban megfigyelőként csatlakozott.

²⁶ Gyene 2017: 96.

²⁷ Wagner 2013: 192

²⁸ Nyijazov türkmén elnök 1994-ben nyilvánította ki a „pozitív semlegesség” külpolitikai doktrínáját. Ennek értelmében jó kapcsolatokat kívánt ápolni minden állammal, ugyanakkor nem kívánt részt venni semmilyen multilaterális együttműködésben. Türkmenisztán semlegességét 1995-ben az ENSZ Közgyűlés határozatban is elismerte (<http://www.un.org/documents/ga/res/50/a50r080.htm>).

²⁹ Gyene 2017: 112.

A regionális kohézió előmozdítása érdekében külső szereplők más multilaterális szervezetek létrehozására törekedtek: ide sorolhatjuk a Független Államok Közösségét (FÁK), az Eurázsiai Gazdasági Közösséget (Eurasian Economic Community/EurAsEC), amely 2015-ben beolvadt az Eurázsiai Gazdasági Unióba (EGU) és a Sanghaji Együttműködési Szervezetet (SCO). A közép-ázsiai nemzetek kezdeti lelkesedése azonban szertefoszlott, ahogy a nemzetépítési törekvések és a kivétel nélkül autokratikus vezetők eltérő elképzelései miatt az országok eltávolodtak egymástól; olyannyira, hogy még határvillongások is előfordultak. Üzbegisztán közelmúltbeli külpolitikai irányváltása és a valódi és átfogó regionális együttműködéssel kapcsolatos határozott szándékainak köszönhető, hogy a közép-ázsiai integráció újra napirendre került, valós tartalmat ígérve az eddigi pseudoformációkhoz képest.

Az elmúlt három évtized integrációs kibontakozásainak megghiúsulása több, egymással összefüggő tényezőnek tudható be. A Szovjetunió összeomlása után Közép-Ázsiának számos megoldatlan problémája maradt, mint például a vízügyi és határviták. A vízkészletekért folyó verseny és az etnikai konfliktusok csak fokozták a feszültséget az amúgy is bizonytalan régióban.

Mint említésre került, az önálló államiság történetével nem rendelkező öt ország külkapcsolati megközelítésében is eltért egymástól. Üzbegisztán és Türkmenisztán például tartott a külső hatásoktól, a gazdasági függőségtől és a szuverenitás elvesztésétől, ami megnehezítette a regionális együttműködést. Ezek az államok nemcsak a külső befolyással szemben voltak óvatosak, mint például Oroszország hegemoniájának visszaszerzésére tett kísérletei, Kína gyorsan növekvő befolyása és az Egyesült Államok növekvő érdekei, hanem megpróbálták megvédeni újonnan megszerzett autonómiájukat, tartva a terrorizmustól, a szeparatizmustól és az iszlám fundamentalizmustól.

Közép-Ázsia országai világtengerekhez hozzáférést jelentő tengerparttal nem rendelkeznek, gazdaságuk pedig kicsi. A szovjet időkben gazdasági kapcsolataik szinte kizárólag Moszkva felé orientálódtak, az térség országai közötti kapcsolatok pedig nem voltak kiépültek és integráltak. Ezek az országok mindeközben közös használói a szovjet séma és érdekek mentén kiépült energia-, közlekedés-, gáz-, víz- és öntözőhálózatoknak. Például a régió vízellátásának 90 százalékát két folyóból szerzi (az Amu-darja és a Szírdarja), de konfliktusok vannak a bőséges vízzel rendelkező forrás országok (Tádzsikisztán és Kirgizisztán) és felhasználók (Üzbegisztán, Kazahsztán és Türkmenisztán) között, melyek viszont bőséges olaj- és gázkészletekkel rendelkeznek. Ezen túlmenően együttműködésre kényszerülnek olyan biztonsági kihívások tekintetében, mint a vallási szélsőségeség, a bűnözés

és a terrorizmus, amelyek nincsenek tekintettel határaikra. A régió számára különösen az afganisztáni béke és stabilitás elérése vált prioritássá.

A szovjet gazdasági örökség következtében Közép-Ázsia köztársaságainak gazdaságai egymásra utaltak, a 20. század több mint felére egyetlen egységes gazdasági tér és infrastruktúra-rendszer részévé váltak. A szovjet tervutasításos rendszer koordinálta és szabályozta az erőforrások használatát és a köztársaságok közötti elosztását.³⁰ A regionalizmus ezen formája jól működött a Szovjetunió területi munkamegosztáson alapuló keretrendszerében, melyben Közép-Ázsia egyetlen egységes régióként jelent meg. Wagerich szerint a szovjet rendszer kifejezetten ösztönözte a regionális szintű kölcsönös függőséget, amely tulajdonképpen inkább az „integrálj és uralkodj”, semmint az „oszd meg és uralkodj” politikája volt.³¹ Ezek a Szovjetunió felbomlásával szétestek: az integrált elektromos hálózatot országonként szétválasztották; az áruk és az emberek országok közötti mozgása megnehezült; minden, eddig elfojtott vitás kérdés felszínre került.

Mindezekon túl, ezekben az országokban a szovjet időszak mélyen befolyásolta az élet szinte minden területét. Formálta a hétköznapi emberek fel fogását és identitását, de talán még nagyobb hatást gyakorolt a függetlenség utáni uralkodó elitekre. Múltról alkotott emlékezetüket formálta a szovjet társadalom, a szovjet oktatási rendszer és maga a kommunista párt, amelyben politikailag szocializálódtak. Az egész régióban még mindig van egy, szokásaikat és kultúrájukat tekintve hasonló orosz ajkú elit, ezért számos, a szovjet időszakban kialakult magatartásminta még mindig érvényesül a közép-ázsiai társadalmakban.

Mindemellett a 70 éven át tartó szovjetizációs politika a közös ősi kultúra mellett közös szovjet kultúrát hozott létre a térségben. A különböző közép-ázsiai köztársaságok társadalmainak nyelvei nagyrészt közös gyökerek, de eltérőek, így az orosz nyelv vált a régióban közös interetnikus összekötő nyelvvé. Mindezek a közös vonások és a szovjet örökség miatt berögződött szokások megfelelő talajt és közös kulturális bázist teremtettek mind társadalmi, mind kormányzati szinten a közép-ázsiai integrációs folyamatra irányuló minden együttműködési kísérlethez.

A Szovjetunió felbomlása több gazdasági problémát is hozott a függetlenség kezdeti éveiben, mivel a szovjet gazdasági rendszer a volt szovjet tagköztársaságok gazdaságait erősen egymásra utaltta tette. A felbomlás negatív mellékhatásainak minimalizálása érdekében 1991-ben megalakult a Független Államok Közössége (FÁK). Az Almati Nyilatkozat megerősítette „az együttműködéshez való ragaszkodást a közös gazdasági tér, az európai

³⁰ Luong 2004: 72.

³¹ Wagerich 2008.

és eurázsiai piacok kialakításában és fejlesztésében”³². A FÁK keretein belüli integráció azonban lassan haladt és felszínes maradt, a közösség intézményei nem működtek hatékonyan. Az integrációs folyamat fellendítése érdekében Nazarbajev, Kazahsztán első elnöke 1994-ben propagálni kezdte az eurázsiai unió gondolatát.³³ Nazarbajev Oroszországot, Kazahsztánt, Ukrajnát és Fehéroroszországot a regionális integráció központi államainak tekintette, mivel gazdasági átalakulásuk szintje és életszínvonala tekintetében elég közel álltak a regionális integrációhoz. 1994. április 30-án három közép-ázsiai köztársaság (Kazahsztán, Üzbegisztán és Kirgizisztán) vezetői (Nazarbajev, Karimov és Akaev) aláírták a Közös Gazdasági Tér létrehozásáról szóló megállapodást a Közép-Ázsiai Unió keretében.³⁴ A megállapodás megvalósítása érdekében számos további dokumentum került elfogadásra a migráció, a haditechnikai együttműködés, a bankszektor (stb.) területén. További lépésként Oroszország, Fehéroroszország, Kazahsztán és Kirgizisztán vámunió létrehozását kezdeményezte 1996-ban. 1998-ban a Közös Gazdasági Tér Közép-Ázsiai Gazdasági Közösséggé (Central Asian Economic Cooperation, CAEC) alakult, és Tádzsikisztán is csatlakozott hozzá. Vlagyimir Putyin orosz elnök 2000-ben hivatalos kazahsztáni látogatása során megerősítette, hogy támogatja az Eurázsiai Unió kezdeményezést,³⁵ és ugyanebben az évben megalakult az Eurázsiai Gazdasági Közösség (Eurasian Economic Community/EurAsEC). 2002-ben a négy ország, Kazahsztán, Kirgizisztán, Üzbegisztán és Tádzsikisztán a CAEC utódjaként létrehozta a Közép-ázsiai Együttműködési Szervezetet (Central Asian Cooperation Organization, CACO).

A függetlenség elnyerése óta több kezdeményezés is történt a közép-ázsiai köztársaságok bevonásával egy-egy regionális együttműködési szervezet létrehozására, mint például a Gazdasági Együttműködési Szervezet (Economic Cooperation Organization, ECO), a Közép-ázsiai Együttműködési Szervezet (CACO), az Eurázsiai Gazdasági Közösség (EurAsEC), az ENSZ Közép-Ázsia Különleges Gazdasági Program (United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia, SPECA), Sangaji Együttműködési Szervezet (Shanghai Cooperation Organization, SCO) és Ázsiai Fejlesztési Bank (Asia Development Bank, ADB) Közép-Ázsiai Regionális

³² Online elérhetőség: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=4744>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 29.).

³³ Online elérhetőség: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/article/details/583?lang=en>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 24.

³⁴ Kadi & Nezhoghlu 2010.

³⁵ Halbach 2012.

Gazdasági Együttműködése (Central Asia Regional Economic Cooperation, CAREC).

Mindezeknek azonban közös jellemzőjük, hogy mindegyikben régió kívüli szereplő is részt vett, ilyen módon a kezdeményezések exogénnek tekinthetők. Mivel tehát a közép-ázsiai államoknak nem sikerült kialakítaniuk a horizontális együttműködést, a külső hatalmak érdekeltté váltak olyan regionális szervezetek létrehozásában, amelyeket vagy irányítanak, vagy támogatólag befolyásolnak. Ezek többnyire geopolitikai és biztonsági vonatkozású szervezetek: az oroszok által vezetett Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete (Collective Security Treaty Organization/CSTO), a Kína és Oroszország által dominált Sanghaji Együttműködési Szervezet (Shanghai Cooperation Organization, SCO) és az Amerikai Egyesült Államok által támogatott GUAM (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán és Moldova) regionális szervezetet. Vannak más katonai struktúrák és programok is, mint például a CENTCOM, a CENTRASBAT (Central Asian Battalion/Közép-ázsiai zászlóalj) és a NATO Békapartnerség (PfP) programja, amelyek megpróbálták a közép-ázsiai államokat valamiféle együttműködési kapcsolatba hozni a Nyugattal. Ezeknek a szervezeteknek a többsége azonban nem volt képes egyesíteni a régiót és megteremteni az államok közötti valós együttműködést. Az államok közötti törekény kapcsolatok fennmaradtak, az országok fokozatosan eltávolodtak egymástól, kivéve a radikálisan szélsőséges erők elleni küzdelem iránti kölcsönös elkötelezettséget. Mindazonáltal a koordináció még ebben az esetben is többnyire az SCO-n és a CSTO-n, azaz külső hatalmak által uralt szervezeteken keresztül zajlik.³⁶

A vázolt erőfeszítések ellenére a hatékony integrációs folyamatról mind a mai napig nem beszélhetünk, elsősorban az intézményi és jogi hiányosságok miatt. A kudarc valójában többnyire az erős és stabil politikai akarat hiányából fakadt minden érintett országban, azaz hiányzott az elitek valódi elköteleződése. Mindez érthető, hiszen az újonnan függetlenné vált és államisággal történelmükben először rendelkező országok, melyek népei Moszkva uralma miatt nem válhattak független nemzetté, haboztak feladni szuverenitásuk egy részét egy magasabb mechanizmus érdekében, amely révén újra kiszolgáltatottá válhattak volna Oroszország vagy más hatalom hegemoniájának.

Az említett Közép-Ázsiai Unió és utódai hasznos platformot biztosítottak a közép-ázsiai államok számára, hogy a függetlenség utáni zűrzavaros környezetben megismerhessék egymást immár független státuszban, koordinálják a központi gazdaságból a nyitott gazdaságba való nehéz átmenetet, kialakítsák biztonsági és diplomáciai kapcsolataikat.³⁷ Számos csúcstalálko-

³⁶ Vasa 2020.

³⁷ Buranelli 2020.

zót rendeztek a közös problémák megvitatására, és Közép-Ázsiát valamelyest felhelyezték a nemzetközi porondra. Ezek a kezdeményezések azonban nem váltak tartós, együttműködő, formalizált közép-ázsiai regionalizmussá. Az együttműködés gyakran együtt járt a versennyel és néha a nyílt ellenségeskedéssel, miközben a bilateralizmus általában elsőbbséget élvezett a multilateralizmussal szemben.

A közép-ázsiai regionalizmussal kapcsolatban a „külső, nyitott”, valamint „belső, zárt” típusú regionalizmus dualista megközelítése is alkalmazható. Az első esetben a regionális együttműködés Közép-Ázsiával szomszédos országokat érint, a második esetben pedig öt országra korlátozódik. Egyes vélemények szerint, mivel viszonylag kicsi a közép-ázsiai országok össznépessége, az intraregionális együttműködés pedig kevés potenciállal rendelkezik, ha az nem válik a szélesebb, határokon átnyúló gazdasági együttműködés részévé.³⁸ Ennek kapcsán fontos megjegyezni, hogy Kína és Oroszország eltérően vélekedik a regionalizmusról, és eltérően közelítik meg a regionális rendszerek megszervezését. Kína a regionalizmust inkább funkcionális, mint területi értelemben határozza meg, és terveit átfogónak tekinti, amelyek túlmutatnak a régió meghatározott területi határain. A kínai vezetés úgy tekint az Új Selyemút (vagy *Övezet és Út Kezdeményezés*, Belt and Road Initiative, BRI) projektre, mint Kína külvilággal való kapcsolatainak erősítésére és a globalizációból származó előnyök fokozásának eszközére. Oroszország viszont a regionalizmust térbeli és történelmi vonatkozásban értelmezi, elsősorban a posztszovjet tér átszervezési módjának tekintve azt. Az orosz elit az Eurázsiai Gazdasági Uniót (EGU) protekcionista intézkedésnek tekinti, a globalizációra adott válasznak – mely végeredményben nagyon is hasznára volt a 2014 óta bevezetett nyugati szankciók után. Kína hangsúlyozza projektjének rugalmasságát és nyitottságát. Oroszország egyetemes és jogilag kötelező érvényű normákat választ, ami erősíti regionális projektjének protekcionista jellegét.³⁹

A közép-ázsiai régió formalizálásában, intézményesítésében nemcsak maguk a régió országai, hanem a geopolitikai érdekeiket Közép-Ázsiában érvényesítő külső szereplők is részt vesznek. Amint azt az európai, délkelet-ázsiai és latin-amerikai sikeres integrációs folyamatok példája mutatja, a regionális integráció hosszú és összetett folyamat.

A közép-ázsiai integráció eddigi dinamikáját tekintve a közép-ázsiai integrációs folyamat az alábbiak szerint jellemezhető:⁴⁰

³⁸ Tolipov 2017.

³⁹ Kaczmarski 2017: 1359.

⁴⁰ Cao 2024.

1) *Az integrációs folyamat irányításához szükséges régió belüli hatáskör hiánya.* Az öt közép-ázsiai ország gazdaságát és népességét tekintve kicsi, korlátozott saját erőforrásokkal és lehetőségekkel, és csak a térségben érdekelt hatalmak stratégiai elképzeléseit tudták követni.

2) *A kollektív identitás hiánya.* A közép-ázsiai országok – nemzeti érdekeiket és mozgásterüket szem előtt tartva – eltérően vélekednek a régió jövőjéről: Kazahsztán és Kirgizisztán csatlakozott az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz, és eurázsiai országoknak tekintik magukat. Üzbegisztán és Türkmenisztán viszont előszeretettel azonosítja magát ázsiai identitásával és iszlám jellegével.

3) *A külső szereplők regionális hegemoniára való törekvése Közép-Ázsiában.* A nagyhatalmak meghatározó szerepet töltenek be a térségi regionális integrációs szervezetekben, a közép-ázsiai országoknak pedig nem nagyon van más választásuk, mint követni a nagyhatalmak döntéseit az integrációs szervezetekben. Ezek a döntések azonban nincsenek mindig összhangban a térség országainak érdekeivel, ami az integrációval szembeni fenntartásaikat erősíti.

4) *Egymást átfedő regionális integrációs mechanizmusok.* A közép-ázsiai országok nagyszámú integrációs szervezetben vesznek részt, amelyek funkciójukban átfedik egymást. Ezek azonban inkább akadályozzák a konkrét projektek megvalósítását és a fejlesztéseket.

5) *Az integrációs folyamat a „puha regionalizmus” módszereit alkalmazza,* melyet az informalitás, a rugalmasság és a konszenzusra való törekvés jellemez. Alapvető normája a más államok belügyeibe való be nem avatkozás és a szuverenitás tiszteletben tartása. Így valójában nincs igény a formális szupranacionális intézmények és jogrendszerek megteremtésére.

A regionális integráció útján azonban a közép-ázsiai államoknak fel kell számolniuk a gátló tényezőket: a regionális rivalizálást, a történelemből fakadó kölcsönös követeléseket, valamint az integrációs politika külső szereplőktől való függését. Ebben elősegíthetik, vagy éppen ellenkezőleg, akadályozhatják őket a globális és a nagyobb regionális hatalmak. Ezeknek a külső szereplőknek az adott régióra vonatkozó integrációs elképzelései ugyanis saját geopolitikai érdekeiket követik.

Közép-Ázsiának folytatnia kell tehát erőfeszítéseit egy átfogó regionális integrációs keret létrehozására, amely ösztönzi a gazdasági növekedést és

a politikai stabilitást, miközben megerősíti a régió szuverenitását. Ehhez azonban a térség országainak le kell küzdeniük néhány gazdasági és politikai akadályt.

Gazdasági téren a közép-ázsiai országok közötti gazdasági együttműködés volumene még mindig jóval alacsonyabb, mint a régió kívüli partnerekkel folytatott gazdasági együttműködés volumene. Ennek elsősorban az az oka, hogy a többnyire szovjet időszakban kialakult, természeti erőforrásokra épülő gazdasági szerkezet és Oroszország-központú közlekedési hálózat nem segíti elő a más irányú integrációt. Ráadásul a technológiai és pénzügyi források hiánya arra készteti ezeket az államokat, hogy a fejlett országok irányába orientálódjanak, ne egymáshoz. A külföldi tőke nagymértékű beáramlása a gazdaságba mindazonáltal megerősítette a külföldi befektetők érdekérvényesítő képességét, növelve a külső befolyást. Nem utolsósorban, az integrációs folyamat elmélyülését hátráltatják a gazdaságfejlesztési stratégiák alapvető különbségei, így a tervgazdaságból a piacgazdaságba való átmenet eltérő irányai és üteme, valamint a deviza-, adó- és vámpolitikai különbségek.

Problémát jelent a multivektoros diplomácia gyenge hagyománya is régió országaiban. A szovjet időszak alatt a közép-ázsiai köztársaságok nem tartottak fenn önálló kapcsolatot a külvilággal. Emellett hiányoztak a hatékony kormányzati intézmények az kooperációs-integrációs projektekben való részvételhez; eltérő gazdasági és belső hatalmi érdekeik pedig gyakran protekcionista politikára készítették őket.

A fentiekben túlmenően akadályozó tényezőként megemlítendő a közép-ázsiai uralkodó elitnek neopatrimoniális (neoszultanisztikus) természete, mely rendkívüli módon megnehezíti egy regionális szintű integrált gazdasági, politikai és biztonsági rendszer kialakítását.⁴¹ A vezetők attól tartottak, hogy a szuverenitás egyes elemeinek feladása egy szupranacionális együttműködés érdekében, és a határok szerepének csökkenése az áruk és emberek áramlásának megkönnyítése céljából káros hatással lehet a stratégiai erőforrások feletti kontrolljukra., így a valódi kooperáció a személyek, a tőke és az áruk szabad (vagy kevésbé ellenőrzött) mozgását biztosító formalizált regionális együttműködés megteremtése jelentős akadályokba ütközött.

Kétségtelen tény, hogy a gazdasági fejlettség és a nemzet-, valamint államépítés eltérő szintjei és fázisai és a politikai nézeteltérések nem kedveznek a tartós és valódi együttműködés szellemének, amely egy működő regionális platform létrehozásának előfeltétele lenne.

⁴¹ Collins 2009.

Az integrációs folyamatok új szakasza Közép-Ázsiában

Voltak tehát integrációs kísérletek Közép-Ázsiában, melyek az Eurázsiai Gazdasági Unió megalakulásával tulajdonképpen véget értek. Általános vélekedés szerint az Üzbegisztán és Kazahsztán között a régiós vezető szerepért folytatott rivalizálás volt a fő oka annak, hogy a közép-ázsiai integráció első időszaka kudarcot vallott. Közép-Ázsia legnagyobb gazdaságával és az 1990-es években a másik négy országéval egyenértékű GDP-vel Kazahsztán magától értetődőnek tekintette régiós vezető szerepét. Üzbegisztán azonban, amely a szovjet időkben Közép-Ázsia hagyományos politikai és kulturális központja volt, ipari bázissal és az öt ország közül a legnagyobb népességgel rendelkezett, nem volt hajlandó alárendelt szerephez kerülni. Kirgizisztán és Tádzsikisztán, két kis ország, amely gazdaságilag nem hasonlítható össze Kazahsztánnal és Üzbegisztánnal, hezitált, mert attól tartott, hogy az integráció sérti a gazdasági érdekeiket.

Shavkat Mirziyoyev üzbég elnök hatalomra jutásával a közép-ázsiai országok közötti kapcsolatok új szakasza kezdődött meg 2016 után. Az új üzbég vezetés változtatott a szomszédokkal való viszonyrendszeren, megkezdve a közeledési kapcsolatok javítását, valamint a baráti és jószomszédi viszonyok kiépítését. A Karimov-rezsim korszaka, amelyben az ország gyakorlatilag elszigetelődött a világtól, ekkor ért véget.⁴² Az üzbegisztáni hatalmi és politikai légkör változása tette lehetővé a régió országai közötti párbeszéd újra-indulását és a régió vezetőinek legmagasabb szintű találkozóit.

Egy húszéves szünet után 2018. március 15-én adott otthont Asztana a közép-ázsiai államfők első konzultatív találkozásának. A találkozó formája kiemelkedő: most először gyűltek össze Közép-Ázsia vezetői harmadik felek részvétele nélkül. A találkozón Kazahsztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán és Üzbegisztán elnöke és a türkménisztáni Mejlis elnöke vett részt. Nazarbajev, Kazahsztán elnöke kiemelte Shavkat Mirziyoyev különleges szerepét a csúcstalálkozó lebonyolításában, és kijelentette, hogy ezentúl „egyedül, harmadik fél nélkül oldjuk meg Közép-Ázsia problémáit”. Ennek ellenére felhívta a figyelmet a kulcsfontosságú partnerekkel – Oroszországgal és Kínával – való együttműködés fontosságára.⁴³

Közép-Ázsia államfőinek második konzultatív találkozására 2019. november 29-én, Taskentben került sor. Ezen a csúcstalálkozón már részt vett

⁴² Jó példa erre, hogy Iszlám Karimov, a független Üzbegisztán első elnöke 2000 óta nem járt a szomszédos Tádzsikisztánban. Mirziyoyev hozta el a változást, aki 2016-ban újrakezdte a kétoldalú találkozókat.

⁴³ Online elérhetőség: <https://cis.minsk.by/news/8979/v-astane-prosla-pervaa-konsultativnaa-vstreca-glav-gosudarstv-centralnoj-azii>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 9.

mind az öt ország elnöke, Türkmenisztáné is. Mirzijojev üzbég elnök felhívásától felhívta a figyelmet a közép-ázsiai többoldalú együttműködés közös jövőképeiről való megállapodás sürgető problémájára. Szükségesnek tartotta a gazdasági kapcsolatok helyreállítását és kiépítését, valamint a térségben befektetni szándékozók előtti akadályok lebontását, egyben javasolta a közép-ázsiai országok befektetési fórumának megszervezését is Taskentben, amely katalizátora lehet a gazdaság fejlesztésének; a régió egészének gazdasági klímáját. Mirzijojev másik javaslata a regionális integráció mentén egy egységes, felismerhető közép-ázsiai turisztikai márka létrehozása volt, vonzó regionális turisztikai termékekkel. A csúcstalálkozó eredményeként közös nyilatkozatot, valamint a konzultatív ülések előkészítésének és lebonyolításának szabályzatát fogadták el. Szimbolikusan tekinthető, hogy a találkozó eredményeként Emomali Rahmont, Tádzsikisztán elnökét három évre az Aral-tó megmentésére szolgáló Nemzetközi Alap (IFAS) elnökévé választották, tekintettel arra, hogy Rahmon már 2003-tól aktív a víz témájú nemzetközi és regionális találkozókban, és kezdeményezésére az ENSZ a „Víz a fenntartható fejlődésért” cselekvés nemzetközi évtizedét hirdette meg.⁴⁴

Fontos mozzanat volt a jószomszédi viszonyok tekintetében, hogy előre lépés történt az Üzbegisztán és Kirgizisztán közötti határ demarkációja terén, amelyet Shavkat Mirzijojev üzbég elnök és Almazbek Atambojev, Kirgizisztán akkori elnöke írt alá 2017 októberében Taskentben.⁴⁵ Mint az előzőekben bemutattam, a korábbi, szovjet időkben meghúzott határok mentén függetlenné vált országok között évtizedekig rendezetlen maradt a határkijelölés kérdése, mely több esetben komoly vitákhoz, összetűzésekhez vezetett. Így a határkijelölések elindulása és előrehaladása kiemelkedő fontosságú bármilyen jellegű és mélységű későbbi regionális integráció során.

A kirgizisztáni Cholpon-Atában tartott, 2022 júliusi csúcstalálkozón, Kazahsztán, Kirgizisztán és Üzbegisztán elnökei aláírták a jószomszédi viszonyról, barátságról és együttműködésről szóló szerződést Közép-Ázsia 21. századi fejlődéséért.⁴⁶

2023-ban már az ötödik államfői csúcsot tartották Tádzsikisztánban. Addigra a közép-ázsiai régió belüli kereskedelem több mint 80 százalékkal nőtt, és az országok közös érdeke lett, hogy továbbra is elmélyítsék az együttműködést a gazdasági, tudományos, biztonsági és egyéb területeken.

⁴⁴ Online elérhetőség: <http://uza.uz/ru/politics/glavy-gosudarstv-tsentrally-azii-provelivstrechu-v-uzkom-f-29-11-2019>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 11.

⁴⁵ Online elérhetőség: http://www.xinhuanet.com/english/2017-09/06/c_136586894.htm; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 5.

⁴⁶ Online elérhetőség: <https://www.newscentralasia.net/2022/07/26/treaty-on-friendship-good-neighborliness-and-cooperation-for-the-development-of-central-asia-in-the-xxi-century-key-points>; utolsó megtekintés: 2024. augusztus 30.

A régió országai közötti kapcsolatok, a politikai akadályok elhárultak az integráció folytatása elől. A régión belüli kereskedelem intenzívebbé vált, és a beruházások is nőttek, a gazdasági kapcsolatok minden tekintetben egyre szorosabbak lettek. Az ellátási láncok pandémia okozta megzavarása és a világ gazdasági változások, valamint a szerkezetátalakítási kényszerrek a közép-ázsiai országokat is az együttműködés erősítésére ösztönözte. Ráadásul az új biztonsági környezetben a közép-ázsiai államok szükségét érzik egymás támogatásának a biztonsági kockázatok kivédése, valamint függetlenségük és területi integritásuk megőrzése érdekében, amint azt a jószomszédi viszonyról, barátságról és együttműködésről szóló szerződés egyértelműen kifejezi. Erre különösen az orosz–ukrán konfliktus óta van fokozott igény, hiszen a háború mentén az érdekelt és bevonódott nagyhatalmak igyekeznek befolyásukat fokozottabban kiterjeszteni a közép-ázsiai térségre. Márpedig öt ország egységes fellépése nagyobb biztonságot ad az egyes országok számára.

Az elemzők véleményei különbözőek a közép-ázsiai integráció kilátásairól, optimista és pesszimista előrejelzéseket egyaránt találunk. A pesszimista megközelítés alapján Közép-Ázsia kívülről monolitnak tűnik ugyan, de belülről nagyon diverz: politikai berendezkedéseik nem egyformák, és az országok nem egy, közösen koordinált irányba haladnak. Vannak olyan álláspontok, miszerint Közép-Ázsia regionális összefogása nem megvalósítható, mert a Közép-Ázsiának van ugyan közös történelme, de közös jelene nincs. A közép-ázsiai országok alacsony gazdasági komplementaritási szintje miatt sokan kételkednek abban, hogy az integráció képes-e jelentős gazdasági hasznot realizálni az abban részt vevők számára.⁴⁷

A közép-ázsiai identitás erősödése szintén fontos tendencia a régióban. Közép-Ázsia mint egységes tömb könnyebben felismerhető és jobban tudja növelni nemzetközi megítélését, valamint ennek révén jelentősebbé tud válni a külvilággal való kapcsolatokban. Ennek a közös identitásnak a kialakulásában a nemzetközi politika is jelentős szerepet játszott. Sok ország számára, különösen azoknak, amelyeknek nincs stratégiai érdekeltisége Közép-Ázsiában, diplomáciai szempontból könnyebb és kényelmesebb Közép-Ázsia egészével foglalkozni, ezért jött létre az „5+1” modell, amelyben az öt közép-ázsiai ország találkozik az adott partnerrel. Ennek a modellnek az úttörője Japán volt, amely már 2004-ben 5+1 formátumú párbeszédet folytatott az öt közép-ázsiai állammal. Dél-Korea ugyanígy járt el 2007-ben, és sok más ország is követte a példát. Ráadásul az olyan, komolyabb partnerek, mint Kína, Oroszország, az Egyesült Államok és India, akik már jó ideje

⁴⁷ Cornell & Starr 2018; Baydarov 2023.

inkább a bilaterális csatornákra fókuszáltak, szintén használták ezt a megoldást. Washington 2015-ben alkalmazta először az 5+1 modellt a térségben, Moszkva és Új-Delhi 2019-ben, Peking pedig 2020-ban. Mára az 5+1 formátum a nemzetközi közösség preferált eszköze lett a Közép-Ázsiával való kapcsolatok intézése során. Fontos megjegyezni, hogy a multilaterális egyeztetési szint is feljebb tolódott: a miniszteri szintről az államfői szintre emelkedett.

Az orosz–ukrán háború kirobbanása óta a közép-ázsiai országok továbbra is szoros és baráti kapcsolatokat ápolnak, sőt, fejlesztenek Moszkvával. Ugyanakkor multivektoros külpolitikájuk alkalmazásával nagyobb autonómiáról és eltökéltségről tesznek tanúbizonyságot politikai, gazdasági és biztonsági kapcsolataik minden irányba történő kiterjesztésében, és azon dolgoznak, hogy megteremtsék a világ többi részeivel való kapcsolat fizikai feltételeit.⁴⁸ A környező régiók, beleértve Kínát és Oroszországot is, szívesen és erőteljesen támogatják az infrastrukturális és közlekedési projektek megvalósítását, valamint a mélyebb integrációt a világgazdaságba.

Kína stratégiai érdekei közép-Ázsiában

Kína alapvető érdekei Közép-Ázsiában *biztonsági, gazdasági, energiapolitikai és geopolitikai* jellegűek. Ezek képezik az alapját Kína Közép-Ázsiához való viszonyulásának és a kapcsolódó stratégia meghatározásának.

Biztonsági érdekek

A közép-ázsiai országok vonatkozásában a határkérdés és a határbiztonság kulcsfontosságú; Kína és három közép-ázsiai ország – Kazahsztán, Kirgizisztán és Tádzsikisztán – több mint 3000 kilométeres határvonalon osztoznak. Az 1960-as és 1970-es években a kínai–szovjet konfrontáció alkalmával határkonfliktusok sorozata zajlott Kína és a Szovjetunió között, ezért Kínára óriási biztonsági nyomás nehezedett északon és északnyugaton, és a határviták komoly terhet jelentettek a kínai–szovjet kapcsolatokra. A feszültség az 1980-as évek elején kezdett enyhülni a Kína és a Szovjetunió között, így tárgyalásokba kezdtek a határkérdésről, beleértve Kína nyugati határát is. Amikor azonban a Szovjetunió 1991-ben összeomlott, a helyzet még korántsem volt rendezve. A határ biztosítása, azaz kijelölése és rögzítése így Kína közép-ázsiai stratégiájának egyik kiemelt céljává vált.

⁴⁸ Zhao 2023.

Más tekintetben Kínát mindig is aggodalommal töltötte el a térség politikai és gazdasági stabilitásának kérdése. E vonatkozásban a kábítószerek-kereskedelem és a radikális iszlamista mozgalmak, valamint az ehhez kapcsolódó szeparatizmus veszélyét szükséges megemlíteni. Az 1990-es évek végén a közép-ázsiai szélsőséges erők és a „kelet-turkisztáni” terrorista erők a nemzetközi terrorszervezetek támogatásával számos terrorcselekmény történt Közép-Ázsia déli részén és Kína türk eredetű muszlimok, az uigurok lakta Xinjiang tartományban. 9/11 után a terrorizmus elleni küzdelem Kínában is fontosabbá vált, mint valaha. A terrorizmus részben a szeparatizmus és a szélsőségesség következménye, így mind Kína, mind Közép-Ázsia érdeke a határon átnyúló együttműködés és a radikalizmus elfojtása.

Gazdasági érdekek

Kína gazdasági aktivitása és expanziója világszerte nőtt, különösen Közép-Ázsiában. A kínai GDP növekedési üteme 1978 óta növekszik, és globális szinten kiemelkedő szerepet játszik a világgazdaság fejlődésében. Peking igyekszik fokozni gazdasági modernizációját, melynek az is a célja, hogy befolyását növelje a globális politikában. Kína az 1990-es évek óta fokozta gazdasági jelenlétét Közép-Ázsiában. Kína és a közép-ázsiai köztársaságok kétoldalú kereskedelme dinamikusan bővült; például 2000 és 2012 között a kétoldalú kereskedelem 46-szorosára nőtt; 1 milliárd dollárról mintegy 46 milliárd dollárra.⁴⁹ A közép-ázsiai régió természeti erőforrásai jelentősnek mondhatók a kínai stratégiai érdekek szempontjából is, egyrészt a földrajzi közelség, másrészt alternatíva-jellegük miatt. Ennek mentén, a kínai állami olajtársaságok már a 90-es évek végétől átfogó intézkedéseket tettek a Kazahsztánnal és Türkmenisztánnal folytatott kétoldalú olaj- és gázkereskedelem fellendítésére.⁵⁰ Kína a Közép-Ázsiával határos tartományait is érintő gigantikus fejlesztési projektet indított 1999-ben, a Great Western Development Plan (GWDP)⁵¹ néven, mely az infrastruktúra fejlesztésre, az olajvezeték-hálózat kiépítésére és a szállítási útvonalak és az autópályák fejlesztésére fókuszált. A világ egyik leghosszabb, 2300 kilométeres olajvezeték köti össze Xinjiang tartományt a Kaszpi-tenger partjával.⁵² Ezen túlmenően az „Övezet és Út Kezdeményezés” (BRI) révén a közép-ázsiai régióban megvalósuló kínai befektetések jelentős szerepet játszanak a régió kölcsönös érdekeken alapuló fejlődésében.

⁴⁹ Ghiasy 2013.

⁵⁰ Kavalski 2007.

⁵¹ Moneyhon 2003.

⁵² Romanowski 2014.

Kína számára fontos cél a kölcsönös előnyökön alapuló gazdasági együttműködés fejlesztése a közép-ázsiai országokkal, elősegítve a világ gazdasági rendszerbe való integrálódásukat. A szovjet időkben elhanyagolhatók voltak a kapcsolatok Közép-Ázsia és a nem szocialista világ gazdaság között. A Szovjetunió összeomlása után a közép-ázsiai országok önálló entitásként léptek be a világ gazdasági rendszerbe, így Kína új, autonóm gazdasági partnerei lettek. Kína Xinjiang tartománya és Közép-Ázsia földrajzilag szomszédosak, és történelmileg hosszú időre visszanyúló gazdasági kapcsolatokat ápolnak. Az orosz Közép-Ázsia Xinjiang legfontosabb gazdasági partnere volt a kommunista Kína megalapításáig.⁵³ Az 1950-es évek után két régió gazdasági kapcsolatai megszakadtak. Kína nem elhanyagolható törekvése, hogy a közép-ázsiai országokkal való gazdasági együttműködés kiterjesztésével kívánja elősegíteni Xinjiang gazdasági fejlődését és világ gazdaságba történő becsatornázását. Mindemellett az *Övezet és Út Kezdeményezés* (BRI) elindítása után Közép-Ázsia pozíciója Kína külgazdasági együttműködésében tovább erősödött, a kezdeményezés fejlesztéseinek kulcsterületévé vált. Kína azt reméli, hogy a regionális gazdasági integráció Közép-Ázsiában már középtávon komolyabb előrehaladást fog elérni, amely így nagyobb regionális támogatást biztosítana Kína világ gazdasági terveihez, és szélesebb lehetőségeket biztosítana Kína és a közép-ázsiai országok közötti gazdasági együttműködésre.

Energia érdekek

Gazdag energiakészleteinek és egyedülálló földrajzi lokációjának köszönhetően Közép-Ázsia pozíciója a világ energia-geopolitikai rendszerében megerősödött. A folyamatos gazdasági fejlődéssel Kína külföldi energiaforrásoktól való függősége növekszik, ezért az energetikai előnyök realizálása érdekében mindent megtesz a közép-ázsiai energiaforrásokhoz való hozzáférés érdekében. Ilyen módon ellenérdekelt abban, hogy bármely külföldi ország befolyásoló irányítást szerezzen vagy akár monopol helyzetbe kerüljön a közép-ázsiai országok energiaszektorában. Kína és Közép-Ázsia energetikai együttműködése stratégiaileg kiegészíti egymást, és komoly tervek vannak az olajkereskedelem, a fosszilis források feltárása és fejlesztése, valamint a feldolgozási technológia területén. Jelenleg Kína és a közép-ázsiai országok széles körben együttműködnek az olaj- és gázkereskedelem, a feltárása és a kitermelés fejlesztése, olaj- és gázmérnöki műszaki szolgáltatások és az olaj- és gázfinomítási projektek terén. Kína és a közép-ázsiai országok közötti energetikai együttműködés kölcsönösen előnyösnek tekinthető: Peking nagy

⁵³ Clarke 2011: 4

volumenű és stabil energiaellátást kap a közép-ázsiai országoktól, azok pedig nagy mennyiségű befektetést, fejlett technológiát, valamint stabil és hatalmas olaj- és gázexportpiacot szereztek Kínában. A Kínával folytatott energiaügyi együttműködés ilyen módon fontos stratégiai jelentőséggel bír Kazahsztán és Türkmenisztán gazdasági fejlődése szempontjából.

Geopolitikai érdekek

Kína alapvető érdeke, hogy a közép-ázsiai országok jószomszédi és baráti övezetté váljanak. Ezért támogatja szuverenitásukat, függetlenségüket és területi integritásukat, nem kívánva beavatkozni az egyes országok belpolitikájába és fejlődési útjának megválasztásába. A Szovjetunió felbomlása, valamint a Kína, Oroszország és a közép-ázsiai országok közötti kapcsolatok későbbi fejlődése nagymértékben javította Kína stratégiai biztonsági környezetét. Ez fontos előfeltétele volt annak, hogy Kína stratégiai erőfeszítéseit a gazdaságfejlesztésre és a nemzeti modernizációra fókuszálja. Kína geopolitikai érdeke a térség stratégiai stabilitásának és biztonságának megőrzése, a fenyegetések kialakulásának megakadályozása, valamint a rivális nagyhatalmak megerősödésének megelőzése és ezáltal a versenyhelyzet elkerülése Közép-Ázsiában.

Kína Közép-Ázsiával kapcsolatos stratégiájának fő elvei

A „Békés együttélés öt alapelve”⁵⁴, a „Harmonikus világ”⁵⁵ és „A közös jövő globális közössége”⁵⁶ Kína külügyi stratégiájának alapelvei és forrásai az elmúlt 40 évben, amelyet a nyitás és a reformok jellemeztek. Ezekből kiindulva Kína közép-ázsiai stratégiájában a következő fő elvek definiálhatók:

A közép-ázsiai országok közötti kapcsolatok békés eszközökkel való kezelése, erőszak vagy erőszakkal való fenyegetés nélkül, a kölcsönös bizalom megszilárdítása mellett, az átfogó és mindenre kiterjedő együttműködés révén. Kína térségre fókuszáló külpolitikájában következetesen képviseli a jó szomszédi hozzáállást. A békére való törekvés Kína közép-ázsiai dip-

⁵⁴ Online elérhetőség: http://erbil.china-consulate.gov.cn/eng/zgxw/202406/t20240628_11443839.htm (utolsó megtekintés: 2024. szeptember 4.)

⁵⁵ Online elérhetőség: http://ly.china-embassy.gov.cn/eng/zt/xu25/200709/t20070920_7026098.htm (utolsó megtekintés: 2024. szeptember 4.)

⁵⁶ Online elérhetőség: <http://www.beltandroadforum.org/english/n101/2023/1010/c127-916.html> (utolsó megtekintés: 2024. szeptember 4.)

lomáciájának egyik alapvető tulajdonsága. Kína építőként és megbízható partnerként pozicionálta magát a közép-ázsiai országokkal való konstruktív kapcsolatok kialakításában.

A kölcsönös tisztelet elve. Erő és befolyás szempontjából Közép-Ázsia viszonylag gyenge szomszédság Kína számára, de az elmúlt 30 év együttműködése során Kína az egyenlő partnerségi megközelítést alkalmazta a közép-ázsiai országok vonatkozásában. Peking elfogadja a közép-ázsiai országok önbecsüléssel kapcsolatos érzékenységét, és a kétoldalú kapcsolatokban figyelmet fordít a politikai, gazdasági és biztonsági érdekekre, a „win-win” megközelítés alkalmazásával. A kapcsolatok fontos dimenziója, hogy Kína minden politikai feltétel nélkül nyújt támogatást, nincsenek belpolitikát és a társadalmi rendet érintő elvárásai. Hasonlóképpen, Peking tiszteletben tartja a közép-ázsiai országok multivektoros külpolitikáját is. A függetlenség után a közép-ázsiai országok az egyensúlyozó külpolitikát és a többvektorú diplomáciát választották, bár a fókusz, illetve az országok gyakorlatának intenzitása eltérő volt, Türkmenisztán például az „aktív semlegesség”⁵⁷ elvét választotta. Kína álláspontja az, hogy – már csak a rajta keresztülhaladó nemzetközi szállítási korridorok miatt is – Közép-Ázsiának nyitott régióvá kell válnia, így elfogadja és támogatja a közép-ázsiai országok diverzifikálást célzó diplomáciáját. A kiegyensúlyozott és szerteágazó diplomácia fontos következményekkel jár Kínára nézve, mivel azt eredményezi, hogy a Kínával való kapcsolatok fejlesztése fontos, de nem az egyetlen lehetőség a közép-ázsiai térség országainak számára. A közép-ázsiai országok Kínát fontos partnernek tekintik, de nem kötelezik el magukat kizárólagosan mellette. Mindazonáltal, Kína földrajzi és geopolitikai előnyei miatt mindig is a közép-ázsiai országok egyik legfontosabb partnere lesz, ami több lehetőséget adhat a régió számára, mint más nagyhatalmak.

A konfrontáció elkerülése. Kiemelt fontosságú a közép-ázsiai országokkal esetlegesen fennálló nézeteltérések egyeztetés útján történő megoldása, valamint a barátságos kapcsolatok a többi, Közép-Ázsiában érdekelt nagyhatalommal. Közép-Ázsia politikai, gazdasági, társadalmi és biztonsági sebezhetősége miatt számos változó hat erre a régióra. Nagyobb mértékben érintik a belső és külső változások, fejlődése nyilvánvalóan sebezhetőségre, bizonytalanságra és kiszámíthatatlanságra hajlamos. Közép-Ázsia ugyanakkor a nemzetközi geopolitikai verseny egyik fontos térségévé vált. Számos

⁵⁷ Concept of foreign policy of Turkmenistan as neutral state (December, 1995); Online elérhetőség: <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=9356> (utolsó megtekintés: 2024. szeptember 4.)

világ- és regionális hatalomnak megvan a maga érdeke és befolyása ebben a régióban, így Kína Közép-Ázsiával kapcsolatos megközelítése nagyon óvatos. A békés fejlődés és a harmonikus világ gondolatából kiindulva Kína a konfrontációmentesség elvét követi, nem alkalmazza a hidegháborús mentalitást, nem vesz részt zéróösszegű játszmákban, próbálja meggátolni a „Nagy Játszma”⁵⁸ megismétlődését. Mindazonáltal a konfrontáció hiánya nem jelenti azt, hogy Kína feladja pozícióját és érdekeit: szükség esetén Peking határozottan fenntartja elveit, és megvédi pozícióit és érdekeit Közép-Ázsiában.

A befolyási övezet kérdése. Kína aktívan részt vesz a közép-ázsiai regionális együttműködésben, de úgy tűnik, nem törekszik saját befolyási övezet kialakítására. Peking igyekszik kapcsolatokat fejleszteni a régióval, de a célja a regionális együttműködés megvalósítása, nem pedig a dominanciáért való versengés más országokkal. Ebben a tekintetben Kína megérti és elfogadja Oroszország hagyományos befolyását és érdekeit Közép-Ázsiában. A régió több mint másfél évszázadon át az Orosz Birodalomnak és a Szovjetunió-nak volt alárendelve. Oroszország és a volt Szovjetunió hosszútávú uralma Közép-Ázsiában megkerülhetetlen és beágyazott történelmi örökséget hagyott maga után. A Szovjetunió összeomlását követően, bár a közép-ázsiai országok nemzetépítésbe kezdtek, Oroszország befolyása még mindig maszszívan fennáll. A közép-ázsiai országok orosz befolyásának nyomai nagyon szembeűnőek a nyelvben, a kultúrában, az oktatásban, a társadalmi életben, a politikai irányításban, sőt a gondolkodásmódban is. A valóságban Oroszország és a közép-ázsiai országok szoros kapcsolatban állnak egymással politikai, gazdasági, biztonsági és diplomáciai téren. Oroszország befolyása Közép-Ázsiára tehát kiterjedt és mély, fontos biztonsági és gazdasági érdekekkel. Kína ezt nemcsak megértéssel fogadja, hanem az SCO fontos platformján keresztül a gyakorlatban is mélyreható együttműködést folytat Oroszországgal és a közép-ázsiai országokkal, biztosítva Közép-Ázsia biztonságát és stabilitását.

⁵⁸ A Brit és az Orosz Birodalom között Közép-Ázsia ellenőrzéséért folytatott 19. századi vetélkedés, lásd <https://www.britannica.com/topic/Great-Game>; utolsó megtekintés: 2024. október 13.

Kína hatása a közép-ázsiai integrációra

Közép-Ázsia fontos stratégiai térség Kína számára, mivel itt halad át az Új Selyemút minden, Európához kapcsolódó szárazföldi útvonala, az Oroszországon át vezető északi folyosó kivételével.

Közép-Ázsia és Kína kapcsolatait napjainkra geogazdasági hegemonia jellemzi. A régió országainak fő hitelezője Kína: az elmúlt években több mint 60 milliárd dollárt fektetett be a régióba,⁵⁹ mely más térségekhez képest jóval magasabb összeg.

Xi Jinping kínai elnök 2013 szeptemberében Kazahsztánban, Nazarbajev elnök jelenlétében, a róla elnevezett egyetemen jelentette be a Selyemút Gazdasági Övezet kezdeményezését⁶⁰ „Együtt kell kiépítenünk a Selyemút Gazdasági Övezetet” címmel tartott előadásában, melyet később *Övezet és Út Kezdeményezés*nek neveztek el.⁶¹ Ez a kezdeményezés gazdasági, pénzügyi, szellemi és kulturális erőforrásokat egyesít a transznacionális gazdasági fejlődés érdekében Kína és tágabb eurázsiai szomszédsága között, Kína befolyását és gazdasági expanzióját erősítendő.

A BRI bejelentése óta Kína több mint 1000 milliárd dollárt fektetett be a világ 150 országában, ennek kétharmadát nagy infrastrukturális projektek formájában. A közvetlen működőtőke befektetések 2022 végéig 177 milliárd dollárt tettek ki.⁶² Kína nyilvánvaló célja volt, hogy közelebb hozza ezeket az országokat Pekinghez, miközben fokozza a kínai puha befolyást az érintett térségekben. 2014 decemberében Kína és Kazahsztán hivatalos megállapodást írt alá a „Selyemút gazdasági övezetének közös kiépítéséről”, 2015 szeptemberében pedig egy pekingi állami látogatáson Nazarbajev elnök nyilatkozatot írt alá a kazah állami fejlesztések koordinációjáról, a „Nurly Zhol” (Fényes ösvény) program részeként.⁶³

Az *Övezet és Út Kezdeményezés*nek nincs átfogó intézményi kerete a céljai megvalósításához. Ugyanakkor a BRI együttműködést tervez olyan területeken is, mint a nemzeti politikák koordinálása, az infrastruktúra fejlesztése, a kereskedelem és a beruházások liberalizálása és egyszerűsítése, valamint a pénzügyi és kulturális együttműködés. A BRI egyik célja, hogy a tengeri kijáratoktól elzárt Közép-Ázsiát kiváló közlekedési kapcsolatokkal

⁵⁹ Oza 2023.

⁶⁰ Online elérhetőség: <https://worldjpn.net/documents/texts/BR/20130907.01E.html>; utolsó megtekintés: 2024.szeptember 3.

⁶¹ Online elérhetőség: <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>; utolsó megtekintés: 2024.szeptember 3.

⁶² Online elérhetőség: <https://greenfdc.org/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2023>; utolsó megtekintés: 2024.szeptember 3.

⁶³ World Bank 2020.

rendelkező régióvá alakítsa át. Az együttműködés multilaterális formáit a regionális interakció és együttműködési keretek felállítására tervezték.

A *Sanghaji Együttműködési Szervezet* (*Shanghai Cooperation Organization, SCO*) Kína kezdeményezésére alakult meg 2001-ben, és jól demonstrálja Kína élénk érdeklődését a térség iránt. A SCO ugyan Kína kezdeményezése volt, de a térségben uralkodó hagyományos orosz hegemonia miatt elkerülhetetlen volt Moszkva bevonása. A „sanghaji ötök” szervezete 1996-ban alakult meg, amikor Kazahsztán, Kína, Kirgizisztán, Oroszország és Tádzsikisztán államfői – Sanghajban tartott csúcstalálkozójukon – aláírták a „Bizalomerősítés a határterület katonai kérdéseiben” című megállapodást. 2001-ben a csúcstalálkozót újra Sanghajban rendezték, itt döntöttek a tagállamok Üzbegisztán felvételéről a szervezetbe, kiegészülve ezáltal „sanghaji hatokká”. Ezen a csúcstalálkozón a hat ország államfői ratifikálták a nyilatkozatot a Sanghaji Együttműködési Szervezet megalakításáról, és a korábbi laza együttműködést egy magasabb, intézményesített szintre emelték. Így jött létre a Sanghaji Együttműködési Szervezet.⁶⁴ Jól látható, hogy az öt közép-ázsiai köztársaságból négy a szervezet alapító tagja lett – mindez jól tükrözi a közös kínai és közép-ázsiai érdekeket.

Kínai kezdeményezésre 2016-ban alapították meg az *Ázsiai Infrastrukturális Beruházási Bankot* (*Asian Infrastructure Investment Bank, AIIB*). Deklarált célja a BRI projektjeinek finanszírozása, de fő indoka az Ázsiában keletkező fejlesztési finanszírozási igények kielégítése volt, melyre a meglévő nemzetközi pénzügyi intézmények nem voltak képesek elegendő forrásokat allokálni. A BRI a régió államainak a szorosabb integrációját szolgálja, ezt az AIIB még inkább intézményesített formában erősíti. Ez a két kezdeményezés mutatja, hogy Kína vezető szerepet vett fel, amely tükrözi a felemelkedő globális hatalmi pozícióját.

Közép-Ázsia gyengébbnek tekinthető gazdaságai, mint Tádzsikisztán és Kirgizisztán egyre inkább függenek a kínai hitelezéstől. 2020-ban Tádzsikisztán teljes külföldi adósságának 52%-a az AIIB-től származott, ezt követi Kirgizisztán 45%-kal.⁶⁵ Ez a fajta, külső pénzintézettől való függés tovább bonyolítja az endogén regionális integráció folyamatát, mivel az egyes országok gazdasági kapcsolatai régió belüli térségből a transzregionális gazdaságok felé terelődnek.

Megemlíthető még a kifejezetten Közép-Ázsiára fókuszáló együttműködési platform, a Kína + 5 formátumú találkozók rendszere.⁶⁶ Ez a 2020-

⁶⁴ Nagy 2013.

⁶⁵ Wilson 2021.

⁶⁶ <https://thediplomat.com/2020/07/china-launches-51-format-meetings-with-central-asia/> (utolsó megtekintés: 2024. szeptember 10.).

ban elindított kezdeményezés a kínaiak Közép-Ázsiára gyakorolt hatásának jelentős növelését célozta.⁶⁷ Kína évtizedek óta inkább kétoldalú kapcsolatokat ápol ezekkel az országokkal, vagy olyan nagyobb regionális csoportosulások keretében működik együtt velük, amelyek Oroszországot is magukban foglalták, mint például a Sanghaji Együttműködési Szervezet. Peking alkalmas pillanatot érezhetett arra, hogy növelje befolyását a régióban, mivel a közép-ázsiai országok egészségügyi rendszerei a pandémia miatt akkor túlterheltek, gazdaságaik pedig rossz állapotban voltak.

Az *Övezet és Út Kezdeményezés* kulcsszerepet játszott Közép-Ázsia általános gazdasági helyzetének alakulásában, előmozdította regionális integrációt különböző kapcsolódó mechanizmusokon keresztül, beleértve az infrastrukturális fejlesztést és a gazdasági együttműködést. A kezdeményezést a térség stratégiai átrendeződésében és hatalmi dinamikájában szerepet játszó tényezőnek tekintetik, amely befolyásolja a geopolitikai kontextust és alakítja Kína, Oroszország és a közép-ázsiai országok közötti kapcsolatokat.⁶⁸

Kazahsztán már a legelején bekapcsolódott Kína BRI projektjeibe, amely a gazdasági kihívások közepette kifejezetten hasznosnak bizonyult, végeredményben részévé vált a nemzeti fejlesztési terveinek.⁶⁹ Fejlesztések indultak a BRI által lefedett területen, jelentős befektetések történtek az energiaszektorba, Kína hiteleket biztosított, és fellendült a kétoldalú kereskedelem a szomszédos országokkal.⁷⁰ A kritikus infrastruktúrák, például a csővezetékek, vasutak és kikötők építése nemcsak a gazdasági fejlődést segítette elő, hanem javította a kapcsolatokat és az együttműködést a régió országai között.⁷¹ Ez az infrastrukturális összeköttetés kulcsszerepet játszik a közép-ázsiai gazdaságok integrációjában, valamint a regionális kereskedelem és befektetések előmozdításában. A BRI hatásának gazdasági dimenziója aláhúzza a régió gazdasági helyzetének alakításában és a gazdasági integráció előmozdításában betöltött szerepét.

A kereskedelem, a befektetések és az infrastrukturális fejlesztések előmozdításával a BRI hozzájárult Közép-Ázsia gazdasági fejlődéséhez, és növelte annak regionális jelentőségét. Az esetenként előforduló Kína-kritikus hangok ellenére a közép-ázsiai országok vezetése elkötelezettnek tűnik a

⁶⁷ Preferential Trade Agreement and Free Trade Agreement. https://www.unescap.org/sites/default/files/10%20-%20Part%20I%20Chapter%206_Preferential%20trade%20policies%20and%20agreements.pdf.

⁶⁸ Kerr 2010.

⁶⁹ World Bank 2020.

⁷⁰ Khan 2021.

⁷¹ Gezgin 2020.

kezdemenyezés iránt, mindazzal együtt, hogy a kínai befektetésekért és ipari együttműködésért tulajdonképpen verseny folyik az öt ország között.⁷²

Az orosz–ukrán háború miatt egyre inkább ellehetetlenülő északi közlekedési folyosók miatt a Közép-Ázsián három vonalon is áthaladó Középső Korridor (Middle Corridor) szerepe felértékelődött, amely azt eredményezte, hogy miközben Kína BRI projektjeinek megvalósítása nagyjából a tervek szerint halad, a nyugati országok által biztosított többmilliárd dolláros források is a térség logisztikai infrastruktúrájának fejlesztésére irányulnak.

A BRI másik fontos hozadéka, hogy a közép-ázsiai országokat közös projektekben való együttműködésre ösztönzi. Ez több kapcsolatot és kommunikációt generál közöttük, ezáltal segítve a fejlődést.⁷³

A *Övezet és Út Kezdeményezés* Közép-Ázsiára gyakorolt hatása regionális szervezetek és kezdeményezések összefüggésében is elemezhető. A BRI potenciálisan szinergiát teremthet a helyi kapcsolódási kezdeményezésekkel, és ösztönzi a regionális gazdasági együttműködések integrációját.⁷⁴ Ez rávilágít a BRI azon lehetőségére, hogy kiegészítse és igazodjon a meglévő regionális keretekhez, elősegítve így a közép-ázsiai regionális integrációs folyamatot.

Kína és Oroszország eltérően vélekedik a regionalizmusról, és másképpen közelítik meg a regionális rendező elvek kérdéskörét is. Kína a regionalizmust inkább funkcionális, mint területi értelemben határozza meg, és projektjét átfogónak tekinti, amely túlmutat a régió meghatározott területi határain. Az orosz elit az Eurázsiai Gazdasági Uniót (EGU) protekcionista intézkedésnek tekinti a globalizáció ellen, és gátnak más entitások befolyása ellen a posztsovjjet térben. Kína hangsúlyozza projektjének rugalmasságát és nyitottságát.⁷⁵

Konklúziók

A függetlenség több mint harminc éve alatt a közép-ázsiai országoknak nem sikerült integrálódniuk egy regionális intézmény létrehozásának a formájában, mivel intraregionális és transzregionális tényezők egyaránt gátolták ezt a folyamatot. A régió erős elnökökön alapuló, neopatrimoniális rezsimjei, amelyekben a hatalom biztonsága fontosabb, mint a nemzetbiztonság,

⁷² Borisov *et al.* 2018.

⁷³ Khan 2021.

⁷⁴ Albana & Fiori 2021.

⁷⁵ Kaczmarski 2017.

valamint a térség nem komplementer gazdaságai megakadályozzák, hogy Közép-Ázsiában endogén regionális szervezetek jöjjenek létre.

A Szovjetunió összeomlása után a térségben kialakult nagyhatalmi vákuum megnyitotta az utat a régió átívelő hatalmak számára, hogy eltérő politikai és gazdasági célokkal lépjenek be a térségbe. A térség országainak külpolitikai döntéseit három nagyhatalom, Oroszország, Kína és az USA befolyásolja. Az e három hatalom által indukált intézményi rendszer azonban nem elégíti ki Közép-Ázsia regionális igényeit. Az érdekek gyakran átfedik egymást vagy ellentmondanak egymásnak, ahogy azt a CSTO és az SCO, a két párhuzamos biztonsági szervezetet is szemlélteti, amelyeket két nagyhatalom, Oroszország és Kína ural.

A jelenleg Közép-Ázsiában zajló regionális integrációs törekvés eltér a 20. század végi próbálkozásoktól. Míg abban az időben az integráció a Szovjetunió váratlan felbomlásának és az azt követő politikai és gazdasági zűrzavar kezelésének passzív és védekező dimenziója volt, a jelenlegi integrációs mozgalom proaktív koncepció a régióban rejlő lehetőségek újragondolására és a regionális fejlesztések megvalósítására.

A közép-ázsiai államok tisztában vannak azzal, hogy együttműködésre van szükség annak érdekében, hogy kompenzálják a tengerparttal nem rendelkező országok geopolitikai hátrányait. Különösen aktívan részt vesznek az eurázsiai közlekedési folyosó (Középső Korridor/Middle Corridor) kialakításában, valamint a kínai *Övezet és Út Kezdeményezés*ben. A közép-ázsiai regionális fejlődés szempontjából ugyanis rendkívüli fontosságú a szovjet korszakban kialakult, Moszkva-központú gazdaságszervezési és közlekedési hálózat mellett az új gazdasági és közlekedési hálózatok kiépítése.

A Szovjetunió összeomlása óta eltelt közel 30 év alatt Kína és az öt közép-ázsiai ország egyenlő bizalmi és kölcsönös előnyökön alapuló stratégiai partnerséget alakított ki. Kína érdekei Közép-Ázsiában a határ menti területek biztonságának fenntartására, a terrorizmus és a szélsőségeség elleni küzdelemre, a stabil energiaellátáshoz való hozzáférésre, valamint a tengerentúli piacok bővítésére és a befektetések megtérülésére irányulnak. Kína fő politikai eszközei közép-ázsiai nagy stratégiájának megvalósításához a határkérdések megfelelő kezelése, az esetleges konfliktusok kiküszöbölése, és a jószomszédi, baráti kapcsolatok kialakítása a közép-ázsiai országokkal. A kölcsönös előnyök és a mindenki számára előnyös helyzet elérése érdekében Kína folyamatosan emeli a stratégiai partnerség szintjét, aktívan fejleszti a gazdasági és az energiaügyi együttműködést ezekkel az országokkal. Emellett Peking átfogó kooperációt alakít ki a közép-ázsiai országokkal a Sanghaji Együttműködési Szervezeten keresztül, egyensúlyba

hozva a kapcsolatokat Oroszországgal, az Egyesült Államokkal és más nemzetközi szereplőkkel Közép-Ázsiában.

A régiónak meg kell alkotnia saját integrációs modelljét, amely figyelembe veszi regionális sajátosságait. Olyan regionális konstrukciót kell létrehozni, amelyben a közös értékeket terjesztik, és a régió valamennyi országának érdekeit képviselik és védik.

Egy jövőbeni közép-ázsiai integrációs modell kapcsán fontos megérteni a következőket: 1) minden intézményesített modell kudarcra van ítélve; a történelem azt mutatja, hogy a közép-ázsiai országok soha nem fogják megosztani szuverenitásuk egy részét a nemzetek feletti testületek javára; 2) az integráció formája csak gazdasági lehet, politikai (legalábbis középtávon) nem.

A közép-ázsiai integráció anélkül fog működni, hogy megterhelő nemzetek feletti intézményeket alakítanak ki és a résztvevő tagországok bármilyen nemzeti jogkört átruháznának a szupranacionális szintre. Egy nagyon rugalmas szövetség lesz, konkrét célokkal és célkitűzésekkel. Egy ilyen uniónak földrajzilag és politikailag sem lesz egyetlen gazdasági és politikai központja.

Nehéz egyértelmű és konkrét választ találni arra a kérdésre, hogy a közép-ázsiai országok mennyire készek jelenleg a valódi integrációra. Egyrészt számos okunk van azt állítani, hogy a közép-ázsiai országok közötti integráció 2016 óta zajlik, bár nagyon lassan és nem minden irányban. A térség országai, elsősorban Üzbegisztán, Tádzsikisztán és Kazahsztán közötti kapcsolatokban politikai olvadás következett be. A konzultatív csúcstalálkozók megerősítették a térség államfőinek készségét és komoly szándékát az együttműködés megerősítésére. Mindazonáltal, a regionális integráció mindaddig lehetetlennek tűnik, amíg két tagország, Kazahsztán és Kirgizisztán tagja marad az orosz Eurázsiai Gazdasági Unió integrációs projektnek. Oroszország jelenlegi helyzete viszont lehetővé teszi a közép-ázsiai országok számára, hogy újragondolják Oroszországgal és katonai-gazdasági projektjeivel kapcsolatos hozzáállásukat.

Bibliográfia

- ABDULLAEV, Utkir, Anatoliy SAGDULLAEV & Yasur TOGAEV 2021. „Migrations and ethnocultural processes in Central Asia (Eneolithic and Bronze Age).” *Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences* 14/8: 1182–1190.
- ALBANA, Alessandro & FIORI, ANTONIO 2021. „China and the BRI: Challenges and opportunities for Southeast Asia.” In: Pramod JAISWAL & Deepak P. BHATT (eds.) *Re-balancing Asia: The Belt and Road Initiative and Indo-Pacific Strategy*. Singapore: Springer, 149–159.
- ALLISON, Roy 2018. „Protective Integration and Security Policy Coordination: Comparing the SCO and CSTO.” *The Chinese Journal of International Politics* 11/3: 297–338.
- BATSAIKHAN, Uuriintuya & Marek DĄBROWSKI 2017. „Central Asia – Twenty-five years after the breakup of the USSR.” *Russian Journal of Economics* 3/3: 296–320.
- BAYDAROV, Erkin 2023. „Barriers and bridges for the formation of regional identity in Central Asia.” *CABAR Central Asian Bureau for Analytical Reporting* [Online elérhetőség: <https://cabar.asia/en/barriers-and-bridges-for-the-formation-of-regional-identity-in-central-asia>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 29.]
- BIRÓ Dávid 2021. „Törökország és a türk országok kapcsolata (1991–2018): Integrációs törekvések, gazdasági együttműködések és stratégiai kapcsolatok.” *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle* 14/3: 39–62.
- BOHR, Anette 2003. „Regional Cooperation in Central Asia: Mission Impossible?” *Helsinki Monitor* 14/3: 254–268.
- BORISOV, Denis *et al.* 2018. „The OBOR Initiative in Central Asia: National interest versus regional cooperation.” *5th International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts SGEM2018* 18/1-2: 129–136.
- BURANELLI, Filippo Costa 2020. „Authoritarianism as an Institution? The Case of Central Asia.” *International Studies Quarterly* 64/4: 1005–1016.
- CAO Huan 2024. „Integration Process in Central Asia: The Interaction of Nationalism and Regionalism.” *Journal of Politics and Law* 17/3: 38–48.
- CLARKE, Michael E. 2011. *Xinjiang and China's Rise in Central Asia – A History*. London: Routledge.
- COLLINS, Kathleen. 2009. „Economic and Security Regionalism among Patrimonial Authoritarian Regimes: The Case of Central Asia.” *Europe-Asia Studies* 61/2: 249–281.
- COOLEY, Alexander 2012. *Great Games, Local Rules: The New Power Contest in Central Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- CORNELL, Svante E. & Frederick S. STARR 2018. *Modernization and Regional Cooperation in Central Asia: A New Spring?* Washington and Stockholm-Nacka: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program.
- EGERESI Zoltán 2017. „A centrum nyomában: geopolitikai gondolkodás és külpolitikai útkeresés Törökországban.” *Külgügyi Szemle* 16/4: 64–88.
- GEZGIN, Ulas Basar 2020. „Russian and Central Asian Views on China's Belt and Road Initiative.” *Troyacademy* 5/1: 135–148.
- GLEASON, Abbott 2010. „Eurasia: What Is It? Is It?” *Journal of Eurasian Studies* 1/1: 26–32.

- Global Edge 2018. *Kyrgyzstan: Trade statistics*. [Online elérhetőség: <https://globaledge.msu.edu/countries/kyrgyzstan/tradestat>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 9.]
- GHIASY, Richard 2007. „Central Asian Fortune in Chinese Hands?” *The Diplomat* 2013/9: 1–4.
- GYENE Pál 2017. *Független államiság a posztszovjet Közép-Ázsiában*. Budapest: Aposzt-róf Kiadó.
- HALBACH, Uwe 2012. „Vladimir Putin’s Eurasian Union A New Integration Project for the CIS Region?” *SWP Comments* 1 January 2012. [Online elérhetőség: https://www.swp-berlin.org/publications/products/comments/2012C01_hlb.pdf; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 29.]
- Heritage Foundation 2022. *Index of Economic Freedom*. [Online elérhetőség: <https://www.heritage.org/index/ranking>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 29.]
- JEGOROV, Vladimir G. & Dmitriy A. REKK [B. Г. ЕГОРОВ, Д. А. РЕКК] 2020. „Кланы в актуальном политическом процессе постсоветских стран Центральной Азии.” *Российский Социально-Гуманитарный Журнал* 2020/3: 36–47.
- KACZMARSKI, Marcin 2017. „Non-western visions of regionalism: China’s New Silk Road and Russia’s Eurasian Economic Union.” *International Affairs* 93/6: 1357–1376.
- KADI, Osman Salih & Halim NEZIOGLU 2010. „Prospects for Central Asian integration.” *Reforma* 3/47: 5–10. [Online elérhetőség: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/574849>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 29.]
- KAVALSKI, Emilian 2007. „Whom to Follow? Central Asia between the EU and China.” *China Report* 43/1: 43–55.
- KERR, David 2010. „Central Asian and Russian perspectives on China’s strategic emergence.” *International Affairs* 86/1: 127–152.
- KHAN, Furqan 2021. „Prospects for China’s BRI and strategic influence in the post-Covid-19 Central Asia.” *Przegląd Strategiczny* 14: 329–345.
- KRAPOHL, Sebastian & Alexandra VASILEVA-DIENES 2020. „The Region that Isn’t: China, Russia and the Failure of Regional Integration in Central Asia.” *Asia Europe Journal* 2020/18: 347–349.
- LARUELLE, Marlene 2021. *Central Peripheries: Nationhood in Central Asia*. London: UCL Press.
- LEWIS, David 2018. „Central Asia: Fractured Region, Illiberal Regionalism.” In: A. OHANYAN (ed.) *Russia Abroad: Driving Regional Fracture in Post-Communist Eurasia and Beyond*. Georgetown: Georgetown University Press, 119–134.
- LUONG, Pauline Jones 2004. *The Transformation of Central Asia: States and Societies from Soviet Rule to Independence*. New York: Cornell University Press.
- MALYSHEVA, Dina Borisova [Д. Б. МАЛЫШЕВА] 2020. „Проблемы регионализации постсоветской Центральной Азии.” *Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право* 13/3: 143–149.
- MONEYHON, Matthew D. 2003. „China’s Great Western Development Project in Xinjiang: Economic Palliative, or Political Trojan Horse.” *Denver Journal of International Law & Policy* 31/3: 491–519.
- NAGY László 2013. „A Sanghaji Együttműködési Szervezet geopolitikai és geostratégiai jelentősége.” *Nemzet és Biztonság* 2013/3-4: 143–169.

- OZAT, Meray 2023. „Navigating China’s Path to Engagement in Central Asia.” *CPC - Caspian Policy Center*. [Online elérhetőség: <https://www.caspianpolicy.org/research/energy-and-economy-program-eeep/navigating-chinas-path-to-engagement-in-central-asia>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 3.]
- RAKHIMOV, Mirzokhid 2010. „Internal and external dynamics of regional cooperation in Central Asia.” *Journal of Eurasian Studies* 1/2: 95–101.
- РЕКК, Dmitriy A. [Дмитрий А. Рекк] 2020. „Кланы Центральной Азии: история и современность.” *Постсоветский Материк* 3/27: 86–107.
- ROMANOWSKI, Michal 2014. „Central Asia’s Energy Rush.” *The Diplomat* 2014/3: 1–4.
- ROSSET, Damian & David SVARIN 2014. „The Constraints of the Past and the Failure of Central Asian Regionalism, 1991–2004.” *Region* 3/2: 245–266.
- RUMER, Boris 2017. *Central Asia: Challenges of Independence: Challenges of Independence*. London: Routledge.
- RUSTAMI, Suhrob 2022. „Central Asian Integration.” *Region* 11/2: 211–234.
- STRONSKI, Paul & Nicole NG 2018. *Cooperation and competition: Russia and China in Central Asia, the Russian Far East, and the Arctic*. Washington, DC: Carnegie Endowment for International Peace. [Online elérhetőség: https://carnegie-production-assets.s3.amazonaws.com/static/files/CP_331_Stronski_Ng_Final1.pdf; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 3.]
- TOLIPOV, Farkhod 2017. „The theory of integration // Central Asia – 25: thoughts about the past, projection of the future.” In: Marlene LARUELLE & Aitolkyn KURMANOVA (eds.) *Central Asia at 25: Looking Back, Moving Forward. A collection of essays from Central Asia*. Ed. *Central Asia Studies Program, Institute for European, Russian and Eurasian Studies. School of International Relations*. Washington, DC: Central Asia Program, Institute for European, Russian and Eurasian Studies, Elliott School of International Affairs, The George Washington University, 24–28.
- VASA László 2020. „Regionalizmus Közép-Ázsiában.” *Tér-Gazdaság-Ember* 2020/3: 27–46.
- WAGERICH, Kai 2008. „Hydro-hegemony in the Amu Darya Basin.” *Water Policy* 10/2: 71–78.
- WAGNER Péter 2013. „Közép-Ázsia helye az átalakuló világrendben.” In: GRÜNHUT Zoltán – VÖRÖS Zoltán (szerk.) *Az átalakuló világrend küszöbén*. Pécs: Publikon Kiadó, 187–204.
- WILSON, Jeanne L. 2021. „Russia and China in Central Asia: Deepening Tensions in the Relationship.” *Acta Via Serica* 6/1: 55–90.
- WINTER, Tim 2016. „Heritage diplomacy along the One Belt One Road.” *The Newsletter* 74: 8–10.
- World Bank 2020. *South Caucasus and Central Asia: The Belt and Road Initiative: Kazakhstan Country Case Study* [Online elérhetőség: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/471731593499938164/pdf/South-Caucasus-and-Central-Asia-The-Belt-and-Road-Initiative-Kazakhstan-Country-Case-Study.pdf>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 19.]
- ZHAO Huasheng 2023. „Change in Central Asia: Toward a New Central Asian Model?” *Valdai Discussion Club* 09.06.2023. [Online elérhetőség: <https://valdaiclub.com/a/highlights/change-in-central-asia-toward-a-new-central-asian/>; utolsó megtekintés: 2024. szeptember 29.]

Online források:

Concept of foreign policy of Turkmenistan as neutral state (December, 1995) <https://cis-legislation.com/document.fwx?rgn=9356>
http://erbil.china-consulate.gov.cn/eng/zgxw/202406/t20240628_11443839.htm
http://ly.china-embassy.gov.cn/eng/zt/xu25/200709/t20070920_7026098.htm (
<http://www.beltandroadforum.org/english/n101/2023/1010/c127-916.html>
<https://www.britannica.com/topic/Great-Game>
<https://worldjpn.net/documents/texts/BR/20130907.O1E.html>
<https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>
<https://greenfdc.org/china-belt-and-road-initiative-bri-investment-report-2023/>

ABSTRACTS

Silk Trade on the Ancient Silk Road – Macro- and Micro-Historical Scales –

Szabolcs Felföldi

Among the extremely large number of products traded on the Silk Road over the millennia, silk has received the most attention in research. However, we have very little concrete information about the exact method, channels, quantitative and qualitative issues of silk trade, its changes, and other economic, political, and cultural processes behind this phenomenon. In this study, by highlighting some passages from two groups of written sources and some details of an archaeological find, I present some of the problems related to the silk trade. The first group of written sources consists of a few passages from Menander Protector in which the silk trade undoubtedly appears as a macro-historical factor shaping world politics. The second group of sources analyzed in the article is the corpus of the so-called Kharoṣṭhī documents found by Sir Aurel Stein in the settlement of Niya on the edge of the Taklamakan Desert, which, in contrast to the work of Menandros mentioned above, present local or regional levels of the silk trade. This is what I called in my study the micro-historical level of the silk trade. I tried to shed light on the relationship between the two levels, i.e., the macro- and micro-levels of the silk trade, by analyzing the representation of a wooden tablet that Stein also found at another site in the Tarim Basin, Dandan-ūlik. Therefore, when studying the silk trade, it is worthwhile to use the tools of scale change. They are essential for painting a more accurate picture of the real, everyday functioning of this unique and complex matrix.

The Ancient Silk Road and the Idea of a Global Economy, – the Relationship between the Roman Empire and China in the Light of the Facts

Krisztina Hoppál

The Silk Road in antiquity was often, but mistakenly, visualized as a simple trade route directly connecting its two endpoints, namely the Roman Empire and China. Therefore, it is little wonder that research on the relations between the Roman and Chinese empires has been popular and has benefited

from thoroughly studied texts such as the *Hòu Hànshū*, the *Wèilüè*, Ptolemy's *Geographia*, or the *Periplus Maris Erythraei*, etc. However, most studies have merely concentrated on the history of mercantile contacts and thus Sino-Roman relations have been the subject of many fantasies. Research has less frequently examined the factual nature of these relations, in part because most studies on Sino-Roman relations have focused only on textual sources and rarely looked into the archaeological evidence. In reality, the two realms had only indirect contacts—principally from the 1st through the 5th century CE, when products were moved through a series of intermediaries along the vast networks of land and maritime routes that stretched between the Mediterranean and East Asia. This paper aims to provide a critical overview of both textual and archaeological evidence in order to describe the indirect yet complex nexus between the Roman Empire and China. The goal is to gain a deeper insight into the complex networks that operated along the land and maritime Silk Roads and into cross-cultural interactions in antiquity.

The Development of World Economy along the Silk Road

Levente HORVÁTH

In the 21st century, the global economy and, consequently, the world order are undergoing significant changes, with China playing a prominent role. In 2010, China rose to the second position in the global economic ranking and also announced the “Belt and Road Initiative” (BRI), which is one of the largest global economic and geopolitical projects in the world. The foundation of the Belt and Road Initiative is the ancient Silk Road, making it essential to examine both the past and present of the Silk Road. This paper explores the ancient Silk Road, its historical developments, and the Silk Road networks that have evolved over 2,000 years of Eurasian history, continually expanding and influencing the global economy. In addition to discussing the relationship between the development of the world economy and the Silk Road, this study also presents additional significant findings uncovered during the research.

Sogdian Merchants in Medieval China

Gábor KÓSA

The Sogdians are known to have been the main force behind commercial activity during the Chinese Middle Ages. After a brief overview of the Sogdians in general, this paper examines their presence in China, including their names, appearance, community (e.g. the main leader, the *sàbǎo*), and religion. The third part of the paper analyzes the commercial activities of the Sogdians, including their caravan trade, travel permits, and their monetary systems, as reflected in Chinese sources.

The Spice Islands on the Maritime Silk Road: The Early Trade in Cloves and Nutmeg

Gábor PARTI

This study aims to elucidate the early trade in three aromatic spices – cloves, nutmeg, and mace – and to contextualize their distribution and diffusion along the pre-modern Maritime Silk Road. The three spices come from two trees native to the Spice Islands and were exclusively traded from this region until the 18th century. After an overview of the Maritime Silk Road, its academic approaches, scope, and related resources, the paper discusses the spice trade and the role of spices in history and early medicine. The study then traces the commercial journey of these commodities, drawing on written records from European, Arabic, and Chinese sources. Relevant texts include medical and pharmacognostic works, geographical and economic writings, as well as travelers' and merchants' accounts. Spice names are also considered as unique cultural items, as the words in different languages and their underlying etymological information can shed light on the routes and methods of their dissemination. Finally, the distribution of the spice names is reviewed, and their early diffusion is mapped. In short, this study seeks to trace the long journey of these spices by considering botanical and geographical realities, interpreting historical events, and reviewing linguistic evidence.

Does the New Silk Road Count? – The New Silk Road Economic Initiative in the Policies of Some Small States of the Old World

Márton PÉTI, Gábor MOZGA, Bálint VARA

The now decade-old New Silk Road (BRI – Belt and Road Initiative) is an emblematic expression of China's global geo-economic ambitions. Our study examines the economic and other related policy implications of this endeavor in some of the peripheral and/or superpower buffer zones (small state geopolitical regions) along the New Silk Road. In the Western Balkans, through literature and planning document analysis, we have revealed that although there is a growing Chinese economic presence, it remains insufficiently integrated into economic and development policy-making, in contrast to the desire to engage with other major powers and international integrations (EU). The resource-rich small states of the Persian Gulf are also influenced by several major powers, but here both Chinese economic and economic-diplomatic activities have clearly increased significantly (these processes were already underway before the New Silk Road initiative).

The Eastern Roman Empire, the Eastern European Steppe and the Silk Road – Trade Relations in the 6th-9th Centuries

Szabolcs POLGÁR

The land route system of the Silk Road had a northern section connecting Central Asia (Sogdia, Transoxania, Khwarazm) with the Volga region and the Black Sea. The route led through the steppe region and bypassed the northern coast of the Caspian Sea. The role of this section was not significant for a long time, because the main routes from Central Asia (and China) to the Roman Empire passed through Iran, Asia Minor and the Near East (Mesopotamia, Syria). However, ongoing hostilities between Persia and the Roman Empire made importing silk through Iran both challenging and expensive. Consequently, from the 6th century onward, a portion of the silk trade shifted to the northern route. The rise of the Turk Khaganate in Inner and Central Asia fostered trade, with Sogdian merchants serving as key intermediaries in commerce between China and Europe. The import of silk into the Eastern Roman Empire persisted after the collapse of the Turk Khaganate, as evidenced by archaeological findings dating to the late eighth century. The Arab conquests in the eighth century transformed Central Asia's trade networks, leading to the establishment of a new north–

south trade system. From the ninth century, silver became the main export ware from Transoxania to Europe and the primary market was Khazaria and the Volga region. When the Sogdians disappeared, they were replaced by Muslim merchants. Except for the fundamental change in the ninth and tenth centuries, Central Asia was in constant contact with Europe.

Finance, Trade, Urbanisation in the Eastern Half of the Medieval Islamic World – Ḥurāsān's Heyday on the Iranian Silk Road in the 7th-12th Centuries

Miklós SÁRKÖZY

The province of Ḥurāsān was once considered a rich economic area of the medieval Islamic world. While nowadays the term Ḥurāsān is mostly appropriated by a group of radical Islamism, a faction of the so-called Islamic State, the real Ḥurāsān was considered one of the most dynamically urbanized areas of the medieval Islamic world, engaged in transcontinental trade, developed agriculture, and built a high culture. The aim of this study is to present for the first time in Hungarian the political and economic importance and the urbanization process of Ḥurāsān in the Islamic world between the 8th and 13th centuries AD and its role on the former Silk Roads. The first half of the study provides an introduction to the development of Ḥurāsān and the early Islamic world. The second part of the study briefly introduces the urban development, economy, and financial and commercial importance of the four largest cities of Ḥurāsān, Nāiṣāpūr, Harāt, Marw, and Balḥ.

China's Role in the Central Asian Integration Process

László VASA

After independence, the countries of Central Asia made attempts at regional integration, which failed due to a lack of will to unify in the midst of nation-building and the influence of external actors. A new period followed in 2016, in which the five Central Asian countries showed a greater willingness to integrate. The world and middle powers are active in the region according to their own interests, and along with this many organizations with integration purposes have been created. Since Uzbek opening in 2016, endogenous integration efforts and willingness have increased, but they will most likely remain at the economic and security level. China's role in this process is significant, as it provides the way for Central Asian countries to

integrate into the world economy with its soft instruments and investments in infrastructure development.

**The Impact of the Realignment of Trade Routes on the Ethnic
and Political Formations in Eastern Europe and the Development
of the Northern Branch of the Silk Road**

István ZIMONYI

The flourishing of the northwestern part of the Silk Road had a decisive influence on the history of Eastern Europe. The role of trade was a significant factor in the formation of the nomadic states of the Eurasian steppe in general. Sogdian and Khwarazmian merchants in the service of the Western Türk Khaganate began to establish a new route to the Kama region in the 7th and 8th centuries. The 9th century brought the first heyday of the Silver Route, when dirhams flowed from the Islamic heartlands to Eastern Europe, which was controlled and managed by the Khazars, who became a trading empire. The silver route attracted to Eastern Europe the Scandinavian Varangians, known as the Rus, who founded their initial centers in northeastern Europe. The end of the 9th century was the time of the first silver crisis, the migration of the Pechenegs and the arrival of new Varangians in the northern regions. In the 10th century, silver coins from Transoxania reached the Middle Volga region via Khwarazm, drastically reducing the income of the Khazar court. After the Pechenegs conquered the Dnieper region the Rus seized control of the Byzantium trade route and set up their court in Kiev. Thus, by the first half of the 10th century, the power of the Khazar Khaganate had diminished and the positions of Kievan Rus and the Volga Bulgars had been strengthened. The Kievan prince Svyatoslav defeated the Khazars in 965, leaving two players on the scene: Kievan Rus and the Volga Bulgars.

INDEX

Számok

17+1 Kezdeményezés 338, 378

A

A nagy játszma (The Great Game) 15
 Abaršahr 174, 200, 214
 Abbászida / Abbászidák 5, 18, 118,
 123, 124, 157, 158, 173–192, 196,
 197, 198, 202, 204, 207, 208, 221,
 222
 Abū Muslim 177, 182, 183, 184, 209
 Áden 26, 280, 283, 309
 adófizetés 105, 109
 Afganisztán 15, 23, 70, 104, 139, 174,
 177, 180, 193, 197, 198, 199, 203,
 205, 210, 211, 212, 347, 390, 395
 Afonso de Albuquerque 299
 Alánia 145, 152, 153, 156
 Albánia 334, 335, 336, 337, 338, 339,
 340, 342, 343, 345
 Alexandria 293, 311
 al-Ḥajjāj b. Yūsuf 181
 al-Idrīsī 294, 309, 314
 al-Kindī 294, 309
 alkohol 295
 al-Kūfī 160, 165
 al-Ma'mūn 184, 186, 191, 199, 208,
 209
 al-Mas'ūdī 166, 288, 294
 Almis (Almīš) 129
 al-Muqaddasī 195, 196, 204, 207, 210
 Ambon 298, 300, 306, 311
 Ammianus Marcellinus 70
 Amu-darja 161, 162, 165, 166, 179,
 181, 182, 196, 197, 198, 207, 210,
 394
 An Lushan / Ān Lùshān 安祿山 (láza-
 dás) 12, 116, 118, 226, 228, 243,
 244

An / Ān 安 (családnév) 12, 116, 118,
 225, 226, 228, 240, 241, 242, 243,
 244
 Annan / Ānnán 安南 295
 Anxi / Ānxī 安息 (Aršakidák) 139,
 225, 237, 251, 253, 254
 Aquileia 67
 Arab-félsziget 24, 117, 165, 347, 367,
 368, 374, 375, 376
 Arábia 104, 117, 183, 198, 202, 270,
 271, 272, 281, 283, 288, 293, 298,
 299, 316
 Arany Horda 113, 162
 Aristotelés 298
 árnyékbirodalom 105, 106, 110
 aromatikum 270, 288, 289, 290, 303,
 304, 316, 320
 Aršakida-dinasztia 72, 225, *lásd* pár-
 thusok
 árupénz 77, 78, 80, 85
 Atambojev 402
 atlanti korszak 28
 ausztronéz 270, 276, 285, 287, 292,
 296, 306
 avarok 70, 101, 104, 114, 115, 143, 144
 Ázsiai Fejlesztési Bank (Asia Develop-
 ment Bank, ADB) 396

B

Bābürnāma 183
 Bagdad 23, 118, 157, 158, 159, 161,
 166, 184, 189, 190, 191, 198, 202
 Bahrein 349, 351, 355, 356, 373, 374
 Baktria / baktriai 40, 143, 165, 166,
 174, 175, 176, 199, 210, 211, 220,
 229, 234, 242, 257
 Balandzsar 118
 Balḥ / Balkh 23, 126, 159, 161, 163,
 173, 174, 175, 178, 180, 182, 183,
 195, 196, 197, 198, 199, 204, 207,
 209, 210, 211, 212

- Baltikum 101, 103, 124, 128, 129, 165
 Balti-tenger 67, 103
baṃdhaḡa kremeru 81, 93
 Banda-szigetek 298, 307, 308, 310, 311, 316, 319
 Barda 129
 Baṣra 159, 181, 189
 bazár 200, 204, 206, 209, 210, 212, 235
 Beitan / Bēitān 北滩 47, 56
 Belgrád 338, 342, 346
 Belső-Ázsia 68, 70, 72, 74, 76, 79, 82, 83, 87, 88, 101, 103, 106, 108, 109, 110, 112, 140, 143, 144, 146, 148, 149, 162, 165, 167, 217, 230, 231, 238, 245, 253, 257
bencao / bēncǎo 本草 289, 295, 310
Bencao gangmu / Bēncǎo gāngmù 本草綱目 290, 295
 Bereniké 280
 besenyők 126, 129, 133
 Bhimaya *cojhbo* 77, 78, 91
bi / bì 壁 52, 20, 203, 214
 Bizánc / Bizánci Birodalom 23, 36, 51, 68, 70, 72, 74, 83, 101–104, 110, 114–120, 126, 129, 131, 140, 150, 151, 167, 184, 190, 202, 234, 246, 255, 257, 308
 bizánciak 72, 115, 311
 Bjelaja 102, 121
 Bleda 115
Bombyx mori 51, 52, 55, 251
 Borostyánkőút 67
 bors 270, 271, 276, 277, 280, 285, 286, 287, 288, 291, 292, 293, 294, 305, 308, 309, 311
 bostoni teadélután 83
 Bosznia-Hercegovina 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 345
 Boszporusz 103
 Bower, Hamilton 17
 Bower Manuscript 17
 brāhmī írás 74
 BRI (Belt and Road Initiative) 28, 29, 275, 329, 331, 338, 344, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 356, 367, 373, 374, 375, 376, 377, 379, 398, 405, 406, 410, 411, 412, 413
 bronztükrő, *lásd* kínai bronztükrő
 buddhista szerzetesi közösség 79
 buddhista út 10
 buddhizmus / buddhista 8, 10, 11, 17, 36, 39, 40, 67, 68, 79, 80, 153, 177, 178, 207, 209, 210, 211, 220, 222, 226, 229, 236, 238, 246, 251, 262, 217, 273, 296
 Buḡārā, *lásd* Bukhara
 Bukhara [Buḡārā] 23, 44, 116, 139, 163, 176, 178, 183, 190, 210, 218, 225, 226, 387
 Bukharai Emírátság 387
- C**
- Čač 218, 224
 CACO (Közép-ázsiai Együttműködési Szervezet) 396
 Cadōta, *lásd* Nija
caduceus 49
 CAEC, Közép-Ázsiai Gazdasági Közösség 396
čākar ('szolga'; nemest védő személyi testőr) 191
 Calmadana, *lásd* Endere
 Cao / Cáo 曹 (családnév) 224, 225, 227, 250, 398
 CAREC, Közép-Ázsiai Regionális Gazdasági Együttműködése 397
Cefu yuangui / Cěfǔ yuánguī 冊府元龜 232
 Cetrakirti 81, 93
 Ceylon (Srí Lanka) 116, 139, 142, 167, 281, 294, 299
 Champa 281, 296, 309
 Chang'an / Cháng'ān 長安 139, 148, 236
Cheng jiaqian / Chèng jiàqián 稱價錢 („A mérleg árai”) 250

Cholpon-Ata 402
 Cínaşgaşı (“kínai Şgaşı”) 77
 Coen, Jan Pieterszoon (1587–1629) 311
cojhbo 77, 78, 80, 90, 91, 92
 Constantinus, II. 44
 Constantius, II. 44
 Crassus, Marcus Licinius 82
 CSTO, Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete 346, 397, 414

D

dajha 77, *lásd még* rabszolgák
 Dandán-uilik 87, 251
 Daqin / Dàqín 大秦 36–40, 43, 164, 230
 Dardanellák (Helléspontos) 83, 103
 Dāruġe 81
dastār (törölköző, zsebkendő, turbán) 80
 Délkelet-Ázsia 24, 25, 27, 29, 32, 49, 50, 56, 57, 222, 270, 271, 272, 273, 274, 281, 282, 285, 290, 297, 301, 306, 308, 309, 315, 316, 398
 Dél-kínai-tenger 30, 140, 271, 272, 296
 Dél-Korea 403
 Dioskoridés 289, 294, 308, 313
 diplomáciai küldetés 82, 83
 dirhem 116, 123, 124, 125, 128, 129, 130, 133, 161, 162, 169, 189, 251, 254
 Dnyeper 102, 103, 125, 126, 129, 131, 133, 160
 Don 102, 103, 126, 131, 144, 145, 148, 163, 166, 309
 drachma (*trakhma*) 77, 78, 255
 drágakövek 7, 11, 26, 163, 166, 188, 232, 236, 249, 275, 283, 289
 Duan Chengshi / Duàn Chéngshì 段成式 316
 Dunhuang / Dūnhuáng 敦煌 16, 17, 23, 220, 221, 224, 227, 230, 231, 234, 235, 244, 245, 246, 251, 254, 256, 274
 Dvina 102

E

Egyesült Államok 28, 331, 332, 337, 343, 346, 375, 376, 377, 378, 387, 390, 394, 397, 403
 Egyesült Arab Emírségek 349, 351, 358, 359, 360, 373, 375, 414, 415
 Egyiptom 8, 23, 49, 55, 83, 117, 142, 146, 149, 152, 158, 159, 187, 188, 189, 202, 249, 292, 293
 Egy övezet, egy út kezdeményezés, *lásd* BRI
 ék alakú tábla (lepecsételt) 76, 80
 Endere (Calmadana) 76, 77, 81, 93
 ENSZ Közép-Ázsia Különleges Gazdasági Program (United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia, SPECA) 18, 375, 393, 396, 402
 erdőöv 101, 102, 149
 Etil 118, 124
 etimológia 41, 42, 54, 198, 210, 269, 271, 279, 287, 302, 319
 Eurázsia 7, 8, 22, 24, 29, 30, 35, 65, 103, 107, 116, 344, 346
 eurázsiai nomádok, *lásd* nomádok
 Ezüstút 124, 133
 ezüstválság 126, 132, 133

F

fahéj 159, 270, 286, 287, 292, 294, 299, 302, 308
 fehér hunok, *lásd* heftaliták
 Fekete-tenger 102, 103, 123, 126, 139, 140, 144, 145, 154, 156
 féldrágakövek 65, 67
 Ferghána (Fargāna) 104, 183, 218, 233, 237, 389
 Florus 70
 Földközi-tenger 18, 23, 26, 29, 103, 104, 140, 159, 188, 190, 293, 309, 337
 földrajzi felfedezések 12, 18, 84, 284, 297
 Fujian / Fújiàn 福建 306, 309

Fulin / Fúlín 拂菻 36, 164
 Független Államok Közössége (FÁK)
 394, 395, 396
 földísz 80
 fűszerek 25, 31, 65, 112, 167, 232, 250,
 269, 270, 276, 285, 286, 287, 288,
 289, 290, 291, 292, 294, 297, 298,
 299, 310, 313, 319
 fűszerkereskedelem 26, 270, 285, 288,
 290, 299, 319
 Fűszer-szigetek 269, 270, 282, 292,
 297, 299, 310, 311, 319
 Fűszerút 142, 273, 286

G

Galénos 294
 Ganquan / Gānquán 甘泉 45
 Gansu / Gānsù 甘肅 10, 11, 47, 224,
 242, 245
 gasztronómia 287, 296, 307
 Gayhānī 125, 162, 166
 Gazdasági Együttműködési Szervezet
 (Economic Cooperation Organiza-
 tion, ECO) 396
 Gáznavidák 186, 197, 204
 GCC, Öböl Menti Együttműködési
 Tanács 347, 379
 gentilis modell 123
 GUAM (Grúzia, Ukrajna, Azerbajdzsán
 és Moldova) 397
 Guang Wudi / Guāng Wǔdì 光武帝 45
 Guangzhou / Guǎngzhōu 广州 15, 25,
 276, 280, 281, 295
 Guan Zhong / Guǎn Zhòng 管仲 11
 Guanzi / Guǎnzǐ 管子 11
 Gunābād 193, 194
 gyarmatosítás 13, 14, 15, 19, 20, 21,
 26, 27, 28, 29, 32, 272, 292, 333
 gyógynövény 116, 287, 289, 290, 296,
 313, 317
 gyöngysor (*mutilata*) 80

H

hajózás 13, 24, 32, 142, 272, 276, 282,
 283, 293, 312, 367
 Han / Hàn 漢 9, 12, 18, 22, 23, 31, 55,
 56, 82, 83, 104, 114, 140, 222, 232
*Hanshu / Hànsū 漢書 (A Han-dinasz-
 tia krónikája)* 12, 242
 Han Wudi / Hàn Wǔdì 漢武帝 9, 12
 Harāt 173, 175, 177, 180, 182, 183,
 193, 196, 197, 198, 203, 204, 205,
 206, 212
 Ḥasḍai ibn Shaprut [Haszdáj ibn
 Saprut] 162
 Hedin, Sven 16, 17
 heftalita / heftaliták 70, 71, 72, 73, 104,
 144, 174, 199, 203, 207, 218, 243
 Heftalita Birodalom 73, 143, 176, 243
 Helléspontos *lásd* Dardanellák
heqin / héqīn 和親 szerződés 114
 Hérodotos 83, 298, 299
 Hippokratés 287
 Holland Kelet-indiai Társaság 27, 270,
 311
Honglusi / Hónglúsi 鴻臚寺 229
 Hongwu / Hóngwǔ 洪武 13
 Hongxi / Hóngxī 洪熙 284
Hou Hanshu / Hòu Hànsū 後漢書 37,
 39, 45, 164, 165, 223, 422
hu / hú 胡 40, 221, 222, 223, 224, 227,
 245, 246, 280
Ḥudūd al-ʿālam 181, 182, 187, 188,
 196, 197, 198, 200, 202, 203, 205,
 206, 208, 209, 210, 211, 214
 hun(ok) 9, 70, 101, 104, 114, 115, 174,
 203, 210
huoxian / huǒxiān, lásd xian / xiān
 Ḥurāsān 147, 161, 162, 173–212
 Ḥwārizm (Khorezm) 103, 118, 119,
 128, 129, 131, 133, 147, 148, 162,
 165, 166, 225
 ḥwārizmi (khorezmi) 118, 119, 120,
 133, 161, 164, 220

I

Ibn al-Bayṭār 315
 Ibn al-Faqīh 294, 309
 Ibn Baṭṭūta 67, 113, 162, 284, 294, 309
 Ibn Faḍlān 131, 160, 166
 Ibn Ḥurdādbih (Ibn Khurdādbih) 158, 161, 181, 294
 Ibn Juljul 294, 309, 314
 Ibn Rushd 294, 309, 314
 Ibn Sayyār al-Warrāq 309
 Ibn Sīnā 289, 294, 309
 íjász karvédő 85, 88
 illatszér 7, 26, 68, 188, 189, 236, 249, 250, 275, 283, 286, 287, 288, 289, 291, 295, 298
 Ilmeny 102, 125
 India 8, 12, 18, 20, 23, 25, 26, 27, 28, 49, 50, 51, 56, 57, 59, 68, 103, 104, 106, 112, 116, 117, 139, 140, 142, 146, 158, 159, 167, 183, 187, 188, 190, 197, 198, 210, 211, 212, 224, 234, 238, 242, 244, 246, 271, 272, 273, 280, 281, 283, 289, 291, 292, 293, 294, 300, 305, 306, 307, 308, 309, 403
 Indiai-óceán 18, 26, 29, 30, 49, 140, 158, 159, 163, 220, 271, 272, 273, 274, 276, 278, 281, 282, 284, 285, 293, 297, 301, 304, 305, 317, 367
 Indokína 139, 187, 281, 295, 316, 318
 ipari forradalom 19
 Irán 23, 113, 116, 118, 139, 140, 147, 152, 157, 158, 159, 161, 163, 167, 174, 176, 180, 181, 182, 185, 193, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 205, 206, 210, 217, 218, 236, 249, 252, 254, 333, 347, 387, 390
 iránytű 68, 188
 Iṣṭaḥrī 161, 164, 197, 198, 203, 207
 Ištāmi 144, 145, 244
 Iszfahán 190, 202
 iszlám 68, 84, 104, 117, 118, 124, 125, 128, 129, 132, 133, 147, 149, 156, 160, 167, 173, 176, 177, 178, 179,

180, 183, 184, 186, 187, 188, 189, 191, 193, 197, 200, 203, 210, 271, 299, 353, 394, 399

Iustinianos császár, I. 51, 118, 142, 251
 Iustinos császár, II. 144, 146

J

Jáde-kapu 玉門關 10
 Jádeút 10
 Japán / japán 8, 10, 13, 17, 68, 228, 232, 274, 296, 403
 Jáva 273, 274, 276, 281, 282, 293, 294, 296, 297, 306, 309, 310, 315, 316, 317
 jin [jīn 錦]-selyem 54, 152
 Jingjue / Jīngjué 精絕, lásd Nija 85
 Jinshu / Jīnshū 晉書 39, 223
 Jīṭuṃga Mahagiri (Jīṭuḡha Mayiri, Jīṭuḡha Mahiriya, Jīṭuṃga Mairiya) 79
 jövevény szó 278, 288, 291, 292, 297, 302, 303, 304, 306, 312, 316, 318

K

kāla 77
 Kalifátus 18, 102, 117, 118, 140, 148, 149, 157, 159, 160, 161, 164, 167, 175, 180, 181, 183, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 196, 207, 208
 Káma 102, 103, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 129, 131, 133, 166
 kámai ezüst 118, 120, 121, 123, 133
 kámfor 159, 294, 297, 309, 316
 Kang / Kāng 康 (családnév) 225, 226, 227
 kapotae 81, 93
 karavánszeráj 163, 190, 192, 193, 200, 272, 297, 317
 kardamom 286, 288, 294, 297, 309, 310, 315, 316, 317
 Karimov 388, 389, 396, 401
 Karoling 118

- Kárpát-medence 114, 115, 126, 129, 164
- Kaszpi-tenger 102, 126, 131, 147, 159, 161, 162, 166, 167, 186, 198, 202, 405
- Katar 349, 352, 361, 362, 363, 373
- Katulfos 70–73
- Kaukázus 101, 102, 103, 115, 117, 118, 124, 126, 131, 139, 140, 144, 145, 148, 152, 154, 155, 159, 160, 161, 166
- kauricsiga 163
- Kawād 174
- Kazahsztán 17, 139, 189, 218, 385, 386, 388, 392, 393, 394, 396, 399, 401, 402, 404, 405, 407, 410, 411, 412, 415
- Kazár Kaganátus 101, 116, 117, 118, 120, 123, 124, 125, 126, 129, 133, 140, 148, 149, 159, 161, 166, 167
- Kelet-Afrika 26, 158, 191, 271, 272, 281, 284, 293, 298
- Kelet Egyháza („nesztorianizmus”) 177, 178, 229, 231, 236
- Kelet-Európa 23, 101, 102, 104, 105, 107, 116, 117, 118, 123, 124, 127, 129, 130, 132, 133, 136, 140, 157, 158, 160, 162, 163, 164, 234, 305, 378
- kereskedők 15, 23, 25, 31, 78, 107, 110, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 126, 131, 133, 139, 154, 158, 160, 162, 164, 167, 185, 187, 190, 192, 200, 202, 209, 211, 217, 220, 223, 233, 234, 236, 237, 239, 240, 242, 244, 245, 246, 252, 254, 255, 256, 269, 276, 282, 283, 293, 296, 297, 298, 299, 305, 306, 309, 310, 314
- keresztény(ség) 20, 42, 51, 68, 131, 153, 177, 178, 220, 229, 293
- kharoṣṭhī* írás 74, 75, 76, 77, 78, 81, 82, 85, 90
- Khiva 23, 387
- Khorezm, *lásd* Hwārizm
- Khotán (Yutian / Yútían 于阗) 11, 87, 88, 220, 230, 234, 242, 245, 246, 251, 254
- Khoszrou Anúserván, *lásd* Xusraw Anōšīrvān
- Kijevi Rusz 101, 102, 128, 131, 132, 133
- kikötőváros 24, 26, 28, 221, 222, 231, 272, 278, 281, 292, 296, 316
- kimekek 126
- Kína (Mennyei Birodalom) 7, 8, 9, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 22, 23, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 36, 38, 43, 45, 47, 48, 49, 55, 56, 57, 66, 68, 72, 83, 87, 88, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 117, 118, 139, 140, 142, 146, 147, 148, 158, 159, 162, 165, 167, 203, 207, 208, 217, 232, 234, 235, 242, 244, 245, 251, 254, 272, 281, 284, 294, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 346, 347, 348, 349, 350, 356, 357, 358, 359, 360, 362, 363, 365, 366, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 387, 388, 390, 394, 397, 398, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 413, 414
- kinai bronztükrök (tükör) 80
- kinai hercegnő 87, 88, 114, 251
- kinai kereskedők 78, 296, 310
- Kirgizisztán 17, 218, 385, 386, 388, 389, 392, 393, 394, 396, 399, 401, 402, 404, 411, 415
- kognátum 302, 304, 305, 317
- Kokand Kánság 387
- Kollektív Biztonsági Szerződés Szervezete (Collective Security Treaty Organization 397. *Lásd* CSTO
- kolostor 79, 148, 209, 210, 211, 313
- Kolumbusz Kristóf 13, 27, 285, 292
- kommerkiarios* 149
- Konstantinápoly 72, 125, 126, 144, 145, 146, 149, 159, 162

Konumae 80, 92
 Kosmas Indikopleustés 293
 Koszovó 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 342, 343, 345, 346
 Közel-Kelet 7, 25, 26, 31, 32, 83, 124, 128, 140, 152, 157, 197, 202, 208, 298, 317, 337, 347, 348, 377, 392
 Közép-Ázsia 9, 11, 15, 16, 23, 27, 31, 48, 57, 70, 73, 107, 118, 119, 120, 123, 139, 140, 147, 148, 156, 157, 158, 161, 164, 165, 167, 176, 179, 182, 186, 189, 191, 195, 197, 206, 207, 210, 272, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 394, 395, 396, 398, 399, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415
 Közép-ázsiai Együtműködési Szervezet (Central Asian Cooperation Organization). *Lásd* CACO
 Közép-Ázsiai Gazdasági Közösség (Central Asian Economic Cooperation). *Lásd* CAEC)
 Közép-Ázsiai Regionális Gazdasági Együtműködése (Central Asia Regional Economic Cooperation), *lásd* CAREC
 Közép-Ázsiai Unió 391, 393, 396, 397
 közép- és dél-ázsiai hunok 69, *lásd* hunok
 Közép- és Kelet-Európa 305, 378
 Középső Korridor (Middle Corridor) 413, 414
 Krím 103, 116, 126, 145, 162
 kusán(ok) 74, 115, 218, 233, 242, 256
 Kusán Birodalom 23, 210, 233
 Kuvait 349, 352, 364, 365, 373
 Kuvrat 117

L

larsuga 80
lastuga, *lásd* *larsuga*
 Laziké 156
liezhuan / *lièzhuan* 列傳 37, 38, 45

lingua franca 176, 197, 220
 Li Shizhen / Lǐ Shízhēn 李時珍 290
 Liu Jing / Liú Jīng 劉荆 45
liùzhōu hú 六州胡 („a hat prefektúra *hú-jai*”) 222
 Lóczy Lajos 16, 17, 33
 Lomovátovói kultúra 120, 121
 ló-selyem kereskedelem 226
 Loulan / Lóulán 樓蘭 [Kroraina] 48, 49, 76, 226, 234, 235, 245, 254
 Luoyang / Luòyáng 洛陽 228, 230, 234, 235, 236, 245, 254
 luxuscikk 82, 85, 86, 105, 111, 112, 277, 286, 288

M

Magellán 285, 300
 Maḥmūd al-Kāšyarī 107
 Ma Huan / Mǎ Huān 馬歡 13, 297
 Makedónia 8
 Malabár-part 281, 297
 Maláj-félsziget 139, 272, 281, 292, 316
 Maluku-szigetek 270, 292, 296, 297, 298, 308
 Mandzsúria 112
 Maniakh 144, 246
 Marco Polo 67, 70, 283, 284, 293, 294, 295, 309
 margusi szerződés 115
 Marw 173, 174, 175, 176, 180, 182, 183, 184, 193, 195, 196, 197, 198, 206, 207, 208, 209, 210, 212
 médek, *lásd* perzsák
 Mediterráneum 18, 65, 66, 68, 88, 140, 150, 154, 158, 164, 190, 208, 271, 302
 Mekka 104, 117, 198, 288, 298
 Melaka 25, 280, 289, 292, 299, 300
 Menandros Protektór 70, 83, 84, 144, 145, 154, 156, 243
 Mennyei Birodalom *lásd* Kína
 Mercurius 48, 49
 merja 125
 Meroving 118

mezőgazdaság 18, 22, 82, 111, 114,
124, 132, 173, 176, 191, 195, 202,
208, 209, 210, 211, 218, 232, 244
Micgae 81, 93
mikrotörténelem 76, 81, 84, 86, 88
minbar (szószék) 212
mirha 250, 288, 297
Mirzijojev 388, 389, 401, 402
Moġāya 81, 93
mohawk indiánok 83
mongol(ok) 13, 17, 32, 103, 104, 107,
110, 111, 112, 132, 162, 195, 202,
204, 205, 206, 207, 208, 212, 220,
283
monszun 278, 282, 283, 284, 285
Montenegró 334, 335, 336, 337, 338,
339, 340, 342, 345
Moscevajja Balka 152, 153, 154
Moşdhaya *tsamghina* 80
Mugh-hegyi dokumentumok 220, 233
muli 78, 90, 92
multipoláris világregend 330
mutilata lásd gyöngysor

N

Nagy Sándor 8, 42, 103, 179, 218
Naišāpūr 173, 174, 175, 180, 182, 183,
193, 195, 196, 197, 198, 199, 200,
201, 202, 204, 212
Nanhai / *Nánhǎi* 南海 272
Nāšir-i Ḥusraw 190, 202, 209
Nazarbajev 396, 401, 410
nemesfémek 65, 115, 116, 189, 190,
250
nesztorianizmus lásd Kelet Egyháza
Nija (Caḍota, Jingjue / Jingjué 精絕)
66, 75–82, 95, 88
Nija-folyó 82
nijai királyság 76
Nílus 103
Nogaj Horda 113
nomádok 9, 22, 70, 71, 72, 74, 83, 84,
101–115, 123, 124, 126, 132, 133,
142, 143, 144, 147, 159, 160, 161,
196, 211, 244

nomád törzsek 83
nʾβ (*nāf*) 233
nyersselyem 146, 149, 196, 253, lásd
selyem
Nyesztor-krónika 125, lásd *Régmúlt
idők elbeszélése*
Nyizsnyaja Tyeberda 153, 154
Nyizsnyij Arhiz 152, 153, 154
Nyugat-Balkán 330, 333, 334, 335,
336, 338, 343, 346, 377, 379

O

Óc Eo 281
oguzok 126, 160, 202
Oleg 129
Omajjád(ok) 117, 118, 120, 175, 177,
180, 181, 182, 183, 187, 190
Omán 159, 202, 349, 352, 353, 367,
368, 373, 374
ópiumháború 15, 232
Orosz Birodalom / Oroszország 15, 23,
27, 29, 31, 112, 124, 128, 330, 332,
333, 335, 338, 339, 343, 346, 387,
388, 390, 391, 394, 396, 397, 398,
400, 401, 403, 404, 407, 409, 411,
412, 413, 414, 415
Orta, Garcia da 289, 307
orvoslás 289, 290, 295, 313
orvosság 287, 288, 289, 291, 293, 294,
295, 313, 320
Öböl Menti Együttműködési Tanács
(Gulf Cooperation Council) 347,
lásd GCC
Övezet és Út Kezdeményezés, lásd BRI

P

Pakisztán 70, 139, 197, 198, 254, 375,
390
palaġa varna 81, 93
Palmyra 51, 52, 53, 55
pamdura (tekercs selyem) 81
párthus / párthusok (Aršakida-dinasztia)
103, 140, 142, 174, 176, 200, 206,
207, 218, 225, 237, 257

Pax Mongolica 283
 Penang 312
peranakan 276
Periplus Maris Erythraei (*Periplus tés Erythras thalassés*) 42, 70, 293
Periplus tés Erythras thalassés 70, lásd *Periplus Maris Erythraei* (*Periplus Maris Erythraei*)
 perzsák (médek) 68, 70, 71, 72, 73, 74, 80, 83, 84, 142, 144, 145, 220, 221, 222, 231, 235, 243, 256
 Perzsa-öböl 103, 104, 116, 117, 140, 142, 163, 279, 281, 283, 350, 352, 354, 355, 364, 367, 375, 377
 Perzsia / Perzsa Birodalom, 8, 40, 41, 68, 72, 115, 116, 117, 119, 120, 146, 207, 218, 234, 251
 Pigafetta, Antonio 285, 318
 Pipin, III. 118
 Plano Carpini 67, 70, 103
 Plinius 23, 51, 70, 293, 299, 302, 308
 poljánok 125
 porcelán 10, 11, 13, 25, 31, 65, 188, 202, 232, 275, 276, 277, 297
posatha szertartás 79, 92
 Prokopios 51, 143
 Purnāṣena 79, 81, 92, 93
 Puṣṅari 81, 93
 puskaapor 23, 68

Q

qanāt (csatorna) 193, 194, 195, 200, 201
qirāḍ (vállalkozás-típus) 192
 Quanzhou / Quánzhōu 泉州 25, 221, 278, 280, 281, 297
quhandiz (fellegvár) 200, 203, 211

R

rabaḍ (falakon kívüli város) 200, 203, 208, 209, 210, 211
 rabszolgák 77, 116, 124, 125, 164, 191, 195, 227, 233, 251, 252, 276, 300

radimicsek 125
 ráhdánita (rádánita) zsidó kereskedők 126, 158, 159
 Rahmon 389, 402
 Ramṣotsa 77
 Rāṭhapala 81, 93
Régi levelek (szogd) 220, 227, 229, 233, 234, 245
Régmúlt idők elbeszélése (*Nyesztor-krónika*) 125
 Richthofen, Ferdinand von 9, 10, 16, 67, 252
 Rogun-gát 390
 Róma 9, 23, 35, 36, 42, 56, 57, 103, 113, 116, 142, 207, 249, 251, 272, 280, 292, 339
 Római Birodalom 8, 18, 23, 31, 35, 36, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 104, 106, 114, 115, 139, 140, 142, 161, 164, 167, 290, 331
 Rouran Birodalom 143
 rouran / rourán 柔然 72, 73, 143
 ruanruan / ruānrūān 蠕蠕 143
 Rubruk, Wilhelm 67, 70
 Run (sziget) 307, 311
 Rurik 128

S

sabao / sàbǎo 薩寶 227, 228, 229, 247
 Šāhpūhr, I. 200
Šahrestānīhā ī Ērānšahr 175
šahristān (a falakon belüli város) 200, 203, 208, 209, 210, 211, 212
 Šamasena *cojhbo* 77
 samitum (szamit) 150
 Saṃrpina 77
sanapru selyem 81, 93
 Sanghaji Együttműködési Szervezet, lásd SCO
 Sanjar 206, 208
satera, lásd *statér*
 SCO (Sanghaji Együttműködési Szervezet) 376, 394, 396, 397, 409, 411, 414

- Seidenstrasse* 67, *lásd* Selyemút
selyem 7, 9, 10, 11, 13, 23, 25, 31, 41, 42, 50, 51, 52, 55, 65, 69, 70, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 112, 116, 140, 142, 144, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 164, 167, 188, 195, 202, 206, 208, 226, 227, 232, 237, 243, 244, 246, 249, 251, 252, 253, 254, 274, 275, 280, 297
selyemgubók 87
selyemgyártás titka 87
selyemipar 87, 88, 149, 202
selyemkereskedelem 69, 70, 74, 76, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 142, 144, 147, 149, 167, 244
selyemtekercs 78, 80, 249
Selyemút 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 35, 36, 57, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 72, 74, 76, 81, 82, 84, 85, 88, 101, 103, 104, 105, 111, 114, 115, 116, 118, 120, 132, 139, 140, 143, 144, 149, 157, 158, 161, 167, 173, 177, 179, 189, 195, 202, 203, 207, 208, 210, 217, 220, 221, 230, 231, 235, 244, 245, 254, 256, 257, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 288, 296, 297, 306, 319, 329, 330, 331, 332, 333, 344, 346, 347, 378, 379, 392, 398, 410
Seres / Σῆρες / *Serica* 41, 42, 43
Serrão, Francisco 299
shanghu / *shānghú* 商胡 („kereskedő hű”) 222
Shiji / *Shǐjì* 史記 9, 237
Shi jun / Shǐ jūn 史君, *lásd* Wirkak
Shiming / *Shǐmíng* 釋名 54
Śilaprabha 79, 92
Silk Route / Silk Route 10, 25, 26, 34, 56, 67, 69, 256, 275, 281, 344, *lásd még* Selyemút
Sima Qian / Sīmǎ Qiān 司馬遷 9, 237
sinocentrizmus 40
sino-római kapcsolatok 36
Sizabulos 72
Skandinávia 103, 123, 126, 131, 162
Sogdia / Sogdiana (Kangguo / Kāngguó 康國) 143, 147, 148, 217, 218, 219, 225, 233, 237, 238, 240, 242, 243, 244
solidus 146
Songshu / *Sòngshū* 宋書 39, 223
Song- / Sòng-dinasztia 12, 25, 39, 221, 231, 272, 281, 296, 297, 309
sothamga 77, 78, 91
SPECA *lásd* ENSZ Közép-Ázsia Különleges Gazdasági Program
Sri Lanka, *lásd* Ceylon
Śrīvijaya 292, 295, 297
statér (*satera*) 77, 78, 254
Stein Aurél 17, 44, 49, 76, 86, 87, 220, 234, 257, 274
Stein-gyűjtemény 85
steppe 101, 102, 103, 104, 106, 112, 113, 114, 115, 117, 125, 132, 139, 140, 143, 144, 145, 148, 149, 156, 159, 160, 166, 167, 179, 243
steppei nomád birodalom, *lásd* nomád birodalom
Strabón 41, 70, 283
Sui- / Sui-dinasztia 隋 12, 112, 116, 140, 218, 228, 229, 237
Suluq türges kagán (Sulu / Sūlù 蘇祿) 147
Sulu-tenger 296
supik 77
sute / *sùtè* 粟特 223, *lásd* szogd
szaklabok országa 165
Számánida Birodalom 163, 197
számánidák 116, 128, 178, 204
szantálfa 277, 294, 297
szárazföldi úthálózat 83
Szászánida Birodalom / Szászánida-dinasztia 23, 72, 84, 103, 117, 140, 142, 143, 147, 177, 178, 179, 207, 210, 222, 257
Szaúd-Arábia 349, 353, 370, 371, 373, 374, 375, 376

- szegfűszeg 26, 269, 270, 286, 291–298,
 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306,
 309, 317, 318, 319
 Szeldzsukok 186, 197, 206, 208, 209
 Szeleukida-dinasztia 72, 217, 218
 Szerbia 335, 336, 337, 338, 339, 340,
 342, 343, 345, 346, 377
 szerecsendió 269, 270, 286, 292, 294,
 297, 298, 300, 307–319
 szeverjánok 125
 Szír-darja 147, 199
 Szíria 68, 103, 117, 142, 149, 184, 187,
 188, 249, 292
 szkíták 71
 szogd(ok) 51, 74, 84, 107, 110, 115,
 116, 117, 118, 119, 120, 133, 143,
 144, 145, 146, 147, 148, 153, 160,
 163, 167, 176, 191, 217, 218–266
 Szovjetunió 334, 385, 386, 387, 388,
 389, 391, 392, 393, 394, 395, 404,
 406, 407, 409, 414
 Szumátra 272, 281, 282, 292, 294, 296,
 297
 Szvjatoszláv 131, 133
- T**
- Tádzsikisztán 218, 385, 388, 389, 391,
 392, 393, 394, 396, 401, 402, 404,
 411, 415
tājir 186, 187, 191
 Takla-makán sivatag 68, 76
 Takola / Kakola 316, 317
 Talasz(i csata) 12, 117, 145, 147, 157,
 189, 244
 Tamjaka *cojho* 77, 80
 Tang / Táng-dinasztia 唐 11, 12, 18, 22,
 24, 31, 104, 111, 112, 116, 117, 118,
 140, 153, 203, 218, 221, 222, 223,
 226, 228, 229, 235, 237, 238, 239,
 240, 243, 244, 245, 250, 253, 280,
 288, 295, 296, 303
 Tang Liu dian / Táng Liù diǎn 唐六
 典 11
 tangut írás 74
- taoizmus / taoista 36, 39, 40, 54, 236
 taqueté szövet 152, 164
 Tarim-medence 83, 87, 104, 109, 118,
 217, 220
 Taskent 116, 218, 224, 227, 401, 402
 tea 10, 11, 23, 25, 65, 83, 232, 235,
 278, 284, 286
 teaszállítmány 83
 teherhordó állatok 78, 111, 166
 tengeri útvonalak 13, 15, 18, 27, 29,
 57, 83, 116, 142, 274, 275, 278, 279,
 280, 281, 283, 285, 286, 319, 338,
 347
 Ternate 298, 299, 300, 318
 teve 78, 113, 146, 159, 162, 165, 166,
 195, 211, 212, 239 240, 246, 247,
 249, 250, 279
 textíliák 18, 65, 143, 152, 154, 189
 Theophanés 70
 Theophylaktos Simokattés 70, 146, 148
 Thinae 42
 tibeti írás 74
 Tidore 298, 299, 318
 Tilutamae 80, 92
 Timor 277, 312
 tokhárók 107, 218, 235
 Tomé Pires 289
tomga 77, 78, 90
 tömegáru 112, 114, 154
 tömjén 68, 196, 288, 297
 Tömjénút 68, 286
 Törökország 330, 334, 337, 339, 346,
 387, 390
 törölköző 80, *lásd dastār*
 TRACECA (Transport Corridor Europe,
 Caucasus, Asia) 31
 trakhma 77, *lásd drachma*
 Transoxania 104, 116, 117, 119, 120,
 123, 128, 133, 139, 147, 159, 161,
 162, 164, 167, 178, 182, 199, 217,
 254
 Transzázsiai vasútvonal (Trans-Asian
 Railway) 31
 tributum 109, 115
 Tuhāristān 174, 178, 182, 198, 210

turbán 80, *lásd* *dastār*
 tükör 80, *lásd* bronztükör
 türk(ök) 12, 70, 71, 72, 73, 74, 83, 84,
 101, 104, 107, 109, 110, 113, 117,
 118, 120, 143, 144, 145, 146, 147,
 148, 156, 167, 176, 180, 191, 210,
 225, 226, 235, 242, 243, 244, 405
 Türk Kaganátus 101, 104, 107, 109,
 116, 117, 118, 119, 120, 124, 129,
 133, 148, 167
 Türkmenisztán 174, 180, 206, 385,
 388, 390, 391, 392, 393, 394, 399,
 407, 408

U

Új Selyemút 5, 7, 17, 21, 30, 329, 330,
 331, 332, 333, 334, 346, 347, 379,
 398, 410., *lásd* BRI
 ujjgur 11, 12, 17, 44, 47, 74, 109, 111,
 112, 116, 118, 140, 159, 161, 220,
 222, 226, 235, 243, 244, 251, 305,
 405
 unipoláris világrend 30, 31
 Urál 103, 115, 116, 118, 123, 145, 160,
 162
 útlevel 242, 245, 246
 üveg 7, 45, 46, 47, 49, 50, 142, 143,
 188, 189, 249
 üvegáruk 65, 249
 Üzbegisztán 70, 218, 385, 388, 389,
 392, 393, 394, 396, 399, 401, 402,
 411, 415

V

Valdaj-hátság 102
 Valentinos 145, 156
 vándorszó 278, 279, 291, 303, 313, 318
 Vasco da Gama 27, 285, 299
 vaskengyel 68
 Velence 279, 299, 311
Via Serica 67, *lásd* Selyemút
 Victoria and Albert Museum 85
viharavala 79, 92, *lásd* kolostor

vjaticsok 125, 131
 Vlagyimir 131, 132, 133, 396
 Volga 102, 103, 118, 119, 122, 123,
 124, 125, 126, 129, 131, 132, 133,
 144, 145, 148, 154, 160, 161, 162,
 165, 166, 167, 187
 Volgai Bulgária 101, 133, 162, 166,
 202
 Volhov 102, 125
 votív tábla 87
 Vörös-tenger 26, 103, 104, 116, 140,
 142, 159, 163, 281, 283, 347, 367
 Vuktosa *tomga* 76, 77, 90

W

Wang Yi / Wáng Yi 王廙 46
Weilüe / *Wèilüè* 魏略 37, 87, 422
Weishu / *Wèishū* 魏書 39, 164, 165,
 223, 229, 230, 242, 249
 Wirkak (Shi jun / Shǐ jūn 史君) 240,
 247, 248

X

xenokratikus 106
 Xerxész 83
 Xi'an 9, 139, *lásd* Chang'an
xian / *xiān* 祆 (*huoxian* / *huǒxiān* 火祆)
 230, 231
 Xi Jinping 28, 31, 275, 331, 374, 410
 Xiangshan / Xiàngshān 象山 46
xiongnu / *xiōngnú* 匈奴 82, 104, 109,
 110, 111, 114, 143, 222
 Xuanzang / Xuánzàng 玄奘 67, 227,
 233, 238, 239, 240, 256
 Xusraw Anōšīrvān (Khosrrou
 Anúserván) / Xusraw, I. 70, 74, 83,
 174

Y

yaghnōbī 220
 Yāqūt al-Rūmī 159, 199, 204
yavana 77, *lásd* Yonu
 Yijing 義淨 284, 296

Yitaka *cojhbo* 76, 77, 90
 Yongle / Yǒnglè 永樂 13, 14, 284, 285
 Yonu (*yavana*) 77
 Yu Huan / Yú Huàn 魚豢 87
 Yuan- / Yuán-dinasztia 元 11, 13, 24, 25,
 272, 281, 283, 296

Z

zandanjī 221
 Zanzibár 281, 292, 301
 Zémarchos 144, 145, 154, 155, 156
 Zhang Qian / Zhāng Qiān 張騫 9, 82,
 83
 Zhao Rukuo / Zhào Rǔkuò 趙汝适
 297, 310
 Zhaowu *jiuxing* / Zhàowǔ jiǔxìng 昭武
 九姓 224
 Zheng He / Zhèng Hé 鄭和 13, 14,
 277, 284, 297
 Zhu Yuanzhang / Zhū Yuánzhāng 朱元
 璋 13
 zoroasztrianizmus / zoroasztriánus 177,
 183, 204, 227, 228, 229, 230, 231,
 235, 236, 237, 258, 261, 389
 zsebkendő 80, *lásd dastār*

